

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

**This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.**

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

2701

Մարիկո

Հաշի բաբաբի աքիւրճ

Կերի Կեցիբայրու

II

1905r

82

Մ-92

~~Ypocypent~~

Pentent 89-40

S8
St V

82
592

UY

Յանդուած «Մորմ» անսագրի

ՀԵՏՄ ՄՈՐԻԷՐ

ՀԱՁԻ ԲԱԲԱՅԻ

ԱՐԿԱԾՆԵՐԸ

Ա Ն Գ Լ Ի Ա Յ Ո Ւ Մ

4061

II
4. 5. 7

Թարգմ. անգլ. բնագրից

Մ Կ Ր. Կ Ա Ր Ա Պ Ե Տ Ե Ա Ն

(Նոր-Ջուղայիցի)

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Կիևի քաղաքում, 1905 թ. հունիսի 2-ին, ընկերության

21 JUN 2005
2 NOV 2009
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԱՆՍԵՐԻ
Գ. Ա. ՄԱՐԿԱՆ

04.07.2013

2701

185

Дозволено цензурою Тифлисъ 1905 г. 11 марта.

25730-60

(6613-57)

Գլ. ա.

Հաջի Բաքան բոլորովին մի կարեւոր անձնաւորութիւն դարձած՝ հրճուած է իր բարձր աստիճանով։—Նրան յանձնարարուած է ընծաներ ժողովել նախ քան Շահի դեսպանի Անգլիա ճանապարհուիլը։

Երբ ես Սպահան մտայ որպէս Շահի դորձակալ, այնքան քամի էր մտել գլուխս, ու քիթս այնքան բարձրացել էր, որ ես իմ քաղաքակիցների՝ սպահանցիների վրայ նայեցի այնքան ցած աչքով՝ որպէս թէ նրանք ճանապարհիս վրայ ընկած քարերը լինէին։ Շատ բարեբախտաբար, մայրս և իր ամուսին ակունդը թողել, հեռացել էին քաղաքից և բնակուել էին մի բնակային գիւղում, որ ակունդի ծննդավայրն էր, և որը զբոսնում էր մօտաւորապէս 15 ֆարսաղ հեռու՝ քաղաքից դուրս։ հետեւապէս նրանք արգիւք չհանդիսացան իմ փառքին ու մեծութեանը։

Գալով արքունական քարվանսարայի դռնապան ծերունի Ալի Մոհամէտին, որի ներկայութիւնը հաւանականաբար խափան կը հանդիսանար իմ փառասիրութեանը՝ նա էլ շտապել էր հետեւելու խեղճ հօրս դէպի գերեզման, և անողորբի Ազրաիլը ¹⁾ արդէն վաղուց նրա հոգին բաժանել էր նրա մարմնից։

Ես գրեթէ բնագլխամբ խոյս էի տալիս, հեռու էի պատահում ինձ՝ հօրս սափրիչի խանութի մօտերից, որը պատանութեանս հասակի և յետագայ արկածների հանդիսավայրն էր։ Եւ, յիրաւի, ես շատ քիչ հաճոյք էի զգում տանից դուրս, տանը ես աշխատում էի, որքան կարելի էր՝ շատ վայելել տյն առանձնաշնորհութիւնները, որոնք կցուած էին իմ արժանապատւութեանն ու բարձր աստիճանին։

Ես թշուր չէի զիջում յանձնել պատուոյ աթոռը՝ բացի քաղաքապետին, այն էլ մի հեղինակաւոր անձի յատուկ յամառութեամբ—այնպիսի անձի՝ որը, մինչդեռ ստիպում է ուրիշին նստել պատուոյ աթոռի վրայ՝ միեւնոյն ժամանակ ցոյց է տալիս, որ զրանով՝ նա բոլորովին չէ հրաժարուած զրանից, իրաւունքը բոլորովին ձեռքից չէ տալիս։ Այնպիսի մարդու, որը բոլորովին անծանօթ էր իմ ծագումին, իմ վարքագիտութիւնը և խօսակցութեան ձևերը բոլորովին բնական պիտի ե-

¹⁾ Ազրայիլը, ըստ մահմետական հաւատի, մահուան հրեշտակն է, որը մի ճշմարիտ հաւատացեալի մահուան վերջին բոլորին նրա հոգին բաժանում է նրա մարմնից։

րեային, որովհետեւ ես ինձ լաւ հանգիստ էի պահում, չէի շփոթւում կամ վարանում իմ նոր բնաւորութեան մէջ:

Քիչ կարեւոր չէր այն դործը, որի կատարումն յանձնուել էր ինձ, քանի որ մի մասնաւոր ֆիրմանով ինձ հրամայուած էր՝ Սպահանից, Շիրազից և Նրանց գաւառներից ժողովել գրեթէ այն բոլոր ընծաները, որ մտածւում էր ուղարկել անգլիական թագաւորին նոր ընտիր դեսպանի ձեռքով:

«Գլուխս վիայ, բարեկամ հաջի, դու շատ բախտաւոր ասպի ներքոյ ես ծնուել, ասում էի ինքս ինձ երբեմն: Ահաւասիկ քո ձեռքի մէջ են դրուած Պարսկաստանի երկու ամենամեծ քաղաքների և Նրանց գաւառների բնակիչների մօրուքները, որպէս զի դու հաճեցածդ ժամանակ փետեա նրանց»:

Բայց յետոյ, յիշելով այն օգտակար դասերից մի քանիսը, որ իմ անցեալ կեանքի արկածներն ու փոփոխութիւնները աւանդել էին ինձ, ես վճռեցի այնպէս մի ընթացք բռնել, որի մէջ խոհեմութեան ձեռքը առաջնորդ հանդիսանար չափաւորութեան ձեռքին, և մի անգամ ցոյց տալ սպահանցիներին թէ՛ խիղճը մի բան է, որ գոյութիւն ունի իրանց քաղաքացիներից գոնէ մէկի սրտում:

Իմ ֆիրմանին կցուած էր մի հրահանգ, որը ֆիրմանի հետ միասին ճանապարհորդութեանս միջոցին թէ՛ հրանից մինչև Սպահան՝ յաճախ իմ մտածութիւնների առարկաներն էին եղել, նա մանաւանդ որ, Նրանց բովանդակութեան մէջ կար մի որոշ բառ, որը շարունակ դժադեցնում էր միտքս, և որը իմ փառասիրութիւնը հասցրեց մի բարձրութեան՝ որ սահմանից դուրս էր: Հրամանագրի մէջ ինձ տրուած էր Ալիշան¹⁾ անձականը—ալիշան չաջի Բարա:

Եթէ իմ ընթերցողների թւում կան այնպիսիներ, որոնք ճանաչում են պարսիկներին և գիտեն թէ մենք ինչքն ենք, նրանք կարող են իսկոյն ստուգել իմ հրճուանքի պատճառը. իսկ նրանք՝ որոնք մեզ չեն ճանաչում, պիտի ասել որ, եթէ մեր մէջ կայ փառասիրութեան մէկ կէտ, որ աւելի մեծ է քան միւսը՝ դա ալիշա մակդիրով կոչուելու իղձն է: Ուրեմն, իմ ստատիճանը կեանքի մէջ արդէն որոշուած, հաստատուած էր:

Ես յուսով էի, որ անուանս վրայից իսպառ բարձուել էր այն միակ, նուաստ, մահացուցիչ ալիշան²⁾ անձականը, որով

¹⁾ Վսեմապատիւ կամ բարձրատիճան:

²⁾ Թէպէտ ալիշա և ալիշան համարեա միևնոյն իմաստն ունին, այս-ինքն՝ բարձր, վսեմ և այլն, այնուամենայնիւ սովորութիւնը մեծ տարբերութիւն է առաջացրել ինչպստ առաջինին: Դա մի տխուր է որ տրուած է

ցարդ ես կոչուել էի թէ որպէս դահճապետի պաշտօնեայ, թէ որպէս մոլլա և թէ որպէս վաճառական: Այո, ես մնաւ բաւական ասացի ալիշանին: Երեակայութիւնս հազիւ հազ կարողանում էր պարունակել իր մէջ փառքի և աջողութեան այն պատկերները, որոնցով ես հաճոյք էի զգում լցնել նրան:

«Թող այդ ողորմելի դեւերը, այդ ալիշանները այժմ թագ-ցընեն իրանց երեսները նուաստութեան թևի տակ, ասացի ես ինձ ու ինձ: Ես որ ալիշա եմ, կարող եմ գլուխս բարձր պահել ու արեւին նայել առանց պատժուելու դրա համար»:

Եւ ես չսեղմեցի զգացումներս սոսկ բառերի սահմանի մէջ, որովհետեւ նրանք՝ որոնք ինձ ճանաչում են, անշուշտ դիտեն, որ ոչ ոք երբեք չէ կարողացել իր պատուարժանութիւնն ու դիրքը պահպանել աւելի լաւ քան ես: Ես առանց դանդաղելու, առանց քաշուելու «քո»-ով և «քեզ»-ով էի խօսում ինձ հաւասար մարդկանց հետ, և դամադադ ջաղ աստ 2) էի հարցնում այնպիսի մի անձնաւորութեան գերադաս տոնով, որը էր պաշտպանութեան տակ է առնում ուրիշին:

Ես որքա՞ն էի հրճուած, երբ կարողանում էի մի այցելուի ասել՝ «նստիր»³⁾ փոխանակ ասելու «հաճեցէք հրամայեք»—մի բանաձև՝ որին շրթունքներս ցարդ սովոր էին: Ինձ թւում էր թէ կատարեալ երաժշտութեան ձայն էր հնչում ականջիս, երբ իմ խօսակիցը դիմում էր ինձ «տէր» և «իշխան» ուղեցող մակդիրներով—ինձ, որ ամբողջ կեանքումս բախտի ձեռքը դեռ երբէք չէր շնորհել իր գգուանքը առանց շուտով տալու մի համապատասխան ապուսկ:

Շահի՛ ինձ տուած հրահանգը հետեւեալ մտքով էր:—«Որ ալիշա չաջի Բարան, պիտի գործ դնի իր բոլոր ջանքերը հանդերձ այն իմաստութեամբ, որի համար նա անուանի է, հոգալու տարրեր կոչման ու անուան տէր զանազան գլուխ ստորուկներ³⁾, որ արժանի լինին ընծայուելու ֆրանկների թագաւորին. որ նրանք պիտի հմուտ լինին զանազան արուեստների մէջ, և որ պիտի ընտրուի դրանցից գոնէ մէկը, որ ամենաայլանդակը լինի և արդէն պատրաստ լինի ծառայելու որպէս պահապան անհաւատի կանանոցի վրայ»:

յայտնի աստիճանաւորներին, այն ինչ վերջինը տրուած է հասարակութեան միջակ դասակարգի անդամներին:

Մ. թ.

²⁾ Քիմք, առողջ է, կամ ուղեղը առողջ վիճակի մէջ է:

Մ. թ.

³⁾ Պարսկաստանում ձիերը, էշերը, շորիները, կովերը, ուղտերը ոչխարները և սորուկները գլուխներով են վաճառուած. օրինակի համար, մէկն ասում է ես հարկւր գլուխ ոչխար ունիմ, դու քանի գլուխ կով ունիս, նա քանի գլուխ սորուկներ ունի և այլն:

Մ. թ.

«Որ, ի նկատի ունենալով օրհնեալ Մարգարէի (որի վրայ լինի օրհնութիւն և խաղաղութիւն) սուրբ պատուիրանը թէ՛ պէտք է ապա նրանց՝ որոնք չունին և պէտք է ողորմած լինել դէպի նրանց՝ որոնք կարօտութեան մէջ են՝ ուստի յիշեալ Հաջի Բարային պատուիրում է հոգալ աւետակտեանկ ձիեր—արաբական, թիւրքմէնի և այլն, որպէսզի երբ նրանք ընծայուեն Ֆրանկների թագաւորին՝ դարմանք ու հիացմունք պատճառեն նրա անհաւատ հպատակներին, և միեւնոյն ժամանակ էլ օտար երկրում բարձրացնեն թագաւորաց թագաւորի վարկը. նաև, որպէս մասնաւոր շնորհաց և բարեկամութեան նշան դէպի յիշեալ Ֆրանկները, Հաջի Բարան պիտի հոգայ, եթէ կարելի է ձեռք բերել, մի մատակ ևս, և աւելացնել ուղարկելիք ընծաների վրայ, և այդպիսով շնորհել լաւ ձիեր ունենալու մշտնջենական օրհնութիւնը նրանց՝ որոնք այժմ միայն եարուններ ունին, և ազնուացնել մինչև այժմ գետնի վրայ քաշ եկող եաբունների սերունդը, որպէս զի նրանց ¹⁾ գլուխները բարձրանան, հասնեն հինգերորդ երկինքը:

«Որ, քանի որ արքայից արքայի պատուարժանութեանը վայել է պատույզ զգեստներ ու բարձր համարում շնորհել նրանց՝ որոնց նա սիրում է, ուստի յիշեալ Հաջի Բարային հրամայում է ընտրել և սեփականացնել Սպահանի, Եազդի և Բաշմիրի արքայական գործարաններում գիտութեան ձեռքով պատրաստուած բաւականաչափ ճամկաւոր դիպակի, մետաքսի և թաւշի այն տեսակներէից, որ յարմար լինի օրհնեալ Իսայի (Յիսուսի) հետևորդների ճաշակներին, կաշիքներին և հաճույքներին, որպէսզի Անգլիայի Շահը իր ճաշակի և հաճույքի համեմատ զգեստներ պատրաստել տայ նրանցից:

«Որ, որպէս զի ապացուցուի Շահի սէրը դէպի ամբողջ Ֆրանկ ազգը—թէ՛ արու, և թէ՛ էգ, յիշեալ Հաջի Բարային հրամայում է զրադեցնել վարպետ գերձակներ և հմուտ ձեռքաւորներ՝ Ֆրանկների թագուհու համար պատրաստելու երկու ամբողջ ձեռք զգեստ, նման նրանց՝ որ արքունական հարեմի բանուն հագնում է. և որ այդ զգեստները պիտի պատշաճ կերպով վարդարուած լինին թանկագին քարերով—թէ՛ եակից, թէ՛ առաջից, թէ՛ վերից և թէ՛ վարից. նաև այդ զգեստների վրայ աւելացնել բաւական քանակութեամբ շուփայ (աչքի դեղ)

¹⁾ Նրանց ասելով, կարծում եմ հեղինակը ակնարկում է հեծնողներին: Եւ հինգերորդ երկինքն է ասում, որովհետև մահմեդականները հատուում են, որ քրիստոնեաները զրանից աւելի վեր գնալու արժանաւորութիւն չունեն:

աչքերի համար, հինա՝ ձեռքերն ու ոտները ներկելու համար, գոհարներ՝ քթի ու ականջների համար, գնդասեղներ՝ շապիկի համար, գօտի՝ մէջքի համար, և մասանիներ՝ թէ՛ ձեռքի և թէ՛ ոտի մասաների համար:

«Որ, որովհետև մարգարիտը մի դարդ է, որի գործածելու իրաւունքը առանձնապէս արքաներին է, ուստի յիշեալ Հաջի Բարային նաև հրամայում է փնդուել և սեփականել այնպիսի մարգարիտներ կամ շարուած մարգարիտներ՝ որպիսիք կարող են ծառայել որպէս յարմար ընծաներ Ֆրանկների թագաւորի համար, և եթէ վերջերս Բահրէյնի արքայական մարգարտորսութեան ժամանակ գտնուել է մի հատ նշանաւոր մարգարիտ՝ նրան հրամայում է այդ մասին հաղորդել մեզ:

«Հաջի Բարային հրամայում է, նաև մի ժողովածու կազմել գեղեցկագոյն փերուզաներից, որոնք պիտի հին հանքի տրտադրութիւններ լինին, որպէսզի, երբ Անգլիայի վեհապետը իր օգոստոսական անձի վրայ կրէ դրանց, ինքն էլ, իր գերգաստանն էլ պաշտպանուած մնան չար աչքի նետի հարկը զերգաստանն էլ պաշտպանութիւն գուշակող նայուածքից»:

Վերոյիշեալ բաների վրայ աւելացրուած էին զանազան ուրիշ իրեր ևս, որոնցով Պարսկաստանը նշանաւոր է. ինչպէս գրահներ, թրեր, զեղադրութեան նմոյշներ, գրիչ-թանաքամաններ, նկարներ և առանձին զօրութիւններ ունեցող թաւիածմաներ:

Վերջապէս, ինձ գրեթէ լիազօրութիւն էր արուած ձեռք բերել Շահի գործածութեան համար ամեն բան՝ որ արժանի կը լինէր ընծայուելու մի թագակիր գլխի:

Գլ. Ը.

Հաջի Բարան նկարագրում է այն մեք, որով ինքն ընծաներ է ժողովում: —Նա ստրուկներ է ընտրում անգլիացուց Շահի համար:

Երբ ես քաղաքապետին ցոյց տուի ինձ տրուած հրահանգները, նա զարմանքից համրացաւ, և, ինչպէս սովորաբար տեսում է՝ նրա գլուխը պտոյտ եկաւ:

Նա արքունի գանձապահի որդին էր. հետեւեալ ինքն իրեն շատ մեծարոյ, շատ կարևոր անձնաւորութիւն էր համարում, և նա անչափ զարմացաւ, երբ տեսաւ թէ՛ ինձ պէս մի մարդու՝ որը ցարդ մի աննշան անձն էր եղել, այժմ ինչպէս էր յանձնուել այդքան կարևոր մի գործ, և բացի զրանից՝ ի-

բանից էլ աւելի բարձր էր համարուած և իր իշխանութիւնից դուրս:

Սակայն նա գիտէր, որ մեծ վէղիւրը բարեկամ չէր իր հօր հետ. ուստի նա զգաց որ, որչափ էլ Սպահանում իմ ներկայութիւնը նուաասացուցիչ լինէր իրան, այնուամենայնիւ ինքը պարտաւոր էր, ըստ քաղաքականութեան պահանջման, քաղաքավարութեամբ վերաբերուել դէպի ան մեծ աստիճանաւորի ծառան՝ ինչպէս ինքս առանձին հոգ էի տանում, որ ինձ կոչէին:

—Յանուն Ալլահի, զրտեղից ենք կարող դռնել այդ ամեն բաները, ասաց քաղաքապետը: Շահի ռայաթները (հալատակները) աղքատ են, և այստեղ նշանակուած իրերը կարող են միմեայն հարուստների մօտ ճարուել: Մեր խելքին հօ չէ դալիս որ կարողանանք դրանց ճարել:

—Քանի որ իմ միջամտութիւնը կայ այս գործի մէջ, պատասխանեցի ես, ես փողոց էլ պակաս կը լինիմ եթէ... բայց ահաւասիկ Շահի ֆիրմանը, և դուք գիտէք, ով քաղաքապետ, որ եթէ այս իրերը գոյութիւն չունեն աշխարհի երեսին, այս ֆիրմանը նրանց դուրս կը բերի, թէկուզ հարիւր դադ խոր թաղուած լինին հողի տակ: Մի բռնակալ Շահ կարող է տալ օրինակ հրաշագործութիւններ անել:

—Բնի, այդ ճշմարիտ է, ասանց նա՝ աչքերը հրահանգների վրայ դարձնելով. բայց Սպահանը հօ Նուրիա չէ, ուր մի ըռպէում ուղածիդ չափ ստրուկներ ճարուին. ոչ էլ Նէջլն¹⁾ է, ոչ էլ Գուկլանը, որ հարկաւորուած ժամանակ որքան ձիեր ուղեմ ճարուեն. ոչ էլ Բայրէյնի մարգարտի ավերին կան մեզ մօտ, ոչ խորասանի փերուղայի հանքերը: Մետաքսեղէն ու թաւեղէն մենք ունենք, և յանուն Ալլահի վերցրէք ինչ տեսակը որ ունինք: Ալիի օրհնութեամբը բազմաթիւ էլ գերձակներ ունինք, որոնք կարող են դրանցից զգեստներ պատրաստել, և ես ամենայն ուրախութեամբ յանձն կ'առնեմ կատարել տիեզերքի կենդրոնի պատուէրների այդ մասը. սակայն գալով մնացած մասին՝ մեր ձեռքերը կարճ են նրանց հասնելու և մենք մեր յոյսը պիտի դնենք նախախնամութեան վրայ:

Ես բաւական լաւ ճանաչում էի իմ հայրենակիցներին՝ իմանալու համար թէ՛ ի՞նչից էին առաջանում այդ գփուարու-

¹⁾ Նէջլ մի նազանգ է Արաբիայում, որտեղից գալիս են ամենանշանաւոր ձիերը. իսկ Գուկլանը՝ մի կտոր երկիր է Թիւրքմէնների մէջ, որ նոյնպէս նշանաւոր է իր ձիերով:

թիւնները, ուստի ես կամացուկ շնչացի քաղաքապետի ականջին, հասկացնելով նրան, որ ես նրանցից չէի, որ բոլիս միջինը թագցնէի, այլ, որ կամենում էի իրան էլ բաժին հանել այն օգուտներից՝ որ ճակատագիրը մեզ կը պարգևէր:

Այս ասացի թէ չէ, իսկոյն տեսայ, որ իրերը մի-նոր ուղղութիւն ստացան: Ղփուարութիւնները վերացան, չքացան, և այն բաները, որ մի քանի ըռպէ առաջ կարելի չէր ճարել՝ այժմ յանկարծ շատացան, առատացան:

Ստրուկներն այժմ լցուեցին տան մէջ, ամեն տեսակ ձիեր բերուեցին, մետաքսեղէն, թաւեղէն, շալիղէն և գորգեր դիզուեցին իմ սենեակի անկիւններում, և խումբ-խումբ վաճառականներ՝ Հնդկից, Բաղդադից և խորասանից եկան ցոյց տալու ինձ իրանց ապրանքները:

Ի նկատի ունենալով որ ես մի անձն էի որ՝ այսպէս ասած՝ մաս էի կազմում էի այդ մտածուած դեսպանութեանը, և որ դրա վարկի բարձրանալը կամ նուազելը ինձանից էր կախուած, նայած թէ դա ինչ տեսակի ընծաներ էր տանելու իր հետ, ինչպէս թէ դա ինչ տեսակի ընծաներ էր տանելու իր հետ, ուստի ես շատ աշխատեցայ ստրուկների անյալիսի ընտրութիւն անել, որոնց լաւ յատկութիւնները հաճելի և օգտակար լինելով անգլիացուց Շահին՝ կարողանային բարեկամութիւն հաստատել երկու պետութիւնների մէջ:

Երկու սեռից էլ շատ ստրուկներ բերուեցին մօտս, որոնց դուրս էին բերել Սպահանի ականաւոր մարդկանց և վաճառականների հարեմներից ու ընտանիքի միջից. բայց նրանցից շատ քչերը արժանացան իմ հաւանութեանը, որովհետեւ շատ քչերն էին կատարելագործուած անց արուեստների մէջ, որ ես կարծում էի կը գնահատուէր ֆրանկներից:

Ի վերջոյ, ես ընտրեցի մէկը—մի եթովպացուհի, որը իրան դարմանալի կերպով սովորեցրել էր ապրել դրեթէ ամանց քնելու—մի տարօրինակ սովորութիւն. և ինչ ժամանակ էլ որ նա մի քիչ քնում էր՝ նրա աչքերը բաց էին մնում: Ես մտածեցի, որ եթէ նա պառկէր անգլիացիների Շահի ննջաւանի դռան՝ նա կարող կը լինէր աւելի լաւ հսկողութիւն կատարել, քան ամենակատաղի առիւծը: Նրա համար երաշխաւորում էին, որ իբր թէ քնած ժամանակ՝ չէր էլ խռմփացնում—հսկող ստրկուհու մի յատկութիւն՝ որ անկասկած նոյնքան կը գնահատուէր ֆրանկներից, ինչքան գնահատուած էր Պարսկաստանում:

Ես ընտրեցի մի երկրորդը, որը յայտնի էր լաւ փլաւ պատրաստելու, ինչպէս և զրգրիչ բաներ քաղաղբելու հմուտութեամբ: Ասում էր, որ ով նրա ձեռքով պատրաստուած բաներից ուտում էր՝ երկու անգամ աւելի երկար էր ապրում:

քան որևէ ուրիշ անձ: Ես մասածեցի, թէ դա ամենամեծ պատիւը կը լինէր, որ մենք կարող կը լինէինք տալ մի թագակիր գլխի, որը, եթէ իրաւունքով դատելու լինինք, պէտք է երկու անգամ աւելի երկար ապրի քան ուրիշ մահկանացուները:

Այս երկուսի վրայ ես աւելացրի և՛ մի փահլէժ (ըմբիշ) որպէս նմուշ մեր արեւելեան հպատակների մարմնական ոյժի: Նա մի խափշիկ էր, որի ատամներին խորտոցով սղոցի ձև էին տուել, և որի բնաւորութիւնը այնքան կատաղի էր, ինչքան իր կերպարանքը: Նա կարող էր իրան հաւասարակշիռ մարդուն գետին տապալել, կարող էր մի էշ վերցնել տանել, կարող էր մի ամբողջ ոչխար կլանել, կարող էր կրակ ուտել, և իր փորից շատրուանի պէս ջուր գուրս ցայտեցնել:

Ես բաւական բախտաւոր էի, որ կարողացայ դրանց ձեռք բերել. սակայն այնքան հեշտ չէր գտնել ա՛յն գոհարը, որ մեր աչքում տկարագոյն սեռի պատուի կատարելագործուած պահպանն է:

Սպահանում շատ քիչ հարեմներ կան որ այնքան նշանաւոր լինին որոնց վրայ հսկեն այդպիսի գոհարներ ¹⁾, որովհետեւ նրանք միայն իշխանական և աշխարհիս հարստութիւնը առատօրէն վայելող մարդկանց տան յաւելուածներն են:

Իմ հետազոտութիւնները հասան մինչև Շիրազ, որտեղի իշխան-քաղաքապետը, որը հռչակուած էր իր հարեմի փառաւորութեամբ, պահում էր մի քանիսը. բայց ո՞վ էր կարող համարձակուել և պնդել որ նա հրաժարուէր նրանցից մէկից, այն էլ ո՞ւմ համար, ինչի համար—միմիայն անհաւատների յարմարութեան համար:

Մօտ էր որ յուսահատուէի, երբ մի օր իմ գաղտնի պատուիրակը ինձ հաւաստիացրեց թէ ինքը գտել էր այդպիսի մէկի տեղը, որի արժէքը անգնահատելի էր—ոչ յակինթոսերով և ոչ էլ ադամանդներով կարելի էր գնահատել նրան: Եւ ինձ ասուեց որ նա ամենաքինախնդիրը և ամենաանողորբելին էր իր տեսակի մէջ, ու այնքան սրատես էր, որպէս քաւթարին է (lynx) և այնքան էլ զգաստ էր, որպէս չաղալ. սակայն նրան սեփականացնելու համար հարկուոր էր. մի հնաք, որովհետեւ նա պատկանում էր Սպահանի օրէնքի գլխին—մի դադամիալ, ցնդած, նախանձոտ մարդ՝ որի բազմաթիւ կանայքը, ինչպէս ասուում էր, մի օրուայ ընթացքում նրան շատ աւելի աղ-

1) Նշանակում է կանանոցների վրայ հսկող, փորձուած, իրանց գործի մէջ ծեր ու հաւատարիմ ներքինիներ:

տեղութիւն էին կերցնում, քան մարդու կերցնում են մի ամբողջ տարուայ ընթացքում այն ձախորդութիւնները, որոնց առ հասարակ ենթարկուած են բոլոր մահականացուները:

Եւ շուտով տեսայ որ, այդ գոհարը ձեռք բերելու համար իմ արած բոլոր ջանքերն ու դիմումները անօգուտ էին, որովհետեւ ես գործ էի ունենում բաւական մեծ հեղինակութիւն ունեցող անձնաւորութեան հետ, և քանի որ ես գիտէի Շահի ցանկութիւնն էր լաւ յարաբերութիւն պահպանել օրէնքի թարգմանիչների հետ, ուստի ես այնքան մեծ խստութիւն չգործ չէրի կատարել տալու ինձ տրուած պատուէրների այս մասը, ինչպէս որ պէտք էր անել:

Ինչ և է, ես իրաւացի համարեցի մի սուբհանդակ ուղարկել մեծ վեզիր մօտ. յայտնել նրան եղելութիւնը և, խնդրել նրանից որ մի առանձին հրամանագրով՝ նա պահանջէր որ ինձ յանձնուէր այդ գոհարը, և որ, այդ հրամանագրի մէջ խիստ կերպով շեշտուած լինէր թէ՛ ոչ ոք այդ անձից դատ՝ յարմար չէր լինի հսկիչի և պահապանի պաշտօն ստանձնել Անգլիայի Շահի կանանոցի վրայ:

Արածս այս քայլը շուտով ունեցաւ իր աջող հետևանքը, և վերջապէս, օրէնքի գլուխը յուսահատ և խիստ նախանձալից և սրտով գիշեց բաժանուել իր գանձից, և նա իմ ձեռքն յանձնեց Մորուարուն (մարգարիտ) այդ էր անունը:

Հետաքրքրուողներին բաւականութիւն տալու համար, ես ինձ թոյլ պիտի տամ նկարագրելու այդպիսի մի հագուազիւտ և ահագին ալյանդակութեան նմոյշը:

Նախ և առաջ, նա մի ահագին գլուխ ունէր, որ դրուած էր մի բարակիկ, բազմակնճիռ վզի վրայ, որը կարծես թէ չափից աւելի բարակ էր, ծառայելու որպէս պատուանդան:

Նրա երեսի վրայ կային բազմաթիւ խորշոմներ, ամբողջ դէմքը ներկայացնում էր թուլացած կաշու փոթ-փոթ՝ իրար վրայ կախուած ծալքեր:

Նրա աչքերը մեծ, ջրջրոտ և արիւնացայտ էին, և արտայայտում էին այն ծանր թմրութիւնը որ յատուկ է օձին:

Նրա քիթն էլ, դէ, միայն անունով էր քիթ—մի քիթ որ, մի խօսքով կատարելապէս համապատասխանում էր իր օրէնքին: Բերանը, ճի, նրա բերանի վրայ էր որ գլխաւորապէս երևում էր նրա ալյանդակութեան արժէքը, որովհետեւ դա աւելի նման էր մի ձեղքի, քան մի բացուածքի—վարի շրթ-թուփը, որ կախուած էր կզակի վրայ, ցոյց էր տալիս մսի ներսի կողմը որը փախոււ վրայ էր:

Մի խօսքով, Մորուարին կատարելութեան մարմնացումն

էր: Նրա ձայնն աւելի գորտի կոկոռցի էր նմանում, քան որեւէ ուրիշ ձայնի, և երբ նրա դիմագծերը շարժուած էին և երբ միեւնոյն ժամանակ նա ճիգ էր գործ դնում իր թոքերի վրայ՝ պիտի գրականապէս ասել որ, ոչ մի կին, լինի դե կամ հրեշտակ՝ չէր կարող մի ըստէ համարձակուել նրա հանդէպ կանգնել:

Ստրուկներ ընտրելու գործը վերջացրած լինելով՝ ես շուտով հաւաքեցի միւս ընծաները, և պատրաստուեցի վերադառնալ Թէհրան: Քաղաքապետն ու ես, մեր ահեկալածից շատ աւելի մեծ աջողութեան էինք հանդիպել, որովհետեւ բոլորն իրար վրայ հաշուած՝ մենք բաւական խոշոր բան էինք կարողացել աւելացնել մեզ համար: Եւ ես տեսայ, որ մեծ վէզրի խօսքերը հաստատուեցին, որպէս ճշմարտութիւն, այն իրականացան նրանք, որովհետեւ, ինչպէս ընթերցողը կարող է յիշել՝ նա ինձ նախապէս ասել էր, որ ինձ յանձնուած գործի այս մասը չէր կարող շահ չունենալ ինձ համար:

Ես վճռեցի պահել բարեբախտութեանս (փողիս կամ հարստութեանս) այս մասը, որպէս պաշար ապագայ կարիքի հանդէպ, և ոչ թէ դրան շուայել ունայն բաների համար կամ անհաւատների երկիրը դնալու համար ճանապարհածախս անել: Ինչ ես վճռեցի ապահովացնել դրան կնքուած քսակների մէջ և թաղել մի քանի գազ խոր՝ մի ապահով և հեռու ընկած տեղում:

«Ոչ ոք ինձանից շատ չպիտի իմանայ իմ գաղտնիքը, մտաճեցի ես, և ինչ կուզի թող լինի, գուցէ չքաւորութեան օրը մի ժամանակ վրայ կը հասնի, բայց նա կը տեսնի որ Հաջի Բարան լաւ ղինուած է պաշտպանուելու իր խստութեան դէմ»:

Գլ. Գ.

Տեսնում է որ պարսիկներն ու անգլիացիները բոլորովին տարբեր՝ հակառակ գաղափարներ ունին ստրկապահութեան վերաբերմամբ:—Հաջի Բարան նկարագրում է մի տեսակցութիւն անգլիական դեսպանի հետ:

Ընծաները հետո՝ ես անվտանգ ժամանեցի մայրաքաղաքը: Ստրուկներին ես տեղաւորուել էի դամբիւղներում, իսկ ստրուկներին՝ ձիերի կամ ջորիների վրայ: Գորգերը, շալերը և մետաքսները անձրեւից պաշտպանելու համար՝ փաթաթել էի մուշամայի (մոմշոր, մոմազօծ կտաւ) մէջ և հակեր էի կապել:

Իսկ թանկագին քարերը կային լաւ ապահովացրել էի իմ խուրջիններում:

Ես ուղղակի դնացի մեծ վէզրի տունը, ուր և իջեցրի կաւաւանին ու իսկոյն ներկայացայ նրան: Նա ինձ «բարի գալուստ» ողջունեց, երբ ես նրան մատուցի մի ընծայ, որ ես համարձակութեամբ հաւատացրի նրան՝ թէ միակ բանն էր որ մարձակութեամբ հաւատացրի նրան՝ թէ միակ բանն էր որ միեւնոյն ժամանակ՝ ես գիտէի որ խուրջիններին մէջ դանուող մի քանի գաղտնի քսակները ծիծաղում էին նրա մօրուքի վրայ: Ապա ես նրան ներկայացրի մի մանրամասն ու ճշմարիտ հաշիւ ինձ յանձնարարուած գործերի կատարման մասին:

Նա ամենայն ճշտութեամբ ու զգուշութեամբ ստուգեց իմ մատուցած ընծայի արժէքը, նախ քան ուշադրութիւն դարձնելը այլ գործերի վրայ, և ի վերջոյ խրախուսեց ինձ բաւական չափով իր սեփական շքախումբը կային, և որ, միակ գործը որ լով իր սեփական շքախումբը կային, և որ, միակ գործը որ կեռ մնում էր անելու նախ քան նրա մեկնելը՝ այն էր որ՝ նա պիտի հաղորդակցութիւն ունենար անգլիական դեսպանի հետ այն նամակների վերաբերմամբ՝ որ պիտի ուղղուէին Փրանկայնի Շահին՝ ինչպէս և նրա թագաւորական ատենին. բացի ներքին, ցոյց տար նրան այն զանազան իրերը, որ ընտրուել էին, որպէս ընծաներ ուղարկուելու վեհապետին:

Քանի որ նորագոյն ժամանակներում Պարսկաստանից ոչ մի դեսպանութիւն չէր ուղարկուել անհաւատների մօտ, ուստի մենք խիստ մտահոգ էինք որքան կարելի էր, լաւ տպաւորութիւն թողնել նրանց՝ Փրանկաների մտքերի վրայ մեր երկրի հարստութեան, զօրութեան, հանճարի ու ազնուամտութեան մասին:

Մեծ վէզրը հրաւիրեց անգլիական դեսպանին, որ մի առաւօտ նա այցելէ իրան որպէսզի ընծաները նրան ցոյց տրուէր: Միւրեւ Ֆիրուզին էլ պատուիրուեց այդ առաւօտները կայանալ: Դեռ ոչ մի ակնարկով դեսպանին չէր հասկացրուել թէ ընծաները ինչերից էին բաղկացած, և մենք կարծում էինք, որ, բացի այնքանից որ նա դեսպանից լսել էր՝ չգիտէր:

Թէ իսկապէս ինչեր էր տեսնելով (ուսկնդրուելու նա և ընդունուեց ղիվանխանէյում՝ (ուսկնդրութեան գահլիճում)՝ մի արարողութիւն՝ որ շատ քիչ անգամ

էր կատարում մեծ վեզիրը, որը շատ քիչ ցուցամով ծերունի էր, բայց որը, հարկաւոր համարեց այսպիսի գէպընձ մի տեսակ պաշտօնական ցոյց անել:

Դահլիճի դրսի վարագոյրը վեր քաշուած և առաստաղի պէս կապուած էր, մարմարեայ աւազանի շատրուանը խաղում էր, և մեծ-մեծ ամաններով մրգեղէն սառույցը վրաները դըրուած շարուած էին յատակի վրայ:

Երբ դեսպանը և իր հետեւորդները նստեցին ու մեծ վեզիրը նրանց պաաշաճ «բարի գալուստ»-ով ողջունեց, ինձ որ կանգնած էի ամենահեռաւոր ծայրում, պատուիրուեց նախ դեսպանին ներկայացնել պատրաստուած ընծաների ցուցակը, ապա ըստ կարգին ցոյց տալ նրանց:

Ստրուկներն ինչպէս և Մորուարին կանգնած էին ի սպաս: Նրանց հրամայուեց առաջ անցնել և շարան կանգնել աւազանի շուրջը: Հէնց որ դեսպանի աչքն ընկաւ ցուցակի վրայ՝ նա իսկոյն կանգ առաւ առաջին իրի վրայ և բացազանչեց:

— Վահ, այդ ի՞նչպէս է, ստրուկներ: Այդ չէ՛ կարող պատահել, մենք ստրուկներ չենք պահում Անգլիայում:

— Այդ ի՞նչ խօսքեր են, ասաց վեզիրը հանդարտութեամբ. դուք ստրուկներ չունիք. ապա ի՞նչպէս էք անցկացնում, թիւ է ծառայում ձեզ:

— Մեր երկրում մենք բոլորս ազատ ենք, պատասխանեց դեսպանը, և ի՞նչ էլ որ մեր երկիրն է դալիս՝ ազատ է:

— Բայց անտարակոյս, ասաց վեզիրը. ձեր Շահը պիտի ստրուկներ ունենայ: Մի թագաւոր առանց ստրուկների: Դա նմանում է այն բանին, որ մարդ մարմին ունենայ առանց ձեռների ու ոտների: Ապա թիւ է հսկում նրա վրայ, երբ նա քնում է:

— Ո՛չ ոք, պատասխանեց դեսպանը. մեր թագաւորը նոյնքան իրաւունք չունի ստրուկների պահելու, որքան նրա հպատակները: Ի՞նչ որ դուք այստեղ գնելով էք անում, մենք մեր երկրում վարձելով ենք անում. բացի դրանից ոչ միայն մենք թոյլ չենք տալիս որ մեր մէջ գերիներ պահուին, այլ մեր թագաւորն էլ իր բոլոր ազդեցութիւնը գործ է դնում վերացնելու այդ սովորութիւնը օտար երկրներում եւ:

— Ի՞նչ, բացական չե՞նք մեծ վեզիրը աչքերը չռելով ու բոլորովին ապշելով: Անշուշտ դուք չէք կարող այդքան անդուլթ լինել: Ապա ի՞նչ պիտի լինէին խեղճ ստրուկները եթէ նրանք ազատ մնային: Ո՛չ մի բան չէ՛ կարող աւելի երջանիկ լինել քան մեր վիճակը, բայց եթէ նրանք թողնուեն իրանց ճա-

կատագրին, շուտով սովամահ կը լինին: Նրանք մեր գաւակներն են, մեր ընտանիքի մի մասն են կազմում:

— Բայց դուք ո՞յժ ունիք նրանց սպանելու, ասաց դեսպանը:

— Սպանել նրանց, գոչեց վեզիրը. թիւ է այնքան յիմար որ ինքն իր ձեռքով իր տունը կրակ տայ, և թիւ է այն ապուշը որ յօժարութեամբ կորցնի՝ ձեռքից տայ իր ստրուկի գինը:

Յամենայն դէպս, նկատեց դեսպանը, դուք կարող էք ներանց ծեծել, երբ որ հաճենաք. և ոչ ոք չէ՛ կարող ձեզանից պահանջել թէ ի՞նչ իրաւունքով էք ծեծում նրանց:

— Եւ թիւ է կարող ձեռքս բռնել, արգելել ինձ որ չծեծեմ որ և է մի ուրիշ ծառայի: Ինչի դա ստրուկ կամ ոչ ստրուկ, որ և է մի ուրիշ ծառայի: Բոլոր աստիճանի մարդիկը, ի հարկէ բայ վրայ բերեց վեզիրը, բոլոր աստիճանի մարդիկը, ի հարկէ բացի Շահից՝ (որին Ալլահը պահպանի իր ողորմութեամբ) այստեղ մասն ունին իմ հրամայած ճիպոտներից—իմ՝ որ մինչև անգամ պալատական խոհարարի աշակերտի վեզիրն էլ եմ... Եւ եթէ այդպէս լինէր, թիւ էր կարող կենդանի մնալ այնպիսի խելագարների խմբերի մէջ՝ ինչպէս ենք պտրտիկներս:

— Բայց, ասացի ես շատ խոհարարութեամբ, — բայց եթէ դեսպանը միայն գիտենար թէ այս ստրուկներն ինչ յատկու-թիւներ ունին, եւ վստահ եմ, նա դէմ չէր լինի նրանց Անգլիայի ունին, եւ ստրուկների մէկի պաշտպանութեան տակ գլիա դնալուն: Այս ստրուկների մէկի պաշտպանութեան տակ Անգլիայի Շահը կարող է այնքան ապահով քնել և անվտանգ մնալ դաւադրութիւնից՝ որքան եթէ նրա վրայ մի աւելւած լինի հսկող: Սրանցից մէկի ձեռքով պատրաստուած կերակուրն էլ ուտելով՝ նա ամենեւին չի մահանալ:

— Մեր ձեռնն ու սովորութիւնները տարբեր են ձերին: Ներքից, պատասխանեց դեսպանը շատ քաղաքավարութեամբ: Մեր Շահը (երկինքն օրհնէ Նորին Մեծութեանը) այնպէս հանգիստ ու խաղաղ է քնում՝ ինչպէս իր հպատակները, առանց մէկի հսկողութեան կարիքն զգալու: Նա ուտում է իր կերած կուրը առանց վախենալու թոյնից, և նա այնքան հաւատ է ընծայում իր խոհարարին՝ որքան ընծայում է իր մեծ վեզիրին:

— Ուրեմն, ասացի ես, նայեցէք այս համբաւաւոր փա-լէվանին, որը կատարեալ Ասֆանդիար է ¹⁾ — մարմինը պըղինձ և ձեռքերը երկաթ է: Անշուշտ դուք չէք մերժիլ նրան: Նրա պէս մէկը հարկաւոր է ամեն Շահի տէրութեան համար: Ահաւաստիկ նա՛, որը իր նմանը չունի: Եթէ նա լաւ պահուի,

և քէֆ է անում. ունի կանայք, որոնք հոգ են տանում նրա հագուստի մասին, կանայք, որոնք ընացնում են նրան հէքեթներ պատմելով, նրա ննջարանի դռների առաջ ամբողջ գիշերը հսկողուհիներ, սեփական խոհարարուհիներ, անուշեղէն պատրաստող կիներ և սպասուհիներ: Եւ բացի այդ, ինչպէս ինքներդ էք ասում, նա ունի մի գլխաւոր կին կամ հարէմի ըմնու, իսկ սա չէ՞ որ պէտք է աղախիններ ունենայ: Իսկ եթէ ձեր Շահը երեսաներ ունի, հարկաւ երեսանների համար պահւում են բազմաթիւ կիներ, ինչպէս մեր շահադէսների համար. այդ կիները նրանց ծառայում են, նրանց դաստիարակում են, երբեմն էլ գրել-կարդալ են սովորեցնում: Հետեապէս, այդ բոլոր կանանց վարքի վրայ հսկելու համար ձեր Շահը պէտք է ունենայ այնպիսի մարդիկ, ինչպիսին է Մորուարին: Դուք չէք կարող մեզ հաւատացնել, որ իբրեւ թէ ձեր երկրում կանայք այնքան նման չեն մեր կանանց, որ հարկ լինի նրանց վրայ վերակացուներ դնելու:

— Ձեզ ի հարկէ անհաւատալի կը թուայ, եթէ ես ասեմ որ իսկապէս մեր կանանց չի կարելի նմանեցնել ձերոնց: Մեղանում նրանք ապրում են առանց որեւէ հսկողութեան, և նոյնքան ազատ են, որքան տղամարդիկ: Մեր թագաւորը, թէև հզօր է, դէպի ինքը՝ իր ժողովրդի կողմից ցոյց տրուած սիրով և պատկառանքով, բայց երբէք չէր վստահանալ փակել իր կնոջ և նրա սպասուհիներին և պահել նրանց այնպէս բանտարկուած ստրկութեան մէջ, ինչպէս Պարսկաստանում: Մեղանում հասարակութեան կազմը, բարքերն ու օրէնքները դրան ընդգիծադրում են: Ինչ վերաբերում է կանանց բարի վարքի և պատուի վրայ վստահելի և անփխս վերահսկող գերի պաշտօններին, այդ մեղանում աւելի ևս պակաս է հնարաւոր: Նախ և առաջ մենք այդպիսի մարդիկ չենք էլ կարող գտնել:

— Ձէք կարող գտնել, հարցրեց վեզիրը. վարուեցէք ինչպէս մենք. եթէ վեզիրները ի չար են գործ դնում իրանց տըրուած իշխանութիւնը և վստահութիւնը, եթէ ձեր խաներից (նահանգապետներից) մէկը ըմբոստանում է կառավարութեան դէմ, եթէ զատիները անարդար գատաստան են կտրում, մուստոֆիները (քարտուղար) կաշառք են վերցնում, դրանց բոլորին Մորուարի դարձրէք: Ձեզանում երևի բաւական շատ կը լինի կաշառակերների թիւը, ահա ձեզ վստահելի վերահսկիչներ ձեր կանանց վրա... իսկ եթէ բան է, այդ էլ չեղաւ, այդպիսի Մորուարի դարձրէք ձեր պատերազմական գերիներին:

Քեաֆուրը զողաց սարսափից, երբ լսեց նորին արդարադատութեան այս բարի խորհուրդները: Նա շատ էր խօսում

իրանց անիծած օրէնքների և բարքերի մասին, և վճռականօրէն ընդգիծադրում էր Մորուարուն Անգլիա ուղարկելու, աւելացնելով թէ, երբ նրա թագաւորը կ'իմանայ ամենաանյաղթ Շահնշահի բարեացակամ հոգատարութիւնը անգլիական հարեմները անվտանգ պահելու մասին, հէնց միայն այդ մտադրութիւնը նա կ'ընդունի այնպիսի շնորհակալութեամբ, ինչպէս եթէ իրագործուած լինէր այն:

Ստրուկներին մերժելով՝ դեսպանը բաւական վերաւորեց մեր զգացումները, *) սակայն նա, այսպէս ասած՝ դարմանեց այդ զգացումները նրանով՝ որ՝ երբ նրա աչքն ընկաւ ձիերի վրայ, որոնք պիտի ուղարկուէին Անգլիա՝ մեծ հիացումն արտայայտեց ու յափշտակուեց:

Բարեբախտաբար նա ձիեր ճանաչելու մէջ լաւ դատաւոր չէր, ուստի այն կենդանին, որին մի պարսիկ շատ հաւանականաբար կը մերժէր, կարհամարհէր, նա ուրախութեամբ ընդունեց:

Ինչ պակասութիւններ էլ որ նրանք ունէին, մենք ծածկում կամ լրացնում էինք քաղցրահնչիւն տիտղոսներով: Նրանցից մէկը որ ծածկուած էր չարագուշակ նշաններով՝ կոչւում էր խողաբախշ (Աստուածապարզ): Մի ուրիշը՝ որ պառաւութիւնից սպիտակել էր Մարուարի էր կոչւում, և մի երրորդը՝ որ երբէք թոյլ չէր տալիս որ մէկը դիպէր իր ականջներին՝ կրում էր Սարմաստ (արբեցող) ծաղրական անունը:

Բացի դրանից կար մի Բադէ, մի Հերոս և մի Սրտակից Բարեկամ—անուհներ՝ որոնք բացայայտիչ էին այդ կենդանիների յատկութիւնների համար:

Մտածուած էր այդ ձիերի վրայ աւելացնել և մի փիղ, քանի որ ինչպէս տեսնում էր, դա օրեկան ահազին քանակութեամբ կերակուր ուտելով՝ մեծ անյարմարութիւն էր պատճառում Շահի գանձարանին, սակայն դեսպանը նկատելով որ այդ կենդանու փոխադրելը նաւի վրայ դժուար կը լինէր՝ ուստի այդ միտքը չիրագործուեց:

Դեսպանը ուրախութեամբ հաւանեց միւս ընծաները: Ինչպէս որ մենք ձիերի մասին էինք զովասանքներով խօսել, այնպէս էլ խօսեցինք մի քանի թրերի ու այլ զէնքերի մասին: Թրերից մէկը կոչւում էր Թայմուրի մորակ, և մի ուրիշն էլ

*) Պարսկաստանում մի ընծայի մերժումը նախատինք է համարւում, և թագաւորը գլուխների միջև պատերազմական կամ թշնամական դիտումների նշան է համարւում:

կար, որի մասին ասուում էր, թէ իսկ այն թուրն էր՝ որով
Նադիր Շահը մուտ գործեց Դէլի:

Մենք ցոյց տուինք մի գեղեցիկ լանջապանակ, սաղաւարտ
և մի պողպատէ բարձապանակ, որպէս մեծանուն Շահ Իսմայէ-
լին պատկանող զրահները: Մի շապիկ ևս ցոյց տուինք, որի
վրայ գրուած է ընտիր կտորներ զորանից և որը մի ժա-
մանակ հագել էր Շահի հօրեղբայրը—Մեծ Աղա Մուհամմե-
դը իր բոլոր պատերազմների ժամանակ: Այդ շապիկին էլ ու-
ղարկուեց որպէս— բարեկամութեան մի յատուկ նշան՝ Շահից
առ իր Անգլիայի եղբայրը, շատ խնդրելով որ նա իր մօտ վրայ
հագնէր զրան, ինչ ժամանակ որ պատերազմ զնալու լինէր, ո-
րովհետեւ դա մի հաստատուն թաւիսման էր ամեն տեսակ վը-
տանգի դէմ թէ պատերազմի դաշտում և թէ դաշտից դուրս,
այլ տեղում:

Դեսպանը ներհակութիւն չյայտնեց շալերի, փառաւոր
վերմակացուների, չէրաթի կարպետների, մետաքսների, թա-
ւիշների և ճամկաւոր զիպակների ուղարկուելու դէմ: Նա առանց
դանդաղելու ընդունեց նաև մարգարիտները, յակինթները
և զմրուխտները: Անգլիական թագուհու համար պատրաս-
տուած զգեստը, ինչպէս երևաց, բաւական մեծ զուարճութիւն
պատճառեց նրան: Երբ զգեստը բաց արուեց յատակի վրայ,
ու նա տեսաւ վրան քարեր փակցրած, շապիկը և բամբակով
հաստացրած ու երկար ոսկէ դիպակ քաշած վարդիկը, որ
գրուած ժամանակ փայտի պէս ուղիղ կանգնում էր առանց
վայր ընկնելու, նա քահ-քահ ծիծաղեց, և թէպէտ նա հաւա-
տացրեց մեղ, որ իր թագուհին անյարմար կը գտնէր զրանց,
քանի որ Փրանկ կանայքը մերիններից տարբեր ձևով էին հագ-
նուած՝ այնուամենայնիւ մեծ յօժարութեամբ նա համաձայնեց
որ գրանք էլ միւս ընծաների թուի մէջ գրուէին:

Խորհրդակցութիւնը այսպէս վերջանալով՝ դեսպանը վե-
րադարձաւ իր տունը, թողնելով մեղ տալած այն տարօրի-
նակ բաների վրայ, որ մենք լսել էինք այն զարմանալի եր-
կրների վերաբերմամբ, որտեղ մենք շուտով պիտի այցելե-
ինք:

Գլ. Դ.

Թէ Պարսկաստանում արքայական Թղթակցութիւնները ինչպէս են կատար-
ւում:—Մի հարազատ նամակ՝ Պարսկաստանի Թագաւորի աւագ կնոջից՝
առ Անգլիայի Թագուհին:

Միւս ամենակարեւոր գործը որ պիտի կարգադրուէր այն
էր, որ նամակներ պիտի գրուէին Անգլիայի Թագաւորին և նրա
նախարարներին՝ ի պատասխան նրանց՝ որ բերել էր նրա
դեսպանը:

Սա շատ մտածութեան և խորհրդակցութեան աւարկայ
էր, որովհետեւ երկար ժամանակ էր որ մենք նամակ չէինք ուղ-
ղել Փրանկստանի որեւէ թագաւորին, և հետեւաբար դժուար
էր ստուգել, թէ Տիեզերքի կենդրոնը մի նամակ գրելով մինչև
ինչ աստիճան կը վտանգէր իր պատուարժանութիւնն ու վեհու-
թիւնը:

Անգլիայի Շահի դեսպանը, ճշմարիտ է, իր հետ բերած
էր մի քանի տարօրինակ ձևով, տարօրինակ գրութեամբ և
տարօրինակ կնիշով նամակներ, որոնց ձևն ու կերպարան-
քը այնքան տարբեր էին մերիններից, ինչքան տարբեր էր դես-
պանի ածիլած կզակը *) մեծ վէրի մօրուքաւոր երեսից:

Մի բան որ ամենամեծ հետաքրքրութիւնը շարժեց մեր
մէջ, այն նիւթն էր, որ Փրանկները գործ էին ածում իրանց
կնիքի համար, և որը մենք կարծում էինք թէ մի տեսակ
թանկագին օճանելիք կամ զարդ էր, սակայն Փրանկների տու-
ած բացատրութիւնը բոլորովին տարբեր էր մեր կարծածից:
Այդ նիւթը գրուած էր մի ոսկեղօծ տիւի մէջ և վրան կրում
էր մի զարմանալի կամ խորհրդաւոր նշանակութիւն ունեցող
գրօշմ, որը ներկայացնում էր մի ձիաւոր՝ մի դադան սպա-
նելիս:

Մեր գիտնականները հրաւիրուեցին դրա մասին բացա-
տրութիւններ տալու մեզ: Ամենամօտ բացատրութիւնը որ նրանք
կարողացան տալ՝ այն էր թէ՛ դա ներկայացնում է Բոսթամին՝
երևելի սպիտակ դէին սպանելիս. բայց այս բացատրութիւնն,
ի հարկէ, մեր խելքին չեկաւ, որովհետեւ Փրանկներն ինչ գործ
կարող էին ունենալ մեր մեծ հերոսի հետ, և, բացի զրանից,

*) Այս դարու սկզբներում անգլիացիք բոլորն էլ սափրում էին ի-
րենց երեսները: Մօրուք երբէք չէր տեսնուում նրանց մէջ, մինչև Խրիմի
պատերազմից մարտիկների վերադարձը, որոնք մտան Անգլիա մօրուքով:

սպիտակ դեւ բացի Մազանդարանից երբեկցէ ուրիշ տեղ հօ
չէր եղել:

Այն բացատրութիւնը որ Ֆրանկները իրանք տուին, այն
էր թէ՛ դա ներկայացնում էր Գէորգ անունով մէկին—իրանց
սիրեցեալ իմամներէից մէկը, որը իբր թէ շարունակ զբաղուած
է հետապնդելով մի կատաղի վիշապի՝ Անգլիան աւերելուց և
նրա թագաւորի վրայ յարձակուելուց. ուստի այդ մեծ և յա-
ւիտենական հրաշքիւնմանութիւնը գործ էր ածուած որպէս մի
թալիսման բոլոր գրուածքների համար, և, մի խօսքով, ամեն
բանի համար՝ որ կապ ունէր արքայական գործերի հետ, և
այդ միջոցով էլ երկիրը պահուած էր ապահով վիճակում:

Ինչ և է, այս կնիքը մի քանի մետաքսէ թելերով փակ-
ցրուած լինելով նամակի ներքեւի մասին, շատ վիճաբանութեան
նիւթ դարձաւ մեծ վէզրի և անգլիական դեսպանի միջև: Ա-
ռաջինը պնդում էր, թէ դա ստորագրութեան նշան էր, իսկ
վերջինս ընդհակառակը պնդում էր թէ՛ այդպէս բան չէր կա-
րող լինել, որովհետեւ Անգլիայի թագաւորը աշխարհում իրան
հօ մի թագակիր գլխի ստորագրած չէր համարում:

Մենք պնդում էինք թէ մենք իրաւունք ունենք Շահի
կնիքը փակցնել նամակի հէնց ճակատին, սակայն դեսպանը
խիստ բարկութեամբ հակառակեց զբան, որովհետեւ նա իմա-
ցել էր որ այդ ձեւ Պարսկաստանում գործադրուած էր մի ստո-
րագրաւի վերաբերմամբ:

Մենք յետոյ առաջարկեցինք նամակի կողքին զբողմել
կնիքը, բայց զբան էլ դեսպանը ընդդիմացաւ, որովհետեւ նա
առարկում էր թէ դա շատ մտերմութեան նշան կը համարուէր.
Նա յետոյ առաջարկեց որ կարելի կը լինէր կնիքը խփել մի ա-
ռանձին կտոր թղթի վրայ և հէնց այնպէս զետեղել նամակի
թերթի մէջ:

Մենք ուրախութեամբ համաձայնեցինք, որովհետեւ մինչ-
դեռ նա պնդում էր թէ այդ էր կնիքի իսկական տեղը, մենք
էլ մեր կողմից, եթէ ուզէինք, կարող էինք պնդել թէ դա այդ
տեղ լինելով նշանակում է թէ նամակի ճակատին պիտի փակ-
ցրուած լինէր:

Վերջապէս շարադրուեց նամակը, որ գեղազրութեան նը-
մոյշ համարուեց: Մոնշի ալ Մոմալէքը, պետական մեծ մոնշին,
ի գործ էր դրել իր բոլոր հանճարը, և ընտրել էր լեզուի այն-
պիսի ծաղիկներ՝ որոնք անտարակոյս մեծ հրճուանք կը պատ-
ճառէին, երբ նրանք ի ցոյց կը դրուէին հիւսիսի այն խաւար
և խոնաւ երկրներում: Նկատուեց, որ այն գեղեցիկ ակնար-
կութիւնը՝ որ պարունակում էր իր մէջ, այնքան զփռար

էր ըմբռնել, (ի հարկէ զփռար չէր լինի սուր մտքի համար)
որ ոչ մի հասարակ մահկանացու չէր կարող կեղծել իբր թէ
ինքը կատարելապէս հասկանում էր զբա միտքը:

Նա չեմ կարող ոյժ գործ դնել մտքիս վրայ, յիշելու հա-
մար ամբողջ նամակի բովանդակութիւնը, բայց դրա մէջ կար
մէկ հատուած, որ հիացրեց ամբողջ ատենախն որպէս ճարտա-
սանութեան ամենակատարեալ մի կտոր, և կրկնուեց բերանից
բերան, որպէս կատարելութեան գագաթնակէտին հասած մի
շարադրութիւն:

Այս էր այդ հատուածը:

«Երբ այն բուրաստանը—որտեղից հատընտիր քաղուել
են սոյն նամակի անուշարոյր ծաղիկները—կը թարմանայ և կը
ուռգուի Ձերդ մեծութեան բարեբախտութիւն ցոլացնող աչքե-
րի շարժումից, և երբ նրանց անուշահոտութիւնը քաղցր ու
ախորժելի բոյրով կը բարձրանայ կը մտնի Ձեր իմացութեան ա-
մենաներքին խորքերը, այդ բարեգուշակ, երջանիկ բոյլէին՝
մենաներքին խորքերը, այդ բարեգուշակ, երջանիկ բոյլէին՝
սայ Ալլահը որ բաղմած լինէք առողջութեան գահի վրայ և
հանգստանալու լինէք լաւ կազմակերպուած ուղեղի ամպհովա-
նու տակ:»

Արդ, ո՞վ էր կարող իր հասարակ խելքով երբեկցէ ենթադ-
րել, որ այդ բոլոր բառերով ասել էր կամեցուել թէ՛ «Մենք
յոյս ունենք, որ այս նամակը լաւ առողջութեան մէջ կը գտնի
Ձեր մեծութիւնը:»

Դեռ մի այլ զփռարութիւն էլ մնում էր. այդ այն էր,
որ մի պատասխան ևս պիտի գրուէր այն նամակին, որ Ան-
գլիական թագուհին գրել էր նրան՝ որին անգլիացիք մեր սո-
վորութիւններին բոլորովին անձանօթ լինելով, կոչում էին
«Ժրանի թագուհի»: Այդ նամակի հետ միասին, անգլիացոց
թագուհին ուղարկել էր իր պատկերը որպէս ընծայ, որի շուր-
ջը զարդարուած էր ազամանդներով ու կախուած էր մի շք-
թայից, որպէսզի իրանի թագուհին կախէր իր վզից:

Արդ, թէպէտ Շահի աւագ կինը կոչուած է բանու հարէմ
կամ հարէմի գլուխ, սակայն նա, մի խօսքով, որպէս թագու-
հի՝ համեմատուած անգլիական թագուհու հետ, այնքան տար-
բեր դիրք ունի իր տէրութեան մէջ՝ (գոնէ մենք այդպէս է-
նք տեսնում) ինչպէս, ասենք թէ, ախոռում կերակրի և կաթ-
նի համար պահուած էգ գոմէշի զրութիւնը տարբեր է այն
նի կոմի զրութիւնից, որին հնդուն կերակրում ու պաշտում է, որ-
պէս իր աստուծուն:

Ինչ և է, հարկաւոր էր նամակին պատասխանել: Պաշտօ-
նական գրադրանքի մի քանիսը փորձեց անելուց յետոյ, ի վերջոյ

նամակի գրելը յանձն առաւ մեծ մոնշին, որը այնքան մեծ աջողութեամբ էր գրել առաջին՝ այսինքն թագաւորի նամակը։ Եւ քանի որ այդպիսի թղթակցութիւնը նոր էր կայսրութեան մէջ, ես այստեղ կը տամ այդ նամակի պատճէնը, որպէս զի աշխարհը իմանայ, որ հանձարն ու իմաստութիւնը ծաղիկներ են՝ և իմ երկրի հողի առանձին սեփականութիւնը։

Նամակ Պարսկաստանի թագաւորի աւագ կնոջից՝ առ Անգլիայի թագուհին։

«Այոթններով՝ այնքան մաքուր, ինչպէս սուտ ամբաստանութիւնից ազատուած Կոյս Մարիամի անբիծ զգեստը, և ողջոյններով՝ այնքան ճշմարիտ, ինչպէս այն վկայութիւնը որ Յիսուս տուեց իր մօր առաքինութեանը, մենք ողջունում ենք Ձեր մեծութիւնը, ով մեր սիրեցեալ քոյր, որի պալատը լուսավայլ է որպէս դրախտը, Դուք որ մարգարիտն էք իշխանութեան կեդեի, որ գեղեցիկ Աստղիկն էք մեծութեան երկնքում, որ զարդն էք Մեծն Բրիտանիայի, որ դարու ամենակատարեալն էք, մենք ազօթում ենք, որ քանի դեռ երկնային մարմինները քրիստոնէական եկեղեցու լուսավիւր ջահերի նման լուսաւորում են երկնից խորքերը, և քանի դեռ Ձէմինին *) որ նմանում է խաչելութեանը, երևում է երկնքում՝ Ձեր գլխի վրայ լինի փառաց ամպհովանին։

«Մենք թոյլտուութիւն ենք խնդրում հաւաստիացնել Ձեր մեծութիւնը մեր անկեղծ սիրոյ մասին, և ծանօթացնելու Ձեզ որ մեր սիրեցեալ քրոջ՝ մուշկով ու յամպարով անուշահոտուած նամակը հասաւ մեզ մի երջանիկ ժամանակ՝ որպէս Գաբրիէլ հրեշտակի Աստուածային շնորհ պարգևող շունչը, և որպէս օրհնեալ Յիսուսի զօրացուցիչ շնչառութիւնը, և մեր սիրեցեալ քրոջ շունչը անուշահոտացրեց մեր խմբին և կերակրեց մեր զգայաբանքները շուշանի արքեպիսկոպոսի ընդմամբը։

«Մինչդեռ Ձեր նամակի բազմազան, աննման բովանդակութիւնը հաճոյացրեց մեզ՝ Ձեր մեծութեան բարեկամութեան հաւաստիքներով, մի և նոյն ժամանակ դրանք մեր երեւելի քրոջ մտքի կատարելութեանց առհաւատչեայն եղան։

«Ալլահի օրհնութեամբ՝ երկու պետութիւնների մէջ եղած բարեկամութիւնը այնքան ամուր է, որ համաձայնութեան պարտիզում թափուած զրէի կաթիլները, և այդ պարտիզի ներդաշնակութեան և միաբանութեան ծաղիկները հրճուում ու ժրպտում են։

*) Ձէմինի՝ զողիակ, որ զարնան նշան է համարւում։

«Դեռ պահներ ժողովականութիւնից՝ բարեկամութեան գրուները բաց են արուած բոլոր կողմերից։

«Հարկաւոր է որ թղթակցութեան գրչի քաղցրանուագ սոխակները մի քանի երգեր գայլայլեն սիրոյ պարտիզում, և քաղցուն մեր խորհրդի կոկոնները ի կատարումն մի հաճելի բացուին մեր խորհրդի կոկոնները ի կատարումն մեր պարտականութեան՝ որով շնորհակալութիւն ենք յայտնում մեր բոլ ընդունեցինք, և որը մենք կախել ենք կատարելութեան վրից։

«Տայ Ալլահը որ Ձեր տունը—զթութեան և բարեկամութեան բնակարանը՝ միշտ բարգաւաճի։

«Բարեկամութեան պարտականութիւնները ցոյց են տալիս որ, հարկաւոր է երբեմն կաթիլներ ցօղել զրչի ամպից ճոխացնելու սիրոյ մարզի կանաչութիւնը։

«Տայ Ալլահը որ Ձեր մեծութեան փառքն ու պատիւը մշտնջենական լինի։»

Գլ. Ե.

Անգլիայի համար ընտրուած դեսպանն ու Հաջի Բաքան ներկայանում են տիեզերքի կենդրոնին՝ հրաժեշտի հրաման ստանալու։

Այս նամակները, ինչպէս և Պարսկաստանի վէզիրներից Անգլիայի նախարարներին ուղղուած մի քանի ուրիշները՝ ուրիշ մեջ մանրամասնութեամբ քննարանուած էին երկու պետութիւնների գործերն ու շահերը՝ ժամանակին և ըստ պատշաճին գրուած ու անգլիական դեսպանին հաղորդուած լինեալով՝ այժմ մնում էր միայն, որ Միքայէլ Ֆիրուզը մեկնելուց առաջ ներկայանար արքայից-արքային, հրաժեշտի հրաման ստանալու համար։

Աստեղագէտներից խորհուրդ հարցրուեց, թէ որն էր ամենաբախտաւոր ժամը սկսելու այդպիսի մի մեծ գործ, որը այնքան կարեւոր էր թէ նրան մասնակցող անհատների և թէ այն պետութեան համար, որը շահագրգռուած էր նրանով։ Նշանք որոշեցին Օմարի մահուան տարեդարձի օրը—մի օր՝ որ ցնծութեան է նուիրուած Ալիի հետեւողների համար։

Մեր մեկնելու նախընթաց օրը, մեզ հրամայուեց հրաժեշտի ողջոյն մատուցանել Շահին. անգլիական դեսպանն էլ այդ առթիւ հրաւիրուեց ներկայ լինելու։

Բազդի ամեն մի շնորհը ստանալու դիտաւորութեամբ՝

Շահը վճռել էր այդ օրը, առաջին անգամ, նստել մի նորակա-
ռոյց դահլիճում, մի գործողութիւն, որ միշտ համարուում էր
որպէս բարեպարզ՝ կամ որպէս արտազրոյց բարեբախտու-
թեան:

Եւ այնտեղ՝ դէպի դահլիճը ուղղեցինք մեր քայլերը:

Նորին Մեծութիւնը նստած մի անկիւնում՝ հանգստանում
էր պետական մարզարտայեռ բարձի և թանկագին բարերով
զարդարուած գորգի վրայ: Մեծ վէզիւրը, արքունի դանձապահը
և պետական քարտուղարը կանգնած էին նրա առջև, Միրզա
Ֆիրուզը և ես (ի հարկ է ես նրա ետեից) մասնք բաղը ու
պահ մի մեր կօշիկները հանած՝ աւագանի եզրին կանգնեցինք.
յետոյ, Միրզա Ֆիրուզին՝ որպէս առանձին շնորհաց նշան՝ հրա-
մայուեց ժամել սենեակը: Նա մտաւ և կանգնեց վէզրի կողքին,
իսկ ես անշարժ մնացի աւագանի մօտ, իմ տեղում:

Միրզա Ֆիրուզը հարկաւոր համարեց (և իսկապէս շատ
էլ պատշաճ էր այդպիսի դէպքում) իր դէմքի վրայ թախիժ ու
լքումն ցոյց տալ՝ իբր թէ չափազանց տրտում էր, որ շուտով
պիտի զրկուէր մեծ թագաւորի ամենաուրախ և կենդանարար
ներկայութիւնից: Եւ մինչ նա կանգնած էր Նորին Մեծութեան
առաջ, աչքերը գետնին յառած, ձեռքերը առջև պահած և մար-
մինը դէպի գետին խոնարհեցրած՝ նմանում էր աւելի մի ոճ-
բագործի, որ բերուել էր այնտեղ պատժուելու՝ բան մէկի՝ ու-
րին շուտով պիտի շնորհուէր աշխարհիս ամենամեծ ինքնակա-
լի ներկայացուցիչը դառնալու բարձր պատիւն ու աստի-
ճանը:

— Ինչո՞ւ ես այդպէս լքուած, հարցրեց Շահը: Վերջապէս
միթէ՞ դու չես վայելում քո թագաւորի շնորհն ու հաճու-
թիւնը:

— Բնի, բնի, բացազանչեցին երեք վէզիրները մի շնչով,
և մի և նոյն ժամանակ՝ Միրզա Ֆիրուզի աչքերը լցուեցին:

— Բնի, ասաց մեծ վէզիրը. երբ մարդ մի անգամ շա-
հում է արքայից-արքայի հաճութիւնը, միթէ՞ այլ ևս ուրիշ բա-
նի կարիք կունենայ:

— Այդ ճշմարիտ է, ասաց Նորին Մեծութիւնը դառնալով
Միրզա Ֆիրուզին, դու շուտով նաւ պիտի նստես, ծով պիտի
գնաս, պիտի ապրես անհաւատների մէջ, սակայն յիշի՛ր որ,
այդ բանով՝ դու քեզ համար ապահովացնում ես Շահի հաւա-
նութիւնը, և յետոյ ինչալլան, երբ վերադառնաս՝ երեսդ մին-
չև յաւիտեան կը սպիտակի: ¹⁾ Դրանից աւելին էլ ի՞նչ ես ուզում:

¹⁾ Այսինքն մինչև կեանքիդ վերջը երեսդ պարզ կը մնայ: Ծ. Թ.

— Ինչալլան, ինչալլան, արձագանգ տուին երեք վէզիր-
ները, և Միրզա Ֆիրուզն էլ ծնրազրուութեամբ համբուրեց գե-
տինը:

— Բացի դրանից, շարունակեց Շահը, ձայնը խնդութեան
բարձրագոյն տոնին հասցնելով ու բազմութեամբ ժպտալով
— բացի դրանից՝ մտածի՛ր, Միրզա Ֆիրուզ, թէ դու ի՞նչ վար-
մանալի բաներ ես շուտով տեսնելու: Փոխանակ ուղեղիդ կա-
րողութիւնը կորցնելու, դու քեզ ամենաբախտաւոր մարդկանց
մէկը պիտի համարես: Դու ահա գնում ես տեսնելու Ֆրանս-
կըստանի ամենանշանաւոր գեղեցկուհիներին. դու կը տեսնես
եզրօրս՝ Անգլիայի թագաւորի՝ կանանց երեսները, որոնք ան-
շուշտ իր տէրութեան մէջ գանուող գեղեցկուհիների գոհար-
ներն են: Դու այնպիսի սքանչելիք կը տեսնես, որոնց նմանը
դեռ ո՛չ մի պարսիկ չէ տեսել:

Շահի այս խօսքի վրայ, Միրզա Ֆիրուզն ընդհատեց իր
լուութիւնը և բացազանչեց.

— Արքայից-արքայի շնորհն երբէք չպակասի: Հազար տա-
րի ապրի նա: Ես փոշուց էլ պակաս եմ, և պատրաստ եմ մո-
խիրով ծածկելու գլուխս, միայն թէ ես այնքան ապրեմ, որ
խիրով ծածկելու գլուխս, միայն թէ ես այնքան ապրեմ, որ
սպիտակ երեսով վերադառնամ: Ես ամենայն յօժարութեամբ
անձս կենթարկեմ ամեն տեսակ թշուառութեան—թշուառու-
թիւններ՝ որ անհաւատները կարող են պատճառել ինձ: Ո՞ւմ
թիւններ՝ որ անհաւատները կարող են պատճառել ինձ: Ո՞ւմ
շունն եմ ես, որ համարձակուեմ չհնազանդել արքայից-արքայի
հրամանին: Ես միայն մէկ արգ (խնդիրք) ունեմ, մէկ խնդիրք
միայն, որը թոյլաւութիւն եմ հայցում, մեկնելուցս առաջ դնել
առ ոտն Ձեր Մեծութեան:

Այստեղ նա լռեց, սպասելով արքայական պատասխանին:
Մի րոպէից յետոյ Շահը հրամայեց.

— Շարունակիր, ասա:

— Նուաւստիս աղաչանքն այն է, որ ես ահա գնում եմ
հանդիպելու մեծ ծովերի, փոթորիկների, ժայռերի, անդնդա-
յին հրէշների վտանգներին—վտանգներ՝ որոնց մասին ո՛չ մի
յին հրէշների վտանգներին—վտանգներ՝ որոնց մասին ո՛չ մի
պարսիկ չէ կարող առանց դողալու մտածել. այն, ես գնում եմ,
բայց եթէ Ձեր Մեծութեան սարուկների ամենափոքրագոյնն ու
ամենաանշանը դո՛հ գնայ, այդ վտանգներին՝ նա յոյս ունի որ
իւր տունը ¹⁾ կը շարունակի վայելել արքայից-արքայի պաշտ-
պանութիւնը, նաև, իր միակ որդին, որ դեռ մանուկ է, միշտ

¹⁾ Երբ պարսիկը խօսում է իր «տան» մասին, դա նշանակում է իր
կիսը կամ կանայքը:

մեզ ծանօթացնես թէ՛ այդ անծանօթ վայրերում բնակուող անհաւատները ինչ աստղի ներքոյ են քաշում կեանքի շունչը: Գնա՛, և երբ դու կը կատարես այդ պատուէրները՝ կարժանաւասա արքայից-արքայի քաղցր նայուածքին:

Հազիւ այնքան միայն կարողութիւն մնաց վրաս, որ կարողացայ թոթովել՝ ըէ՛ չաշմամ (աչքիս վրայ), որովհետեւ Շահի գթութիւնն ու քաղցրութիւնը խիստ մեծ ազդեցութիւն ունեցաւ վրաս: Եւ հէնց որ Միրզա Ֆիրուզը ժոռո հասաւ, իսկոյն վերցրինք մեր կօշիկները, հագանք, վերադարձանք այնանգ՝ որտեղից եկել էինք, և սկսեցինք պատրաստուել անմիջապէս մեկնելու:

Բայց որքան էլ որ ես ինձ բարձրացած էի զգում Շահի թովիչ խօսքերի ազդեցութեան տակ, այնուամենայնիւ տակաւին գերադասում էի փարել իրականութիւններին. ուստի արեւ մայր մանելիս, ես դուրս ծլկուեցի, քաղաքից դուրս գնացի, քայլերս ուղղեցի դէպի գերեզմանանոցը տարաբախտ Զենաբի գերեզմանի ձախ, որտեղ թաղեցի թումաններով լի մի ծանր քսակ:

«Դոնէ, մենախօսեցի ես, աշխարհում մէկ կտոր գետին կը գանուի, որի վրայ կարող կը լինիմ հետաքրքրութեամբ ու սիրով մտածել:»

ԴԼ. Գ.

Պարսից դեսպանութիւնը մեկնում է Թէհրանից:—Վեսպանի մենախօսութիւնը:—Հաջի Բաբան ցոյց է տալիս թէ ինքն ինչպէս լաւ կարողանում է իրան համելի ու սիրելի դարձնել:

Անգլիա ուղևորուող դեսպանութիւնը բաղկացած էր հետեւեալ անձերից:

Միրզա Ֆիրուզ՝ . . .	Դեսպան
Միրզա Հաջի Բաբա՝ . . .	Առնադպիր
Մոհամէդ Բէգ՝ . . .	Արարողապետ
Իսմայիլ Բէգ՝ . . .	Նազիր (տնտես)
Ալա Բէգ՝ . . .	Ախուապետ
Հաշէմ՝ . . .	Փիշ խէզմաթ (արքանեակ)
Արքաս Բէգ՝ . . .	Ձէլովդար (ծխապանապետ)
Հոսէյն Բէգ՝ . . .	»
Թաղի՝ . . .	Ֆէրաշ (գորգ փող)
Սադեգ՝ . . .	Սուրհանդակ

Ֆէրէյդուն՝ . . .	Սափրիչ
Հասան՝ . . .	Խոհարար
Մահրուբ՝ . . .	Խափշիկ ստրուկ, գանձապահի պաշտօնով
Սէեդ՝ . . .	Խափշիկ ստրուկ, գանձապահի պաշտօնով

և բացի դրանցից՝ նաեւ շատ մէյթարներ: Նախորդ գլխում յիշուած երիտասարդ անհաւատը, որը ուղեկցել էր անգլիական դեսպանին դէպի Պարսկաստան, և որը միայն այնքան էր սովորել մեր լեզուն, որ մեր բոլոր անծանօթ կարողանում էր սխալ հասկանալ՝ պիտի ուղեկցեր Միրզա Ֆիրուզին, և պիտի նաեւ թարգմանի դեր կատարէր՝ երբ մենք հասնէինք իր երկրի սահմանը, որովհետեւ նա հաշուել էր, որ մեր ճանապարհորդութեան միջոցին նա այնքան կարիք էր, որ մեր ճանապարհորդութեան միջոցին, որ նախ քան մեր Անգլիա կը զգար պարսկերէն սովորելու, որ նախ քան մեր հասնելը, մենք կարող կը լինէինք միմեանց լաւ հասկանալ:

Օմարի մահուան տարեդարձի նախընթաց երեկոյին, դեսպանութեան վրանները արդէն կանգնած էին մէկ փարսախ պանութեան վրանները արդէն կանգնած էին մէկ փարսախ քաղաքից դուրս, և այդ օրուայ առաւօտեան, երբ ամեն մի բարի շիա բարեպաշտութեամբ անէծքներ էր կուտակում այդ վաղուց մեռած յափշտակողի գլխին՝ ճիշտ այն բոլորին որ աստեղագէտները նշանակել էին՝ Միրզա Ֆիրուզին իր հետևորդներով դուրս ելաւ Թէհրանից, «Դարվազա Դազվին» կոչուած քաղաքադռնով:

Մեզ հետ դուրս եկան մեր բարեկամները, որոնք անդադար աղօթքներ էին վերառարում մեր աջողութեան համար: Այդ օրը մենք անցկացրինք յաճախ հաղորդակցութիւն ունենալով քաղաքի հետ, որպէս զի նախ քան մեր վերջնական հրաժեշտը, մեր ճանապարհորդութեան համար հարկաւոր եղած պաշարը, կարասիքը, զէնքերն և այլն լրացնենք:

Ես, ճշմարիտ է, քիչ բարեկամներ ունէի որ տխրէին ինձանից զրկուելու համար: Մինչև ցարդ, ես ոչ մի կապով չէի կապուել Պարսկաստանում. ես ոչ տուն ունէի, ոչ էլ զաւակ. ուստի հեռացայ Թէհրանից միայն մի քանի տխրողներ ունենալով:

Բայց ընկերներին վերաբերմամբ այդպէս չէր: Դեսպանը միայն մէկ կին ունէր և մէկ էլ զաւակ, սակայն բացի դրանցից, նա ունէր նաեւ շատ ստրկուհիներ, որոնք ինչպէս պատմում էին, նրա երջանկութեանը շատ էին նպաստում... Նրա մում էին, նրա երջանկութեանը շատ էին ունէին, և հեշտ է ծառաներից մի քանիսը կին ու ընտանիք ունէին, և հեշտ է

դոքորթութիւն՝ անքան շօշափելի, որքան թէհրանի կայսերական մզկիթի գմբէթի պղնձապատ երեսը ծածկող ոսկին—այո, շողորթութեամբ ինձ յաջողուէր (ի հարկէ եթէ ուղէի) միշտ նրա մօրուքը ձեռքումս պահել և նրան պտոյտ գործել տալ ճշկոյթիս շուրջը:

Հետևաբար, ես սկսեցի ամեն մի պատեհութիւնից օգտուել, ամեն առիթ որոնել ճանապարհին խօսակցելու համար նրա հետ, միշտ մի-երկու քայլ նրանից յետ մնալով սակայն. և երբ որ իջնանում էինք, միշտ շտապում էի նրա առաջ կանգնել: Ես սկսեցի շատ խոնարհաբար ընթանալ. երբէք չէի համարձակուում նստել մինչև նա չէր հրամայում, և այդպիսով—իմ ծառայութեամբ ինչպէս և իմ կեղծ հպատակութեամբ ու ակնածութեամբ՝ նրան շատ հաճոյացայ:

Նա միշտ յայտնի էր եղել իր չափազանց անխոհեմ լեզուով, և ամեն մարդ գիտէր թէ դրա համար էր, որ մեծ վէզիրը վճռել էր, որպէս պատիժ՝ ուղարկել նրան արևի ճառագայթներից գուրկ երկրներ իբրև դեսպան, յուսալով որ այդ միջոցով խաղաղ կազատուէր նրանից՝ և գուցէ նրա լեզուից:

Մենք դեռ շատ փարսախներ չէինք ճանապարհորդել, երբ նա կարծես թէ յանկարծ արձակուեց իր կապանքներից և բռնեց արտայայտութիւն տուեց իր զգացումներին: Շրջապատուած իր ծառաներով (որոնք թէև տխուր սրտով մտածում էին, թէ իրանք ինչպէս հեռացել էին իրանց տներից, սակայն պատշաճ էին մասնակցելու այն բանին որ անցնում էր նրանց շուրջը) նա ընկաւ հետևեալ մենախօսութեան մէջ:

«Ես արել եմ նրա հօր գերեզմանին այն՝ ինչ որ հարկաւոր էր: Ես ոչ կը նայեմ նրա կնոջը, ոչ նրա քոյրերին: Երանի՜ թէ մի պառաւած է՝ սիրահարուի նրա մօր վրայ: Մարգարէի օրհնութեամբ, հարիւրաւոր շներ՝ մէկը միւսի ետեից մի անկիւնաքար ¹⁾ կը շինեն նրա մօրուքից, և կը կանչեն իրանց բոլոր բարեկամներին որ իրանց օրինակին հետևեն: Այդ դուքարասիւրտ, անգութ պառաւ, դեռ, որ սիրտդ երբէք չէ հալւում, չէ փոփոխւում: Ինչալլահ, իսկոյն կթափուին գլխիդ այն բոլոր անէծքները՝ որ դեռ ոչ ոք չէ մտածել, և այն բոլոր թշուառութիւնները՝ որ դեռ ոչ ոք չէ պատահել:»

¹⁾ Գլխաւոր անկիւնաքարը մի մեծ քար է որ դրւում է շինութեան հիմքի տակ ամրացնելու ուղանկիւն կազմող երկու պատերը: Այս քարերը մի քանի հին շինութիւնների մէջ մօտ 20 ոտք երկայնութիւն և 8 ոտք լայնութիւն ունին: Այստեղ երեք նշանակում է թէ շինքը աղբային շինութիւն կը կանգնեն նրա մօրուքի վրայ:

—Հնչի, բացազանչեց նա դառնալով դէպի ինձ, հնչի, երգուեցնում եմ քեզ իմ հողւով ու քո մահով, քեզ՝ որ լաւ ճանաչում ես աշխարհը և կերել ես թէ տաճիկների և թէ թիւրքմէնների աղտեղութիւնը, ասա, ի՞նչպէս եղաւ որ դու համաձայնեցիր ուտել մի կծծի պառաւի աղտեղութիւնն էլ:

Ապա նայելով ուղիղ իր դիմացը, շարունակեց ճանապարհը. խումբը հետևում էր նրան.

—Լաւ, շարունակեց նա, ես այժմ դեսպան եմ, և... և ուր եմ գնում.—գնում եմ Ֆրանկների թագաւորի մօտ: Ինչալլահ, նրանք էլ, նրանց հայրերի գերեզմաններն էլ յաւիտեան կը պղծուին: Ես ստիպուած եմ թողնել ընտանիքս, երեխաս, հայրենիքս և թափառել դէպի անծանօթ վայրեր, գնալ անմօրուք անհաւատների մէջ, և այդ բոլորն ի՞նչի համար—նրա համար որ, այն պառաւ, վատածնունդ վէզիրը ցանկանում է մտածել որ շահը վերջերս սկսել է չափից աւելի ուշադրութիւն դարձրնել վրաս:

—Բնի, ասացի ես, ինչ որ դուք հաճում էք ասել՝ ճշմարիտ է, և ես որ շահից էլ պակաս եմ, հասկանում եմ ձեր զգացումները, ես տեսնում եմ որ դուք իրաւունք ունիք: Բայց յանուն ձեր զաւակի, Շահի գործը պիտի կատարուի մէկն ու մէկի ձեռքով. եթէ ձեր ձեռքով չլինի, մի որևէ ուրիշի ձեռքով պիտի լինի. սակայն ձեր մօրուքը սիրէք թոյլ տուէք ինձ հարցնել թէ՛ ձեզանից զատ էլ ով կայ ամբողջ Իրանի երկրում, որ կարողանայ յանձն առնել այդ գործը:

—Չկայ ուրիշ մէկը, բացազանչեց Մահմէդ բէկը—արաբողապետը: Մաշալլահ, Պարսկաստանում այժմ ով կայ մեր աղայի նման. ով է նրա նման խելքի ու հանճարի տէր մարդ:

—Բնի, բնի, գոչեցի ես. բացի դրանից՝ ով է նրա պէս կատարեալ, ով է նրա պէս խորաթափանց:

—Դատողութեան և հնարքի տէր մարդ, աւելացրեց արարողապետը:

—Բարի սրտի, բարի բնաւորութեան և բարի բախտի տէր մարդ, ասացի ես:

—Ճշմարիտ է, ճշմարիտ է, ասաց ընկերս, նրա հաւասարը չկայ:

Բացի այդ բոլորից, մաշալլահ, նայեցէք նրա անձնաւորութեանը, ասացի ես: Մաշալլահ, գեղեցիկ էրիտասարդ է, մէջքը նեղ, կուրծքը լայն, ինքը լաւ ձիաւոր, մի մարդ՝ որի հետ ոչ ոք չէ կարող մրցել նիզակի գործածութեան մէջ:

Այս խօսքերը լսելով՝ Միրզա Ֆիրուզը, որ թոյլ էր տուել որ մեր բառերը ազատ մտւո գործէին իր ականջների մէջ,

ասպանդակներով ձիու կողերը խթանելով՝ սլացաւ առաջ, ճանապարհից խոտորեց, մի երկար, թունդ պտոյտ գործեց և վերադարձաւ դէպի մեզ, ըստ երևոյթին շատ հաճոյացած իր քաջագործութիւնով։ Նա յետոյ իր բազկի ամբողջ ուժով կանգնեցրեց իր ձիուն մի քանի գազ մեզանից հեռու։

— Մաշալլահ, մաշալլահ որոտաց ամբողջ խումբը, տեսնելով նրա քաջագործութիւնը։ Ի պատասխան այդ խրախուսիչ բառերին, դեսպանը մի ջիւրիդ (գաւազան) ուղղեց և բացապանչեց։

— Այդ շատ ճշմարիտ է. Ալիի մօրուքը վկայ որ ձիավար-ժուլթեան մէջ՝ ոչ ոք չէ կարող մրցել հետս։

Ապա ինձ ձայն տալով ասաց։

— Հնչի, յանուն Ալլահի, եկ մի քիչ խաղ անենք։

Ես իսկոյն ձիս յառաջ քշեցի. և սկսեցի փախչել նրա առջևից ամենաշնորհալի ձևովը որ կարելի էր. նա էլ իսկոյն իմ ետևից քշելով՝ հաճեցաւ իր ջիւրիդը նետել գլխիս, որին նա անքան ուժգին հարուած հասցրեց, որ փայտը թռաւ մի քանի քայլ հեռու և նրան ցանկանալու էլ հնչինչ բան չթողեց։

Սա մի նշան էր խմբի մնացած անդամների համար, որ թողնէին ճանապարհորդական քայլերի լրջութիւնը և սկսէին մի կռուախաղ անել դաշտի վրայ, աղմկելով, պոռալով քրտնելով, յետ քշելով, առաջ քշելով, և մի խօսքով, անելով ամենը՝ որ անում են լոկ հաճոյքի համար ձի հեծնողները։

Երբ նրանց աշխոյժի յորդութիւնը դադարեց, և մենք կրկին հաւաքուեցինք ու խումբ կազմեցինք նրա ետևից՝ նա դաշտն ուղեց։ Ղայլանը մատուցուեց նրան, նա ծխեց ու զրուցեց մինչև հասանք մեր առաջին կայարանը։

Թէպէտ գլխիս ստացածս հարուածը բաւական նուազեցրել էր իմ գովաճանքների հոսանքը, այնուամենայնիւ ես աշխատեցի ուրախ ու զուարթ ցոյց տալ ինձ, և չնայած որ զըլխիս վէրքը բաւական ցաւ էր պատճառում ինձ, դարձեալ կարողանում էի ծիծաղել աղայիս կատակների վրայ։

Որպէս կատակ նա յաճախ ասում էր.

«Այ, Հնչի, դու բաղդաւոր ես, որ հարուածը դրանից աւելի ուժգին չէր։ Ալլահը ողորմած է», — խօսքեր՝ որ մեզ շրջապատողների երեսները ծումկելով ծիծաղեցնում էին նրանց և միևնոյն ժամանակ՝ շատացնում էին այն բաւականութիւնը որ ինքը՝ դեսպանը վայելում էր, երբ մտածում էր իր ճարտարամտութեան վրայ։

Գլ. Է.

Միողա Ֆիրուզը Էրզրումում գործադրում է իր դեսպանական ոյժն ու իրաւունքը, եւ խորխտանում է «երկր պոչ ունեցող» փաշայի դէմ՝ առ ոչինչ համարելով նրան։— Նրանք հասնում են Կ. Պոլիս։

Հանգիստ ու կարճ իջևաններով մենք ճանապարհուեցինք Պարսկաստանի միջով, և մի քանի օր էլ մնացինք Թաբրիզում՝ ստանալու մեր մեծահամբաւ արքայորդու հրամանները, նախ քան մեր՝ պարսկական հողից դուրս ելնելը։

Յանձն առնելով այն նախախնիքը, որ նա զրել էր իր հօրեղբոր՝ այսինքն Անգլիայի թագաւորին, նաև մի քանի ընծաներ՝ մենք ճանապարհուեցինք, անցանք Երևանով, անցանք Աղբի Դաղի ¹⁾ ստորոտով, բնեցինք հայոց մենաստանում և, վերջապէս առանց որևէ դիպուածի անցկացանք Արփաշայի սրնթաց ու վտանգաւոր դետակը։

Անցնելով Հայաստանի սառուցեալ վայրերը, մենք հասանք Ղարս, ուր երկու օր հանգստացանք, և առանց հանդիպելու այն սոսկում պատճառող քիւրդ աւազակներին, որոնք գտնւում են Սափանլուի լեռների վրայ, մենք ի վերջոյ հասանք Էրզրում, ուր մնացինք հանգստանալու։

Այստեղ դեսպանը լաւ ընդունելութիւն ստացաւ նահանգապետից—երեք պոչ ունեցող փաշայից, որ իր ձեռքից եկածը չինայեց մեր կացը հաճելի դարձնելու. բայց պարզ է որ մենք մտել էինք նրա քաղաքը մի շատ անաշուղ, անբաղդ ժամում, որովհետեւ, մեր հասնելուց քիչ յետոյ տեղի ունեցաւ մի դէպք, որը խզեց այն բարեկամութեան կապը որ սկզբում հաստատուել էր դեսպանի և փաշայի միջև։

Մեր սուրհանդակ Սադեղը, որ անքան ապակոնուած, փչացած, անպիտան մարդ էր, վատթարագոյնը իր եղբայրակիցներից, դեռ ևս Էրզրում չհասած՝ արդէն տրամադրութիւն էր ցոյց տուել փախչելու. նա աւելի քան մէկ անգամ ցաւ էր յայտնել, որ ինքը թողել, հեռացել էր իր հայրենիքից ու նրա գլուարճութիւններից։

Շատ օրեր չէին անցել մեր հասնելուց, երբ դեսպանին յայտնեցին, թէ Սադեղը չկար, անյայտացել էր, և աւելացրին որ դաշտանի ոսկէ գլուխներից մէկը, ինչպէս և մի ձիու վզի ոսկեղէթան պակասում էին։ Իսկոյն խուզարկութիւն սկսուեց։

¹⁾ Արարատը՝ որ կոչւում է նաև «վայրենի լեռ»։

Փառայի պաշտօնեաներից, ինչպէս և դեսպանի ծառաներից մի քանիսը ուղարկուեցին որոնելու և բերելու նրան, և երկու օրից փախստականը բերուեց և դատաւարութեան օրակէս գող: Նրա ձեռքերն ու ոտները կապեցին և դեսպանը թիւրք պաշտօնատարներին ներկայութեամբ յայտարարեց որ իր դիտաւորութիւնն էր յանցաւորի ականջները կտրել տալ:

Այս լուրը հասաւ փառային, որ զգալով որ իրանից դատ ուրիշ ոչ ոք իրաւունք չունէր այդպիսի մի պատիժ տալ մէկին և որ եթէ ինքը թոյլ տար որ իր քաղաքում այդպիսի դեղծում գործուէր՝ դրանով կը կորցնէր իր նշանակութիւնն ու հեղինակութիւնը՝ ուստի դեսպանին աղաքաւորելու համար նա հրամայեց իր գլխաւոր չառչին, որը մի պառաւ դաժանագէտ, սպիտակածորուք թիւրք էր, որ մի շատ քաղաքավարի պատգամ տանի փառային:

Շրջապատուած իր ծառաներով, դեսպանը դեռ շարունակում էր կատաղի կերպով զայրանալ իր ծառայի չար յանցանքի վրայ, երբ պառաւ չառչը ներս մտաւ: Նա իր բերանից դուրս էր թափում բառերի հեղեղ, անիծելով այն օրը, երբ ինքը սկսել էր իր ճանապարհորդութիւնը, նաև անիծելով նախ մեծ վէզըին, որ իրան դուրս էր ուղարկել իր երկրից, և յետոյ թիւրքերին, որոնք հարկ եղած յարգանքը չեն ցոյց տալիս Ալիին ու նրանց երկիրը, երբ Օսմանի անեղ որդին ընդհատեց նրան իր «սէլամն ալէյբում»-ով և պատշաճ յարգանքներով նստաւ ծալապատիկ գորգի ծայրին, ծածկելով ոտքերը իր փէշերով:

Ինչ է պատահել, հարցրեց Միրզա Ֆերուզն իր այցելուից:

— Ոչինչ, պատասխանեց չառչը:

— Լսե՛լ էք, թէ մեր սրիկայ հայրենակիցը, էն փէզէվէն-դը... սրիկայ ինչ գարշելի յանցանք է գործել, ասաց դեսպանը: Ինչպիսի նրա հայրը շուտով կայրուի: Մենք այնպիսի էշեր չենք որ թողնենք նա մուֆտ (անպատիժ) դուրս պրծնի մեր ձեռքից: Մինչև ես նրա ականջները դրական չլինեմ, ոչ մի կաթիլ ջուր չեմ առնիլ բերանս: Այդ է իմ վճիռը, լաւ է մացէք և միտքներդ հանգիստ պահէք, ով էֆէնդի:

— Փառան՝ իմ տէրը, ասաց թիւրքը, աղօթում է ձեր երջանկութեան համար, և ինձ պատուիրել է ձեզ յայտնել որ, այդպիսի բաներ չեն կարող լինել այստեղ:

— Ինչպիսի բաներ չեն կարող լինել, բացազանչեց դեսպանը շատ մեծ աշխուժով. ինչը չէ կարող լինել Ուրեմն ես չպիտի կտրեմ նրա ականջները: Ա՛, ուրեմն դուք շատ

քիչ էք ճանաչում Միրզա Ֆերուզին, եթէ կարծում էք որ իմ վճռածը չեմ կարող կատարել: Երգում եմ Մարգարէի սուրբ մօրութիւնը, երգում եմ Շահի աղովը, փառայի հոգւովը և ձեր մահովը, որ ես շուտով կը կտրեմ նրա ականջները—ականջմահովը, որ ես շուտով կը կտրեմ նրա գլուխն էլ հետը կը կտրեմ, ներս ասացի—ոչ, Ալին վկայ որ գլուխն էլ հետը կը կտրեմ, այո՛ կը կտրեմ այնպէս՝ ինչպէս թէ ջուր եմ խմում: Մենք հաղուազիւտ խենթեր ենք, այո՛, մենք, մենք պարսիկներս. մենք չնչին բաների վրայ կանգ չենք առնում, կատակ չենք վերցընում:

— Բայց, ասաց թիւրքը, որին դեսպանի խօսքերը ամենեւին էլ չչարթեցին—բայց իմ տէրը ինձ պատուիրել է ձեզ ահել որ, ինքն երեք պոչ ունեցողներից մէկն է, և որ, ուրեմն, էրզրումում իրանից դատ՝ ուրիշ ոչ ոք իրաւունք չունի ականջ կտրելու:

— Երեք պոչ, բացազանչեց Միրզա Ֆերուզը. երեք պոչ ասացիր: Գիտցիր որ, եթէ փառան երեք պոչ ունի, ես տասն և հինգն ունիմ. եթէ այդքանը բաւական չլինի՝ հարիւրն ունիմ, և եթէ այդքանն էլ բաւական չէ՝ ասա նրան որ հազար ունիմ, և եթէ այդքանն էլ բաւական չէ՝ ասա նրան որ հազար ունիմ պոչ ունիմ: Գնա, Ալլահի սիրոյն համար դնա, և ասա փամէկ պոչ ունիմ: Գնա, Ալլահի սիրոյն համար մէջ բերում, շայիդ որ, քանի որ ինքն իր երեք պոչն է հաշուի մէջ բերում, իմ վճիռը պիտի կատարուի, ականջները պիտի անպատճառ կտրուին ու կտրուին:

Յետոյ բարձրաձայն կանչելով իր ֆերաշին և երկու-երեքին իր միւս ծառաներից, նա ամենախիստ ու ամենավճռական տոնով ասաց.

— Գնացէ՛ք սրիկաներ, գնացէ՛ք, վազէցէ՛ք իսկոյն և այս րոպէիս Սադեգի ականջները բերէ՛ք ինձ: Ես նրան երեք պոչանի մարդ կը դարձնեմ. եթէ նա յիսուս ականջ էլ ունենայ՝ բոլորն էլ պիտի կտրեմ:

Եւ դառնալով չառչին, որ արդէն կանգնել և պատրաստուում էր հեռանալու, ասաց.

— Ստուերդ երբեք չպակասի: Ալլահը պաշտպանի քեզ. աղօթքներս ընդունել տուր փառային, և կրկին ասա նրան որ, եթէ ինքն երեք պոչ ունի, ես, Մարգարէի օրհնութեամբը հինգըն ունիմ:

Թիւրքը իր կոկորդի տակից բացազանչելով «Լա Իլա Լիլ Ալլահ», դանդաղ քայլերով հեռացաւ, և դեռ շատ քայլեր չէր առել, երբ նա հանդիպեց պարսիկներին, որոնք մի տապալի խուփի մէջ դրած բերում էին իրանց հայրենակցի ականջները, կամ ականջների պէս բաներ, և որոնք չզլացան հը-

պարտութեամբ ցոյց տալ դրանց մաղաստո, պաղարին Օսմանցուն:

Դեսպանի այս վարմունքի վրայ փաշան սաստիկ կատաղելով, այնքան անախորժ դարձրեց մեր կայքը իր քաղաքում, որ մենք այլ ևս չկամեցանք աւելի երկար մնալ այնտեղ: Ուստի շուտով հեռացանք, թողնելով ականջները կտրուած Սատկղին՝ որ վեռադառնար Պարսկաստան ամենալաւ ձեովը, որ կարող էր:

Ինչ և է, քիչ ժամանակից յետոյ իմացուեց, որ նա հեռացել էր ողջ առողջ, իր ականջները գլխին կապած: Բանից դուրս եկաւ որ, տապակի խուփի վրայ մատուցուած մսի կտորները՝ միայն մի փոքրիկ այծի մսի կտորներն էին եղել: Կամ այն է, որ այդ ծառաներն իմացել էին որ իրանց աղան անգութ բնաւորութիւն չունէր, կամ թէ չէ՝ իրանք յանցաւորի անձնական բարեկամները լինելով՝ խնայել էին նրան: Վերջապէս այսպէս թէ այնպէս, Սադեղը լաւ էր դուրս պրծել իր աւազակութեան համար հրամայուած պատժի տակից:

Կտրելով թիւրքիայի երկար և տաղտկալի ճանապարհը, և վէճեր ունենալով ամեն մի փոստային կայարանում, նաև շատացնելով Օմարի հետևողների դէմ մեր ունեցած ատելութեան պաշարը՝ մենք, ի վերջոյ, հեռուից տեսանք խոնխորի¹⁾ լայնատարած ու փառաւոր մայրաքաղաքի գմբէթներն ու մինարէթները:

Դեսպանը պատշաճ մեծարանքներով ընդունուեց թիւրք իշխանաւորներից, և մի ընդարձակ տուն ևս Սկիւտարում²⁾ յատկացրուեց նրան և խմբին: Նշանակուեց նաև մի մէհմանդար, որի պարտականութիւնն էր հաւաքել և բաժանել օրեկան պարէնը որ կայսրութեան մէջ հաստատուած սովորութեան համեմատ՝ շնորհուել էր դեսպանի և իր հետևորդների վայելման համար:

Մեզ ուղեկից երիտասարդ անհաւատը որ այժմ կարողանում էր բաւական լաւ խօսել մեր լեզուն, թողեց մեզ և իջաւ իր ազդակիցների ձօտ, և քիչ յետոյ էլ մեղանից առաջ ճանապարհուեց դէպի մի քաղաք՝ որ կոչւում էր Գեալուր Իզմիր՝ (անհաւատ Ձմիւռնիա) մի նաւ նախապատրաստելու մեզ Անգլիա տանելու համար:

¹⁾ Թիւրքաց Սուլթանը Պարսկաստանում խոնխոր (արին խմող) է կոչւում:

²⁾ Կ. Պոլսի արուարձաններից մէկը, Վոսփորի Ասիական ափում:
Մ. Թ.

Իր ժամանումից քիչ յետոյ, Միրզա Ֆիրուզն այցելեց մեծ վէզիրին, նաև թիւրք պաշտօնակատարներից շատերին այն ջորդարար, որոնցից մեծ մասը շատ հաւանեցին նրան և, ինչպէս երևաց, շատ էլ դուարձացան նրա գրոյցներից:

Սակայն, որչափ էլ որ այս հանգամանքը հաճոյք էր պատճառում դեսպանին, այնուամենայնիւ նա երբէք չէր կարողանում իր սրտից հանել այն ընդամին ատելութիւնը որ նա ունէր դէպի թիւրքերը, և միշտ, երբ առիթ էր ներկայանում նա վայելուչ խօսքերով արտայայտում էր այդ ատելութիւնը:

Մի օր, մի առանձին տեսակցութեան միջոցին մեծ վէզիրի տանը, որտեղ ինձ էլ թոյլ էր տրուել ներկայ լինել, այդ վէզիրը որ յայտնի էր որպէս մի մաքուր և մոլեռանդ մուսուլման, խօսելով ընդհանրապէս ֆրանկների ոյժի, հաստատութիւնների, ինչպէս և այն յամառութեան մասին, որով նրանք պիտի փարած են իրանց կրօնին ու հաւատին՝ ասաց դեսպանին.

—Մ, բարեկամ, աշխարհս երբ պիտի մաքրուի այս ամենաանիծեալ անհաւատների ցեղից. ինչ պիտի անել:

—Ես կասեմ թէ ինչ պիտի անել, պատասխանեց Միրզա Ֆիրուզը. Ալլահը պիտի անի այդ, որովհետև, խօսքը մեր մէջ, ևս չեմ կարծում որ դուք երբեքից կարող լինէք:

Մի ուրիշ դէպքում էլ, մի մուֆտու¹⁾ այցելելիս, երբ վերջինս՝ օրէնքի այդ մեծ պետը՝ բաւական ցաւ յայտնում էր չար ճակատագրի օրէնքի վրայ որ նրան հեռացրել էր իր ճշմարիտ հաւատի երկրից, ընակեցնելով անհաւատների երկրներում՝ ասաց.

—Մեծ կը լինի ապականութեան այն կոյտը որ կը ծանրանայ ձեր վրայ նախ քան ձեր վերադարձը: Դուք ինչպէս կը կարողանաք ձեզ մաքրել դրանից:

—Ինչալլահ պատասխանեց դեսպանը, ինչալլահ ևս ինձ կը մաքրեմ դրանից՝ նրանով որ, վերադառնալիս՝ չեմ անցնիլ Ստամբուլի վրայով:

Մի անգամ Միրզա Ֆիրուզը հրաւիրուած էր ազատ ազրոյների մի խմբի մէջ, ուր գինի էին խմում, երգում ու նուագում: Երգից ու երաժշտութիւնից առաջացաւ մի վիճաբանութիւն թրքական և պարսկական երաժշտութեան արժանիքի մասին: Մի երիտասարդ էֆէնդի որ ինքն իրան շատ սրախօս մարդ էր համարում, բաւական բարձր, մեղ լսելի ձայնով՝ ասաց.

¹⁾ Մուֆտի արեւելեան բառ է և նշանակում է դատաւոր: Մ. Թ.

— Պարսիկները երգը այսպէս է ազգում լսողի վրայ. երբ մի պարսիկ երգում է, միշտ սպասում ենք որ անձրև պիտի գայ:

— Եւ մենք Պարսկաստանում միշտ նշմարել ենք, ասաց Միրզա Ֆիրուզը, որ երբ մի թիւրք երգում է, բոլոր էշերն սկսում են զուլ, որպէս պատասխան:

Գլ. Ը.

Միրզա Ֆիրուզը ընդունում է մի չէրքէզուհի որպէս նուէր:— Զէրքէզուհու գերութեան պատմութեան նկարագրութիւնը:

Մի քանի օր մեր մեկնելուց առաջ, դեսպանն ընծաներ ուղարկեց թիւրք նշանաւոր պաշտօնականներին, որոնցից փոխարինարար ստացաւ և՛ ինքը. նա մեծ մտերմութիւն էր հաստատել պետական քարտուղարներից մէկի հետ— մի ուրախ, զուարթ մարդ՝ որը նուիրուած էր զուարճութիւնների, և յատկապէս շատ սիրում էր պարսկական բանաստեղծութիւնն ու գրականութիւնը: Սրան՝ նա ընծայեց իր սիրական ձին, որ ինքն հեծնում էր, նաև մի օրինակ գեղեցիկ ¹⁾ «Հաֆէզ» և որովհետև նա մեծ անձկութիւն ունէր որ իր ընծաները լաւ ընդունելութիւն գտնէին, նա խնդրեց ինձանից որ ես անձամբ մատուցանէի նրանց պատշաճ մեծարանքներով հանդերձ:

Եարակէֆէնդին—այդ էր նրա անունը,— յայտնեց որ իր բարեկամի ուղարկութեան այդ նշանը շատ հաճոյք էր պատճառել իրան, և միևնոյն ժամանակ իմ խորհուրդն հարցրեց. գտնել մի բանի որ իմ կարծիքով շատ հաճոյք կը պատճառէր դեսպանին: Նա գիտէր որ շալեղէն շատ ունէր վերջինս, գիտէր նաև որ մուշտակն էլ հասարակ բան էր Պարսկաստանում: Կտորներ (ճոթ, մահուդ և այլն) ու ճամկաւոր տիպակն էլ չարժէր տալ, որովհետև գիտէր որ մեր երկրում աւելի գեղեցիկ տեսակներն էին պատրաստուած քան թիւրքիայում: Անգլիական ապրանք էլ չէր ուզում տալ, քանի որ մենք արդէն գընում էինք այնտեղ՝ որտեղ գրանք արտահանում էին: Սաթա-գուլս չիբուխներ էլ հօ պարսիկները սովորութիւն չունէին գործածելու. մենք ոչ գնահատում էինք նրանց ձիերի վերաբերեալ իրերը, ոչ էլ նրանց կարպետները:

Ուրեմն ի՞նչ տար, ի՞նչ անէր:

¹⁾ Պարսկական ամենաարժանայարգ բանաստեղծ:

Ի վերջոյ մի միտք ծագեց նրա գլխում և նա բացազան-չեց:

— Իմացայ, իմացայ: Դեսպանը, ես ճանաչում եմ նրան, իգական սեռի գեղեցկութեան վրայ հիացող մարդ է: Նա չալի-տի գնաց անհաւատների մէջ իր մօրուքը նրանց ձեռքը դնելու: Ես նրան պիտի ընծայեմ իմ նոր չէրքէզուհուն, որը գեղեցիկ է որպէս լուսինը և որը հաղիւ մէկ ժամ է ինչ դաւանել է ճշմարիտ հաւատը: Ես երեկ գնեցի նրան նաւումը, աւաղա-կապետ Ղէրսիս Օղլուից, որն ինձ հաւատացրել է որ նա չէր-քէզ արիւնից է և իշխանուհի է. սակայն ես կարծում եմ որ այդ քաֆէրը սուտ է ասում:

Յետոյ նա իր խօսքը մասնաւորապէս ինձ ուղղելով ասաց.

— Սրդեօք համարձակուե՛մ այդ չէրքէզուհուն ուղարկել ձեր աղայի համար:

Ես պատասխանեցի նրան թէ բոլորովին անծանօթ էի նրա ճաշակներին, բայց թէ ես շուտով իրան կը յայտնէի դես-պանի ցանկութեան մասին այդ բանի վերաբերմամբ, հաստատ գիտեցաւ, որ եթէ նա հնարաւորութիւն ունենար չէրքէզու-հուն էլ աւելացնել իր խմբի վրայ՝ նա կ'ընդունէր առանց վա-րանման:

Ուստի ես վերադարձայ Միրզա Ֆիրուզի մօտ, որ ըսկըզ-բում մեծ յափշտակութեամբ ընդունեց էֆէնդու առաջարկած ընծան, յետոյ մի քիչ երկիւղ յայտնեց և վերջն անբաղաճաւա-րի չլինելու համար՝ ինձ ասաց որ նրան յայտնեմ, թէ դա ա-մենալաւ ընծան էր, որ մտածուել էր, քանի որ ոչ մի ուրիշ բան չէր կարող աւելի հաճոյք պատճառել իրան այնքան, որ-քան այդ չէրքէզուհին:

Մութը կոխելու ժամանակ՝ չէրքէզուհին հասաւ, գլխից մինչև ոտները լաւ ծածկուած, նստած մի ձիու վրայ: Նրան առաջնորդում էր էֆէնդու սեւը ¹⁾, որը մի լաւ դրամական պարզեւ ստացաւ իր կրած նեղութեան համար:

Նա իսկոյն առաջնորդուեց դէպի դեսպանի տունը, ուր, վերջինս արդէն մի յարմար սենեակ էր պատրաստել տուել նրան ընդունելու համար, և երբ նա դնաց այցելելու նրան՝ մենք հաւտքուեցինք և սկսեցինք ազատօրէն խօսել և վիճել այդ ընծայի հաւանական հետեւանքների մասին:

— Նա մի լաւ բաժին կը ստանայ իր կնոջ մաշիկից ²⁾.

¹⁾ Պափշիկ ստրուկ:

Ծ. Թ.

²⁾ Պարսկաստանում՝ մաշիկը մի լաւ գործիք է մէկի վրայ յարձակ-ուելու համար: Պահումն իր ստրկուհուն ծեծում է իր մաշիկով, կինը՝ իր

ասաց Իսմայիլ բէգը—հաղիրը, եթէ հա մի անգամ հրա ձեռքը ընկնի և իմանայ թէ իր ամուսինն ինչ է արել:

—Ա՛հ, ասաց Թաղին—Ֆէրաշը, որը կարծես թէ շատ բան գիտէր Միրզա Ֆիրուզի ընտանեկան հերքերն հանգամանքներից. խանութը հօ այժմ շատ հեռու է, և մինչև այդ ժամանակը դայ՝ աշխարհա արդէն շրջուած կը լինի:

—Եթէ հա վրացուհի լինէր, նկատեց Սէիդը, ոչինչ փաստ չէր լինի, որովհետև վրացիք հլու, դիւրանաաց մարդիկ են. բայց չէրքէզ լինել... փահ... ժամանակ է որ մենք յոյսներս Սլլահի վրայ դնենք... Նրանք վատ ցեղ են:

—Վրացի կամ չէրքէզ, լէզի կամ աւշա, ասաց արարողապետը, դրանք բոլորն էլ միասին սաաանի զաւակներ են: Ես յոյս ունիմ որ այս օտարուհու մեր մէջ գալը մեր գլխին մոխիր չի թափիլ օտար հողում:

Ես ձեզ մի բան ասեմ, նկատեցի ես, ինչ էլ որ մենք այդ խնդրի մասին խօսում ենք՝ լաւ է, փաստ չունի, միայն թէ յիշենք որ հա գեսպանի սեփականութիւնն է և թէպէտ հա միայն մէկ կին է այսքան աղամարդկանց մէջ, այնուամենայնիւ չմոռանանք որ հա միմիայն մեր տիրոջն է:

—Բա՛լի, բա՛լի, բացազանչեցին բոլորը. մենք հւմ շներն ենք որ ուրիշ կերպ մտածենք:

Վերջապէս հետեւեալ առաւօտը գեսպանն իր յօժար կամբով ինձ պատմեց իր ստրկուհու պատմութիւնը որ ինքը լսել էր հէնց հրա բերանից:

Համառօտիւ այս էր: Նա մի չէրքէզ պետի աղջիկ էր, որը ապրում էր Սև Մովի ափին մօտ և որն այնքան անօրէն, ապականուած մարդ էր, որ նոյնիսկ իր հայրենակիցները նրան շէյթանագէտ¹⁾ էին անուանում: Նրա վայրագութիւնն ու արքշուութիւնը քիչ նշանակութիւն կ'ունենային, եթէ յանկարծական կրքի հետևանքն չլինէին. բայց սաստիկ տրուած էր խաղամուլութեան, որին հա զոհեց ամեն ուրիշ զգացում և այդ նրան առաջնորդեց անուր ոճիւր գործելու:

Նրա այդ վարմունքների մէկին զոհ է գնում իր աղջիկը: Նա մի հարեան պետի հետ խաղալիս՝ իր խաղամուլութիւնն արն ծայրայեղութեանն է հասցնում, որ բոլորովին տնաքանդ է լինում և վճռում է մի վերջին յուսահատական ճիգ էլ գործել իր կորուստները յիս ստանալու համար: Նա որոշում է իր ամ-

ամուսնուն, և երբ մի ծառայ անգգամութիւն է անում, հա իր բերանի վըրայ հարուածներ է ստանում իր կօշիկի կրտսեկով:

²⁾ Ստանի զաւակ:

բողջ ընտանիքը ծախել, որպէս գերիներ այն թիւը վաճառականներին՝ որոնք պարապում էին գերու առևտրով: Նա, հետևապէս, մի պայման է կապում այդ վաճառականներից ամենայնագուցնի հետ. համաձայնութիւն է կայացնում որ մի որոշ օր, հա որոշ թուով գերիներ տայ արու և էգ—որոնք պետի փոխադրուին մի հաւ, որ այդ բանի համար պետի սպասի ծովափից հեռու:

Երբ նրան լուր է տրուում թէ հաւել է, հա իր ընտանիքին ու ազգականներին մի խնձոյք տալու պատրուակով հաւաքում է նրանց իր յարկի տակ և հրաւիրում մասնակցել իրան՝ դաաարկելու մի քանի տիկ գինի, որ հա հախապէս պատրաստած է լինում: Երբ հա անսնում է որ տղամարդիկը բաւական հարեւ են և կարող են իր նպատակին ծառայել, մի նշան է տալիս և իր տունն անմիջապէս շրջապատում է մի զօրախումբ գինուած թիւրքերով (գերեվաճառականական հաւի խումբը) որոնք իսկոյն գերում են բոլորին, հարբածներին շների պէս քաշ տալով, իսկ կանանց՝ բռնի յառաջ քշելով:

Բացի իր աղջկանից՝ խաղամուլը ծախում է հաւ իր կնոջը, իր կնոջ երկու եղբայրներին, իր մէկ եղբորը, իր հօրն ու մօրը, երկու սպասուհիներին, երկու հօրաքոյրներին ու մի հօրեղբորը, և որպէս դի կարողանայ դիւթինը լրացնել, հա յարձակում է մի քահանայի վրայ, որ այդ ժամանակ հանդարտ գնալիս է եղել ձիով, և նրան էլ աւելացնում է խմբի վրայ:

Հէնց որ վաճառուած գերիները աարւում են հաւը, հաւն իսկոյն ճանապարհում է և մի քանի օրից յետոյ հասնում է Կ. Պոլիս, ուր պետական քարտուղարը գնում է չէրքէզուհուն:

Դեսպանն ասաց որ նրա չէրքէզական անունը Մարիամ էր, բայց իր դիտաւորութիւնն էր նրան Դէլֆարիւր անուանել, որովհետև հա այնքան հրապուրիչ էր: Նա նկարագրեց նրան, որպէս կարճահասակ, բայց կլոր ու սեխաձև անձն, որ ունէր զարմանալի մեծութեամբ հրացայտ աչքեր և մի կանաչ երես, մինչև անգամ այնքան կանաչ՝ ¹⁾ ինչքան Իրանի ամենանշանաւոր գեղեցկուհիների երեսները:

Նա շատ հրճում էր իր ստացած ընծայով և յայտնեց իր դիտաւորութիւնը՝ կրթել տալու նրան՝ այն բոլոր արուեստների և կատարելութիւնների մէջ, որ եւրոպացիները ընդունակ են սովորեցնելու: Նա պէտք է լաւ վարպետանար ասեղնագոր-

¹⁾ Մարդ կամ կանաչ մի բառ է, որ Պարսկաստանում գործ է ածւում թուխ բառի նշանակութեամբ:

ծութեան, կարի, գուլպայագործութեան և մազերը գանգրացնելու արհեստների մէջ:

Նա պիտի սովորէր երգել, պարել և նուագել երաժշտական գործիքների վրայ. մի խօսքով՝ գեսպանը ցանկանում էր նրան մի այնպիսի կատարելագործուած ստրկուհի դարձնել, որ, եթէ երբ և իցէ հարկ լինէր որ ինքը Շահին մի ընծայ տար, որպէս հաշտութեան միջոց՝ նրան պատրաստ ունենար խաղաղութիւնը վերականգնելու համար:

Առ այժմ նա նկարագրուած էր նրան որպէս բոլորովին տգէտ անձն, որը ոչինչ չգիտէր իր կրօնի մասին, ոչ կարգալ գիտէր, ոչ զրել, և նրա ամբողջ բարոյականութիւնը կարծես թէ նրանում էր՝ որ վրէժխնդիր լինէր որ և է մի ընտանեկան վէճի համար, և հիւրասիրութիւն ցոյց տար օտարականին:

Նա կատարելապէս յարմար էր օրհնեալ Մարգարէի հետեւողներից մէկը դառնալու, և առանց մի բոլոր վարանելու, նա արտասանեց ճշմարիտ հաւատի դաւանանքը:

— Թէ նա ինչ բնաւորութիւն ունի, ասաց գեսպանը, Ալլաին միայն գիտէ. այդ բոլորովին կախումն ունի իմ բարի կամ չար բախտից և մոլորակների այն դրութիւնից որ ունէին նրա՝ իմ տունը մտնելու ժամանակ:

ԴԼ. Թ.

Գեսպանութիւնը մեկնում է Պոլսից, հասնում է Զմիւռնիա եւ մոտնում է մի անգլիական նաւ: Նկարագրում է թէ նրանք ինչպիսի ընդունելութիւն են գտնում նաւում:

Դեսպանը Դեափուր Իզմիրից ¹⁾ լուր ստանալով որ մի նաւ պատրաստ սպասում էր իրան և իր խմբին Լոնդոն տանելու համար, մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհորդութիւնը նոյն կերպով, ինչպէս եկել էինք Պարսկաստանից, միայն այն տարբերութեամբ, որ Դէլֆարիքը (չէրքեզուհին) որ այժմ գրուած էր երկու սկերի՝ այսինքն Մահբուբի և Սէեդի խնամատարութեան ներքոյ՝ հեծել էր մի ջորի և գլխից մինչև ոտները լաւ ծածկուել էր:

Անցնելով Բրուսա և Մանիսա մեծ քաղաքներից և մի երկրից, որ արտադրում է ամեն բան որ կարող է նպատակ

¹⁾ Թիւրքերը Զմիւռնային Դեափուր Իզմիր են կոչում նրա համար որ այնտեղ շատ եւրոպացիներ են բնակուում:

մարդուս երջանկութեանն ու բարեկեցութեանը՝ մենք վերջապէս հասանք այն քաղաքը, ուր պիտի գնայինք: Դա ընկած է մի գեղեցիկ խորշի վրայ և կոչուած է «անհաւատ», նրա համար որ, իր մէջ տեղ է տուել բազմաթիւ եւրոպացի վաճառականների—շատերը յոյն, շատերն էլ հայեր, որոնք ազատ կերպով գինի են խմում, և որոնք նման խոզերին թոյլ է տրուած շրջել փողոցներում:

Այս քաղաքը մտնելով, մենք փնեցեցք մեր ուսերի վրայ՝ մեզանից հետո պահելու նրա բնակիչների անմաքրութիւնը, և յետոյ իջանք մի տան մէջ, որ թիւրք կառավարութեան կողմից պատուիրուել էր նախապատրաստել գեսպանի համար:

Մէկ փարսախ քաղաքին մնացած՝ մեզ դիմաւորեց երիտասարդ անգլիացին, որը՝ որպէս մէհմանդար՝ Պոլսից մեզանից առաջ էր ընկել կարգադրութիւններ անելու համար: Նա յայտնեց գեսպանին որ երկու նաւ արդէն պատրաստուած էր մեզի համար, մէկը՝ ինչպէս ինքն ասաց, մի մեծ նաւ էր որ պատկանում էր իր Շահին, և որը նշանակուած էր գեսպանի և իր հետեւորդների համար, իսկ միւսը վարձուած էր մի վաճառականից մեր ձիերը տանելու համար: Նա հաւատարացրեց մեզ որ արդէն ամեն բան պատրաստ էր մեզ համար, և որ՝ մեզ հարկաւոր եղած պաշարը արդէն նաւի մէջ էր—ոչխարներ՝ քարաբի ¹⁾ համար, այծեր՝ կաթի համար, հաւեր, սագեր, բագեր, հնդկահաւեր և առատ ջուր:

Մնում էր միայն մէկ բան որ նա ցանկանում էր իմանալ, այն է թէ՝ արդեօք գեսպանը կը սիրէր քնել այնպիսի մի անկողնուած որը, ըստ իր նկարագրութեան, այնպէս էր պատրաստուած որ ճօճուէր յետ ու առաջ՝ թէ այնպիսի անկողնուած որ անշարժ էր մնում:

Քանի որ մենք բոլորովին անձանօթ էինք նաւի և ծովային կեանքի հանգամանքներին, մենք շատ շփոթուեցինք նրա այդ հարցի վրայ: Նախ և առաջ, մենք զարմացանք երբ մէհմանդարն ասաց որ նաւում մեզ համար պատրաստուած էին այգիքան կենդանիներ, որովհետեւ «մի թէ նաւը մի հաւարակ է» մտածեցինք մենք. երկրորդ մեզ համար բոլորովին անհասկանալի էր այն հարցը, թէ արդեօք մէկը ցանկանում է հանգիստ, հանգամար պառկել, թէ յետ ու առաջ ճօճուել: Ուստի գեսպանը խոհեմութեամբ թողեց որ այդ խնդիրը դեռ մնար, մինչև որ կարողանայինք աւելի լաւ դատել մեզ համար:

Այս և զանազան այլ հանգամանքներ վիճարանութեան

¹⁾ Խորովածի

մեծ նիւթ մատակարարեցին մեզ ու սաստկացրին մեր անհամբերութիւնը տեսնելու ֆրանկներին նաւը և այն բոլոր զարմանալի բաները, որ մենք նախապէս զգում էինք որ նրա մէջ պիտի տեսնէինք:

Մէհմանդարը գիտակից չէր այն հանգամանքին՝ թէ մեր խմբին վրայ աւելացել էր մի չէրքէզուհի, և որովհետեւ նա ծանօթ էր մեր սովորութիւններին և գիտէր որ կինը պիտի առանձնանայ, ազատ մնալու մարդկանց նայուածքից, ուստի նա շտապով գնաց նաւը հարկաւոր կարգադրութիւնը անելու, և մեզ թողեց պատրաստելու մեր իրերը իսկոյն մեկնելու համար:

Շատ մտահոգ էր դեսպանը որ չհեռանալով ամից և ոտը չդնէր նաւի տախտակամածի վրայ, մինչև որ բարեյաջող ժամ լինէր, և այդ մասին նա խորհուրդ հարցրեց իր արարողապետից—Մոհամէդ բէգից՝ որը բաւական ծանօթութիւն ունէր ատոմադպիտութիւնից, որովհետեւ նա այդ ճիւղն ուսումնասիրել էր Սպահանի հռչակաւոր Միրզա Բազէմի մօտ:

Նրա ասելով՝ դեռ մինչև մէկ շաբաթ մօլորակների բարեյաջող հանդիպաւորութիւն չէր լինելու, ուստի մենք մտքներս դրինք դեռ սպասել և մեր ժամանակն անցկացնել հանգիստ կերպով ծխելով համբերութեան դայլանը. բայց մեր Զմիւռնիա հասնելու միւս առաւօտը, (զրա նախընթաց օրը մեր բեռներն արդէն փոխադրել էին նաւը) մէհմանդարը նաւապետի ընկերակցութեամբ եկաւ յայտարարելու մեզ, թէ ամէն բան պատրաստ էր, որ քամին աջողակ էր և, որ մենք նաւ պիտի նրստենք:

Այս յայտարարութիւնը չյարմարուեց դեսպանի արած հաշուին, և նա դրականապէս ասաց որ ինքն իր տեղիցը չպիտի շարժուէր: Մի բարեյաջող բողբէի կարիքը չպիտի արհամարհուէր ասաց նա, և ով ինչ ուզում էր՝ կարող էր մտածել, բայց ինքն իր կողմից այնքան գնահատում էր իր կեանքն ու մօրուքը՝ որ չէր կամենալ սկսել այդպիսի մի վտանգաւոր գործ, այսինքն նստել մի նաւ, որի հրամանատարները անհաւատներ էին և գնալ անհաւատների երկրները առանց իր սեփական աստեղագէտի համաձայնութիւնն ստանալու:

Դեսպանի այս որոշումը աւելի զօրեղացրեց Մոհմէդ բէգը, որը, վստահ իր գիտութեան վրայ և յամառ՝ երկնից հետ իր ունեցած ծանօթութեան կամ հաղորդակցութեան մէջ՝ ասաց յայտնապէս, որ կատարեալ խենթութիւն կը լինէր նաւ նստել մի անհաւատի հրաւիրելով, որ տեսնելով որ քամին աջողակ է՝ բաւական էր համարում և մտածում էր որ էլ ուրիշ բան հար-

կաւոր չէր մի աջող ծովային ճանապարհորդութիւն կատարելու համար: Նրանք երկուսն էլ, որոշեցին որ ինչ էլ որ լինէր՝ իրանց տեղերից չպիտի շարժուէին:

Մէհմանդարն ու նաւապետն ասացին թէ ամենայաջող բողբէն հէնց այն ժամանակն էր որ քամին աջող էր, սակայն իդր: Նրանք աշխատեցին համոզել, որ եթէ այդ աջող, պատեհ ժամանակն իրանց ձեռքից տային, այն ժամանակ շաբաթներ կ'անցնէր ու իրանք չէին կարողանալ նաւել. սակայն ապարդիւն անցան նրանց համոզեցուցիչ խօսքերը, և նրանք պատրաստուում էին հեռանալ՝ երբ դեսպանն երկու անգամ փրօղնդաց, որ ամենալաւ բարեմաղթութեան նշան էր:

Բոլորը շնորհաւորեցին նրան, և նա ասաց.

— Սա բարի նշան է. եթէ միայն աստղերը հիմա հաշտ ու աջողակ լինին՝ սա շատ պատուական բողբէ է մեկնելու:

Այդ իսկ բողբէին, Մոհամէդ բէգն էլ փռնդաց երկու անգամ: Մենք բոլորս էլ յափշտակուեցինք: «Փառք Ալլահին և զոհութիւն նրա Մարգարէին» բառերը թռան ամենքի շրթուներից և ոչ մի անհամաձայնութեան ձայն չլսուեց: Բարեգուշակ նշանն այնքան հաստատ էր, որ տեղիք չէր տալիս աւելորդ ատարկութեան, ուստի դեսպանը յայտնեց որ ինքը պատրաստ է մեկնելու:

Մենք յետոյ, առանց յապաղելու, տան գրան սեմից դուրս գալիս մեր աջ ոտները առաջ գնելով՝ խմբով գնացինք ծովափը, ուր մի բանի նաւակներ պատրաստ էին մեզ նաւ փոխադրելու համար: Այստեղ, ֆրանկները բաւական մարդավառութիւն ցոյց տուին: Դեսպանին ու ինձ, և նրա ստորակներից մէկին որ կրում էր նրա կօշիկները՝ մտքերն ամենամեծ նաւակի մէջ, որտեղ մտան և՛ մէհմանդարն ու նաւապետը. իսկ մի ուրիշ նաւակում էլ նստան մեր խմբի միւս անդամները չէրքէզուհու հետ միասին: Ախոռապետին ու նրա ստորագաններին էլ մտքերն այն նաւը՝ որտեղ տեղաւորել էին մեր ձիերին:

Մենք մի մէջգան էլ ունէինք մինչև մեծ նաւը հասնէինք, երբ մի սուլիչի ձայնի վրայ՝ դուրս թռան տախտակամածի վրայ՝ լարախաղացների պէս հաբիւրաւոր մարդիկ, որոնք մեզ շատ զարմացրին, որովհետեւ մենք գիտէինք որ մեծահամբաւ շիրազեցի Խիզ Ալիից զատ՝ որն ամբողջ Ասիայում անգուշական էր այն քաջագործութիւններով որ նա կատարում էր լարերի վրայ խաղալիս, ուրիշ ոչ ոք չէր կարող անել այն՝ ինչ որ սրանք էին անում:

Այդ մարդիկը, ինչպէս մենք տեսնում էինք, շարքերով հաւասարակշռութիւն էին պահում այնպիսի լարերի վրայ որ

հազիւ թէ տեսանելի էին, և աստիճանաբար բարձրանում ու բարձրանում էին մինչև նրանցից մէկը կանգնեց կայմի իսկ ծայրին—մէկը՝ որ մեր կարծիքով կամ ջին կամ դե պիտի լինէր, որովհետեւ, ստուգիւ, ոչ մի մահկանացու չէր կարող այդպիսի քաջագործութիւն անել:

Մենք հազիւ թէ բարձրացել էինք նաւի տախտակամածի վրայ՝ (օրհնեալ Ալին միայն զիտէ թէ մեզ ի՞նչ ձեռով բարձրացըրին այդտեղ) երբ անմիջապէս այնքան թնդանօթներ կրակեցին, որ մենք ապշեցինք, մեր թոքերը ջուր կտրեցին և ուղեղներս չորացան:

—Յանուն Ալլահի, գոչեց Միրզա Ֆիրուզը, այս ի՞նչ է նշանակում, արդեօք այստեղ դժոխքն է թէ՞ երկինքը: Ի՞նչ խաբար է:

Մինչ նա զարմացմամբ արտասանում էր այս խօսքերը, նաւապետը նրա առջև կանգնած՝ խոր գլուխ էր տալիս և կարծես թէ նրա հիացումն էր պահանջում:

Եւ միայն թնդանօթածգութիւնը դադարելուց և մեր ականջները նրանց տուած հարուածներից հանդատնալուց յետոյ էր որ մէհմանդարը մեզ մօտ եկաւ և ասաց թէ՛ այդ ցոյցըն եղել էր ի պատիւ նորին գերազանցութեան, աւելացնելով, որ Անգլիայում՝ դա նշանաւոր անձնատրութիւններին հիւրասիրելու ընդունուած ձևն էր:

—Ձեր ստուերն երբէք չպակասի, ասաց դեսպանը. ինձ շատ զգալի է այդ պատիւը, (միևնոյն ժամանակ իր մատներն ականջների մէջ խոթելով) և ես հաւատարմացնում եմ ձեզ, որ այս պատուոյ նշանը մշտապէս տպաւորութիւն կը թողնի վերաս: Բայց ի՞նչ օգուտ, ինչի՞ համար այդքան թնդանօթածգութիւն, ի՞նչի համար վատնել այդքան թանկագին վառօդ: Գիտէ՞ք, դուք աւելի մեծ քանակութեամբ վառօդ կրակեցիք՝ քան կրակեց մեր Շահը՝ Թուսի նշանաւոր պաշարումի ժամանակ՝ երբ, երբ գնդակով ու մէկ թնդանօթով նա յաղթեց Իւզբէգների մի զօրախումբի, և դրանից յետոյ էլ միշտ իր ուժով ահ ու վախի մէջ պահեց նրանց ամբողջ թագաւորութիւնը: Բայց յանուն մարգարէի, ասացէք, քանի՞ թնդանօթ ունիք այս նաւում:

—Քառասուն և չորս, պատասխանեց մէհմանդարը:

—Իսկապէս քառասուն և չորս, հարցրեց նորին գերազանցութիւնը, թէ՞ յիշում էք այդ թիւը որպէս մի անորոշ թիւ՝ որ նշանակում է «շատ», ինչպէս մենք Պերսէպոլի մասին խօսելիս ասում ենք ջէհէլ մինար (քառասուն սիւն), կամ ջէհէլ թէն (քառասուն մարմին) երբ խօսում ենք

այն շատ որբերի մասին, որոնք թաղուած են Շիրազի մօտ գտնուող հոյակապ դամբարանում:

—Ես իսկապէս քառասուն և չորս, պատասխանեց մէհմանդարը:

—Իսկապէս քառասուն և չորս հատ է, ասաց մէհմանդարը, զիմելով նաւապետին, որը կանգնած էր նրա մօտ: Բայց դա միայն մի չնչին բան է, աւելացրեց նա. մեր թագաւորը բաղմամբիւ նաւեր ունի, որոնց մէջ սրանից երեք անգամ աւելի թնդանօթներ կան, և առ պակասը յիսուն նաւ էլ ունի, որոնց մէջ նոյնքան՝ այսինքն քառասուն և չորս հատ կան: Երբ որ դուք հաշուելու լինիք այն բոլոր թնդանօթները որ տարւում են ամեն տեղ՝ աշխարհիս մէկ ծայրից մինչև միւսը, դուք պիտի հարիւրներով չհամբէք, այլ հազարներով:

—Ալլահ իլլ Ալլահ, գոչեց դեսպանը իր մատները միևնոյն ժամանակ իր բերնի մէջ զետեղելով՝ ու մտածելով: Յետոյ դառնալով դէպի ինձ և մեզանից մի քանիսին որոնք հաւաքուել էին նրա շուրջը՝ ասաց.

—Դուք տեսնում էք, որ ես ի՞նչ առաջուց ձեզ ասացի՝ ճշմարիտ է: Ես ձեզ մի անգամ էլ սրանից առաջ ասել եմ, որ անգլիացիք իրանց թնդանօթները շինուած պատրաստուած՝ հանում են իրանց հանքերից, և տեսնում էք, ահա ձեզ ապացոյց: Եթէ Պարսկաստանի բոլոր դարբինները դարերով նստեն ու առաւօտից մինչև գիշեր անդադար գործեն, դարձեալ չեն կարող այսքան թնդանօթ շինել:

—Բնի, բնի պատասխանեցինք մենք միաբերան:

—Մենք հաւատում ենք այդ ամենը, ասաց մէկը:

—Այս ֆրանկները դեւեր են, մարդիկ չեն, ասաց մի ուրիշը:

—Երբ մենք Պարսկաստան վերադառնանք՝ շատ զարմանալի բաներ կ'ունենանք պատմելու, ասաց մի երրորդը:

Յետոյ յանկարծ, կարծես թէ կախարդական զօրութեամբ, մեր աչքի առաջ բացուեցին ահագին առագաստներ այնպիսի տեղերից՝ ուր մենք սկզբում փայտերից ու պարաններից զատ՝ ուրիշ ոչինչ չէինք տեսել, և մինչև մի մոլոր կարողանար համբել իր թէսքին և հարիւր անգամ «Ալլահ ներիբ ինձ» կրկնէր՝ մենք արդէն արագ շարժւում էինք ջրի վրայ: Կարծես թէ մի ընդհանուր շփոթ և իրարանցում տեղի ունեցաւ մեզ շրջապատող տների, նաւերի, ծառերի և լեռների մէջ, ու մենք յանձնուեցինք ալիքների ողորմութեանը:

—Մենք գնացինք ու կրկնակի գնացինք, ասաց դեսպանը. մենք այժմ Ալլահի ձեռքումն ենք:

—Ալլահը մեզ հետ լինի, ով Մահամէդ, ով Ալի, գոչեցի ես:

—Ալին մեզ բոլորիս անվտանգ յետ ուղարկի, հառաչեց արարողայեալը:

—Ամի...ն, ամի...ն, գոչեցին միւսները:

Գլ. Ժ.

Նկարագրում է նաև տախտակամածի վրայ տեսնուած այն բոլոր բաները՝ որ պարսիկների աչքում նորութիւններ էին:—Նրանք հասկանում են աստղաքաշխութեան և աստղագիտութեան տարբերութիւնը:

Երբ նաև տախտակամածի վրայ մեր առաջին հիացումն սպառուեց, մենք վար իջանք մէկ սենեակի մէջ, որ զարդարուած էր հայելիներով և կանոնաւորուած էր այնպիսի պիտոյքներով, որոնք յարմար էին եւրոպացիների անձնական ու ցեղական սովորութիւններին:

Այստեղ մեզ համար լուծուեց անկողնու խնդիրը, որ մինչև հիմա դեռ մեզ անհասկանալի էր եղել. որովհետև դա մի տեսակ կախուած անկողին էր՝ որպիսին հայերը գործ են ածում Զուղայում, ուր դրա մէկ ծայրը կապուած է մի գերանից, իսկ միւսն էլ մի մեխի գլխի օղակից որ անցկացրած է պատի մէջ, և այդպէս դա ճօճուած է:

Միւրզա Ֆիրուզը որոշեց քնել սրանցից մէկի մէջ: Ես իմ ներքնակը փոցի յատակի վրայ, նրա կից սենեակում, իսկ ծառաներն իրանց կարպետները փոցին թնդանօթների արանքներում և փայտէ մեխերից կախեցին իրանց հրացանները, սրերն ու ատրճանակները՝ ինչպէս սովորաբար անում էին քարվանսարաններում ու փոստատներում:

Առաջին գիշերը մենք այնպէս անցկացրինք, որ նկարագրել չէ կարելի: Ասել թէ մեր գլուխները պտոյտ էին դալիս, մեր ստամոքսներն ու լեարդերն իրար էին խառնուած, մեր լեարդերը ստիպուած էին կուռել մեր սրտի թեւերի հետ՝ այդ քանը կրացատրի մեր թշուառութեան միայն կէսը:

Նաև տատանումները, արտակարգ աղմուկները, հոտերի հորութիւնը, տարօրինակ ձեռով խօսելու ձայները որ դիպում էին մեր ականջներին, մի խօսքով ամբողջ տեսարանի նորութիւնը՝ շարունակ լարուած էր պահում մեր ուշադրութիւնը և զանազան օրիգինալ մտածութիւնների պատճառ էր լինում:

Մահամէդ բէգը որ ամենևին չէր մոռանում իր օրեկան հինգ անգամ աղօթելը՝—որտեղ էլ որ լինէր—փոխ էր իր կարպետը տախտակամածի վրայ և հէնց ուզում էր կատարել իր երկրպագութիւնը եօթն անգամների ¹⁾ վրայ, երբ նա սաստիկ ցնցուեց ու վայր ընկաւ քթի վրայ:

Այս բանը մեծ քրքիջ պատճառեց Քրանկներին, որոնք կանգնած դիտում էին մի տեսարան՝ որ բոլորովին նոր էր իրանց նաւի վրայ, և որը մեզ բոլորիս տխուր մտածութեան մէջ ձգեց ու մենք սկսեցինք ողբալ մեր դրութիւնը նրա համար՝ որ ընկել էինք այնպիսի մարդկանց մէջ՝ որոնք ծաղրում էին մեր կրօնը և մեր Մարգարէին ու նրա հետևողներին խողեր էին համարում:

Ինչ և է, «Ալլահ քէրիմ» և «Ալլահ աքբար» բառերի կրկնութիւնը մեզ յիշեցրեց թէ մենք ինչպիսի մարդկանց ձեռքումն էինք, ու մենք մտածեցինք որ, եթէ մեր բախտից ապականուէինք, յանցանքը միայն ճակատագրինն էր:

Մեր նաւ մտնելու հետեւալ առաւօտը զարթնելով՝ բոլորովին մի նոր տեսարան բացուեց մեր առջև—մի տեսարան՝ որ գոնէ մեզ համար բոլորովին նոր էր: Կեանքն ու աշխարհը կարծես թէ կտրուել, բաժանուել էին մեզանից, և մենք այժմ տեսնում էինք իրերի միայն դրսի կողմը: Ո՛ւր էր Սպահանը, ո՛ւր էր բարձր Դէմալէնդը, ո՛ւր էին Սուլթանիէի դաշտաճուր, վայրերը, ո՛ւր Մազանդարանի անտառները: Ո՛ւր էր Թէհրանը, ո՛ւր էր մեր Շահի փառքն ու շուքը, ո՛ւր էին նրա ոսկեգօծ պալատները, նրա երկաթաղրան մարտիկները և նրա պայծառափայլ պալատականները:

Խուճխորի մայրաքաղաքը և մինչև անգամ նրա ամբողջ երկիրը անցել, հեռացել էին մեզանից, և մենք միայն մի բիծ էինք ովկիանոսում: Մեզ միայն ամպերն էին տեսնում, ու մենք անցնում, հեռանում էինք ցամաքների ստուերներից, որոնք նկարուած էին մեզանից շատ, շատ հեռու: Մենք դտնում էինք անհաւատների ձեռքում, որոնք մեզ տանում էին՝ Ալլահը դիտէ թէ ո՛ւր: Այդ անհաւատների հետ մենք խօսակցել չէինք կարողանում. նրանք էլ չէին կարողանում մեզ ասել թէ ինչո՞ւ իրանք դէպի մէկ կողմն էին գնում, փոխանակ միւս կողմը գնալու, կամ թէ ինչո՞ւ իրանք ցանկանում էին մի ճանապարհ շինել ծովի միջով որտեղ ճանապարհ չկար, կամ թէ ինչո՞ւ, ի՞նչ

¹⁾ Երկրպագութիւնը եօթն անգամների վրայ մի սովորական ձև է մահմեդականների մէջ. երկրպագելու ժամանակ ձեռները, ոտները, ծնկները և ճակատը պիտի միենոյն բոլորէին դիպչեն գետնին:

լաւ պատճառով՝ նաւը ուղղակի դէպի յառաջ էր գնում, քանի որ ոչինչ չկար որ արգելք դառնար նրա դէպի յետ գնալուն:

Մեզանից որ մէկը գիտէր թէ Անգլիան որտեղ է, ոչ մէկը:

Գուցէ հէնց այդքանը ինչ մենք տեսնում էինք ծովից ու երկնքից՝ անհաւատների երկիրն էր, և դուցէ այդտեղ էր մեր վերջնական նպատակատեղին, որովհետեւ այդ բաները կարծես թէ նոյնքան զբանցը լինէին ինչքան էին ուրիշներ: Բայց այդպիսի երկիր ինչի պէտք էր որեւէ մարդու համար, քանի որ դրա բոլոր բնակիչները փակուած պիտի մնային մտուռնութեամբ, որոնց մէկի մէջ էինք գտնուում մենք: Բացի դրանից՝ քանի որ այդ մարդիկը իրանց ցանկացած ժամանակ փախչում էին իրարից՝ ոչ մի կառավարութիւն չէր կարող իշխել նրանց վրայ և ոչ որ չէր կարող նրանց ենթարկել պատժի կամ տուգանքի:

Վերջապէս, մենք որքան մեր մէջ աւելի էինք վիճաբանում մեր դրութեան մասին՝ այնքան աւելի էինք շփոթւում: Մէհմանդարի տուած բացատրութիւններն էլ չկարողացան պարզել մեզ համար այն՝ ինչոր մեզ համար դժուար էր հասկանալ, որովհետեւ նա մեզ հետ խօսեց այնպիսի բաների մասին, որ բոլորովին խորթ, տարօրինակ էին թւում մեզ, և մենք առ այժմ ստիպուեցինք մեր հետաքրքրութեան խարխիւլը ձգել յուսոյ նաւահանգստի մէջ:

Քանի դեռ ցամաքին մօտ էինք, հասկանում էինք թէ նաւաստիներն ինչպէս էին կարող իրանց ճանապարհը գտնել, բայց երբ մի անգամ հեռացանք և ամեն ինչ անհետացաւ մեր աչքից, բացի ջրից ու երկնքից՝ մենք էլ չէինք կարողանում հասկանալ թէ նրանք ինչով էին առաջնորդւում, դեկավարւում:

Մենք, ինչ և է, սկսեցինք մի քիչ տեղեկութիւն ստանալ այդ մասին, որովհետեւ առաջին օրը երբ մենք հեռացանք ու ցամաքն այլևս չերևաց մեր աչքին, մենք տեսանք որ նաւը լրացուեց առտեղագէտներով: Կէսօրուան մօտ, նրանցից շատերը, որոնք մենք կարծել էինք թէ միայն ծով երիտասարդներ էին, երեսցին տախտակամածի վրայ, ամեն մէկի ձեռքին մի-մի առարկա ¹⁾, և սկսեցին գիտել արեւը:

Մինչև անգամ աղերքն էլ ձեռք էին առնում իմաստութեան գործիքը, և նրանց՝ մեր հարցերին տուած պատասխան-

¹⁾ Astrolabo — աստղերի ու արեւի բարձրութիւնը չափող գործիք:

ներից երևում էր, որ նրանք կատարելապէս գոհ էին որ նաւը ուղիղ ճանապարհովն էր գնում, և որ երկինքը հաշտ էր մեզ հետ:

Գիտութեան մէջ պակասաւոր չերևալու համար, Մոհամէդ բէգն էլ հանեց իր աստրոլաբը, բայց չկարողացաւ այն գիտողութիւններն անել ինչոր նա սովորաբար անում էր Սպահանում Միրզա Քաղէմի մօտ սովորելիս, որովհետեւ նա նկատեց, որ իբր թէ մենք մոխիւ էինք մեր աստղերը և որ այստեղ իր տեսած աստղերը բոլորովին տարբեր էին նրանցից որ տեսնուած էին մեր երկրում:

Ինչ և է, ֆրանկների ունեցած գիտութիւնը, ինչպէս նկատեցինք, մերից տարբեր էր, և նրանք աշխատեցին մեզ հասկացնել աստղաբաշխութեան և աստղագիտութեան ¹⁾ տարբերութիւնը:

Թէպէտ անտարակոյս մենք մեր եզրակացութիւնները նոյն աղբիւրներից էինք հանում, սակայն մեր նպատակները նոյնը չէին, որովհետեւ դեսպանը վատառողջ զգալով և ցանկանալով դեղ ընդունել՝ մէհմանդարին ուղարկեց ֆրանկ աստղագետների մէկի մօտ հետաքրքրուելու թէ արդեօք երկնային մարմինները թոյլ կտային, բայց նրան այս պատասխանը տրուեց թէ՛ իրանց գիտութեան շնորհիւ, իրանք կարող էին միայն որոշել նաւի լայնութեան ու երկայնութեան աստիճանը, և որ տակաւին իրանք չէին սովորել վճռել թէ որք կը լինէր ամենաշագուծ րոպէն նորին գերագնացութեան «ներքսեր» առողջանալու համար:

Այս պատասխանը, մի կերպ մեր աչքում բարձրացրեց, գերակայութիւն տուեց Մոհամէդ բէգին, որը, այս դէպքում, իր յատուկ ձեռով շատ քաջաբար վճռեց թէ՛ արիւն առնելը և լուծողական դեղ ընդունելն առ այժմ կարող էր մեծ ապահովութեամբ կատարուել, բայց և այնպէս, մենք անհափ դարձանք մեր տեսնում էինք, երբ տեսնում էինք որ այստեղ աստղագէտները մի խումբ անմօրուք աղաներ էին:

Այն ինչոր մեր երկրում փորձառու մարդկանց պարապմունքն էր՝ մարդկանց՝ որոնք իրանց կեանքը անց էին կացրել աստղերին նայելով, և ուղիղ ժամեր նշանակելով մարդկային կեանքի ամեն մի գործի ու շարժումների համար՝ այստեղ միայն երեխաների գործն էր:

Ինձ հաւատացրին, որ այդ երեխաներից որեւէ մէկը, իր աստրոլաբը ձեռքին՝ կարող էր ճշտութեամբ ասել թէ մենք

¹⁾ Astronomy & Astrology:

երկրի ինչ տեղումն էինք կանգնած, թէ մէկ մղոն մեզանից հե-
ռու ինչ տեղ էր, և իբրեւ ապացոյց, բաւական կը լինէր միայն
հսկել և տեսնել թէ ինչ ժամանակ մենք կը տեսնէինք ցամա-
քը, որ սպասուում էր տեսնել այդ երեկոյ իսկ արեւի մայր մըւ-
նելու ժամանակ:

Քանի որ աւելի քան մէկ շաբաթ էր ինչ մենք ծով էինք
մտել, մենք անձկութիւն ունէինք ստուգելու թէ արդեօք, բացի
Տաճկաստանից ու Պարսկաստանից՝ ուրիշ երկիրներ էլ գոյու-
թիւն ունէին թէ չէ. ուստի մենք էլ անգլիացի աստեղագէտ-
ների հետ միասին լաւ չոնցինք մեր աչքերը ցամաքը տեսնելու:

Ի վերջոյ, ճիշտ այն ժամանակ երբ արեգակն անդունդի
ամենահեռաւոր անկիւնի մէջ էր խորասուզուել՝ հորիզոնի վը-
րայ երեւաց մի գիծ, որ ամեն մէկը պնդեց թէ ցամաքն էր, և
ես հրաւիրուեցի խոստովանելու աստեղագէտների ճշտութիւնը:

Մոհամէզ բէգը որ իրան այնքան մեծ անձնաւորու-
թիւն էր համարում, որպէս թէ Աբու Մադէրն ¹⁾ ինքը լի-
նէր՝ կասկածեց և հաւատացրեց նրանց՝ որոնք իրան ականջ
էին դնում, թէ իր գիտութիւնը աւելի նախագաւ էր քան մեր
նաւաստիներինը, այն պատճառով որ, ինքը կարող էր նախա-
պէս պաշտպանուել անտեսանելի բաների դէմ, այն ինչ անգ-
լիացիները միայն կարողանում էին գուշակել տեսանելի բա-
ների կերպարանքը:

Եւ այն դէպքում, ես լաւ յիշում եմ որ Մոհամէզ բէգը
մի յիշատակելի վիճարանութիւն ունեցաւ մէհմանդարի հետ,
որը մինչ աշխատում էր մեզ հասկացնել ամեն օր միջօրէին
արուած գիտողութիւնների նպատակը, պնդում էր թէ այս եր-
կրը որի վրայ մենք կանգնած ենք, պտոյտ է գալիս արեգա-
կի շուրջը, այն ինչ, յայտնի ճշմարտութիւն է, և Պարսկաս-
տանում էլ Ջէմշիդի օրից մինչև հիմա բոլոր ուսումնականները
ընդունել են, որ արեգակը բացի մեր երկրի շուրջը պտտելուց՝
ուրիշ ոչ մի գործ չէ կատարում:

Ես չեմ կարող լաւ արձանագրել այն ամենը որ խօսուեց
երկու կողմից ևս, բայց այսքանը յիշում եմ, որ Մոհամէզ
բէգը՝ վրդովուելով մէհմանդարի գիտողութիւնների նորութիւ-
նից՝ վերջացրեց վիճարանութիւնը ասելով թէ՝ եթէ ինքը
Պարսկաստանում կը լինէր—ստիական սահմանում՝ շուտով

¹⁾ Աբու Մադէր, որ արաբերէն նշանակում է «խօսակցութեան կամ
զրոյցատուութեան հայր», մի նշանաւոր աստղաբաշխ և աստղագէտ էր, և
յայտնի էր Եւրոպայում Ալբրեմազէր անունով:

անհերքելի փաստերով կը հաստատէր իր ասածների ճշմար-
տութիւնը:

Գլ. Ժա.

Նրանք հասնում են Մալտա:—Նրանք զայրանում են քառանձինի խստու-
թիւնների վրայ եւ հաղորդակցութիւն են պահում անգլիացի կառավարչի
հետ:

Հետեւեալ առաւօտը մենք մեզ գտանք Մալտա կոչուած
մի կղզու մօտ, որի մասին մէհմանդարն ասաց որ առաջները
պատկանելիս էր եղել մի խումբ կռուող գէրվիշների, որոնց
միակ գործն էր անընական երդումներ անել և կռուել ճշմարիտ
հաւատի զաւակների դէմ: Մակայն, ինչպէս երևում էր նրանց
հաւատազրները ոչինչ էին օրհնեալ Մարգարէի ճակատագրի
դիմաց, որովհետեւ Իսլամը այսօր բարգաւաճում է, այն ինչ
նրանք այլ ևս գոյութիւն չունին:

Նրանց գլխաւոր օրէնքների մէկի համաձայն՝ նրանք չէին
կարող ամուսնանալ: Ապա նրանք ինչպէս էին կարող շարու-
նակել գոյութիւնը: Քաջայայտ է, նրանց օրէնագիրը աւելի
թանձրամիտ ազուշ էր եղել քան «ախմարութեան հայրը» ¹⁾:

Եթէ նրանց իրաւունք տրուած լինէր պահելու կէսը, կա-
նանց այն թուի, որ Մարգարէն թոյլատրել է իր հետեւողներին
պահել թերեւ նրանք կը բարգաւաճէին:

Այն անյագութիւնը որով մենք նայում էինք ծովափին
դէպի նաւահանգիստը նաւարկելիս՝ կարող է աւելի լաւ երե-
ւակայուել քան նկարագրուել: Մենք տեսանք նոր մարդիկ,
նոր կանայք, նոր շինութիւններ, և լսեցինք նոր լեզու, նոր
ձայներ: Եթէ Պարսկաստանի և Արաբիայի միջով անցնող բո-
լոր կարաւանները հաւաքուէին, նրանց զանգակների միացած
ձայները չէին կարող աւելի մեծ լինել քան այն յաւիտենական
զընգընդոցները որ լսում էին բազմաթիւ մինարէթներից, ո-
րոնք զանազան տարօրինակ և ֆանտաստիկ ձևերով բարձրա-
ցած էին երևում ամբողջ քաղաքում:

Իսմայիլ բէգը, լաւ նկատեց որ մինակ այս հանգաման-
քից յայտնի էր որ մենք հասել էինք Եւրոպայի երկրի, որ
որովհետեւ այստեղ նրանք կարող էին հնչեցնել իրանց զանգե-

¹⁾ Աբու Ջահըլ՝ «ախմարութեան հայրը»—այդպէս են կոչում էջին
արաբները:

բը, այն ինչ նորանցից ոչ մի շուն չէր համարձակուիլ նոյն բանն անել մեր քաղաքներում, առանց թանգ գնով արտօնութիւն գնելու: Եւ նա աւելացրեց որ այդքան բազմաթիւ զանգերը որոնց ձայները մենք լսում էինք՝ կարող էին եկամուտի լաւ աղբիւր դառնալ Շահի որդիներից մէկն ու մէկի համար:

Հէնց որ նաւը խարխիւ ձգեց, մեր առաջին ձգտումն այն եղաւ, որ աշխատեցանք խսկոյն ցամաք վազել. սակայն սրճափ մեծ եղաւ մեր դարձանք ու զայրոյթը երբ մեզ յայտնեցին թէ անմիջապէս քաղաք մտնելու թոյլտուութիւն չկար մեզ համար, և թէ առնուազը քառասուն օր պէտք էր անցնէր մինչև որ մենք մաքուր մարդիկ յայտարարուէինք:

Երբ մենք լսեցինք այս, մեր կատաղութիւնը սահմանից անցաւ և մենք խսկոյն գնացինք դեսպանի մօտ մեր սրտները դատարկելու:

— Յանուն Ալլահի, ասացի ես, խօսելով միւսներին կողմից էլ, միթէ մենք այսքան հեռու ճանապարհ ենք եկել որ անմաքուր համարուենք: Մենք մուսուլման ենք, և մինչև այսօր մենք դեռ չենք լսած թէ այս շուն քրիստոնեաներից զատ՝ ուրիշ անմաքուր բան էլ կայ: Մենք կարող ենք կեղտոտուել միայն այն պղծութիւնից, որ կաշոււ է մեզ նրանց՝ մէջ ապրելով: Յանուն Մարգարէի, մենք ցանկանում ենք Պարսկաստան վերադառնալ: Եթէ ձեզ թոյլ չէ տրոււմ ցամաք իջնել այստեղ՝ Անգլիայում հօ երբէք թոյլ չեն տալ, որ իրանց երկիրն է, և ուր դրուած է նրանց դահր:

— Ինչ անտեղի չես խօսում, Հաջի Բարս, ասաց դեսպանը այնպէս անվրդով կերպով որ անսովոր էր նրան: Ես էլ ապշած եմ քնացել, բայց Շահի գործը պիտի կատարուի: Նրա ծառայութեան մէջ աղտեղութիւն ուտելն այժմ մեր օրեկան գործը պիտի լինի, և մենք պէտք է ուտենք ու փառք տանք Ալլահին: Մէհմանդարն աշխատել է ինձ հասկացնել այս կանոնի պատճառը. նա ասում է թէ այդ մի նախազգուշութիւն է համաճարակի դէմ, և այդ կանոնն ամբողջ Թրանկատանի թագաւորութեան մէջ՝ ոչ ոքի համար, մինչև անգամ թագաւորի համար էլ չի բեկանուել, և որ, ով որ այդ կանոնից փախչելու լինի՝ նրան իսկոյն չը գնդակահարեն որպէս մի վայրենի գաղանի, և թէ մեզանից մէկը՝ զիմաղրութիւն անի՝ նոյն պատուին կարժանանայ: Հաջի Բարս, քանի որ այս է հանգամանքը, մենք ինչ կարող ենք անել. ոչինչ, միայն թէ պիտի նրստենք ու համբերենք: Այս մարդիկը չեն հաւատում թաղի-

րին¹⁾: Նրանք չեն սիրում մեռնիլ, եթէ հնարաւորութիւն ունենան խուսափելու մահից, և ճիշտն ասած, ես կարծում եմ նրանք իրաւունք ունին:

— Բայց մենք հօ հիւանդութիւն չունինք, բացառանչեց թաղին: Մենք իրանցի ենք, մեր երկիրն Իրանն է, ուր երբեք խօսերա չկայ, չէ գալիս: Թող նրանք տաճիկներին նայեն և նրանց ողջունեն որպէս անմաքուրների. բայց մենք հօ պարսիկ ենք:

Մոհամէդ բէգը մի քանի խելօք զիտողութիւններ արեց ճակատադրի անսխալ վճիռների վրայ և գորանից էլ մի քանի խօսքեր կրկնեց, որ մեծ ազդեցութիւն ունեցան մեր վրայ: Նա միևնոյն ժամանակ աւելացրեց որ, եթէ մեզ վիճակուած չէր մեր ոտները Մալտայի ափի վրայ դնել, ուրիշ ոչինչ խօսք չպիտի ասէինք, այլ պիտի առանց դժգոհութեան սաղուէինք հանգամանքների հետ:

Մոհամէդ բէգի խօսքերը մեղմացրեց մեր անհամբերութիւնը, որ աւելի ևս խաղաղեց, երբ տեսանք որ հետեւալ օրը մենք շարունակելու էինք մեր նաւորդութիւնը մի շատ աւելի մեծ նաւով, որը մեզ ցոյց տրուեց և որը, խսկապէս նմանւում էր ջրի երեսին տատանուող մի ամբողջի:

Մեր տեսած բոլոր բաները մեզ ուղղակի ապշեցին, և այն նաւի ոյժը որի մէջ մենք այժմ էինք՝ ընկաւ մեր աչքում, երբ ամեն մի քունջ ու պուշախում մենք դտանք այնքան բազմաթիւ թնդանօթներ մէկը միւսի կողքին, որ եթէ Պարսկաստանում մենք նրանց մասին ճիշտը պատմելու լինէինք՝ ոչ ոք չէր հաւատայ մեզ:

Մենք այժմ, առաջին անգամ, սկսեցինք հասկանալ թէ անգլիացիք ի՞նչպէս, ի՞նչ ուժով կարողացել էին տիրել Հնդկաստանը, և մտածեցինք որ մեր լսած բոլոր բաները որ ասում էին թէ պառաւ կանայքն են կառավարում նրանց՝ անհեթեթ խօսքեր էին, որովհետև այսպիսի թնդանօթներով և այսպիսի նաւերով որ ոյժ ունին այդպիսի թնդանօթներ տանել՝ էլ ով չէր կարող աշխարհը տիրել:

Շուտով մեր նաւը շատ հաղորդակցութիւն ունեցաւ ափի հետ, և մեզ յայտնուեց որ դեսպանի համնիլը տարօրինակ աղմուկ էր հանել, որը շուտով ապացուցուեց նրանով որ բազմաթիւ նաւակներ շրջապատեցին մեզ:

Լուր էր տարածուել, ի միջի այլոց, թէ այն նաւը որ

¹⁾ Նախասահմանութեանը:

տանում էր մեր ձիերին՝ բեռնաւորուած էր նաև դեպքանի կինե-
րով, և հետեալաբար այդ նաւն էլ նոյնքան դրաւեց հասարակու-
թեան ուշադրութիւնը որքան մերը: Այն օրից ինչ մենք
նաւ էինք մտել՝ չէրքէզուհին ամենեւին չէր շարժուել այն ան-
կիւնից որտեղ առաջին օրը տեղաւորուել էր: Նա այնքան
քիչ բան էր իմացել թէ ինչ էր անցել և ինչ էր անցնում,
որ մեր Մալտա հասնելուց շատ յետոյ, նա-հոր հետաքրքրուեց
մեզանից թէ ինչ խաբար կար:

Նախ քան մեր՝ փոքր նաւից մեծ նաւը փոխադրուելը,
Միրզա Ֆիրուզին այցելեց քաղաքագլուխը, որը մեկ մօտենա-
լիս՝ մատնանիշ արեց մեր նաւի կայմի ծայրից ծածանուող
դեղին դրօշակը, որպէս արդարացուցիչ պատճառ տախտակա-
մածի վրայ չրարձրանալու համար: Այդ դեղին դրօշակը, ան-
մաքրութեան նշան էր համարում: Մէհմանդարի թարգմա-
նութեամբ, նա արդարացրեց իրան որ չէր կարողացել դեպքանին
ընդունելութիւն տալ ծովափում. բայց կրկին հաւաստիացրեց
որ քարանձինի կանոններն այնքան խիստ էին՝ որ մինչև ան-
գամ հրեշտակն էլ չէր կարող ընդունուել որպէս մաքուր՝ եթէ
նա Տաճկաստանից եկած լինէր:

Նա յետոյ ասաց որ իր կառավարութիւնը իրան յայտնել
էր թէ դեպքանը հաւանականաբար պիտի գիպչէր Մալտային,
և իրան պատուիրուած էր ամեն ջանք գործ դնել փութացնելու
նրա նաւորութիւնը, որովհետև ամբողջ Անգլիայի ժողովուրդը
սկսած թագաւորից՝ մինչև զիւղացին՝ անձկանօք սպասում էին
տեսնելու և պատուելու նրան:

Ապա նա վերջացրեց իր խօսքը մասնաւորապէս հետա-
քրքրուելով Շահի առողջութեան և Պարսկաստանի քաղաքական
դրութեան մասին:

Միրզա Ֆիրուզը հարկ համարելով մի լաւ պատասխան
տալ այգալիսի փաղաքշահան խօսքերին, նաև, ըստ կարելոյն
ցոյց տալ որ իր երկիրը ամենամեծ աջողութեան վայելման
մէջ էր՝ հաւաստիացրեց քաղաքապետին թէ՛ վերջին անգամ
որ ինքը լուր էր ստացել Շահից, նա վայելելիս էր եղել ամե-
նակատարեալ ուղեղի առողջութիւն, որ նա մեծ ուրախութեան
մէջ էր եղել, որովհետև նրա մօտ նոր հասած էին եղել քսան
շորաբեռ ապստամբների գլուխներ որ ուղարկուել էին Խորա-
սան և Մազանդարան խեթացած, զժգոհ նահանգներից, և որ
նորին մեծութեան քսանհինգերորդ որդու ջանքով՝ նրա յաղ-
թական զօրքերը բոլորովին աւերել էին այդ նահանգները:

Դեպքանը յոյս ունէր որ այս լուրը կ'ուրախացնէր քա-
ղաքապետին, և ընդհանուր բաւականութիւն կը պատճառէր

ամբողջ Անգլիայում՝ երբ այնտեղ էլ տարածուէր այդ: Քաղաքա-
պետը նկատեց որ դա մի չլուած աջողութիւն էր, և որքան
մենք կարողանում էինք հասկանալ մեր թարգմանչից՝ նա
պատշաճ կերպով շնորհաւորեց այդ յաղթութիւնը:

Նա յետոյ հարկաւոր համարեց մի լուր էլ իր կողմից հա-
ղորդել, և նա տուեց մի լուր՝ որ մեր աւանջին ամենեւին լաւ
չհնչեց: Ինչքան որ մենք կարողացանք հասկանալ՝ Անգլիայում
մի թունդ քաղաքական պատերազմ կար, որովհետև նա մեծ
հրճուանքով մեզ հաւատացրեց թէ Անգլիայի Շահի վեզիրները,
որոնք, ինչպէս Տաճկաստանում՝ նրա զօրքերի հրամանատար-
ներն են՝ մի նշանաւոր յաղթութիւն էին տարել մի ապստամբ
ժողովուրդի վրայ որ կոչւում էր «Դիմադրութիւն»:

Այս նիւթի վրայ՝ մէհմանդարն երկար բացատրութիւն-
ների մէջ մտաւ—բացատրութիւններ՝ որ մենք ոչ մի կերպով
չէինք կարողանում ըմբռնել և որքան որ նա և քաղաքապետը
միասին կարծում էին թէ այդ դէպքի շնորհիւ իրանց կառա-
վարութիւնը աւելի ուժեղացած, ամրապնդուած էր՝ այն-
ուսմենայնիւ մենք դեռ կասկածում էինք թէ արդեօք ան-
խոհեմութիւն չէր մեր դեպքանի և մեզ համար գնալ մի եր-
կիր, որ լի էր յաւիտենական աղմկով ու շփոթով, և որը
ինչպէս փորձը մեզ Պարսկաստանում ցոյց էր տուել, չէր
կարող կատարելապէս կարգի ընկնել մինչև որ միայն մէկ Շահ
մնար, որպէս անսխիւնի տէր և իշխան դրա վրայ:

Քաջայայտ էր որ ապստամբները զօրեղ էին եղել, որով-
հետև ինչպէս քաղաքապետի պատմութիւնից երևաց՝ նրանք
թէև ամեն օր յաղթուելիս են եղել, այնուամենայնիւ չէին ցրել
եկել:

—Ա՛, ասաց Մոհամէդ բէգը, Ֆրանկները կարող են խօ-
սել թէ իրանք ինչպէս են վարում կառավարական գործերը,
բայց խօսք չկայ որ նրանք արեւելեան իմացութեան մեծ պա-
կասութիւն ունին: Մի քիչ թուլութիւն դուրէ՛թ ¹⁾ (պետական
շուփայ) է հարկաւոր նրանց համար, և Ալլահի օրհնութեամբ,
դժւոք էք այն մարդը որ կարող էք նրանց սովորեցնել թէ ինչ-
պէս պիտի գործ ածել դրան:

Այս խօսքի վրայ, դեպքանը, ըստ երեւոյթին, շատ հաճո-
յացաւ և լսելով մեզ «բարիքեալլահ» գոչելիս՝ ուրեց իր բեխե-

1) Շուփան (աչքի դեղ), ծարրագարի փոշին է, որ արեւելեան ժողո-
վուրդը միշտ գործ է ածում աչքի լոյսը զօրեղացնելու համար, և դա, որ-
պէս դեղ ազգային գործերի համար յաճախ հեղնաբար յանձնարարուած է
նրանց՝ որոնց վաղը նշաւակելի է:

ըը և ասաց, որ թէ և մեր ծովային ճանապարհորդութեան ըսկիզբը աղետալի էր եղել (աղետալի պիտի համարենք, քանի որ մի անհաւատ անմաքուր է համարում մի ճշմարիտ հաւատացեալի) բայց մենք արդէն այնքան հեռացել էինք՝ որ այլևս չէր կարելի վերադառնալ, և որ, թէպէտ իրերը շատ վատ էին երևացել, այնուամենայնիւ ինքն յոյս ունէր որ ի վերջոյ ամեն բան աջող կը գնար:

Ուստի հէնց որ քաղաքապետը հեռացաւ, մենք իսկոյն թոյլ տուինք որ մեզ առաջնորդեն գէպի մեր նոր նաւը: Մենք տխրութեամբ բաժանուեցինք մեր բարեկամներից որոնք մնացին փոքր նաւումը, և որոնք, ինչպէս երևում էր, շատ անձկութիւն ունէին մեզ հետ Անգլիա գնալու: Բայց երբ մենք ապահովուեցինք մեծ նաւում, այլևս բերկրութիւնից ու հիացումից զատ ուրիշ ոչինչ չզգացինք:

Դ. Ժը.

Հաջի Բարան նկարագրում է մի անգլիական նաւ:—Այն անհատների մասին՝ որոնց նա հանդիպում է նաւում:—Նրա զփուարութիւնները եւրոպական քաղաքավարական ձեւեր բանեցնելու մէջ:

Դեսպանին մեծ հանդիսաւորութեամբ նաւի վրայ ընդունեց նաւապետը—մի ծերունի՝ որը, ինչպէս մենք կարծեցինք, մեզ յարգելու համար՝ իր մազերն այնպէս լաւ կերպով ձերմակացրել էր սպիտակ փոշով որ երբէք չէր թափւում ¹⁾:

Նա ուրիշ ինչ շարժառիթ պիտի ունենար իր մազերն սպիտակացնելու, բացի այն՝ որ խոնարհութիւն ցոյց տար: Նա կանգնած էր գլխարկը վեր առած՝ անշուշտ ցոյց տալու իր մազերի փոշին: Միւսոյն ժամանակ մի շատ հաճոյական ճառ խօսեց և, յետոյ, որպէս զի ցոյց տար թէ ինքը լոկ բառերով չէր սահմանափակւում՝ պատուիրեց մի ահագին թնդանօթածգութիւն:

Նա յետոյ մեզ ման ածեց ամբողջ նաւում և ցոյց տուեց բոլոր տեղերը, ուր մենք գտանք ամեն բան որ մարդուս սիրտը կարող էր ըղձալ՝ բացի ձիերից և մի կանաչ դաշտից ձի քշելու համար: Այստեղ, այս նաւում մենք տեսանք մօտաւորապէս աւելի շատ թնդանօթներ քան վերջին նաւում, և բաւա-

¹⁾ Մազերը սպիտակ փոշով ձերմակացնելու սովորութիւնը գեո գաւրուս սկզբումը դործադրում էին մի քանի անձինք:

կան էլ մարդիկ՝ մեր քաղաքների մէկի բնակիչների չափ: Բացի այդ մարդերից՝ կային նաև կանայք, բայց ոչ մեծ թուով, այլ այնքան փոքրաթիւ, ինչպէս մեզ ասուեց, որ հակառակ մեր հարեմական դրութեան, եթէ նրանց բաժանելու լինէին, հազիւ յիսուն տղամարդ կարող կլինէին մէկ կնոջ գերին դառնալ և կազմել նրա ընտանիքը:

Նաւում այնքան առատութիւն կար, որ կարծես թէ Սպահանի քաղաքը մեր առաջն էր: Մենք ամեն տեսակ պտուղներ ունէինք. այնքան էլ կաթ ու կարագ՝ որ կարծես թէ իլիաթների վրանները մեզ մօտ էին:

Այն տեսարանը որ մենք այստեղ տեսանք աւելի ապշեցրեց մեզ քան որեւէ ուրիշ բան որ մենք տեսել էինք այն օրից՝ ինչ մենք մեր երկրից դուրս էինք եկել:

—Ա՛, ասացինք մենք, եթէ Շահը միայն մէկ հատ այսպէս նաև ունենար կասպից ծովում, նա բոլոր ուսմաների հայրերը կայրէր:

—Ինչալլահ, կրկնեցին բոլորը:

Մենք ապրում էինք այն յուսով որ երբ մեր դեսպանը մի անգամ կը հաստատուէր Անգլիայում, դժուար չէր լինի սովորել նաւաշինութիւնը, տեսնելով որ տաճիկները—այն ազգը՝ որին ամբողջ մարդկային ցեղն ընդունում է իբրև էջեր, կաբողանում էին շինել, և մէկ էլ յիշելով որ պարսիկները օժտուած են աւելի մեծ հանճարով և ընդունակութեամբ՝ քան ամբողջ մնացած աշխարհը միասին:

Նաւապետը յետոյ իր նայիրներին և պաշտօնեաներին ներկայացրեց դեսպանին: Նա առանձնապէս ներկայացրեց և մի բժիշկ, որին պատուիրուած էր խնամք տանել մեր առողջութեանը, և մի ֆրանկ քահանայ՝ որ միակ կենդանի նշանն էր կրօնի, որ մենք տեսել էինք անհաւատների մէջ. որովհետև մենք գեո ոչ մի ֆրանկ չէինք տեսել որ գոնէ հանդարտ կանգնած աղօթելիս լինէր:

Քահանան միւսներից տարբերւում էր իր սև զգեստով: Նրա երեսը գերծուած էր ճիշտ ինչպէս միւսներինը և նա անփոյթ կերպով դիմել էր խմում: Բժիշկն էլ խմատութեան ոչ մի որոշիչ նշան չուներ իր վրայ, բայց քաջայայտ էր որ նա գիտուն մարդ էր, որովհետև զարկերակս շօշափելով և լեզուիս նայելով՝ նա հարցրեց թէ արդեօք ես ցաւ չէի զգում գլխիս այն տեղում որտեղ նա իր մատը դրեց, թէ արդեօք աչքերս չէին այրւում և թէ արդեօք ախորժակս չէր գնացել—զուշաղութիւններ՝ որ միւրգա Ահմադը չէր կարող անել մի ամբողջ

լուսնամտում թէկուզ նրան օգնէին Պարսկաստանի բոլոր աստ-
ղագէտներն ու թալիսմանները:

Ծանօթանալով այս խմբի հետ, մենք իջանք ներքևի սեն-
եակները որ աւելի ընդարձակ և շատ էին քան փոքր նաւինը
և որոնց մէկում մենք տեսանք երեք հոգի—երկու մարդ և մէկ
կին, որոնք անշուշտ աւելի բարձր դասակարգի անձինք էին
քան նաւաստիները: Սրանց էլ ծանօթացրինք ղեսպանի հետ:

Տիկինը—որովհետև նա անկասկած խանում էր—զարմա-
նալի գեղեցկութիւն ունէր—մի տեսակ գեղեցկութիւն՝ որ բո-
լորովին տարբեր էր մեր երկրի կանանց գեղեցկութիւնից, ո-
րովհետև նա սիրուն էր, որպէս «Նահիլ լուսնեակ» և մազերը
նման էին այն ոսկեթելին, որից Պարսկաստանում պատրաստ-
ւում է հարսի գլխանոցը:

Նա չփորձեց իր երեսը ծածկել, երբ մենք և միւս մարդի-
կը ներս մտանք. քօղ էլ չուներ որ ծածկէր դէմքը եթէ կամե-
նար: Նա խօսեց ղեսպանի հետ առանց շփոթուելու կամ քա-
շուելու և իսկոյն, ինչպէս հեշա էր նկատել, գրաւեց նրա սիր-
տը, գիրեց նրան բոլորովին:

Մէհմանդարի միջոցով՝ հետաքրքրուած՝ նա հարցրեց չէր-
քէզուհու մասին և իր բարի ծառայութիւններն առաջարկեց
նրա կացը նաւում հաճելի դարձնելու համար. սակայն ղեսպանը
հաւատացրեց, որ նա ոչ այլ ինչ է եթէ ոչ մի ստրկուհի և որ,
եթէ նա կարողանար մի անկիւն գտնել նստելու համար և ոչ
ոք էլ չտեսնէր նրան, նա դրանից աւելի մեծ երջանկութեան
կարիք չունէր:

Երկու մարդկերանց մէկը «ճանապարհի որդի» էր ինչպէս
արարները կոչում են ճանապարհորդին: Յայտնի էր որ նա
փորձուած անձ էր, որովհետև նրա մազերը սպիտակ էին, թէև
նա կարող էր մարդկանց աչքից թաքուն պահել իր գլուխը
մի չալմայով ծածկելով, ըստ արևելեան ճաշակի ու ձևի: Իր
մասին արած պատմութիւնը մեզ համար անհասկանալի էր, ո-
րովհետև ինչպէս երեաց, նա շրջում էր ամբողջ աշխարհում և
իր սեպհական ծախքով մի Փրանկ թագաւորի համար ժողովում
էր թռչուններ, գազաններ, ձկներ, որոնց նա մորթաղերծ ա-
նելուց յետոյ յարգով լցնում էր:

Այն րոպէին երբ մեզ տեսաւ, սկսեց գննել մեզ ոտից
մինչև գլուխ, կարծես թէ ձիեր և ուղտեր քննելիս լինէր. և
երբ իմացանք թէ ինչ գործով էր պարապում, այն ժամանակ
միայն հասկացանք նրա հետաքրքրութեան պատճառը: Կասկած
չկար որ նայելով մեզ վրայ որպէս օտար աշխարհի կենդանի-
ների, նա տեսնում էր մեր կաշին էլ բերթել ու յարգով լցնել:

Միւս մարդը, ինչպէս մեր մեհմանդարը նրան անուանում
էր, մի շահագղէ (իշխան) էր, և բնիկ՝ Սիցիլիա կոչուած այն
մեծ կղզու, որի մօտից անցնում էինք: Ինչպէս երեաց, նրա
իշխանութիւնը կայանում էր նրանում, որ նա ապրանք էր
բարձել նաւը Անգլիա տանելու և վաճառելու համար: Նրա
պատմութիւնն ինձ յիշեցրեց այն վիճակը որին հասնում են
մեր պարսից շահագղաները Շահի մահից յետոյ, այսինքն նրանք
դառնում են թափառական բախտախնդիրներ երկրագնդիս
վրայ:

Նրա անձի վրայ քիչ բան կար որ ցոյց տար թէ նա
աղնուական տոհից էր, որովհետև մինչև անգամ Փրանկների
մէջ էլ նա մի ժանտ ու մթին կերպարանքի տէր մարդ էր և
սովորութիւն ունէր իր ձեռքերը տարօրինակ և անվայելուչ
ձևով դետեղելու իր անդրափարտիքի գրպաններում—մի սովո-
րութիւն, որ գուցէ իշխանական, բայց և այնպէս ոչ շնորհալի
էր և ոչ վայելուչ: Նրա հետևորդների թւում կար և մի բժիշկ,
որին նա վարձել էր գուցէ իր տրամադրութիւնն ուրախ ու
զուարթ պահելու, որովհետև նա մի որևէ լուրջ զբաղմունք
չունենալով՝ առաւօտից մինչև գիշեր նուագում էր իր կիթառի
վրայ:

Այս խմբի ընկերակցութեամբ մենք շարունակեցինք մեր
ծովային ճանապարհորդութիւնը: Նաւն այնքան ընդարձակ էր,
որ կարծես թէ բաժանուած էր զանազան մահալների (թաղե-
րի) և հետևարար մենք շատ չէինք կարողանում իրար հանդի-
պել ինչպէս անում էինք այն նաւում, որը մեզ բերել էր
Ձմիւռնիայից: Ես գրեթէ երբէք չէի կարողանում ընկերակցել
ղեսպանին, բացի ճաշամիջոցներից (որովհետև նա ինձ թոյլ էր
տալիս սեղանակից լինել իրան և նստել իր զիմաց) կամ՝ երբ
նա դրօսնում էր տախտակամածի վրայ. այդ պատճառով ես
չեմ կարող առանձին արձանագրութիւն պահել նրա շարժում-
ների մասին, բայց որովհետև ես ցանկութիւն ունէի Շահի
պատուէրները կատարելու իսկոյն սկսեցի ուսումնասիրել անգ-
լիերէն լեզուն և որքան կարողացայ՝ բարեկամացայ շատ ան-
հաւասանների հետ, որպէսզի նրանցից սովորէի իմ տեսած ամեն
բաների անունները:

Ես տեսայ որ ոչ ոք չէր զբաղւում տեղեկութիւններ տալ
ինձ, և շուտով սկսեցի միտքս հասկացնելու չափ անգլիերէն
խօսել: Դեսպանն էլ մեծ օգնութիւն էր ստանում իր ուսում-
նասիրութեան մէջ, նաւում գտնուող բոլոր մարդերից, մասնա-
ւորապէս նաւապետի տեղապահներից մէկից, որի հետ նա մը-
տեղմացել էր և որը նրա համար կազմեց հարկաւոր բառերի

մի տետր և այսպէս մինք լաւ, օգտակար ժամանակ անցկացը-
րինք նաւում:

Միւրգա Ֆիրուզը, բացի դրանցից, իր ուսման մեծ մասը
ստանում էր լուսններէն խանութից, որը զարմանալի բան,
այնքան ուսեալ էր ինչքան մի դպրո, որովհետեւ նա ոչ միայն
կարողանում էր կարդալ, այլ իր կարգացածն էլ հասկանում
էր ¹⁾: Նա գրում էր նաև եւրոպական ձեռք, բայց թէ արդեօք
գերազանցում էր այդ բանում, չենք կարող ասել, որովհետեւ
մեր գեղագրութեան միայն ծանօթ էինք, չէինք կարո-
ղանում դատել թէ ո՞րն էր լաւ գրութիւնը ֆրանկների մէջ:

Իսկապէս հազուադէպ և հետաքրքիր տեսարան էր տես-
նել, թէ այդ գեղանի արարածը ի՞նչպէս էր կարողանում մի
մոլլաի բոլոր գործերը կատարել, վերահսկելով դեսպանի
մատներին, երբ նա փորձում էր գրել և սովորեցնելով նրան
կարդալ այն այլանդակ, խեցգետնի ճանկերի պէս անճոռնի
տառերը, որ սովորաբար հանդիպում ենք եւրոպական գրե-
րի մէջ:

Իմ կողմից, ես ամենակին չկարողացայ թողնել աջից դէպի
ձախ կողմ կարդալու սովորութիւնը որովհետեւ այնքան թիւր
ու անկարգ են եւրոպացիները որ նրանց ամեն մի գիր-
քը գրուած է ձախից դէպի աջ և այդ դժուարութիւնն ա-
մեն օր վերսկսում էր երբ ես սկսում էի կարդալ. մինչև վեր-
ջը ստիպուեցի մի գնդասեղ անցկացնել իմ ձախ թևիս թեղա-
նիքի մէջ, որպէս յիշեցնող:

Մոհամէդ բէգը խորապէս մտածելով այս խնդրի վրայ և
քննութեան ենթարկելով այսպիսի հակասական սովորութիւնը,
այն եզրակացութեան եկաւ թէ՛ այն բոլոր մարդիկը որ
գետնի վրայ են նստում, ինչպէս պարսիկները, տաճիկներին
ու արաբները աջից դէպի ձախ են գրում, իսկ այն բոլորը,
որոնք գործ են ածում սեղաններ և աթոռներ, ինչպէս եւրո-
պացիները՝ գրիչը հակառակ ուղղութեամբ են շարժում:

Ես դեռ պիտի վերապահեմ իմ նշմարները եւրոպական
կեանքի զանազան սովորութիւնների մասին—սովորութիւններ,
որ բոլորովին հակառակ են մերին—մինչև որ աւելի շատ բան տես-
նեմ այդ արտակարգ ժողովրդից. բայց ես չեմ կարող չյիշել
որ ամենամեծ դժուարութիւններից մէկը, որի դէմ մենք սկզբ-
բուն պարտաւորուեցինք կուսել՝ այդ ուսեցնող ձեւն ու սովորու-
թիւնն էր:

¹⁾ Պարսիկները տարբերութիւն են դնում նրանց մէջ, որոնք կարդում
և հասկանում են, և նրանց մէջ, որոնք կարդում, բայց չեն հասկանում:

Երբ մտաբերում էինք մեր ձեռքի պարզութիւնը սեղանի
վրայ, ուր, սիւնոցի վրայ տեսնում է միայն կերակուրը՝ զա-
րազան մեծութեամբ անօթների և ափսէների մէջ՝ դրուած նաև
զանազան գդալներ հեղուկների համար՝ ոչ ոք չի զարմանալ,
երբ ասեմ որ, բոլորովին շփոթում էինք երբ տեսնում էինք
այն բոլորը, որ անգլիացիք գործ են ածում իրանց սեղանի
վրայ—սեղան՝ որ ծածկուած է յանցաւորին պատժելու գործիք-
ներով:

Սեղանի վրայ կային ամեն մեծութեամբ և ամեն տեսա-
կի փայլուն շողբերը ունեցող զանալներ, որոնք իրանց թուով
բաւական էին զարդարելու Շահի տնեցւոց բոլորի գօտիները ¹⁾
Կային նաև պէսպէս երկաթէ ճանկեր, ²⁾ որոնք նմանում էին
տանջանաց գործիքներին՝ աչքեր հանելու կամ մեղապարտների
մարմինները ծածկելու համար: Սրանց վրայ աւելացրուած էին
ազգաններ, ձուկ կտրելու գործիքներ, սկուպներ (scoops) և
ամեն ձևի գդալներ, նաև այնքան բազմաթիւ մեքենաներ, ո-
րոնց գործածութիւնը մարդ հազիւ իր ամբողջ կեանքում կա-
րող է սովորել, և այդ բոլորն ի՞նչի համար—միայն կերակու-
րը ափսէից բերանը փոխադրելու համար:

Պիտի երեակայել, որ մենք շատ անշնորհ էին, երբ ա-
ռաջին անգամ սկսեցինք այս նոր ձեռք կերակրուել—մենք՝ որ
մանկութիւնից սովորել էինք ամեն բան միայն մատներով վեր-
ցնել և հանգիստ ու ապահով կերպով բերաններս դնել առանց
սուր գործիքների վտանգաւոր մասնակցութեանը:

Միւրգա Ֆիրուզը հէնց սկիզբից վճռեց յարատեւել, և այդ-
պէս էլ արեցի ես, որպէս զի ազատուէինք ամեն օր անհա-
ւատների ծաղրի առարկան դառնալու մահացումից, որովհետեւ
նրանք կարծես թէ միշտ ծաղրում էին մեզ, երբ մեր սովորու-
թիւնների մէջ նկատում էին մի բան որ հակառակ էր իրանց
սովորութեանը:

Մեր առաջին փորձերն աղետալի էին, որովհետեւ իմ իշ-
խանաւորը զանալն իր ձեռքում բռնելիս՝ գրեթէ կտրեց, բա-
ժանեց իր մատների մէկը, և ես էլ, մոռանալով որ միւս ձեռ-
քումս մի ճանկ ունիմ և մի բոլոր մատներովս ուսեցնում ինչ-
պէս իմ սովորութիւնս էր, սոսկալի գործիքը երեսիս խփեցի
և քիչ մնաց որ աչքս հանէի:

Յետոյ անվերջ ձեռք կային, որոնց կարիքը մենք չէինք

¹⁾ Գրեթէ ընդհանուր սովորութիւն է Պարսկաստանում գօտու մէջ
զանալ կամ դաշոյն խրելը:

²⁾ Պարսիկները պատառաքաղին չանգալ (ճանկ) են ասում:

րից գաղտնի պահել, որպէսզի իր հայրենի տփերը հասնելիս, երևար երիտասարդութեան բոլոր գոյնովը:

Հաշէմը—ղեկավարի սենեկապետը—խոստացաւ պատրաստել հարկաւոր եղած ներկերը՝ նորոգելու համար այս անհաւատի գլխի մազերը, բայց ճրքան զարմացանք, երբ, հետեւեալ առաւօտը, փոխանակ նրան նոր գոյնով տեսնելու, տեսանք որ նրա գլուխը ծեփուած էր ճաբալով. և ճարպը ծածկուած էր այն սպիտակ փոշովը, որը գործ են ածում ֆրակները: Մենք կարողացանք լաւ տեսնել որ հինան լաւ ծծուել էր նրա մազերի մէջ, և որ, եթէ նա իր գլուխը սպիտակ փոշով կամ ճարպով պատած չլինէր՝ նրա մազերը կրակի գոյն կունենային: Երբ մենք Հաշէմից հարցրինք թէ ինչո՞ւ չէր ներկել լեղակի տերեւով, որովք բոլորովին սեւացած կը լինէր. բայց բանից դուրս եկաւ, որ ներկի նիւթը ծովի խոնաւութիւնից կորցրել էր իր յատկութիւնը, և հետեւապէս «Թուռնի կաշին լցնողի» գլուխը դատապարտուել էր սերտ կարմիր ֆաւոր:

Պարզ էր որ այս աղէտը նրա համար սաստիկ մահացուցիչ էր, քանի որ նա տեսնում էր որ իր երկրում, կարմիր մազը շատ խայտառակ, անարդ գոյն ¹⁾ էր համարուում. մէկ էլ որ նա այդ գոյնով էր երեւում խանութի առաջ, որի աչքում նա. յայտնի էր, ցանկանում էր բարձր դիրք ունենալ: Սակայն բարեբախտութիւն էր թէ նրա և թէ մեզ համար, որ Անգլիան պիտի շուտով տեսնուէր, և այդ նոր ու հետաքրքիր երկրի հեռապատկերը մեր ուղեկցի թշուառութիւնը, նրա կարմիր մազերի ծաղրը:

Անհաւատները, ինչպէս երեւաց, ողջունեցին իրանց երկրի առաջին տեսքը գրեթէ նոյնքան հրճուանքով որքան մենք, և այս հանգամանքը հաստատեց մեր այն ենթադրութիւնը թէ, գիպուածն ու ճակատադիրը շատ աւելի մեծ դեր էին կատարում մեր այնտեղ ընկնելու գործի մէջ, քան այն դիտողութիւնները, զծերը, երկրաչափական անկիւնները և աստեղագետների մեծաթերթ թղթերը, որոնց հետ ծանօթացել էինք:

Քաջայայտ էր, որ նրանց դիտողութիւնները (և այդ մի յայտնութիւն էր որ մեծ հրճուանքով ամենից առաջ արեւ էր Մոհամէդ բէգը) բոլորովին կախուած չէին նրանց՝ երկնային երկրների մասին ունեցած գիտութիւնից, որովհետեւ ծովը ձգելով երկար պարանի ծայրին կապուածմի կտոր

¹⁾ Այս դարու սկզբներում—այն օրից որ այս գիրքը գրուել է կարմրաներմաշ և ուրիշ կարմրագոյն մազերը մոզա են դարձել, մանաւանդ կանանց մէջ:

արճիճ՝ նրանք տեսան որ մենք մօտ էինք ցամաքին, և ծովի յատակը՝ այսինքն խորութիւնը չափելով իմացան արճիճին կալած ցեխի տեսակից՝ որ դա պատկանում էր Անգլիային:

Սաւար ու տխուր Անգլիայի մասին մեր լսած բաներից մեծ մասը ճշմարիտ էր, որովհետեւ սկզբում երբ մեզ ցոյց տուին նրա ծովափը, մենք, փոխանակ տեսնելու այնպիսի պայծառ ու արեւափայլ լեռներ, որոնց մեր աչքերը սովոր էին մեր երկրում, տեսանք մի ցած գիծ, որ ընկած էր հոփիզոնի շուրջը՝ ծածկուած ամպերով ու գոլորշիներով. դա էր Ֆրանկների երկիրը:

Յետոյ մեզ համար իսկոյն բացայայտ եղաւ այն ինչ որ ցարդ անհասկանալի էր, այսինքն թէ ի՞նչու այս անհանգիստ մարդիկը պիտի թողնէին իրանց աները, հեռանային իրանց հայրենիքից և իրանց զգէին այդքան վտանգների և դժուարութիւնների մէջ:

Մենք մէկ յարմարութիւն ունէինք, որ նրանք չունէին և առանց որին մարդուս կեանքը բիշ արժէք ունի: Այդ այն էր, որ մենք տեսնում էինք և վայելում էինք արեւը, և նրանք բաւական խելօք էին հասկանալով որ, այդ բարեբը աւելի մեծ, աւելի թանկ էր, քան որեւէ ուրիշ բարեբ:

Ծիշտ է, մէհմանդարը աշխատում էր ուրիշ կերպ բացատրել ասելով, որ եւրոպական ազգերի մէջ այնպիսի շահեր գոյութիւն ունին, որոնց մասին զաղափար անգամ չունէինք—շահեր՝ որոնց պատճառով այդ ազգերի գլխաւորներից մէկը՝ Անգլիան պտրտաւոր է պատգամաւորներ ուղարկել աշխարհի բոլոր կողմերը—որչափ էլ որ իր անմիջական շրջանից հեռու լինի—բարեկամութիւն հաստատելու և իր վաճառականութիւնն ընդարձակելու համար:

Մենք, ոչ մի կերպ չէինք ընդունում այս պատճառաբանութիւնը, ոչ էլ ընդունում էինք թէ, որեւէ շահ՝ որ ֆրանկները ունէին, կարող էր մրցել այն շահերի հետ, որ շարժում, յուզում էր ներքին, կարող էր մրցել այն շահերի հետ, որ շարժում էր իր ներքին, ասաց Միրզա Ֆիրուզը մէհմանդարին, եթէ դուք խօսէք արտաքին յարաբերութիւնների մասին, ի՞նչը կարող է համեմատուել մեր չափովների ¹⁾ մէկի հետ, որ կատարում է մի հարեան նահանգի վրայ: Այն բոլոր կին ու մարդ ստրուկ մի ներքին, ուղտերը, ձիերը, մատակները, ոչխարները, ինչպէս և ներքին, ուղտերը, ձիերը, մատակները, ոչխարները կապուած են ջորաբեռ գլուխները որ մենք յաղթութեամբ յափշտակում ենք ու տանում այդպիսի դէպքերում, իսկապէս քաջագործութիւններ են, և երբէք չեն կարող համեմատուել մի բանի անմօրուք անհաւատների վէճերի և կոփաների հետ, որոնք գրում, բանակ-

¹⁾ Աւազակային արշաւանք արան-թալան:

հաւի տախտակամածի վրայ, այնտեղի պաշտօնեաները կամ մարդիկը ոչինչ չէին խնայում նրա հանգստութեան ու յարմարութեան համար. նոյնքան ուշադրութեան ու խնամքի կարող էր արժանանալ և Դիլֆարիբը, եթէ նա էլ իրան այդ խանութի պէս պահէր ու ցոյց տար, թէ և մինչև անգամ նրա առանձնակեցութեան մէջ էլ, ոչ մի օր չէր անցնում որ նրա ժամին չհետաքրքրուէին, թէ արդեօք ամեն բան նրա ցանկութեան համեմատ էր, թէ արդեօք նրա համար պատրաստուած կերակուրը նրա ճաշակին յարմար էր, և թէ արդեօք էլ ի՞նչ կարելի է անել նրան, աւելի երջանիկ պահելու համար:

Այս դիտողութիւնները հաստատուեցին այն կարճ ժամանակամիջոցում որ մենք նաւումն էինք եղել, նախ քան մեր Պըլիմըթ ժամանելը, որովհետև հէնց որ հաւի խարխալը վայր իջաւ իսկոյն կանայք հաւակներով ժօտեցան հաւին և նրանց թոյլ տրուեց տախտակամածի վրայ բարձրանալ: Այդ կանայք, ճշմարիտ է, թէպէտ ամենագեղեցիկներէն չէին, ոչ էլ ազնուազարմ, այնուամենայնիւ մարդիկ պատշաճ քաղաքավարութեամբ էին վերաբերում դէպի նրանց:

Սաղիւն ասում է, — «Ինչքան որ պտուղն արգելում է՝ այնքան ցանկալի է դառնում»: Եւ այդպէս էլ եղաւ չէրքէղուհու առանձնակեցութեան դէպքում, որովհետև այն բոլորէին, երբ նա երեաց՝ գրեթէ անթափանցելիօրէն ծածկուած՝ հաւի բոլոր մարդիկը պատրաստ սպասում էին նայելու, տեսնելու նրան: Լաւ էր որ դեսպանը վկայ չեղաւ այս տեսարանին, ապա թէ ոչ նրա բոլոր գայրոյթը կը գրգռուէր և նա որ այժմ թագաւորի ներկայացուցիչն էր համարում իրան, գուցէ նոյն պատիւը պահանջէր իր ստրուկուհու համար, որպիսին տիեզերքի ապաւէնը պահանջում է իր կանանց համար, երբ նրանք դուրս ես գալիս հասարակութեան մէջ ¹⁾:

Բայց հարց է թէ այդպէս դուրսդր նշանակութիւն կունենայ անհաւատների համար, որոնց մէջ կանանց մերկ երեսին հայելը այնքան սովորական բան է որքան որևէ ուրիշ «արտօնեալ մարդ» նայելը:

Դէպի ափ հաւարկելիս մենք այնպիսի զգացում ունեցանք՝ որպիսին կարծում կունենայ ամեն մի հաւատացեալ երբ, որոնելով իր հոգուն՝ գտնում է և մինչ յաւիտեան նստում է կաթնահոս գետի մօտ եօթերորդ երկնքումը:

¹⁾ Նախ քան Շահի կանանց պալատից դուրս գալը, յառաջագոյն քաղաքում յայտարարում է և հրամայում, որ ոչ ոք չպէտք է երևայ, եթէ չէ ուղում մեռնել: Այս կոչում է Ղուրուզ:

Թէպէտ մեր տեսած բաները մեր կարծիքով անմարդու էին և պղծում էին յաւիտեանական կրակին դատապարտուած մահկանացուների ներկայութիւնից՝ այնուամենայնիւ մեր սրբտերը բացուեցին, զուարթացան՝ երբ մեր աչքերն ընկան կահաւաշ դաշտերի, թարմ ծաղիկների և հոսող ջրի վրայ: Յիրաւի տեղ տեղ երեացող փերթերն այնքան կանաչ էին որքան են Պարսկաստանի կանաչները:

Մեր ուշադրութիւնը գրաւեցին բազմաթիւ տներ, որոնք բոլորն էլ ներկուած ու գեղազարդուած էին այնպէս որ կասեալ թէ նրանք պատրաստուած էին մի Շահ ընդունելու համար: Մենք ցամաք իջանք մեծ բազմութեան մէջ, որ նոյնքան հետաքրքրութեամբ ցանկանում էր մեզ տեսնել որքան իրանի ժողովուրդը՝ անգլիական ղեսպանութիւնը Պարսկաստան մտնելիս:

Բայց այստեղ կարծես թէ ոստիկանների կատարեալ բացակայութիւն կար. ֆէրաշներ չկային որ ճիպտներով քշէին, հեռու պահէին ամրոխիս. ոչ մի հարուած չէր տրւում մէկին, ոչ մի ոտ չէր վեր բարձրացնում... Եթէ մեր երկրում ամրոխը ծաղրէր անգլիացիներին մօրուք չունենալու համար, ինչպէս այստեղ մեզ ծաղրում էին ունենալու համար, էլ ճիպտների հարուածներին վերջ չէր լինի. բայց այստեղ ոչ մի բան չէին անում արգելելու անհաւատների նայուածքները կամ փակելու նրանց բերանները. նրանք որքան ուզում էին հանգիստ կերպով ծիծաղում էին, կարծես թէ երբէք հատուցում կամ պատիժ չլինէր նրանց համար:

Մէհմանդարը կառքեր էր պատրաստել մեզ քարվանսարան տանելու: Այդ կառքերը մի տեսակ տանող մեքենաներ էին որ բոլորովին նոր էին. որովհետև մենք թէև Պոլսում տեսել էինք տաճկական արարաններ, սակայն նրանք ոչինչ էին համեմատած սրանց հետ: Սրանք մեզ այնքան արագութեամբ էին տանում, որ շնչներս կտրւում էր: Նախ քան մենք կարողացանք ստուգել թէ ի՞նչ տեսակ մեքենաների մէջ էինք դրուել և թէ ի՞նչպէս էր որ մենք տարւում էինք այդքան ապշեցուցիչ սրնթացութեամբ՝ արդէն քարվանսարայի դուռն հասած՝ իջել էինք:

Ամեն անգամ երբ մէհմանդարը մեզ հետ խօսել էր քարվանսարայի մասին, մենք կարծել էինք թէ տեսնելու ենք մի շինութիւն, որ բաց էր ամեն մարդի և գաղանի համար, որ կը կամենար մտնել և իւրացնել որևէ մէկ դատարկ սենեակը կամ ախոռը, բացի նրա բարեպաշտ հիմնադրից, ոչ ոքին չնորհակալ լինելու: Բայց որքան զարմացանք, երբ իջանք մի տան գրան առաջ, ուր կանգնած էին զա-

նազան անուն ու պաշտօն ունեցող ֆրանկներ՝ գլուխները բաց, և երկու երեք էլ կանայք առանց քօղի—բոլորը պատ-
րաստ մեզ ընդունելու: Նրանք մի տեսակ թափօր կազմելով
գետալանի առաջից գնացին մինչև հասան մի սենեակ, որ զար-
դարուած էր հայելիներով և շրջապատուած էր այնքան բազմա-
թիւ զարդերով, որ այժմ անկարող եմ մի առ մի յիշել:

Մէհմանդարն ապա մեզ ասաց թէ առ այժմ այդ պիտի
լինէր մեր բնակարանը և աւելացրեց որ ինչ ժամանակ մենք
որեւէ բանի կարիք կը գգայինք, միայն պիտի բաշէինք մի թել
որ կախուած էր պատից և մեր հրամանը կատարելու համար
կ'երեային ստրուկներ աւելի շուտ, քան մինչև անգամ այն ջի-
ները, որ ցցուած էին Ալադդինի առաջ նրա հրամանները կա-
տարելու:

Այս բոլորը մեզ ապշեցնում էր:

Այսպեղ մենք գտնուում էինք մի տան մէջ, որի նմանը ոչ
մի պարսկական Շահ Նուշիրուանի օրից երազում էլ չէր կա-
րող տեսած լինել—մի տուն՝ որի մէջ աւելի ճոխ փարթաժու-
թիւն կար, քան մեր ամենափառաւոր պալատներում: Պատու-
հանների ապակիները ամենամաքուր տեսակիցն էին, գորգերն
այնքան քիչ նշանակութիւն ունէին, որ ամեն մարդ կօշիկնե-
րով էին ման գալիս նրանց վրայ. պատերը զեղեցիկ կերպով
նկարուած էին և սենեակներում այնքան աթոռներ կային, որ կը
բաւականանային թէհրանի բոլոր մեծամեծների համար նրանց
վրայ նստելու: Մի խօսքով այդ տան մէջ այնքան ճոխութիւն
և առատութիւն կար, որ երկար ժամանակ չէինք կարողանում
համոզուել զրա վրայ նայելու սրպէս բնակարանի՝ որ պատ-
րաստուած էր մի օտարականի համար:

Մնաս բարեան, վերջին բարե, ով մեծահուշակ, գովեալ
հիւրասիրութիւնդ արեւելքի, մնաս բարեան, եթէ այս է ձեզ,
որով եւրոպացիները ընդունում են օտարականին:

Սակայն ինչ որ աւելի ևս տարօրինակ էր, այն է՝ թէ
մենք հազիւ մի քանի բոպէ էր ինչ մտել էինք այս տունը և ար-
մանքի ու զարմանքի մէջ էինք՝ երբ ներս եկաւ մի գեղեցկա-
գէմ անգլուհի և մէհմանդարի միջոցով մեզանից հարցրեց թէ
արդեօք չէինք կամենայ «տեսնել մեր անկողինները». գոնէ մենք
այդպէս հասկացանք նրան: Մենք ուրիշ տեսակ անկողնի մասին
գաղափար չունէինք բացի այն տեսակից, որ մեզ հետ տանում
ու փռում էինք գետնի վրայ. ուստի ամենայն յօժարութեամբ
շտապեցինք տեսնելու անկողինը և նայնպէս մի ուրիշ առարկայ
որ անչափ զարմացրեց մեզ:

Շահի գահը որի վրայ նա բազմում է դատաստան անելու

և դողացնելու ամբողջ աշխարհը՝ մէկ ծայրից մինչև միւս ծայ-
րը, աւելի փառաւոր չէր քան այն անկողինը որ որոշուել էր
գետալանի համար: Մահճակալի օրինակը գուցէ վերցրել էր
մուղուլների «սիրամարգի գահից»: Չորս սինեակների վրայ որ
տարօրինակ կերպով շինուած էին փայտից, բարձրացրուած
էր թանկագին կտորներից մի ամպհովանի, որից կախուած էին
այնպիսի լայն ու ճոխ վարագոյրներ որոնց նմանը կախուած
են թէհրանի մեծ դահլիճում: Նրա վրա դրուած էին ամենա-
փափուկ և ամենաթարմ ներքնակները, որոնց վրայ դիզուած
էին բարձր թեք ընկնելու համար:

Անգլիայի «լուսներես դուստրը» առաջարկեց որ գետ-
ալանն այստեղ անցկացնէր գիշերը, և նրա հրաւերը, ինչպէս
սպասելի էր, ազահութեամբ ընդունուեց—մի հանգամանք՝ ո-
րին նա՝ անգլուհին, ինչպէս երևաց, լաւ վարժուել էր, որով-
հետև նրա երեսի վրայ չերևաց ժպիտի կամ շիկնելու ամենա-
թեթեւ նշոյլը:

—Ալլահ իւ Ալլահ, գոչեց Միրզա Ֆիրուզը. ես ապշել եմ:
Աղտեղութիւն ուտելն մէկ բան է և ուտել այս ձևով՝ մի ուրիշ
բան: Եթէ ամեն մի բայլափոխում պղծութիւնը մեր աչքի ա-
ռաջ դար, ես պիտի ասեմ, որ մենք լաւ բարեբախտութեան
ենք հանդիպել, և մեր աստղերը աշխատում, գործում են մեզ
համար: Տես մեզ համար պատրաստուած է ոչ միայն դրախտի
հանգստութիւնը, այլև այնտեղի հուրիններն էլ ահա պատրաստ
են այստեղ և սպասում են մեր հաճոյքը կատարելու:

Յանկարծ կարծես թէ մի ինչ որ բան քարվանսարայում
մեծ տաւառութիւն գործեց, և ահա գետալանին լուր տրուեց
թէ չէրքէզուհին հասել է: Անհաւատները դարձեալ նոյն խը-
նամբով և ուշադրութեամբ ինչպէս մենք նկատել էինք նաւում,
նրան առաջնորդում էին ուղղակի Միրզա Ֆիրուզի մօտ, բայց
Մահրուքն ու Սէյիդը արգելեցին նրանց: Նրանցից ոչ ոք չէր
կարողանում հասկանալ թէ նա մի լուկ ստրկուհի էր: Մէհման-
դարն ինքն էլ երբ Անգլիա հասաւ, սկսեց նմանուել իր հայրե-
նակիցներին և նրան մատուցանում էր մի յարգանք՝ որին ար-
ժանի չէր նա:

—Ո՞րտեղ տեղաւորենք տիկնոջը, հարցրեց նա գետալանից:

—Տիկնոջն, իրան, բացազանչեց Միրզա Ֆիրուզը. տիկնոջն,
այդ ի՞նչ բան է: Դուք ինձանից լաւ գիտէք որ նա տիկին չէ,
որ նա միայն մի ողորմելի ստրկուհի է. ուստի ի սէր Ալիի,
մի թոյլ տուէք որ նրա հետ վարուեն որպէս մի տիկնոջ հետ:
Նրան մի անկիւն տուէք, և թողէք այնտեղ նստի:

Այն հետաքրքրութիւնը, որ ինչպէս երևաց, չէրքէզուհին

Թիւնը, և մենք սկսեցինք կասկածել, թէ արդեօք մեր պարսկական կիսաւեր շինութիւնները (քարվանսարանները) աւելի լաւ չէին: Այդ գաղտնիքն այն էր, որ երբ մենք հաւաքելով մեր իրերը պատրաստուում էինք թողնել քարվանսարան՝ մի ինչ որ փոքրիկ բան որ կոչուում էր «բիլ» (Bill) մատուցուեց մեզ, որի մէջ նշանակուած էր ամեն մի պատառ որ կերել էինք, ամեն մի մոմ որ վառել էինք և ամեն մի բաժակ որ կոտրել էինք, և դրանց գինն իսկոյն վճարեցինք սուանց մինչև անգամ դատաւորի կամ արդարութեան դիմելու և ոչ դժգոհութեան ձայն բարձրացնելու: հակառակ դէպքում օտարականի ապրանքը կամ ունեցածը կը գրաւէին և գուցէ իրան էլ կը բանտարկէին:

Մենք բաւական դանդաղ կերպով անցկացրինք մեր ժամանակը, մինչև հասաւ պառկելու ժամը: Մենք մեզ զուարճացնում էինք քաշելով վառարանի մօտ կախուած թելը փորձելու համար թէ իսկապէս մեզ մօտ կը գայի՞ն քարվանսարայի ստրուկներն ու ծառաները: Եւ իսկապէս նրանք իսկոյն յայտնուում էին և բաւական էլ ձանձրացած էին երևում: Բայց մենք այնքան քաշեցինք թելը, որ այնուհետև ոչ ոք չէր պատասխանում. ինչքան քաշում էինք ոչ ոք չէր երևում. մենք էլ այնքան քաշել էինք որ կշտացել էինք և այլևս զուարճութիւն չէինք գտնում:

Բայց երբ բաւական յոգնած՝ քնի կարիք էինք զգում, կլոր երես անգլիացի աղջիկը, որին մենք տեսել էինք առաւօտը, ներկայացաւ վառած մոմը ձեռին՝ և հրաւիրեց զետեղանքին հանգստանալ, որն ուրախութեամբ ընդունեց հրաւերը:

Սա արդէն նշան էր որ բոլորս հեռանայինք: Մենք էլ ամեն մէկս յետոյ մտանք, տեղաւորուեցինք մի լաւ ծածկուած գահի մէջ, որի նմանն արդէն նկարագրուած է:

Գիշերը շատ աջող էր անցնում՝ երբ յանկարծ զարթնեցի Միրզա Ֆիրուզի ձայնից որ գայիս էր չգիտեմ քարվանսարայի շինութեան ձր կողմից: Ես իսկոյն ելայ անկողնուցս, խաւարի մէջ գուրս գնացի, և գտայ նրան. նա, ինչպէս ինձ թուաց, մեծ նեղութեան մէջ՝ քայլում էր գուրսը իր գիշերուան շորերով և նրա ետեից գնում էին քարվանսարայի կառավարին ու կինը իրանց ծառաներով հանդերձ:

Նրանք չէին հասկանում իրար: Անհաւատները բոլորովին շուարած էին, նրանք զարմանում էին թէ զետեղանքն ինչ էր ու գում իր բարկութեամբ որ կատաղութեամբ նա արտայայտում էր պարսկերէն և անգլիերէն խառն բառերով:

Ինձ տեսնելուն պէս՝ նա բացադանչեց.

— Մեռնում եմ, ես մեռնում եմ. սրանք սպանեցին ինձ.

այ, քանդուի սրանց տները, ջրհաննամը գնան բոլորը:

Հետաքրքրուելով՝ բանից զուրս եկաւ որ, քարվանսարայի մարդիկը ենթադրելով որ մենք տաք կլիմայից եկած լինելով շատ կը մրսէինք, զետեղանքի անկողնում այնքան վերմակներ էին դիզել, որ նրանց տակ պառկելուց մի քանի բոպէ յետոյ, նա սկսել էր խեղճուել:

Նա փախել էր կարծես թէ աներկբայ մահից և ապատանուել էր մի նրբանցքում և իր աղմուկով ու գոչիւններով իր շուրջն էր հաւաքել քարվանսարայի բոլոր մարդկանց:

Նրան հանգստացնելով մենք կրկին մտանք մեր անկողինները. բայց անչափ զարմացանք, երբ տեսանք թէ անհաւատ կանայքն ու աղջկերքը ինչպէս անփոյթ կերպով շարունակ խառնուում էին տղամարդկանց հետ, և թէ ինչքան անհոգութեամբ մարդիկ տեսնում էին որ իրանց կանայքը սպասուորում էին մեզ և կատարում այն պաշտօնները որ մենք կատարել ենք տալիս միայն մեր հարեմներում...:

Մենք տեսանք որ ոչ մի տարբերութիւն չկար տղամարդկանն ու կանանց սենեակների մէջ, ինչպէս կայ Պարսկաստանում: Նրանք—մարդ ու կին նոյն սենեակումն էին գնում, որովհետև եթէ այդպէս չլինէր՝ այդ քարվանսարայի ննջարաններում քնողները չէին կարող բոլորը միաժամանակ միասին գուրս գալ զետեղանքի բարձրացրած աղմուկի վրայ:

Այդ գիշերը կանայքն այնքան զրաւիչ չէին երևում ինչպէս երևացել էին ցերեկը, որովհետև նրանց երեսների վրայ կային թղթի փոքրիկ կտորներ, որ մենք կարծեցինք թէ թալիսմաններ էին որ փակցրուել էին կամ նրանց զեղեցկութիւնը պահելու՝ կամ չար աչքից ազատ պահելու՝ և կամ զիւթելով չթողնելու, որ նրանց վրայ կնճիւղներ ու մազեր երեային:

Լուացման արարողութեան գործը վատ էր գնում մեզ համար, որովհետև ամեն տեղ ջուր կար բացի այնտեղ՝ ուր մենք էինք ուզում: Մի փոքրիկ սենեակում՝ որը մեզ ցոյց տրուեց, այնպէս մի հնարք էր բանեցնուել, որ ջուրը կարծես թէ կախարդական զօրութեամբ սրընթաց ներս էր հոսում և իսկոյն աներևոյթանում: Մեր շատրուաններից շատ աւելի զարմանալի էր:

Այս բանը գրաւեց մեր ջլովատարների և մէյթարների ու շաղրութիւնը, և երբ նրանք ցանկանում էին զուարճանալ և ժամանակ անցկացնել՝ գայիս խաղում էին այս ջրի հետ և իրենց այդ խաղով սատուիկ զայրացնում էին Փրանկներին:

Եթէ այդպիսի մեքենաներ որ արդիւնք էին մեծ հանձարի, Պարսկաստանում լինէին՝ փոխանակ մի մութ սենեակում փա-

կելու՝ նրանց կղնէին Շահի առաջ օրը ցերեկով և հնարողին էլ պատուոյ զգեստ կը տրուէր։

Ճիշտն ասած՝ մենք միմեանց հետ վիճաբանելուց յետոյ նոյն եղրակացութեան եկանք, որ անգլիացիք բարդացնում են այն՝ ինչ որ բնութիւնը կամեցել է պարզ լինի։

Գլ. Ժգ.

Դեսպանը շարունակում է իր ծանապարհորդութիւնը։—Ուղեկառքերի նորոթիւնը Պարսիկների համար։—Հաջի Բաքայի նկատողութիւնները անգլիական ծանապարհորդութեան մասին։

Մէհմանդարը մեզ յայտնեց, որ մենք պիտի պատրաստուէինք ուղևորուելու դէպի մայրաքաղաքը։ Մեր իշխանաւորը փոքր ինչ ցնցուեց, որովհետև նա սպասում էր որ մի նշանաւոր ֆրանկ պիտի ուղարկուէր աթոռանիստից իրեն դէպի Լոնդոն առաջնորդելու համար, և որ սպասելով այդպիսի մէկի հասնելուն՝ ինքը թերևս ժամանակ կունենար վայելելու հանգստութեան քաղցրութիւնը այդքան երկար ճանապարհորդութիւն անելուց յետոյ։

Նա ակնկալում էր նոյնպէս, որ այստեղ իրեն համար արած կը լինէին այնպիսի կարգադրութիւն՝ որպիսին Պարսկաստանում են անում, երբ մի դեսպան կամ նշանաւոր անձն անցնում է մեր քաղաքներից, և որ մենք այդպիսի մի կարգադրութիւնից շատ կօգտուէինք, որովհետև մենք լաւ յիշում էինք թէ վերջին անգամ անգլիական դեսպանը Պարսկաստանից անցնելիս՝ ինչպէս էր իրան հարստացրել այն պաշարներով, որ նա ժողովել էր այն քաղաքներից ու գիւղերից, որոնց միջով նա անցել էր։

Մենք նաև յիշում էինք թէ քանի հաւատացեալներ տուժել էին ի պատիւ անհաւատների, և մտածում էինք, որ այստեղ կը զուարճանայինք տեսնելով որ անգլիացի երկրագործներն էլ ֆալախայի կենթարկէին և իրանց ոտների վրայ կը ստանային այն հարուածներից մի քանիսը, որոնցից ստացել էին պարսիկ ռայեաթները ¹⁾։

Սակայն մեր բոլոր յոյսերը ի դերև ելան երբ, մէհմանդարը մեզ ասաց, որ հետեալ օրը, առաւօտեան աղօթքի ժամանակից մի քիչ յետոյ, մի ուղեկառք պատրաստ կը լինէր մեզ տանելու մայրաքաղաք։ Նա ազդարարեց մեզ պատրաստ

1) Երկրագործ, հպատակ։

լինել մի որոշեալ ժամի, որովհետև նա հաւատարացրեց որ այդպիսի կառքերի ըշողները այնքան ինքնիշխան և խիստ մարդիկ են՝ որ չէին սպասի որևէ մարդու հաճոյքին, չէին սպասի նոյն իսկ իրանց թագաւորի համար, եթէ վերջինս պատահմամբ մէկ կամ երկու ժամ ուշանար հարկաւոր զործով։

Եւ նրա խօսքերն իրականացան, որովհետև հետեալ առաւօտը, երբ մենք հազիւ վերջացրել էինք մեր մօրուքների սանտրելը և դեռ չէինք որոշել զըրէն՝ աղօթելու համար՝ մեզ վախեցրեց մէհմանդարի ներկայութիւնը, որը շտապով հրամայեց մեզ աճապարել դէպի կառքը, ասելով որ ոչ մի բոպէ չպէտք է կորցնել։

—Բայց ինչի՞ համար այսքան շտապել յանուն Հօսէյնի, հարցրի ես։ Միթէ դեռ մի ամբողջ օր չկայ մեր առաջ։ Արևն այնքան տաք չէ այստեղ, ինչպէս մեր երկրում, որ մենք պարտաւորութիւն զգանք կանուխ առաւօտանց ճանապարհուել մեր հանգստատեղից։

—Մենք ոչինչ գործ չունինք արևի տաքութեան հետ, պատասխանեց մէհմանդարը։ Այստեղ ժամանակ չեն վատնում, ամեն մի բոպէ նշանակութիւն ունի։

—Բայց ո՞վ է ժամանակ վատնում, բացականչեց Մոհամէդը, որ դեռ իր ծնկների վրայ էր և իր շրթունքներով կըրկնում էր «Ալլահ, ներիր ինձ»։ Միթէ մարդ աղօթելով ժամանակ է վատնում։ Մեր օրհնեալ մարգարէն...

—Մարդ, գոչեց մէհմանդարն ընդհատելով նրան, կառապանի ի՞նչ փոյթն է օրհնեալ Մարգարէն։

Յանկարծ լսուեց մի եղջերափողի ձայն, նման այն բանի ձայնին, որ գործ է ածուում մեր բաղնիքներում կանանց բաղնիք հրաւիրելու համար։ Այդ ձայնը, մեզ ասուեց, յայտարարում էր որ կառապանի համբերութիւնը վերջին աստիճանին էր հասած։

Այդ ձայնին հետեւեց դեսպանի ձայնը։ Նա որոտաց։

—Այ դուք պիղծ մարդիկ, այ այրւած հայրերի դաւակներ, ինչո՞ւ էք ուշացնում, չէ՞ք տեսնում որ ֆրանկներն սպասում են. դէ, շուտ արէք, կապեցէք ձեր զէնքերը և հեծէք։

Առանց մի խօսք ասելու, մենք հաւաքուեցինք, գօտեպնդուեցինք, մեր փամփշտակալները կապեցինք, վերցրինք մեր հրացանները և սեմից դուրս գնալիս՝ մեր ուղիղ (աջ) ոտները առաջ դնելով ու «բիսմիլլահ» ասելով՝ թողինք քարվանսարան և դուրս ելանք փողոց։

Դեսպանն ինձ կանչելով ասաց որ ես իր հետ պիտի գնայի, և Սէյիդը, Մահբուբը և չէրքէզուհին էլ միասին՝ բայց պատուիրեց որ միւսներին ճանապարհ ձգէի առանց ուշացնելու։

Մէհմանդարը չորս հոգու տեղաւորելով ուղեկառքի մէջ, ուղում էր մի հինգերորդ մարդ էլ. մտցնել՝ երբ բարձր աղա-
ղակները նրան կապ առնին:

— Յանուն Ալիի, հօրդ հոգին վկայ որ այլ ևս տեղ չկայ
այստեղ մենք կը մեռնենք:

Որքան աւելի մէհմանդարն աղաչեց, այնքան աւելի նրանք
ընդդիմացան. նրանք շատ հանգիստ կերպով նստել էին իրանց
կրունկների վրայ, ըստ մեր սովորութեան, և ամեն անկիւն
բռնուած էր: Ի վերջոյ, մէհմանդարը մեծ ուժով ներս գցեց մի
Փրանկ, որը պիտի ուղեկցէր նրանց մինչև Լոնդոն, փակեց
դուռը, բարձրացրեց խոհարար Հասսանին, սափրիչ Ֆէրէյ-
դունին նստացրեց կառքի ծածկի վրայ և, մինչև մենք ստացինք
«Ալլահը ձեզ հետ», կառքը նետի պէս սլացաւ:

Իմ ծննդեան օրից՝ ես դեռ երբեք այդպիսի դարմանալի
բան չէի տեսել:

Թէ Հասսանը և թէ Ֆէրէյդունը՝ ամենքի առաջ՝ նստել էին
մի անքող Փրանկ աղջկայ կողքին, որը կարծես թէ շատ քիչ
փոյթ ունէր այնպիսի մարդկանց շփումից, որոնք դաւանում
էին բոլորովին տարբեր կրօն:

Անգլիացւոց բնաւորութեան ամենատարօրինակ գիծը այն
է՝ որ նրանք ոչ մի բան անմաքուր չեն համարում: Նրանք
այնպէս շուտ կը դիպչեն մի հրէայի՝ ինչպէս դիպչում են ի-
րանց ցեղակիցներից մէկին, և, զբաւից յետոյ էլ՝ ոչ մի ար-
տաքոյ կարգի լուացման կարիքը չեն զգալ...

Բայց, իսկապէս, ոչինչ բան չպիտի դարմացնի մեզ, երբ
ի նկատի ունենանք որ Փրանկստանի բոլոր ազգերի թաղա-
ւորները, լորդերը և համայնքները սիրում և ուտում են ան-
մաքուր զաւաններ:

Մէկ ժամից յետոյ դեսպանը ճանապարհուեց. ինքը, մէհ-
մանդարն ու ես մէկ կառքում՝ իսկ չէրքէզունին ու նրա սպա-
սաւորները մի ուրիշում: Ո՛չ մի ձևով ճանապարհորդութիւնը
դեռ ինձ այնքան զուարճութիւն չէր պատճառել, որքան պատ-
ճառեց կառքով գնալը: Այս բանի մէջ, անգլիացիք անշուշտ ա-
ւելի բարձր են պարսիկներից, որովհետեւ թէև մեր թախթը-
վանը ¹⁾ շատ հաճելի բան է, սակայն ոչ մի բան չէ կարող
կառքից ²⁾ աւելի հանգիստ ու յարմար լինիլ:

Թախթըվանում նստած ժամանակ՝ երբ ջորիներն սկսում
են միջակ ընթացքով քայլել, կամ թէ երբ նրանցից մէկը յօ-

1) Պատգարակ՝ որ տարւում է երկու ջորիներով:
2) Ուղեկառքը՝ որ գործ էր անում շողեկառքից առաջ:

ժարակամ յառաջ է գնում, իսկ միւսը միայն ծեծուելով՝ մարդ
տարօրինակ շարժումներ է ենթարկւում. սակայն կառքում
ամեն բան հաճելի է: Կառքն այնքան հանգիստ շարժում ունի,
որ մարդ կարող է իր աղօթքն ասել նրա մէջ, դայլան ծխել և
ճաշել:

Սկզբում երբ մտանք կառքի մէջ, օդի մեծ պակասութիւն
կար: Մի քանի ապակիները վեր էին քաշուած. սակայն մենք
չկարողանալով նրանց վայր թողնել, մօտ էր որ խեղդուէինք:
մինչև մի անհաւատ մեզ ցոյց տուեց հնարքի զապահիքը:

Ես հարց եմ տալիս թէ՛ արդեօք երբ և իցէ կառքերը
կ'ընդհանրանան Պարսկաստանում, որովհետեւ վերջիվերջոյ, ի՞նչ
կայ որ ձիուց աւելի լաւ բան լինի մարդու տանելու համար:
Զիտ ընդհանուր գործունէութիւնն է որ պարսկին դարձնում
է այն՝ ինչ որ է—այսինքն գործունեայ, ճարպիկ և մեծ գործի
համարձակ ձեռք պարնող. այն ինչ Փրանկը այսպիսի կառ-
քերով չընկելով՝ բռնում է այն տեղը որ կանայք պիտի բռնեն:
Փրանկը ստորացնում է իր տղամարդութիւնը նրանով, որ նա
նստում է կառքի մէջ փափուկ բարձերի վրայ, պատսպարուած
տաքից ու ցրտից, փոխանակ նստելու կոշտ թամբի վրայ,
իրան ենթարկելով եղանակի փոփոխութեանը, որ կոշտացնում,
զօրեղացնում է մարմինը:

Մենք ճանապարհորդում էինք մի երկրի միջով, որ աւելի
լաւ պահուած ու ստուգուած էր, քան Թէհրանի թախտը
(պաշարի ¹⁾ պարտէզները և Սպահանի Հաշտ Բէհէշտը ²⁾: Ծանա-
պարհի վրայ ոչ մի քարի կտոր չէր երևում: Մենք ենթադրե-
ցինք որ գուցէ ջիններն ու փէրիներն են այդպէս մաքուր պա-
հում, որովհետեւ մենք ոչ մի այդպէս լաւ մաքուր պահուած
բան չէինք տեսել մեր երկրում: Այն ժամանակ միայն, երբ Շահը
մուտք էր գործում մեր քաղաքներից մէկը, ժողովրդին ստի-
պում էին նրա ճանապարհը մաքրել:

Մենք յաճախ հարցնում էինք իրար թէ արդեօք մեր դա-
ւաւան առթիւ չէր որ այդքան մաքրութիւն տիրում էր, բայց
մէհմանդարը մեզ հաւատացրեց որ ամբողջ Անգլիան այդպէս է:
Մենք հաւատացինք նրա խօսքին, մանաւանդ երբ նկատեցինք
որ մեր անցքը այդ երկրի միջով՝ ոչ այնքան տպաւորիչ
էր որքան մի շարք ուղտերի անցնելը անապատի միջով: Մար-
դիկ նայում էին մեզ, բայց փոխանակ մինչև գետին դուխ ի-

1) Ղաջարների դահլ:
2) Ութը դրախտը: Մի փառաւոր պալատ էր Սպահանում որ այժմ
քար ու քանդ է եղած:

Ջեյնսկու մեզ, ինչպէս մեզ հրամայուել էր անել անգլիական դեսպանին, երբ նա մտնում էր Պարսկաստան՝ նրանք միայն ծիծաղում և մատով ցոյց էին աւելի մեզ իրարու:

Ամբողջ առաջին օրը մենք ճանապարհորդեցինք, և գիշերը հանգստացանք մի քարվանսարայում, որ աւելի գեղեցիկ էր քան Պլիմըթինը: Եւ որքան զարմացանք երբ իմացանք որ այդ օրը մենք մօտաւորապէս երեսուն ֆարսաղ ճանապարհ էինք կտրել—մի տարածութիւն՝ որ մեր երկրում երեք չորս օր կը տւէր մինչև անցնէինք:

Այստեղ ոչ ջորի բառնալ կար, ոչ բեռներ վայր ձգել, ոչ ձիերի մէջքից գանգատուել, ոչ եաղգան, ոչ անօթներ ու կաթսաներ, ոչ եփ ու թուխ, ոչ խոհարար տանել, այլ ամեն բան մի ըրպէս պատրաստուած էր, կարծես թէ Շահն ինքն էր սպասուած, կտրծես թէ ամիսներ առաջ ամբողջ երկրից նըպաստներ էր հաւաքուել:

Մենք համաձայնեցինք, որ եթէ Իսմայիլ բէգ-է-թէյլայի-ին ¹⁾ տրուէր ամենագորաւոր ֆիրմանը և վաղօրօք ուղարկուէր Սպահան, Պարսկաստանի ամենաառատ քաղաքը պաշար հաւաքելու և պատրաստութիւններ տեսնելու արքայից արքային ընդունելու համար, նա ամենեւին չէր կարող անել այն՝ ինչ որ մենք տեսանք այստեղ, ուր ամեն բան կատարուած էր ամենազարմանալի հանգստութեամբ, չնայած, որ ինչպէս պարզ երևաց, երբէք կախաւ լուր չէր տրուած մեր ժամանման մասին:

Այն ըրպէս, երբ մեր կառքերը երեացին, ամեն մարդ շարժուեց մեզ մի որևէ կերպով օգտակար լինելու համար, կարծես թէ այդ մարդկանց մէջ մարդարէներ ու աստղագէտներ կային, որ գեկուցել էին մեր ժամանումը: Նրանք ըլլորն էլ կասես մեզ չափ գիտէին, թէ մեզ ինչ էր հարկաւոր, ինչ բանի կարիք ունէինք, որովհետեւ առանց մեր կողմից մի խօսք ասելու արին մեզ համար ամեն ինչ որ մեզ հարկաւոր էր:

Ո՞վ չէ տեսել մի կարաւանի կամ մինչև անգամ մի շարք բեռնաւորուած ուղտերի ճանապարհուելը Պարսկաստանում, առանց հազարաւոր գոռու գոչիւնների և ընդհանուր վիճարանութիւնների, «իրաւունք» կամ «ոչ իրաւունք» բառերը թուչելիս բերանից բերան այնքան արագութեամբ, ինչպէս ճիւղոտները իջնում են ֆալսիկային վրայ: Սակայն այստեղ, Ալին վկայ է, որ ոչ մի բառ չասուեց: Այստեղ ձիերը յօժարակամ վազում էին կառքերի մօտ և պատրաստուած էին լծուելու: Կա-

¹⁾ Ոսկէ Իսմայիլը՝ որ Շահի սիրելին էր:

ռապանները ըլլորն էլ լաւ հագնուած էին, մտրակները ձեռքերում պատրաստ, մենք մտնում էինք կառքը և թէսբի համբելու ժամանակ չանցած՝ արդէն սլանում էինք:

Երբ հասանք քարվանսարան, փոխանակ վկայ լինելու (ինչպէս Պարսկաստանում) մի ընդհանուր վիճարանութեան ու կռուի (ծառաների և տէրերի, խոհարարների և ջորեպանների միջև՝ ամեն մէկն աշխատելով մի տեղ գտնել գիշերելու համար), այստեղ տեսանք, որ ամեն բան կարգին էր ամեն բան որոշուած էր, և տիրում էր ամենազարմանալի կարգապահութիւնը: Այստեղ ամեն մի նորեկ՝ թափօրով ասարում էր մի սենեակ, որն այնքան իրն էր լինում, որ կարծես թէ քսան տարի շարունակ այդտեղ ընակուելիս լինէր: Այդ սենեակում նա գտնում էր իր համար վառարանը վառուած, պատերից կախուած թելեր՝ որոնցով նա սպասաւորներին կանչէր: Նրա համար ամեն յարմարութիւն կար այդ սենեակում, ուր նա որքան աւելի աղմուկ էր հանում, այնքան աւելի աղմուկի պատճառ էր դառնում և այնքան աւելի ուրախանում էին քարվանսարայի տէրերը:

Երբ ճաշ էր պատուիրում, դուք զարմանում էք, երբ տեսնում էք թէ ինչքան աշխոյժ ու եռանդ է տիրում ամբողջ տան մէջ. ամեն մարդ եռանդով շարժւում է պատուէրը կատարելու բայց Պարսկաստանում մի երկար օր ճանապարհորդելուց յետոյ, մենք շատ երջանիկ ենք համարում մեզ, եթէ քարվանսարայում մենք կարողանում ենք մի փաւ պատրաստել տալ և ուտել առանց նախապէս մեր խոհարարին ծեծելու: Սակայն ես այս էլ պիտի ասեմ, որ ինչպէս գիշերը յաջորդում է ցերեկին՝ այնպէս էլ մենք երբէք մի պատառ հաց չէինք ուտում, երբէք դէպի աջ կամ ձախ կողմը չէինք թեքուում, երբէք մի քարվանսարայից դուրս չէինք գնում առանց կրելու Անգլիայի բոլոր բաների անդերձանելի հետեանքը—այսինքն առանց հատուցանելու այդ «բիլ» կոչուածը, որ ներկայացուած էր մեզ:

Գլ. Ժէ.

Նրանք հասնում են Բաթ և մօտնում են մայրաքաղաքին:—Հաջի Բաբան նկարագրում է թէ անգլիական ընդունելութիւնը ինչ տպաւորութիւն է թողնում Միրզա Ֆիրուզի վրայ:

Հետեւեալ օրը մենք նոյնքան ճանապարհ գնացինք ինչքան առաջին օրը: Մենք նոյնքան հանգիստ կերպով անցանք մի բանի մեծ քաղաքներից և տեսանք այնպիսի նոր ու զարմանա-

լի բաներ, որոնց մասին գրելու համար՝ հարկաւոր էր Շահի գրան ծառայող բոլոր միրզաների գրիչները:

Մենք յատկապէս մի քաղաքում սպասեցինք տեսնելու այն՝ ինչ որ շատ անսովոր բան է երևում Ֆրանկներին մէջ— այսինքն բաղնիքը: Քաղաքն ինքը կոչւում է Համամ(բաղնիք) և մեզ շատ տարօրինակ թուաց, որ Ֆրանկներն այդքան նշանակութիւն էին տալիս մի բաղնիքի, որից կայ ամեն մի պարսկական դիւղում և մեր քաղաքների գրեթէ ամեն մի փողոցում ու ամեն մի պատուաւոր պարսիկի տանը:

Բայց թէ ի՞նչու այդ Համամը այդքան նշանակութիւն ունի. նրա համար, որ այդ տեղի ջրերը, ինչպէս Բրուսայի— նը որ գտնւում է Ստամբուլի մօտ, բուժիչ յատկութիւն ունին, և մենք շատ գուարճացանք տեսնելով այն հնարքները, որ գործ էին դրւում հիւանդներին առողջացնելու համար:

Դեռ պահի ուսը ցաւում էր և նա գրանից բաւական նեղանում էր: Այն ֆրանկը որ մեզ ցոյց տուեց այդ հաստաառութիւնը, ցոյց տուեց նաև մեզ անմաքուր գազանի մազերից շինուած մի խոզանակ, և ասաց, որ եթէ դրանով լաւ շփուէր ուսը, իսկոյն ցաւը կը կարուէր:

Այս գործիքի (խոզանակի) տեսքը շատ սարսափեցրեց մեզ. կարծես թէ օձ տեսանք: Անհաւատը յետոյ հրաւիրեց մեզ մտնել մի լճակի մէջ, ուր շատ ֆրանկներ—մարդիկ ու կանայք—գուարճանում էին. բայց մենք արդէն մէկ անգամ բաւական պղծուել էինք խոզանակի տեսքից, և դրականապէս մերժեցինք կատարել նրա խնդիրը:

Բաղնիքները թունդ վիճաբանութիւն յարուցին մեր և մէհմանդարի մէջ՝ անմաքուրութեան խնդրի մասին: Մենք պընդում էինք թէ պարսիկները ամենամաքուր ժողովուրդն են աշխարհում և ֆրանկները՝ ամենակեղտոտը:

—Օրինակի համար դուք անգլիացիներդ, ասացի ես, հաղիւ թէ երբևիցէ բաղնիք էք դնում: Դուք լուանում էք ձեր ձեռքերն ու ոտքերը և յետոյ ձեզ մաքուր էք համարում, այն ինչ Պարսկաստանում ամենահասարակ մարդը չէ կարող մէկ շաբաթ անցկացնել առանց իր ամբողջ մարմինը լուանալու. հարուստ, նշանաւոր մարդիկը հօ ամեն օր են լողանում:

—Կարող է այդպէս լինել, ասաց մէհմանդարը. բայց ձեր մաքրութիւնը միայն այնքան ժամանակ է տևում, որքան դեռ ջրի մէջ էք, որովհետև երբ ջրի միջից դուրս էք գալիս, կրկին հագնում էք ձեր հանած կեղտոտ շապիկը, որ շաբաթներով ձեր հագին է եղել: Դուք հագնում էք ձեր վարտիկը, որ հօրից որդի է անցնում, հագնում էք ձեր ոչխարի մորթէ վերարկու—

ները, որ սերունդից սերունդ գործ էք անում. իսկ մենք, մենք մեր սպիտակեղէնը փոխում ենք ամեն օր. մեր մէջ ամենաաղքատ մարդը գոնէ շաբաթը մի անգամ գլխից մինչև ոտները լուանում, մաքրում է իրան:

—Ի՞նչ օգուտ ունի շորերով մաքուր լինելը, ասացի ես, երբ նա պղծւում է խողի միս ուտելով: Օրհնեալ Մարգարէն վկայ է, որ երբ մենք վերադառնանք Պարսկաստան, քսան տարուայ կրկնակի աղօթքն էլ չէ կարող սրբել մեզ այն ապականութիւնից, որով մենք հաւանականաբար կը վարակուենք ձեր մէջ ապրելով:

—Զուր մի խօսէք, ասաց նա, դուք սպասէք, և կը տեսնէք որ ինքներդ էլ աներկբայաբար կուտէք խողի միսը, նախ քան գործներդ կը վերջացնէք մեզ հետ:

Նա գրեթէ ինձ հիւանդացրեց այդպիսի գարշութեան մասին խօսելով:

Մենք կրկին մտնելով մեր կառքերը, շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի անգլիական մայրաքաղաքը:

Գիշերը մենք հասանք մեր հանգստատեղին, ուր դեսպանին հանդիպեցան անգլիացւոց Շահի Դռնից ուղարկուած երկու միրզաներ, որոնք եկել էին երկու կառքով և երկու թաղաւորական սուրհանդակներով, և որոնց պատուիրուած էր ամեն բան պատրաստել նրա (դեսպանի) դիւրութեան և յարմարութեան համար: Նրանք արդէն մի սեղան էին պատրաստել, որի վրայ շարուած էին զանազան տեսակ կերակուրներ, պուրդներ և շաբաթներ, և հէնց որ դեսպանը կառքից իջաւ, նրանք իսկոյն հրաւիրեցին նրան սեղան նստել:

Մենք նկատեցինք որ Անգլիայի թագաւորի կողմից արած այս կարգադրութիւնը բաւական հաճոյացրեց դեսպանին, և յոյս ունեցանք որ հետեւեալ առաւօտը մեզ էսթէէլըալ ¹⁾ կը գային, որովհետև մեզ յայտնուեց որ միայն տասը ֆարսաղ էլ մնում էր մինչև հասնէինք քաղաքը, և որ մենք անտարակոյս կը հասնէինք այնտեղ, նախ քան մուէզզինը ²⁾ միջօրէի աղօթքի կը հրաւիրէր հաւատացեալներին:

Այս լուրը մեզ ուրախ տրամադրութեան մէջ դրեց: Դեսպանը խորհրդակցեց Սէյիդի հետ, թէ ինչ դաբա ³⁾ հագնէր քաղաքը մուտ գործելիս, թէ ինչ շալ փաթաթէր գլխարկի շուր—

¹⁾ Ընդառաջ:

²⁾ Աղօթքի հրաւիրող մուլան:

³⁾ Դաբա՝ պարկզօտ, կապալ:

ջը, և հրամայեց որ իր աղամանդաղարդ կոթ ունեցող դաշոյնը պատրաստ պահուէր:

Շատ դէպքերում ես նկատել էի որ մեր թուխ երեսներն ու սև աչքերը անհաճոյ չէին երեացել անգլիացի աղջիկներին, ուստի ես հազայ միայն մի մաքուր շապիկ, որը ինչպէս նկատել էի, կարող էր մի մեծ անցագիր լինել անգլիացու հաւանութեանը հասնելու: Ես պնդացրի գօտիս, և հազնելով իմ լայն թեզանիքով վերարկուն՝ լայնացրի թիկունքս, որչափ կարելի էր:

Մենք բոլորս էլ հող տարանք լաւ որոշելու մեր զոյֆերը ¹⁾ մեր ականջների ետևում: Սէյիդը գերծեց դեսպանի գլուխը, իսկ ես իմ թողի մինչև հանդիպէինք սափրիչ Ֆէրէյ-դունին:

Չէրքեղունին ամեն ժամանակից աւելի պինդ էր ծածկուել:

Թէպէտ մենք աստեղագէտ չունէինք մեզ հետ, որ մեզ ասէր թէ ո՞րն է բարեյաջող ժամը քաղաքը մտնելու համար, այնուամենայնիւ քանի որ դեսպանը նախորդ երեկոյին մի լաւ գուշակութիւն (omen) էր ունեցել, մենք լիայոյս ու գոհ էինք որ մեր աստղը փայլում էր պայծառ:

Մենք մտանք մեզ համար պատրաստուած կառքը: Բաւական յուզուած էինք մտածելով թէ մեր ներկայ հանգամանքների ներքոյ քաղաք մուտ գործելու դէպքը ինչքան կարեւոր պէտք է լինէր, և բոլորս պատրաստ էինք արդարութիւն անելու մեր Շահի պատուարժանութեանը: Դեսպանն ակնկալում էր որ իրան կը պատուէին էսթէէղարով և մենք կասկած չունէինք, որ իրան կը պատուէին էսթէէղարով և մենք էլ կասկած չունէինք, որ այդ պատիւը կը տրուէր նրան:

Դեսպանի հետ նոյն կառքը մտան երկու անգլիացի միրզաները, որոնց մենք ասացինք թէ այգպիսի դէպքերում պարսիկները որչափ տարբեր ձևով են մօտենում քաղաքին: Մենք հաւաստիացրինք նրանց որ մեր սովորութիւնն է այգպիսի հանդիսաւոր դէպքերում շատ դանդաղ շարժուել, շատ ծանր յառաջ գնալ—ինչ որ մեծ հանդիսաւորութիւն է տալիս,—յայտնեցինք որ մեծարանաց ճառեր են խօսւում, որ մենք ճանապարհին ծխում ենք, մեր շաթիրները ²⁾ վազում են մեր ձիերի առաջից, և, որ, մի դեսպանի՝ քաղաք մուտ գործելու ժամանակ՝ առատ ճիւղտներ են մատակարարւում ամբոխին, որպէս զի մարդիկ հիւանան ոստիկանութեան աջալուրջ հսկողու-

¹⁾ Վարս, ականջների ետևի մողերը:

Ծ. Թ.

²⁾ Թաղաւորի, իշխանի և ականաւոր անձանց առաջից վազող ֆէրաներ:

Ծ. Թ.

թեան վրայ, և որպէս զի նրանք տեսնեն թէ Շահը ինչքան իշխանութիւն ունի:

Մենք աւելացրինք թէ, երբեմն էլ սարսափ ազդելու համար, քաղաքի դռները, այգպիսի դէպքերում, զարդարւում են մարդկային մարմինների մեծ-մեծ մասերով, և գլխներն էլ դիզւում են արքայական պալատի առաջ:

Սակայն այստեղ մենք բոլորովին հակառակը տեսանք: Մեր անհաւատ կառապանները բռնում էին ձիերը՝ աւելի սրարշաւ, քան թշնամու վրայ յարձակւող հեծելազօրքը, քան այն մարդիկ՝ որ տեղափոխւում են երկրիս վրայ ապրող Ալլահի Ստուերի ներկայացուցչին:

Քաղաքին մօտենալով, շատ տեղերում պատերի վրայ սպիտակ տառերով գրուածներ ¹⁾ տեսանք, որոնք անշուշտ գրել էին մեր երկրի սովորութեան համեմատ և նոյն սուրբ նպատակով: Ես ընդօրինակեցի այդ մակագրութիւններից մի քանիսը և շատ խնամքով պահեցի, որպէսզի նրանց գործածէի իմ խօսքերի մէջ, երբ որ հեշտութեամբ միտքս արտայայտելու համար անգլիերէն սովորէի:

Մեզ ասացին, որ միայն երեք փարսախ էր մնում մայրաքաղաք հասնելու. բայց ինչքան այդ հեռաւորութիւնը պակասում էր, անքան աւելանում էր ճանապարհի աղմուկը:

Ամեն տեսակ կառքերով ման եկող անազին բազմութիւնից երևում էր, որ քաղաքի ընակիչները պիտի նախապէս լուր ստացած լինէին մեր ժամանման մասին, որովհետեւ ես լաւ յիշեցի, որ այն օրը, երբ Անգլիայի շահի վերջին դեսպանը մօտ էր Սպահան հասնելու, բոլոր ընակիչներին հրամայուել էր դուրս գնալ դիմաւորելու նրան. ամենաշատ հետաքրքրուողներից մի քանիսը ժողովրդի գլուխն անցած՝ քաղաքից դուրս էին գնացել մինչև Հաղար Դարէն ¹⁾ էլ գէնը դիմաւորելու նրան:

Բայց այնուամենայնիւ շատ զարմանալի էր որ պատշաճ կարգադրութիւն չէր արուել մեզ համար, որովհետեւ եթէ մեր արագընթացութեան ժամանակ մարդիկ մեզ տեսնում էին, նրանք կամ ծիծաղում կամ ծաղրական ձայն էին հանում:

Մենք լաւ չուէինք մեր աչքերը և նայեցինք դէպի այն կողմը որ գնում էինք, երբ թանձր, դեղին գոլոշխների տակ տեսանք այն՝ ինչ անտարակոյս մի քաղաք էր: Դեսպանը սկզբից իր շուրջը նայել պատգամաւորներ տեսնելու յուսով:

¹⁾ Եւ Ալլահի, հու, հակդ, եւ Ալլահ բառերը յաճախ ներկով գրուած են լինում պարսից մէջիդներին պատերի և մինչև անգամ տների պատերի վրայ:

¹⁾ Հաղար ձոր:

Մենք զօրախմբեր չտեսանք, ոչ էլ մտահոգութեամբ այս ու այն կողմը քշող ձիաւորներ: Անգլիայի երկու միրզաները անշարժ նստած էին, բայց մեհմանդարը, որ մեր երկիրը տեսած լինելով գուշակում էր թէ ինչ էր անցնում գեսպանի մտքով, ասաց թէ ինքն յոյս ունէր, որ մենք շուտով կը հասնէինք մեր ճանապարհորդութեան վախճանին և որ գեսպանը շուտով կը համոզուէր որ անգլիացի ազգը ցանկութիւն ունէր իր կացը երջանիկ դարձնելու:

— Եւ միթէ ձեր երկրի սովորութիւնն է, բացառապէս Միրզա Ֆիրուզը, մի գեսպանի այսպէս ծածկաբար մտցնել ձեր աթոռանիստը, որպէս թէ նա արգելուած ապրանքի մի հակ լինէր:

Գլխաւոր միրզան մէհմանդարի միջոցով հաւատացրեց գեսպանին որ անգլիացիք սովորութիւն չունեն պատգամաւորութիւն ուղարկել ընդ առաջ, ճանապարհի վրայ, բայց որ հէնց որ նա կը հասնէր իրան համար պատրաստուած առնէր, նրան անշուշտ կը տրուէր իր բարձր աստիճանին վայել արժանի պատիւը:

— Եթէ այդ է ձեր սովորութիւնը, ասաց գեսպանը, Շահի գլուխը վկայ, հաւատացէք ինձ, որ շատ վատ սովորութիւն է: Դուք գնացէք Պարսկաստան և այնտեղ վարք սովորեցէք: Էս թէհլըալի սովորութիւնը Զէմշիդի ժամանակից շարունակուել է: Ախր մի տարբերութիւն պիտի լինի թէ ոչ, մի գեսպանի և մի պառաւ կնոջ զալստեան մէջ. թէ գուցէ ձեր կարծիքով, երկուսին էլ միեւնոյնը պիտի լինի, քանի որ երկուսն էլ հաւասարաշափ տպաւորութիւն են թողնում, իհարկէ, ձեր աչքում:

Յետոյ դառնալով ինձ ասաց.

— Հնչի, հոգիս վկայ, եթէ այն ժամանակ, երբ Շահը մուրախաս արեց ինձ իր մօտից հեռանալու, ես գիտենայի, որ այսքան երկար ճանապարհորդութիւն պիտի անէի և հանդիպէի ծովի ալիքներին ու փոթորիկներին, ապրէի անհաւատների մէջ և խոզանակով մարմինս շփէի, կուլ տայի աւելի շատ աղտեղութիւն, քան երբ և իցէ մի ճշմարիտ հաւատացեալի վիճակուել է ուտել—այո, հաջի, եթէ ես գիտենայի այդ ամենը, ես կը գերծէի մօրուքս և ամբողջ կեանքումս մոխրով կը ծածկէի գլուխս և կը նստէի մի անկիւնում: Ախ, ախ, Միրզա Շէֆի, միրզա Շէֆի, հառաչեց նա, այ դու պիղծ վէզիր, այս բոլորը քո արածն է: Եթէ մեռնելուցս առաջ չապականեմ քո և բոլոր նախահայրերիդ գեռերը (գերեզմանները) ուրեմն իմ անունս Միրզա Ֆիրուզ չէ:

Երկու անգլիացի միրզաները լուռ ու ապշած մնացին գեսպանի այս խօսքերի վրայ, որ նա կրակուած արտասանեց: Նրանք հանգարտութեամբ իրանց մատով նրա ուշադրութիւնը

դարձրին մի գեղեցիկ պարտէզի վրայ, որի միջով անցնում էինք: Նրանք ասացին.

— Սա մեր հասարակաց ձեմեղիքներից և զրօսավայրերից մէկն է:

— Փակեցէք լուսամուտները, գոռաց Միրզա Ֆիրուզը. ոչ ոք չպիտի այսպէս անարգուած տեսնի ինձ: Ես՝ որին հրամայուած է Շահի երեսն սպիտակացել այս օտար երկրում, ես՝ որ առաջին գեսպանն եմ, որ Շահը ուղարկել է այստեղ, ես պիտի այնքան անուշադրութեամբ մատնուեմ, որքան Պարսկաստանում ցնցոտիների մի իշարեռ: Սա անհանգուրժելի նախատինք, անարգանք է:

Մեր կառքը շարունակեց արագ թաւալուել յառաջ, և որովհետեւ պատուհանները փակուել էին, քրտինքով ծածկուեցինք: Բացի հանգարտ նստելուց՝ ուրիշ ոչինչ չէր կարելի անել:

Միրզաներն ու մէհմանդարը լուրջ կերպով խօսում էին իրար հետ: Մէհմանդարը որչափ կարող էր աշխատեց բացատրութիւններով հանգստացնել գեսպանին, բայց բոլոր խօսակցութիւններին վերջ տուեց մի նոր տեսակ աղմուկ, որ կառքը հանեց քաղաքի իսկ մէջը մտնելով:

Մեր աչքերի առաջից արագ-արագ անցնում էին փողոցներ, տներ, խանութներ և այնքան նոր-նոր անհամար բաներ, որոնք անկարելի է նկարագրել այստեղ: Մենք, վերջապէս, կանգ առինք մի դռան մօտ, որ ընկած էր միեւնոյն մեծութիւն ունեցող դանազան ուրիշ տների շարքում: Այստեղ մենք շատ ուրախացանք ու զարմացանք, երբ տեսանք մեր հայրենակիցներին, որոնք երեք օր առաջ մեզանից բաժանուել էին Պիմըթում, և որոնց, ճիշտն ասած, յոյս չունէինք կրկին տեսնելու:

Գլ. Ժը.

Ղոնդոնի պարսիկների մասին:—Նրանք մի լորդի ընդունում են բժշկի տեղ:—Այն տան մասին, ուր նրանք հաստատուած են:

Բոլորովին դառնացած սրտով և փչացած տրամադրութեամբ՝ գեսպանը դուրս եկաւ կառքից առանց երբեք հետաքրքրուելու թէ արդեօք իջնելու համար ժամը յաջողակ կամ բախտաւոր էր, թէ չէ: Ո՛չ ոք չերևաց նրա առաջ որ նրան «խոշ ամէղիդ»¹⁾ ասէր. ոչ ոք չմօտեցաւ մի ընծայ ձեռքին ողջունելու նրա գալուստը. մի նուռ անգամ չմատուցուեց նրան:

¹⁾ Բարի էք եկել:

Մաստիկ գրգռուած՝ նա արագութեամբ բարձրացաւ սահմուղքը և յուսահատութեամբ ընկաւ մի բաղմոցի վրայ:

Նա հրաւիրուեց վայելել իր համար նախապէս պատրաստուած փառաւոր ճաշից, որ բաղկացած էր համադամ կերակուրներէից, մրգեղենից և պղպղաղակներից. սակայն, ի զուր, նա չմօտեցաւ նրանց: Երկու անգլիացի միրզաները և մեհմանդարը նրան հաւաստիացրին որ, այդ սեղանը պատրաստուել էր կառավարութեան յատուկ պատուէրի համաձայն, սակայն դարձեալ ի զուր. ոչինչ խօսք չկարողացաւ մխիթարել նրան: Նա երգուեց որ ինքը սե-երես է եղել և որ այդպէս սե-երես էլ պիտի մնար: Մէհմանդարը յետոյ մի ափսէով կերակուր մատուցեց նրան և խնդրեց ուտել:

— Ուտեմ, ասաց զեսպանը, ուտեմ. եթէ ձեր բոլոր ընդունելութիւնները այս եղանակով են կատարուել, և եթէ դուք կարծում էք թէ ինձ մի բան ուտացնելով կարող կը լինէք սրբել, բառնալ այն անպատուութիւնը, այն անարդարքը որ իմ Շահը այսօր կրել է՝ սխալւում էք, բոլորովին սխալուած էք: Թող ձեր Շահի կողմից որ և է մէկը զայ այստեղ, ողջունի իմ գալուստը, յետոյ ես թերեւ մի բան կուտեմ. բայց մինչև այդ՝, այն մինչև մէկը ձեր թագաւորի կողմից ինձ «խոշ ամէ-դիդ» չասի, ես օրինաւոր չեմ համարել որ և է բանի համը տեսնել:

Բայց միթէ դուք անգլիացի երկու միրզաներին ոչինչ չէք համարում, ոչինչ բանի տեղ չէք դնում, հարցրեց մէհմանդարը:

— Միրզաներ, իսկապէս, բացազանչեց Միրզա Ֆիրուզը կատաղած: Միթէ մենք միայն՝ մի ֆէրման գրող կամ մի հասարակ միրզա ուղարկեցինք դիմաւորելու ձեր զեսպանին: Այդ ի՞նչ խօսքեր են. այլ ես այդպիսի անօգուտ խօսքեր մի ասէք: Սե՛ է, իմ երեսը, սե՛ է ձեր երեսը, և ինչալլահ պիտի սե-ւանայ և՛ ձեր կառավարութեան երեսը, երբ այս եղելութիւնը տարածուի աշխարհում:

Տեսնելով որ նրա այդ վատ տրամադրութեան ժամանակ ոչինչ չէր կարելի անել նրան, մենք թոյլ տուինք որ նա թաւալուէր բաղմոցի վրայ: Սէիդն սկսեց շփել և տրորել նրա ոտները և Ֆէրէյդունն էլ ճմուռով նրա մէջքն ու ազդրերը կարողացաւ աւելի լաւ հանգստացնել նրան, քան կարող էին երկու միրզաների կամ մէհմանդարի խօսքերը:

Ես էլ վերջին ժամուայ ընթացքում կրածս թշուառութիւններից ազատուելու և մի քիչ մխիթարուելու համար, գնացի իմ հայրենակիցների մօտ: Նրանք բնակուել էին տան մուտքի մօտ

գտնուող մի մեծ սենեակում, որի մէկ ծայրին առաստաղին Վազած՝ կանգնած էին երկու սիւներ, և որի շուրջը շարուած էին աթոռներ ու մէջտեղն էլ չորս ոտների վրայ դրուած էր մի փայտէ մեծ սնտուկ: ¹⁾

Այս սենեակում փռել էին իրանց կարպետները, տեղաւորել էին ձիերի թամբերն ու խուրջիւնները, պատերից կախել էին իրանց հրացանները, սրերը և ատրճանակները, և արել էին այն բոլոր կարգադրութիւնները, որ սովորաբար անում են քարվանսարաններում:

Անվերջ էին այն բոլոր բաները, որոնք մենք պիտի պատմէինք միմեանց: Նրանք ճանապարհորդել էին երկրի միջից այնպիսի մի ձևով՝ որ վայել ու արժան է թագաւորներին, որովհետև նրանք ամեն յարմարութիւն ունեցել էին կառքերում: Ամեն կայարանում ձիերը նրանց համար լծուած պատրաստ էին եղել, աւելի մեծ արագութեամբ տանելու նրանց: Ո՛չ մի անգամ չէին հարկադրուել սուր՝ կամ հրացան դործ ածելու, որովհետև շատ քիչ ու թեթեւ արգելքների էին հանդիպել:

Ճիշտ է, նրանք ճանապարհին ոչ մի տեղ կանգ չէին առել, ամեն տեղ նրանց պարտաւորացրել էին—կամայ ակամայ ճանապարհը շարունակել, որովհետև անողորմելի կառավարութիւնը նրանց երբէք ժամանակ չէր շնորհել մի դայլան պատթիւնը նրանց արքայ թագաւորին: Նրանք շատ ուրախ էին եղել բառտելու, բայց և այնպէս նրանք շատ ուրախ էին եղել ճանապարհին, որովհետև ճանապարհորդել էին որպէս ազաներ, և մարդիկ էլ ամեն տեղ ստորակիների պէս ծառայել էին նրանց: Մի խօսքով, նրանք այնքան ուրախ ու երջանիկ էին եղել, որ իրանց ասելով, ամենակին չէին նեղանալ, չէին տխրել, եթէ իրանց ճանապարհորդութիւնը դեռ վերջացած էլ չլինէր:

Երբ նրանք հասել էին Լոնդոն և իջել էին իրանց համար արդէն պատրաստուած այդ տանը, նրանք այնտեղ այնքան արդէն սենեակներ էին գտել որ զարմացել, շշմել էին և չէին շատ սենեակներ էին գտել որ զարմացել, շշմել էին և չէին կարողացել որոշել թէ որ մէկումը բնակուեն. բայց որովհետև նրանք փորձով գիտէին, թէ շատ աւելի լաւ և աւելի ապահով կը լինէր եթէ միասին բնակուէին և քնէին միմեանց հըս-կողութեան ու պաշտպանութեան ներքոյ, ուստի վերջնականապէս որոշել էին ապրել այնտեղ, այն սենեակում, որտեղ ես նապէս որոշել էին ապրել այնտեղ, այն և աւելի լաւ կը լինէր այդ-դտայ նրանց: Նրանք մտածել էին որ աւելի լաւ կը լինէր այդ-տեղ, վերնայարկում, միասին բնակուել քան առանձին սենեակ-ներում:

Ամեն առաւօտ նրանց այցելել էր մի անհաւատ ծերու-

¹⁾ Երեկ սեղան է նշանակում:

նի, որը նրանց կարծիքով բժիշկ էր: Նա շատ բարի էր եղել դէպի խոհարարը, որը ճանապարհի յոգնածութիւնից վատաւորվ էր: Նա բարեխոսաբար շօշափել էր նրա զարկերակը և իր օգնականին ուղարկել էր հարկաւոր եղած դեղը մատակարարելու նրան:

Մենք հիացմունքով խօսում էինք ֆրանկ բժիշկների մասին, երբ յիշեալ ծերունին ու մէհմանգարը ներս մտան: Մենք ամենքս էլ յառաջ վազեցինք որպէս զի նա շօշափել էր մեր զարկերակը և տեսնէր մեր լեզուն, որովհետեւ ֆրանկները լեզուին նայելով ու զարկերակը շօշափելով է, որ կարողանում են ստուգել թէ մարդը հիւսնո՞ւ է, թէ առողջ: Բայց մենք շատ զարմացանք, երբ տեսանք որ մէհմանգարը սկսեց քահ-քահ ծիծաղել մեր արարքի վրայ:

—Տօ ի՞նչ խաբար է, ասաց նա: Դուք ինչո՞ւ էք այդպէս անում:

—Նա մեր բժիշկն է, ասացինք մենք, նա, փառք Ալլահին, բժշկել է մեր սրտացաւը:

—Ի՞նչ, բժիշկ, բացականչեց նա: Օ՛, նա բժիշկ չէ. նա հօրեղբայրս է:

—Լու, ասացի ես, ասենք թէ նա ձեր հօրեղբայրն է. բայց նա կարող է միւսնոյն ժամանակ և՛ բժիշկ լինել և ձեր հօրեղբայրը. ի՞նչ փաստ:

—Բայց նա օմէրաններից մէկն է, նա լորդ է, նա սրի տէր է ¹⁾, նա երբէք իր կեանքում դեղ չէ պատրաստել:

—Մենք ի՞նչպէս իմանանք այդ, ասաց խոհարարը. մենք ի՞նչպէս իմանանք թէ ձեր մէջ որն է լորդը և որն է բժիշկը. ախր ինչո՞վ զանազանենք նրանց:

—Մէհմանգարը շփոթուեց, չգիտէր ի՞նչ պատասխանել, որովհետեւ իսկապէս այս տարօրինակ երկրում բոլոր մարդիկը հաւատար են երևում, արտաքինով չեն զանազանում:

Մարդուն իր զգեստից ճանաչելն անկարելի էր այստեղ: Անշուշտ արտաքին շուքն ու զարդարանքը չէր այստեղի նշանը, որով մարդ կարողանար ճանաչել թէ այս ինչ մարդը ի՞նչ պաշտօնի, ի՞նչ աստիճանի տէր է, որովհետեւ եթէ այդպէս լինէր՝ կառապանները պիտի այդ երկրի ազնուականները համարուէին, քանի որ ամենագեղեցիկ զգեստ հագնող մարդիկն էին որ մենք տեսանք:

Աշխատելով եղրակացութիւններ հանել մեր տեսած բոլոր բաներից, մենք տեսանք որ մեր դժուարութիւնները աւելի

¹⁾ Սրի տէր՝ այսինքն զինուորական:

բաղմանում են. ուստի ամենալաւ բանն այն համարեցինք, որ դեռ նստենք համբերութեան բլրի վրայ և սքանչանանք մեր աչքին նորութիւն երևացող ամեն մի բանի վրայ՝ մինչև մեր մտքերն ու գաղափարները աւելի լայնանային:

Միւսնոյն ժամանակ, մէհմանգարի ընկերակցութեամբ ես շրջեցի ամբողջ տան մէջ և լաւ թամաշա արի: Երևում էր որ անդլիական Շահի կողմից մեզ յատկացրուած այդ տունը վերջերս բռնի կերպով առնուել էր մի խանից, որովհետեւ չէինք կարողանում հաւատալ որ, որեւէ մէկը իր յօժար կամքով ձեռք քաշած լինէր այդքան ահագին, մեծարժէք ստացուածքից և յանձնած լինէր օտարականներին:

Արքունի ծերունի փանծապահը, որ թէհրանում պարտաւորուել էր իր սեփական տունը յանձնել վերջին ֆրանկ գեսպանին, աւելի լաւ էր հասկացել իր անելիքը, որովհետեւ նա վերցրել էր իր պատուական գորգերն ու թաղիքները, իր բոլոր մետաքսէ վարագոյրները, իր բոլոր չինական գաւաթները և արծաթէ մոմակալները և նրանց տեղը թողել էր հին, մաշուած իրեղեններ, որ վերջապէս նոյն նպատակին էին ծառայել ինչպէս նորերը:

Բայց այստեղ. այստեղ թանկագին ու պատուական իրերի վերջ չկար: Պատերի դէմ դրուած էին այնպիսի մեծ-մեծ հայելիներ, որոնց նմանը դեռ երբէք չէր բերուել Պարսկաստան: Այսպիսի մոմակալներ ու ջահեր կային, որոնց նմանը միայն Շահը ունի իր Նիզարիստանի պալատում: Կային նաև շատ կարպետներ, բազմոցներ, աթոռներ, մահճակալներ և վերջապէս ամեն բան՝ որ ֆրանկները պէտք ունեն իրանց կեանքի համար—բաներ՝ որ մենք չէինք կարողանում հասկանալ թէ ի՞նչի համար են, բաներ՝ որ երբ մեզ ասուեց թէ ի՞նչի համար են, մեզ բոլորովին անհասկանալի ու անպէտք երևաց:

Օրինակի համար, այստեղ կային զանազան ձևի աթոռներ, որոնց մի քանիսը այնպէս էին, որ նրանց վրայ նստողի ոտները բարձր պահէին, մի քանիսը ցած, մի քանիսը այնպէս էին, որ մարդ նստած ժամանակ կարողանար ձախ թևի վրայ թևը ընկնել, մի քանիսը՝ աջ թևի վրայ յենուելու համար, և մի քանիսն էլ գլուխը բարձր պահելու համար:

Արդ, այդ բոլոր բաները բոլորովին ունայն, անպէտք բաներ էին երևում մեզ, մեզ՝ որ սովոր էինք միմիայն մէկ ձևով նստել, այսինքն կրունկների վրայ:

Բացի այդ բոլորից, կային նաև առանձին սեղաններ ճաշելու համար, առանձին սեղաններ գրելու համար, սեղաններ՝ լուացուելու և սովորուելու համար:

Բայց միթէ կը վերջանայ, եթէ ես փորձեմ նկարագրել ամենը, ամենը: Սենեակներն էլ տարբեր նպատակների էին ծառայում, և այն մէկը, որտեղ բնակւում էին ծառաները, յատկացւում էր ճաշելու համար:

Այստեղ, ամեն մի ուրիշ սենեակում ճաշելը անկարգ բան է համարւում, ամեն մի ուրիշ սենեակում կամ տեղում քնելը սրբապղծութիւն է համարւում, և ամեն մի ուրիշ տեղում լողանալը ապստամբութիւն է յարուցանում:

Յետոյ կային զանազան մեծ սենեակներ, որոնց անկիւններում դրուած էին զանազան մահճակալներ ¹⁾: Այդ սենեակների մէկի մէջ մենք բոլորս միասին կարող էինք քնել շատ հանգիստ կերպով, բայց մեզ ասուեց, որ դրանք ֆրանկների դիւանատներն են, ուր աղաներն ընդունում են իրանց այցելուներին:

Մէկ բան ամենից հաստատ է. այն՝ որ նրանք անդէրուն (կանանց բաժին) չունին: Կանանց համար առանձին սենեակներ չեն պահւում: Մարդիկ ու կանայք բոլորը միասին են ապրում: Կարող է մի տղամարդի սենեակը կից լինել մի կնոջ սենեակին, բայց դրա մէջ ոչինչ փաստակար բան չկայ:

Թէ այդ ձեով ի՞նչպէս ապրել կը լինէր՝ մենք դեռ պիտի իմանայինք: Դեսպանը մնացել էր շուարած. նա չէր հասկանում թէ որտեղ տեղաւորէր չէրքէզուհուն: Այսպէս տատանւում էր մինչև վերջը, երբ մենք գտանք մի լաւ սենեակ որ անշատուած էր միւսներից և ուր կարող էր ապրել նա առանց մէկից տեսնուելու և առանց մէկին տեսնելու: Այդ սենեակում նա երջանիկ կը լինէր, ապրելով մեր սովորութեան համեմատ:

Անհաւատների կանանց՝ առանց քոչի տղամարդկանց առաջ երևալը՝ տակաւին մեզ համար ամենամեծ վարմանքինիւթ էր: Երբեմն մենք տեսնում էինք՝ կանանց որոնք կանաչ, սև կամ սպիտակ կտորով իրր թէ ծածկել էին իրանց՝ երեսները, բայց յետոյ մեզ յայտնուեց, որ դա միայն քամուց, փոշուց կամ արևից պաշտպանուելու համար էր և ոչ երբէք մարդկանց անմաքուր աչքից, հայեացքից ազատ մնալու համար:

Ինչ և է. քանի որ ես սրանից յետոյ դեռ շատ բաներ կ'ունենամ պատմելու այս նիւթի, ինչպէս և այս անհաւատ խոզակեր ժողովրդի երկու սեռի իրար հետ ունեցած յարաբերութեան մասին, ես առ այժմ կը սահմանափակուեմ և միայն կ'ասեմ, որ մեր ժամանման առաջին օրը ամբողջ ժամանակ ոչինչ չարեցինք, միայն թէ քննեցինք մեր բնակարանի մէջ գտնուող բոլոր հետաքրքրաշարժ բաները:

¹⁾ Բազմոց է նշանակում:

Մենք շարունակ պարտաւորւում էինք ներքնայարկից վերնայարկ բարձրանալ ու ցած գալ: Աստիճանները աւելի երկար էին քան Սպահանի ամենաբարձր մինարէթինը: Մենք ամեն օր այնքան վերև էինք գնում ու ցած գալիս, որ վերջը սաստիկ ձանձրացանք, յոգնեցինք ու վճռեցինք այլևս չհագնել մեր բարձրակրունկ կոշիկները, որ յաճախ սահում էին վար իջնելիս: Այո, մենք որոշեցինք մի կողմ դնել մեր բարձրակրունկ ու երկաթէ պայտերով ոտնամանները և հագնել տափակակրունկ կոշիկներ, որպիսին հագնում էին ֆրանկները:

Մենք լաւ էինք յիշում մեր պարսկական տների յարմարութիւնները, երբ համեմատում էինք նրանց այս մէկի հետ որտեղ մենք բնակւում էինք: Այնտեղ՝ Պարսկաստանում մենք սանդուխքի մէկ աստիճան անգամ բարձրանալու կարիք չունեինք: Մեր տները բոլորը մի յարկանի են: Գետնի նոյն մակերևոյթի վրայ են շինուած մեր հարեմը իր յիսուն սենեակներով և իր խառն անցքերով, ընդարձակ դիվանխանան, լայն բակը, որ զարգարուած է ծառերով, ծաղիկներով և թարմանում է ցայտող շատրուաններով:

Այստեղ, ընդհակառակը ամեն բան վայր ի վերոյ է: Միս եփելու համար մենք պիտի իջնէինք մինչև երկրի խորքերը և ուտելու համար պիտի խորքից դուրս գայինք գետնի երեսը: Թէ նստելու և թէ հանգստանալու համար՝ մենք պէտք է թրուչունի պէս մէջտեղում թառէինք և քնելու համար՝ պիտի բարձրանայինք օդակառոյց սենեակների մէջ:

Մոհամէդ-բէգը—մեր խմբի Լոզմանը, որ շարունակ աշխատում էր իր տեսած բոլոր բաների պատճառները գտնել, այն կարծիքին էր որ, Անգլիան մի կղզի լինելով՝ հարկաւոր էր այնտեղ գետնի խնայողութիւն անել, որովհետև եթէ բոլոր տները առանձին-առանձին շինուէին ու տարածուէին այդ կըղտները և անհաւատները մի երկիր է որի սահմանները յայտնի չեն, փոյթ չէր թէ նրա մակերևոյթի սրբանը ծածկուել էր և դեռ պիտի ծածկուէր շինութիւններով, որքան էլ որ շինութիւնները շատ լինէին, այնուամենայնիւ միշտ շատ, շատ գետին կը մնար:

Մոհամէդ-բէգի այս նկատողութիւնը հաստատուում է այն յայտնի հանգամանքով, որ Պարսկաստանում ամեն մարդ պարտք է համարում մի նոր տուն շինել իր համար, և իր հօր տունը է թողնել որ աւերուի, այն ինչ Անգլիայում որդին ժառանգում է

իր հօր տունը և իրեն պարտաւոր է համարում միշտ նորոգել նրան, այնքան բնականաբար՝ ինչպէս Պարսկաստանում որդին ժառանգում է իր հօր մուշտակը և գուստը՝ իր մօր վարտիքը, ու երկուսն էլ պարտք են համարում սիրել և պահել նրանց:

Գլ. ԺԹ.

Թէ նրանք ի՞նչպէս են անցկացնում առաջին գիշերը Լոնդոնում:—Անգլիացիների ձայները տարբեր են պարսիկների ձայներից:

Առաջին գիշերը մենք շատ վատ անցկացրինք: Մեզանից ամեն մէկը մի առանձին անկողին ունէր, անկողինների (մահճակալների) վարագոյրները այնքան գեղեցիկ էին, որ մենք ցանկանում էինք կտրել նրանց մեզ համար արխալուղ կարելու կամ մէջքներիս փաթաթելու համար: Մենք սովոր չէինք այդ անկողինների ծանր վերմակների տակ քնելու, և մի քիչ ժամանակ նրանց տակ քնելուց յետոյ, տեսանք որ մեր դարան ու վարտիքը շատ անհաճոյ կերպով նեղիչ դարձան:

Մենք բոլորս համաձայն էինք, որ այդ անկողինների մէջ փռուած սպիտակ քաթանները պատուական շապիկներ կը դառնային: Թաղին (Ֆէրաշը) էլ որ միայն մէկ շապիկ ունէր, վճուեց անմիջապէս իւրացնել իր անկողնու սպիտակ սաւանը և աւելացնել իր շորերի վրայ:

Առաւօտը մենք բոլորս վաղ զարթնեցինք ու սկսեցինք շարժուել: Մոհամէդ-բէգը շատ շփոթուեց, նա չէր կարողանում ստուգել աղօթքի ճիշտ ժամը. ոչ մի մուէզզինի ձայն մէսջիդի կտուրից չէր յայտարարում այդ: Այստեղ գիշերը շատ երկար էր: Մեր երկրում այդքան երկար գիշեր մենք չէինք ունեցել. այնքան երկար էր գիշերը, որ մտածեցինք որ այս թըշուառ քաղաքում գուցէ արեգակը երբէք չէ բարձրանում:

Զարթնելուց յետոյ, մի քանի ժամ շրջեցինք տան մէջ բոլորովին մթութեան մէջ, և յուսահատ սրտով սպասեցինք արեւածագին: Յանկարծ փողոցներից լսուեցին ձայներ, որոնք ցոյց տուին որ քաղաքի բնակիչները զարթնել են:

Ամբողջ գիշերը, որոշ ժամանակամիջոցներում լսել էինք ձայներ, որ մտածում էինք թէ անշուշտ գիշերապահների ձայներ են, որոնք մեր արքի¹⁾ պատերի վրայ հսկող քէշիքչիների²⁾ նման յայտարարում էին որ ամեն բան կար-

¹⁾ Պարսկաստանում Շահի պալատը «արք» է կոչւում:

²⁾ Հսկիչներ, գիշերապահներ:

դին է, ոչինչ չէ պատահել: Բայց այստեղի քէշիքչիների ձայները բոլորովին տարբեր էին:

Սկզբում մենք կարծեցինք թէ դրանք մուէզզիններ են, որ նշանակուել են Ֆրանկներին զարթնցնելու և աղօթքի հրաւիրելու համար, և, յիշաւի, երբ արշալոյսին մենք կարողացանք տեսնել նրանց¹⁾ մեր ենթադրութիւնը հաստատուեց որովհետեւ նրանք սե շորեր էին հագել ինչպէս հագնում են բոլոր անգլիացի կրօնաւորները: Բայց մենք, անշուշտ սխալուել էինք, որովհետեւ թէպէտ նրանք զանազան սուր, բարձր ձայներ էին հանում, սակայն կարծես թէ ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց նրանց, ոչ ոք կարծես թէ չուզեց մի րոպէ աւելի կանուխ վեր ելնել իր անկողնուց, ոչ ոք կարծես թէ ամենևին փոյթ չուներ աղօթելու համար:

Բայց դեռ մենք հաստատ չէինք, որովհետեւ երբ լաւ լուսացաւ, Մոհամէդ-բէգը վազելով ներս եկաւ և մեծ ուրախութեամբ բացազանչեց — «մուէզզին, մուէզզին», և մատնացոյց անելով մինարէներից մէկի ծայրը, որ բոլոր տներից տեսնուում էր, այնտեղ տեսանք փողոցի կրօնաւորներից մէկին՝ որը իր բոլոր ուժով բարձրաձայն արտասանում էր իր հաւատի դաւանանքը:

Երբ օրից բաւական անցաւ, մենք տարօրինակ ձայներ լսեցինք, որոնց նմանը երբէք չէինք լսած մեր քաղաքներում: Մենք լսեցինք նաև մի զանգի ձայն, որ զօղանջում էր Էջմի-ածնի և Զուղայի հայոց եկեղեցիների զանգերի պէս: Այս զանգի ձայնը մեզ կրկին ենթադրել տուեց թէ գուցէ այդ էր Ֆրանկներին աղօթքի հրաւիրելու իսկական ձևը: Սակայն երևաց որ դա նշանաձայն էր բոլոր տներն ու տան դռները մաքրելու: ²⁾

Այս բանը կանանց գործն էր, և մեզ թուաց թէ դա կապ ունէր իրանց կրօնի հետ, որովհետեւ նրանք կատարում էին այդ՝ որպէս ապաշխարանք՝ իրանց ծնկների վրայ, այսինքն չոքած: Մեր տան մէջ էլ կատարուեց նոյն արարողութիւնը և մենք մեծ զարմանքով իմացանք, որ այդ կանայքը, որոնց կառավարութիւնը նշանակել էր մեզ ծառայելու համար՝ մի և նոյն յարկի տակ էին քնել մեզ հետ, այժմ էլ անում էին մեզ համար այն՝ ինչ որ մեր ֆէրաշների գործն է:

¹⁾ Ծխնելոյզ մաքրողներ էին: Այդ ժամանակ փոքրիկ տղաքներ զինւածքում ծխնելոյզները, բայց կառավարութիւնը վերջ տուեց այդ սովորութեանը և յետոյ սկսեցին եղէգներով (բամբուներով) մաքրել: Այդ տղաքները փողոցներից անցնելիս բարձրաձայն գոչում էին «աւելել, աւելել»:

²⁾ Փոշի աւելուցների զանգը, որ այժմ այլ ևս չի լսուում:

Միրզա Ֆիրուզը իր սափրիչի օգնութեամբ թարմանալուց յետոյ, աւելի ուրախ տրամադրութեամբ դուրս եկաւ իր ննջարանից և մեզ յայտնեց որ ինքը մի երազ էր տեսել: Մոհամէզը բէզը լաւ թարգմանութիւն տուեց այդ երազին: Դեսպանն աւելի ևս ուրախացաւ և այլ ևս չշարունակեց տխուր մտածմունքով դառնացնել իր սիրտը:

Նա երազում տեսնում է որ, իբր թէ Միրզա Շէֆին մէջքի վրայ ընկած է, ոտները բարձրացած օդի մէջ և չորս ֆէրաշներ ճիւղտներով հարուածում են: Նա տեսնում է նոյնպէս որ, իբր թէ տիեզերքի ապաւէնը ոսկէ փլաւ է ուտում, փոխանակ ըրնձէ փլաւի, և դա արդէն նշան է, որ թշնամին շուտով կը տապալուի ինչ որ հէնց ինքն էր ցանկանում:

Նրա տրամադրութիւնն աւելի ևս լաւացաւ, երբ նրան այցելեց մի նշանաւոր ֆրանկ, որը, ինչպէս ինքը յայտնեց՝ այն մարդն էր, որին անգլիացւոց Շահը նշանակել էր դեսպանին ծառայելու որպէս մէհմանդար՝ ինչքան ժամանակ որ նա Անգլիայում մնալու լինէր: Նա շատ մաքուր և վարժ պարսկերէն էր խօսում, և մենք տեսանք, որ նրա պէս մի մէհմանդար ունենալով՝ մեր պատգամաւորութեան գործում ամեն բան աջող կը գնար:

Այդ անձնաւորութիւնը ոչ միայն պարսկերէն խօսել գիտէր, այլ շատ գեղեցիկ էլ գրում էր: Նա կարդացել էր մեր ամենալաւ հեղինակների գործերը: Հաֆէզն ու Սաադին նրա մատների ծայրին էին, և ճիշտն ասած՝ մենք շուտով տեսանք, որ դեսպանն աւելի երջանիկ կը լինէր, եթէ այդ մարդն այդքան դիտուն չլինէր, որովհետեւ յաճախ ամաչում էր նրա մօտ և պարտաւորում էր քամել տղիտութեան դառն բաժակը:

Մէհմանդարը դեսպանին յայտնեց, որ անգլիացւոց Շահի արաքին գործերի նախարարը դիտաւորութիւն ունէր այդ օրը այցելել, և որ վէզիր է առգաֆն (Մեծ վէզիրը) էլ կայցելէր հետեւեալ օրը:

Այս լուրը հափազանց զարմացրեց մեզ:

— Ի՞նչ, բացագանչեցինք մենք, միթէ այս բոլոր այցելութիւնների գործը պիտի կարգադրուի առանց գոնէ մէկ անգամ բանակցութիւն ունենալու: Երեւի այս ողորմելի ֆրանկները շատ թեթեւ գաղափար ունին իրանց պատուարժանութեան մասին: Նրանք երեւի լաւ չեն հասկանում իրանց Շահի պատին ու արժանաւորութիւնը: Միթէ նրանք այսպէս շուտ, այսպէս իսկոյն ընդունում են այն ինչ ընդհանրապէս մեր բանակցութիւնների գլխաւոր խնդիրներից մէկն է կազմում: Երբ անգլիական վերջին դեսպանը Թէհրան հասաւ, գրեթէ մի ամ-

բողջ ամիս տևեց, մինչև որ որոշուեց թէ ով պիտի լինէր առաջինը որ քայլ վերցնէր նամատի վրայից— ֆրանկը թէ՛ իրանցին: Եւ իսկապէս երկար ու ձանձրալի վիճարանութիւնից յետոյ, հազիւ վերջապէս նրանք՝ ֆրանկն ու իրանցին միմեանց հանդիպեցին, այն էլ մի երրորդ չէզոք անձնաւորութեան լուրով: Սակայն այստեղ վէզիրները կարծես մեր բերաններն են ընկնում առանց պատճառելու մեզ նրանց (բերանները) բաց անելու նեղութիւնը: Վերջ ի վերջոյ մենք եղբակացրինք, որ մենք պարսիկներ ենք և այդ արդէն նշանակում է ամեն բան: Ո՞վ կարող է պնդել, որ պարսիկներին չէ նախապատուութիւնը:

Վէզիրն եկաւ նշանակուած ժամին: Նրա հետ էին միայն երկու մարդ, որոնք համարձակ նստեցին նրա առջև, առանց նրանից թոյլտուութիւն խնդրելու:

— Փահ, ի՞նչ տարբերութիւն մեր Շահի վէզիրների և այս անձնաւորութեան մէջ, բացագանչեցինք մենք:

— Փահ, փահ, ասացի ես, վէզիրը մի մարդ է համարուում մեր օրհնեալ Իրանում: Տեսէք մեր Շահի վէզիրն այն ժամանակ՝ երբ նա դուրս է դալիս տնից, շրջապատուած հարիւրաւոր ծառաներով, որոնց մի քանիսը աչալըջութեամբ հսկում են, որպէսզի երբ նա իր գլուխն ամենաթեթեւ կերպով շարժի կամ յետ նայի, իսկոյն կարողանան իմանալ թէ նա ի՞նչ է հրամայում. ոմանք էլ վաղում են նրա ասպանդակների կողքով, պատրաստ՝ համբուրուելու նրա ծնկները. ուրիշներն էլ հայցում են նրա քղանցքի պաշտպանութիւնը, ներկայացնելու նրան իրանց աղերսաւորքը: Յետոյ, եթէ մի խեղճ մարդ պատահմամբ խոչընդոտն է հանդիսանում նրա ճանապարհի վրայ, տեսէք ֆէրաշներն ի՞նչպէս արիւարար ծեծում են նրան, տեսէք նրանք ի՞նչպէս են քշում, հեռացնում խեղճ մարդու ուղտերին կամ ջորիներին, և բեռներն ու ամեն բան գլորում, գցում առուներին մէջ:

Մինչև հիմա, անգլիացի պաշտօնական անձանց վրայ մենք ոչինչ նշան չէինք կարողացել տեսնել, որից հասկանալիք թէ այս ինչ մարդը ի՞նչ պաշտօն ունի, և թէ այս ինչ մարդը ինչի՞ է ցանկանում այս ինչ պաշտօնն ունենալ: Ես, ահա, որքան զարմացանք, երբ մեզ յայտնուեց, որ դեսպանին այցելող այդ անգլիացին ոչ աւելի պակաս անձնաւորութիւն էր, քան այն մարդը, որ յաղթեց մեծահռչակ Տիպպու Սուլթանին և զրաւեց Սէրինգապատում փառաւոր քաղաքը: Նա մի մարդ էր՝ որ աւելի հզօր էր քան բոլոր մոնղոլ պետերը միացած— մի մարդ՝ որ իր աչքը թարթելով կարող էր արեւին բարձրանալ տար և իր գլխի մի թեթեւ շարժումով ոչնչացնէր լուսնեակին:

Եւ այստեղ նա եկել էր, իր գլուխը ծածկուած սպիտակ

դուռէ և ոսկեճամուռի դիպակէ քսակներին, որոնց մէջ զըրուում են մեր թագաւորների և իշխանների նամակները ուրիշ տեղ ուղարկելու համար, ուստի մենք մտածեցինք, որ այդ մարդիկը (վեզիրները) զուցէ նամակատար պաշտօնեաներ են: Բայց յետոյ միւս կողմից, նրանք իրանց կողքին կախել էին մի տեսակ բարակ ու երկար զէնք, որ որչափ մենք կարողացանք հասկանալ՝ մի տեսակ սուր էր, և ցոյց էր տալիս, որ դրան կրողը զինուորական է. սակայն պիտի ասել, որ այդ սուրը աւելի նման էր մեր այն շամիրներին, որ պիտի մենք բանակում եղած ժամանակ գործ ենք անում ձեռաց խորոված պատրաստելու համար: Մի խօսքով այդ շամիրանման սրից երևում էր, որ նրանց կրող մարդիկը իրանց թագաւորի խոհարարներն էին:

Երիտասարդ մէջմանդարից հետաքրքրուելով տեղեկացանք, որ այդ տեսակ զգեստը ֆրանկների պաշտօնական զգեստն է, որ նրանք հագնում են իրանց Շահի ներկայանալիս, և որ այժմ հագել էին ի պատիւ դեսպանի:

Արտաքին տեսքով՝ անգլիացուց առաջին նախարարը դեր-վիշի նման էր: Նա այնքան մեղմ, այնքան գթութ մարդ էր երևում, որ մենք զարմացանք թէ նրա պէս մարդը ինչպէս է կարող այդպիսի մի մեծ երկրի գործերը վարել, մանաւանդ երբ մտածեցինք թէ ինչքան ոյժ, եռանդ և արիւնհեղութիւն է հարկաւոր մի մեծ ժողովրդի կարգի տակ պահելու համար:

Մեր Շահերը, որոնք ընդհանրապէս իրանց մեծ վեզիրների անելիք գործերն իրանք են կատարում, մեր երկրում կառավարութեան մեծ գործիքներն են. սակայն Թիւրքիայում ամեն մի նոր մեծ-վեզիր՝ իբր լաւ վճիռ տուող մարդ՝ հռչակ շահելու և ժողովրդի վրայ երկիւղ ազդելու նպատակով՝ ընդհանրապէս հարկաւոր է համարում իր պաշտօնն սկսել մարդկային արիւն թափելով: Նա կամ գլխատում է մի որևէ հարուստ քրիստոնեայ վաճառականի, կամ խեղդել է տալիս մի ենիչէ-րի, և կամ կախաղան է հանում մի հրէայի:

Արդ, անգլիական վեզիրի բոլոր պատմածներից ակնյայտ էր, որ ինքը երբէք ոչ կարել էր որևէ աւագակի ձեռքը, և ոչ էլ մինչև անգամ որևէ հացագործի ականջը դառնել էր նրա խանութի դռան:

Մի շատ ճոխ ճաշ մատուցուեց նրան. բայց զարմանալի բան, կարծես թէ ոչ մի բան նրա ճաշակի համեմատ չէր: Միր-զա Ֆիրուզն իր մասներով հրամցրեց նրան մի քանի լաւ կըտորներ. նա մինչև անգամ իր ձեռքը մխեց նրա առաջ զըրուած փլաւի ափսէի մէջ և իր դղալն էլ տուեց նրան, որ նրանով

շարքաթ խմէր. սակայն չկարողացաւ նրան համոզել որ իր առջև զըրուած խորտիկներից անուշ անէր:

Մենք փորձեցինք նրան մի քիչ գէղէնգէրին ուտացնել. բայց նա խիստ ուշադրութեամբ քննեց դրան, և երբ Հաշմը իր բոլոր ճարպիկութեամբ կոտրեց այդ իր ձեռներով ու վրայի ալիւրի փոշին էլ փչեց իր բերանով, նա կարծես զգուեց և չկամեցաւ աւելի հետաքրքրուել նրանով:

— Անշուշտ, ասացինք մենք, այս անհաւատը չէ կարող մեզ անմաքուր համարել և մեր ուտելիքը չճաշակել: Այո, նա որ անփոյթ կերպով ուտում է խոզի միս ու խմում է արգելուած գինին՝ չէ կարող մեզ անմաքուր համարել, այն էլ այն ժամանակ՝ երբ մեր դեսպանը իր երկրայութիւնները մի կողմ դրած՝ փակել է իր ականջները մեր սուրբ Մարգարէի պատուէրների դիմաց և վարւում է անհաւատի հետ, որպէս մի հաւատացեալի:

Մենք տեսանք որ դեռ շատ բան պիտի սովորէինք այս տարօրինակ ժողովրդի մասին:

Դեսպանին յաջորդաբար այցելեցին մի քանի ուրիշ վեզիրներ, որոնց իւրաքանչիւրը պետական առանձին պաշտօնի տէր էր: Նրանց թուում կար մէկը, որի մասին մենք ամենեւին չէինք կարողանում հասկանալ թէ նա ինչ պիտանութիւն ունէր պետութեան համար: Նա կոչւում էր Չանգալի ¹⁾ վեզիր և մեզ ասուեց որ նրա միակ զբաղմունքն այն էր, որ հաշիւ տայ երկրում գտնուող բոլոր անտառների մասին:

Մենք այն եզրակացութեանն եկանք, որ ուղղակի դրամ վատնել էր՝ ոռձիկ տալ մի պաշտօնեայի այնպիսի բանի համար, որպիսին Պարսկաստանում արգելք ու խոչընդոտն է համարւում: Ախր, անտառները մեզ մօտ ոչինչ արժէք ու աշխատակութիւն չունին. բացի այդ՝ նրանք փչացնում են երկրի երեսը:

Իսկապէս շատ տարօրինակ կը թուար մեր արքայից-արքային, եթէ մենք նրան յայտնէինք, որ այն՝ ինչ Պարսկաստանում գործ է անում միմիայն որպէս վառիկանիւթ, այստեղ՝ Անգլիայում այնքան մեծ արժէք ու նշանակութիւն ունի, որ կառավարութիւնը հարկ է համարում մի առանձին վեզիր պահել ու վարձատրել, որպէս անտառների տեսուչ:

Մեր կարծիքով մի կառավարութիւն պարտաւոր է անվերջ ծախքեր անել, եթէ հարկաւոր է համարւում Ալլահի պարգեւած ամեն մի բարիքի համար այդպիսի մի բարձր պաշ-

1) Չանգալ պարսկերէն նշանակում է անտառ:

պալատում, երեք օրից յետ կը վերադառնար քաղաք և այնտեղ նա կը ընդունէր Միրզա Ֆիրուզին: Մեր ուրախութեանը չափ ու սահման չկար:

— Ահմադ-օղ-Ալլահ (փառք Աստուծոյ) գոչեցինք մենք, ու այդ պառաւ, կաղի կաղ շարժող, տոմարող խանին այնքան մեծարեցինք, այնքան շողորթեցինք, այնքան հաճոյացնող խոստովանութիւններ արինք, որ կարծես թէ նա հէնց ինքը Անգլիայի թագաւորը լինէր:

Գլ իւր

Միրզա Ֆիրուզը պատրաստուած է Անգլիայի Շահին ներկայանալու: Մի դժուարութեան է հանդիպում:

Թէպէտ ծերունի արարողապետի՝ դեսպանին տուած լուրը պատշաճ ձևականութեամբ չէր, այնուամենայնիւ մենք սկսեցինք պատրաստութիւններ տեսնել անգլիացւոյ Շահին ներկայանալու համար:

Մենք բաց արինք հետներս տարած ընծաների անգուկները և մի ցուցակ կազմեցինք: Մենք ուշադրութեամբ քննեցինք արքայից-արքայի՝ մեզ տուած յանձնարարական նամակի բովանդակութիւնը: Դեսպանն էլ սկսեց քննել իր շորերը, տեսնելով թէ զորքը ամենայնարմար կը լինէր հազնելու և թագաւորին ներկայանալու համար:

Մենք հետաքրքրուեցինք նոյնպէս իմանալու թէ զորքն է ամենալաւ ձեւը ձիերը ընծայելու: Նրանք անվտանգ հասել էին, թէ և շատ տարօրինակ էր որ ոչինչ չէր պատահել նրանց: Այն ժամանակ երբ հեռանում էինք Պարսկաստանից, հիւսիսէն մտրից էր անցնում որ նրանց վիճակում էր թողնել այն երկիրն ու այն մարգագետինները ուր նրանք ծնուել ու մեծացել էին՝ ամիսներով ճանապարհորդելու համար ծովերի վրայ:

Միրզա Ֆիրուզը վճռել էր անգլիացւոյ Շահին ընծայել Մորվարին (Մարգարիտը) որպէս մի ձի՝ որին պատուել էր տիեզերքի ապաւէնը՝ հեծնելով նրա վրայ: Ուստի մեծ ցանկութիւն ունէր նրան ի ցոյց հանել այն բոլոր փառքով ու շքով որին արժանանում է մի արքայական ձի:

Նա հետաքրքրուեց մէհմանդարից իմանալու թէ՛ արդեօք մեր նախնի ձիերի օրինակին հետեւելով լաւ չէր լինիք Մորվարու փորը, սրունքները և կուրծքը ներկել հինալի ոսկեփայլ գոյնով, Բայց նա յուսահատուեց, երբ լսեց, որ այդ ներկերգործա-

ծութիւնը, որ այնքան փայլ ու գեղեցկութիւն է ընծայում թէ մարդին և թէ գազանին՝ դեռ չէր մտել այս խաւար վայրերը. հետեւապէս հարկաւոր էր ուրիշ հնարք գործ դնել:

Այդ մասին մէհմանդարը խոստացաւ գործ դնել իր՝ ինչպէս և իր երկրի բոլոր արուեստագէտների հանճարը, և միևնոյն ժամանակ մենք մնացինք այն յուսով որ, երբ օրը դարձաւ մենք լաւ կարգադրուած ու պատրաստուած կը լինէր, մեր Շահին ինչպէս և մեր երկրի բարձր պատուին արժանավայել:

Մենք անչափ ուրախացանք, երբ մէհմանդարը վաւերացրեց այն՝ ինչ որ արարողապետը մեզ յայտնել էր: Նա ասաց որ Անգլիայի Շահը մեզ կընդունէր մի շաքաթ չանցած, և երբ Մահմադը բէզը համեմատեց մեր ներկայանալու օրը՝ մեր օրապոյցի համապատասխան օրուայ հետ, մենք շատ ուրախացանք ցոյցի համապատասխան օրուայ հետեւալ օրն էր ընկնում: Ուրեքան չորեքշաբթի» ¹⁾ օրուայ հետեւալ օրն էր ընկնում:

Միրզա Ֆիրուզը յետոյ հետաքրքրուեց թէ ինչ արարողութիւն պէտք է կատարուէր թագաւորին ներկայանալիս:

Մէհմանդարը ասաց.

— Դուք կընդունուէք նոյն պատուով, որով ընդունում են միւս պետութիւնների դեսպաններին:

— Ինչպէս, զարմացաւ Միրզա Ֆիրուզը:

— Թագաւորը, ասաց մէհմանդարը, ձեզ կընդունի իր սենեակում: Դուք ձեր կառով կը դաք նրա պալատը: Այնտեղ ձեզ կը հանդիպի արարողապետը, և արտաքին գործերի նախակը ինչպէս և ներկայացնի. յետոյ դուք էլ կը ներկայացնէք ձեր վկայագրերը:

— Եւ, ասաց դեսպանը, դուք կարծում էք, որ այդպիսի ընդունելութիւնը ինձ բաւականութիւն կը տա:

— Եւ ինչո՞ւ չի տայ, ասաց մէհմանդարը. Բոլոր միւս դեսպաններն էլ նոյն ձևով են ընդունուած. դրանից աւելին դուք ինչ էք ուզում:

— Ինձ ինչ է թէ միւս դեսպաններն ինչպէս են ընդունուած, զայրացած նկատեց Միրզա Ֆիրուզը— Շահի ներկայացուցիչը: Աշխարհում տարբեր անուան ու տարբեր պատուի տէր թագաւորներ կան և նրանք ունեն իրանց ներկայացուցիչները: Ես միայն գիտեմ թէ ինչպիսի թագաւորի ներկայացուցիչ եմ:

¹⁾ Պարսիկները բոլոր չորեքշաբթի օրերը ձախորդ օր են համարում: Սաֆար ամսի վերջին չորեքշաբթի օրը այն օրն է, երբ նրանք սպասում են որ դատաստանի փողերը հնչուեն և այդ պատճառով բոլոր չորեքշաբթի օրերը ձախորդ ու դժբաղդ օր են համարում:

Իմ վեհապետը բազմում է աշխարհիս ամենահինաւուրց դահի վրայ: Եւ եթէ դուք կամենում էք իմանալ, թէ ովքեր էին մեր նախնիքը, ես կարող եմ նրանց ծագումը յետ տանել մինչև Նոյի ժամանակը: Չմոռանաք որ փիղաղիանները մարդիկ էին, նշանաւոր մարդիկ, և եթէ մեր նախնի վեհապետներին դուք համեմատէք ձեր Ֆրանկ թագաւորների հետ, որոնց անունները դեռ Պարսկաստան չեն հասել, դուք պարզ կը տեսնէք, որ շատ հեռու չէք այն վայրից, ուր մարդիկ «կուլ են տալիս իրանց յիմարութիւնները»:

—Այդ լինչ խօսքեր են, բացադանչեց մէհմանդարը: Մի-թէ դուք կամենում էք փոխել մեր երկրի ձևերն ու սովորու-թիւնները: Եթէ ձեր Շահը ցանկանում է մօրուք պահել, այդ չէ նշանակում որ մերն էլ պարտաւոր է նոյնն անել: Ամեն ազգ իր առանձին սովորութիւններն ունի:

—Ձեր Պարսկաստանի դեսպանը, ասաց Միրզա Ֆիրուզը, երբ Թէհրանի կայսերական դուռը հասաւ, մի թէ ընդունուեց նոյն ձևով, ինչպէս ես եմ ընդունում այստեղ: Անշուշտ ոչ: Շահի ամուսն¹⁾ ուղարկուեց ողջունելու նրա ժամանումը՝ նախ քան նրա քաղաք հասնելը, և երբ նա ներկայանում էր Շահին, փողոցներում խմբուած զօրքերը հրացանաձգութեամբ ողջունեցին նրան. ամեն կողմից շաքար թափեցին նրա ձիու ոտների տակ, թմրուկների, փողերի և ծնծղանների ձայները թնդացրին ամբողջ քաղաքը, բազարները զարդարուեցին և քաղաքի բոլոր ազգա-բնակչութիւններին հրամայուեց ամեն կերպ պատուել ու յարգանք մատուցանել նրան: Բացի այդ բոլորից, նրան զգեստաւորեցին պատուոյ հանգերձով և թոյլ տուին կանգնել նոյն սենեակում, ուր թագաւորաց-թագաւորը ինքն է բազմում: Եւ, Մարգարէի մօրուքը վկայ, ես երբեք եմ որ, եթէ ինձ հետ էլ նոյն ձևով չվարուեն այստեղ, ես իսկոյն կը գնամ պալատը իբրև մի կողմնակի անձնաւորութիւն, կը խնդրեմ որ ինձ թոյլ տան ներկայանալ թագաւորին, իմ Շահի նամակը կը յանձնեմ նրան, և, «Խողա հաֆէզ²⁾» ասելով, անմիջապէս կը թողնեմ, կը հեռանամ այս երկրից ու կը գնամ այնտեղ, որտեղից եկել եմ:

—Դուք կարող էք այդպէս ասել ու անել, ասաց մէհմանդարը. բայց իմացէք որ իմ թագաւորն էլ նոյնպէս մի մարդ է և շատ հաւանական է, որ հարկաւոր կը լինի այդ հարցի մասին:

¹⁾ Ամուսնանալու է հօրեղբայր: Դա մի անուն է, որ յաճախ ար-ւում է խաղընկերներին կամ սիրեկան բարեկամներին: Այստեղ այդ բանը վերջին մտքով է գործածուած: Ծ. Թ.

²⁾ Աստուած ձեզ պահպանի, միայն բարով Ծ. Թ.

նրա խորհուրդը հարցնել: Եւ ենթադրեմք թէ նա չհամաձայ-նուեցիր դուք այցելէք իրան...

Մենք տեսանք որ փոթորիկը պայթելու վրայ էր: Մի-րդա Ֆիրուզի դէմքը սոսկալի դարձաւ, մազերը ցցուեցին և նա ծածկուեց քրտնիքով:

—Վերջապէս, գոռաց նա, աչքերը կրակ կտրած,—վերջա-պէս ես դեսպան եմ, թէ՞ չեմ:

—Իսկ իմ թագաւորը թագաւորը է՞ թէ չէ՞, հարցրեց մէհմանդարը. և զայրացած՝ իր լեզուով մըթմըթաց dam¹⁾ կամ dammy բառը:

Միրզա Ֆիրուզը լսելով այս բառը և յիշելով որ ինքը նոյն բառը յաճախ լսել էր նաւի տախտակամածի վրայ, կարծեց թէ դա մի ածական է որ մէհմանդարը տուեց իրան. ուստի կատաղութեամբ գոռաց:

—Ինձ դամ էք ասում, ես դամ եմ, համ. եթէ ես դամ եմ, դուք դամի հայրն էք: Եւ ինչո՞ւ պիտի մնամ այստեղ, որ դամ կոչուեմ: Ես էլ իմ երկրում մի մարդ եմ: Ես կ'ապականեմ դա-մի հօր գերեզմանը. ես կանեմ այն, ինչ մի էլ կարող է անել իր մօրը, քրոջը, կնոջը և իր սերնդին: Միթէ՞ ես այսքան ճանապարհ եմ եկել, որ այստեղ դամ ուտեմ, այն էլ միայն իմ մարդի ձեռից:

Եւ նա դուրս թռաւ սենեակից: Մէհմանդարը մնաց ապ-շած, շուարած և անպատիւ եղած զգաց իրան: Յետոյ իր գլխարկը ծածկելով իր ժամացոյցին նայեց, իր պատմութեան կոճակները գցեց, ձեռնոցները հագաւ, ձեռնափայտը վերցրեց և մեղ՝ «ձեր ստուերը չը պակասի» ասելով՝ մտախոհ հեռացաւ:

Մենք որ սովոր էինք դեսպանի վարքին՝ պատահածի մէջ ոչ մի արտաբոյ կարգի բան չտեսանք: Նա իր դերը խաղաց, ոչ մի կարող գործակալ և ցոյց տուեց որ ինքը պաշտպանում էր տիեզերքի ապաւենի պատիւը: Նա գիտէր, որ իր բռնած ընթացքը իրեն համար նպաստաւոր գործ կը տեսնէր իր Շահի պալատում, և որ իր թշնամին—Միրզա Շէֆին ոչինչ չէր կարող անել իրեն:

Նա շուտով վերադարձաւ մեղ մօտ. շատ գոհ էր իրանից և շատ էլ հրճուեց, երբ նրան ասացինք.

—Իսկապէս եթէ Ֆրանկները կամենում են դաս առնել

¹⁾ Damn բառն է եղել, որ անգլիացիք յաճախ բարկացած ժամա-նակ գործ են անում, և որը նշանակում է դատապարտել, մեղադրել, տ-նէծք. սակայն դեսպանի լսածը dam է եղել որ միեւնոյն հնչիւնն ունի, իսկ նշանակում է մայր-անասունների: Ծ. Թ.

— Զարմանալի, բացազանչեց դեռպանը, զարմանալի, ես չեմ կարողանում հասկանալ, թէ դուք ինչպիսիք եք իհարկէ մարդիկ էք: Դուք դժուարութիւններ չէք յարուցանում, դուք առիթ ու տեղիք չէք տալիս բանակցութիւններին:

— Զնչին բաների համար իհարկէ ոչ, պատասխանեց մէհմանդարը:

— Ի՜նչ, չնչին բան էք ասում, զարմացաւ դեռպանը: Մի-թէ դուք մի դեռպանի ընդունելութիւնը չնչին բան էք համարում: Այդպիսի խնդիրների մասին, Պարսկաստանում ոչ մի քայլ չենք անում առանց լաւ մտածելու, առանց լաւ կշռադատելու, և դուք այստեղ թագաւորների բարձր արժանապատու-թիւնը ոչինչ էք համարում:

— Եւրոպայի ազգերը բաւական յիմար էին անցեալ ժա-մանակներում, ասաց մէհմանդարը: յիմար էին, որ քաղաքավա-րական ծէսերը պետական գործեր էին համարում և այդպիսի ծէսերի, այդպիսի ձևերի մասին շատ բժականդիր լինելով՝ կոր-ցնում էին խկապէս օգտակարը: Բայց այժմ աւելի խելացի են. այժմ մենք այդ ծէսերը երեսայական խաղ ենք համարում: Ինչ և է, քանի որ դուք պարսիկ էք, մենք առանց դանդաղելու ձեզ կ'ընծայենք որքան էտիկէտ որ կը կամենաք:

Միրզա Ֆիրուզը շոյեց իր մօրուքը, սրեց իր բեխերը և պահ մի խոր մտածմունքի մէջ ընկաւ: Նա գլաց ուր ինքը ստոր-ացել էր, վարկաբեկ էր եղել ֆրանկների մօտ, և միևնոյն ժա-մանակ էլ գիտէր, որ ինքը ուրիշ կերպ չէր կարող վարուել:

— Ուրեմն, բացազանչեց նա, ուրեմն ինչպիսիք կարծում են, որ մենք ջանգալի ¹⁾ ժարգիկ ենք, էշեր ենք, բեռնակիր անասուններ ենք և ամենևին չգիտենք թէ, աշխարհն ինչով է զբաղւում: Ե՛, թող այդպէս լինի, թող, այդպէս կարծեն. բայց իմացէք, որ մի ազգ, որ իր ծագումը հասցնում է մինչև Աէմշիդը, մի ազգ որ ունեցել է Աէնգիդխան, Թիմուրլէնգ, Նադիր Շահ և Աղա Մոհամէզ խան, այո՛ և՛ Փաթ Ալի Շահ՝ այդպիսի մի ազգ՝ սովոր չէ՛ երեսայական խաղի և երբէք տրամադիր չէ՛ իր վսեմ ու բարձր պատիւը պահպանելու համար օբիւնակ վերցնելու ֆրանկնե-րի թագաւորներից:

Այս խօսքերից, ինչպէս և մի քանի նման ասուիւից յետոյ, նրանք ընթրեցին, և հիւրասիրութեան սեղանի սփռոցը բարեկամական սիրոյ ասպարէզ դարձաւ:

Գլ. Իբ.

Միրզա Ֆիրուզը ներկայանում է Անգլիայի թագաւորին

Վերջապէս հասաւ շատ բաղձալի օրը, և մեր ամբողջ տան մէջ սկսեցին լսուել պատրաստութիւնների ձայներ. սակայն դժբաղդարար այդ առաւօտը երբ՝ ես զարթնեցի, սիրտս այն-քան ցաւում էր, որ բոլորովին անկարող էի տեղիցս շարժուելու: Հետեւաբար դեռպանից թոյլտուութիւն խնդրեցի տանը մնալու: Նա իսկոյն չնորհեց այդ թոյլտուութիւնը: Ես շատ զարմացայ, որ նա ամենևին չներհակեց, որովհետև գիտէի թէ՛ որքան էր ցանկանում այդպիսի ժամանակներում շրջապատուած լինել իր բոլոր հետևորդներով: Ես այն եզրակացութեան եկայ, որ նա տակաւին ինձ վրայ նայում էր որպէս իր շարժումները նա տակաւին ինձ վրայ նայում էր որպէս մէկի վրայ, որը, իր ենթադրու-ղիւթով լրտեսի, այո՛, որպէս մէկի վրայ, որը, իր ենթադրու-թեամբ, նշանակուած էր հսկելու իր վրայ և տեղեկագրելու Շա-հին, եթէ նա թոյլ վարուէր օտար երկրում իր վեհապետի վսեմ անունն ու պատիւը պաշտպանելու և բարձրացնելու պարտա-կանութեան մէջ:

Զուարճալի էր տեսնել թէ՛ դեռպանն ինչպէս էր հագնուել թագաւորին ներկայանալու համար: Ֆրանկները շատ քիչ կարող էին հասկանալ՝ թէ՛ նա ի՜նչ առանձնաշնորհութիւն էր վայելում նա աւելացնելով իր զգեստի վրայ այնպիսի բաներ, որպիսին նա չէր համարձակուել թէ՛ հրանում աւելացնել, ինչպէս որ չէր համարձակուել մի մոլայի ներկայութեամբ խոզի միս ուտել: Նա հաճախ զլխարկի վրա աւելացրել էր ջիղղան, այսինքն՝ թագաւո-րի զլխարկի վրա աւելացրել էր ջիղղան, այսինքն՝ թագաւո-րական որոշիչ նշանը: Նա խրել էր իր գօտու մէջ և կողքից կախ բաւական որոշիչ նշանը: Նա խրել էր իր գօտու մէջ և կողքից կախ էր արել թանկագին քարերով կոթը զարդարուած դաշոյնն ու թուրը, և իր գօտուց կախել էր ժարգարտեայ փունջը, որպիսին կախում է մի վէզիւր:

Երբ նա այդպէս զարդարուած՝ դուրս ելաւ, մենք բոլորս միասին գոչեցինք «մաշալլահ» և ականայից խոր դուռի տալով՝ երկուտակուեցինք նրա առաջ՝ մի յարգանք, որ մենք մի միայն մեր շահագրգռելին ենք մատուցանում:

Ախտապետը շուտով մեզ մօտ եկաւ և յայտնեց թէ՛ ձիերը պատրաստ են, և որ մեծ դժուարութեամբ իրան աջողուել էր անհաւատի ձեռքով ներկիւ տալ Մորվարուն:

— Մորվարին, ասաց նա, ներկուել է, բայց այնպէս որ բաւականութիւն տայ Անգլիայում՝ Պարսկաստանում եր-բաւականութիւն տայ այդպէս, որովհետև անգլիացի ներկարարը էրբ չի հաւանուել այդպէս, որովհետև անգլիացի ներկարարը

1) Անտառի

էի կանգնել թաղաւորին՝ որքան այժմ մօտ եմ կանգնած քեզ: Ես ինքս, իմ ձեռքով Շահի նամակը նրա ձեռքը դրի: Թաղաւորն ինքն էլ կանգնած էր: Մենք բոլորս էլ կարծես միեւնոյն մէջլիսի¹⁾ մարդիկն էինք: Այս երկրում թաղաւորի մօտ գնալը երեխայի խաղ է, ի նկատի ունենալով թէ մեր երկրում ինչպէս ենք ներկայանում մեր Շահին: Այստեղ մարդ ոչ ֆալախ-կան է տեսնում, ոչ դահիճ, և ես իսկապէս հաւատում եմ որ եթէ մեզանից մէկն և մէկը համարձակուէր թքելու նրա՝ թաղաւորի ներկայութեամբ, մէկը այնտեղ դուրս կըգար կ'ասէր՝ «խէյր լինի թուրք»:

Այդ շատ տարօրինակ է, ասացի ես. թաղաւորներն այս երկրում շատ ողորմելի դրութիւն ունին:

—Այո, բացառանչեց թաղին: Եւ մենք ֆէրաշներս²⁾ այստեղ անելու ոչ մի բան չունենք, որովհետեւ այստեղ ամեն մարդ այնքան բարի է:

—Բայց, ասաց Մոհամէդ բէգը, ես կարծում եմ որ մի անգամ մէհմահդարն ինձ ասաց որ, եթէ Անդլիայում մի մարդ հայհոյում է թաղաւորին, իսկոյն պատժում է՝ իր գլխիցը զրկուելով:

—Այդ վնաս է, բացառանչեց միրախորը: Ես կը նախընտրէի երբեմն ֆալախկային ենթարկուել, և լեզուս՝ ինչպէս որ սիրտս ուզէր, ազատ գործածել, քան բերանս փակել և ֆալախկա չուտել:

—Ղուրումուտդ (կաւատ) ասաց զեսպանը. եթէ այդ խօսքդ թաղաւորը լսի լեզուդ կտրել կը տայ: Դու քո գործիդ նայիր, ձիերովդ զրազուիր և այլեւ թոյլ մի տալ քեզ այգալիսի յիմար, իշական խօսքեր խօսելու: Ո՞վ էր այդ պառաւ մարդը, դարձաւ նա Մոհամէդ բէգին, ո՞վ էր այդ պառաւը որ ամեն ջանք գործ էր դնում իմ առջևից քայլելու, երբ մենք ներկայանում էինք թաղաւորին:

—Ես լինչ գիտեմ թէ ո՞վ էր, ասաց արարողապետը: Երբ պաշտօնական գաւազանս ձեռքիս դուրս եկայ ճանապարհ բաց անելու, այդ պառաւը մի երկար ու բարակ փայտ ձեռքին՝ փորձեց ինձ դէն հրել: Նա տարօրինակ ձևով իր փայտը յետ ու առաջ էր շարժում, և ինձ թուաց, թէ փայտն այդ կերպ շարժելը ֆրանկների կարգ ու կանոններից մէկն է. բայց երբ նկատեցի, որ նրա թևի այդ շարժումը առաջանում էր անգամալուծութիւնից և ոչ թէ սրեւէ առանձին սովորութիւնից, և

1) Ժողով խում:

2) Պարսկաստանում ֆէրաշները յանցաւորների ոտների տակին ճիւղտներով հարւածում են:

այդ շարժումով նա շարունակ մօտ էր հարուածներ հասցնել ձեր ծնկներին— մտածեցի որ իմ իրաւունքն էր, որ նախապատուութիւնն ինձ տրուէր, և հետեւաբար բռնեցի հարկաւոր դիրքը:

—Բարիքալլահ, ասաց զեսպանը. ընդհանուր առմամբ տեսարանը շատ տարօրինակ էր, և փառք Ալլահին, որ մենք չխայտառակուեցինք:

Միրզա Ֆիրուզն արձակեց մեզ: Դեռ շատ ժամանակ չէր անցել, երբ լսուեցին ազմկալից ձայներ: Աղմուկը կամաց-կամաց այնքան թանձրացաւ, որ զեսպանը դուրս եկաւ իր սենեակից տեսնելու թէ ինչ է պատահել: Նա տեսաւ որ Իսմայէլ բէգ նաղիրը և աղա բէգ միրախորը կատաղած կուռւմ էին: Առաջինը պնդում էր որ իրն էր իրաւունքն թափօրում ամենից առաջ քայլել, և վերջինս էլ հակառակն էր պնդում: Այս փոքրիկ խնդիրը այնքան բարդացաւ, որ այդ երկուսն սկսեցին ամենախիստ կերպով ընդհարուել ու մեծ չարիք առաջացնել:

Դեսպանը հրամայեց վերջ տալ նրանց կռուին, սակայն տեսնելով, որ իր խօսքը չի կատարւում, հրամայեց կօշկի կրունկով զարկել երկու հակառակորդների բերաններին: Ծառաները պատրաստուում էին այդ հրամանը կատարել միրախորի վրայ, երբ սա մի նոր և յուսահատական ճիգ թափող մարդու վճռականութեամբ վազեց անցաւ մեր մօտից և դէպի տան դուռը խոյս տալով՝ ասաց.

—Ես Գէորգ թաղաւորի մարզն եմ. ո՞վ Գէորգ թաղաւոր:

Այս խօսքի վրայ զեսպանը նշան տուեց, որ բոլորն հալածեն նրան, և ինքը բոլորի գլուխն անցած կարողացաւ բռնել յանցաւորին ճիշտ այն ժամանակ՝ երբ նա տան դուռն էր հասել:

—Ես քեզ Գէորգ թաղաւոր կը շինեմ, ասաց զեսպանը, բռնելով նրա գլուխներից: Եթէ ես այդ բանի համար քեզ և հօրդ կրակ չտամ, ուրեմն ես աշխարհում ոչ ոք եմ: Ես քեզ Գէորգ թաղաւոր կը շինեմ. Գէորգ թաղաւորի մարզն ես, հմտ:

Եւ նա մեզանից երկու-երեքիս օգնութեամբ նրան գետին խփեց և պահ մի նրա գլուխը լաւ ծեծելով գետնի հետ, մկրատ ուղեց: Մկրատն իսկոյն տրուեց նրան և նա այդ գործիքով տուեց նրան ամենախայտառակ պատիժ որ կարող է տրուել մի պարսկի: Նա կտրեց նրա մօրուքը, կտրեց նրա գլուխներն և յետոյ ազատ թողեց նրան:

Ի հարկէ այս հանգամանքը շատ անախորժելի վերջաւորութիւն եղաւ առաւօտեան բոլոր աջող գործերին, և մենք այդ ամբողջ օրը բացականչեցինք, «լա Իլլահ իլ Ալլահ»:

Պատահած այս դէպքը կարող է բացատրուել միայն հետեւեալ հանգամանքով:—Մի ֆրանկ՝ որը այդ առաւօտ նշանակուել էր որպէս ծառաների թարգման, խօսել էր նրանց հետ այն ազատութեան մասին, որ Անգլիայում վայելում են բոլոր դասակարգի մարդիկ: Նա նրանց յայտնել էր, որ Անգլիայում ամեն մարդ գտնուում է օրէնքի պաշտպանութեան տակ, որ Անգլիայում ոչ ոք իրաւունք չունի ուրիշին ծեծել, ֆալսիկային կապել, որ այդ իրաւունքը վերապահուած է միմիայն դատաւորներին, որոնք ընտրուել և նշանակուել են թագաւորի կողմից: Այսպիսի վարդապետութիւններով՝ այդ ֆրանկը նրանց մտքից հանել էր հպատակութեան ու խոնարհութեան դադարը:

Այդ բէզն էլ վստահանալով անհաւատի խօսքերի վրայ, դժբաղդաբար առաջին քայլափոխում կորցրեց իր ժօրութիւնը: Նրա տրտմութիւնն իր զիւլֆերի կորոտեան համար՝ չափ ու սահմանից անցաւ: Ախր նրա մեծ պարծանքն էին այդ զիւլֆերը. նա շատ սէր ունէր իր անձը զեղեցիկ դարձնելու, և անձ, որչափ մեծ էր նրա վիշաք երբ տեսնում էր իրան անարգաբար զրկուած այն բանից՝ որը նրան որոշում էր որպէս մի զաշանդ ¹⁾: Նրա ցաւը աւելի մեծ էր քան կարող էր տանել իր փրկիսփայլութիւնը...

Նա անիծեց ֆրանկ թարգմանին, ֆրանկ թագաւորին և այն երկիրը որտեղ ինքը բերուել էր: Նա երգուեց, որ եթէ հնաբաւորութիւն ունենար ճանապարհ գտնելու դէպի Պարսկաստան՝ իսկոյն ձի կը հեծներ և առանց կանգ առնելու կը քշէր մինչև Դէմավանը և Թէհրանի աշտարակները երևային:

Դլ. իզ.

Անգլիական այցելութեան կարգ ու սովորութիւնների զանգամաւորներ և Արևելեան Հնդկաց ընկերութեան մասին:

Դեսպանի՝ անգլիացուց թագաւորին այցելելու օրը, ինչպէս և մի քանի օրեր էլ դրանից յետոյ, մեր տունն են խուժում զանազան նկարագրի տէր մարդիկ, որոնց զլխաւոր նպատակն էր մեր տանը թողնել զանազան կտոր թղթեր, որոնց վրայ գրուած էին իրանց անուններն ու ընակարանների տեղերը: Անշուշտ նրանց նպատակն էր դեսպանին յարգել, սակայն

1) Դեղեցիկ, վայելչակազմ երիտասարդ:

մեզ հաւատացրին որ նրանց այդ արարքը շատ ուրիշ նշանակութիւններ էլ ունէր—նշանակութիւններ՝ որ մեզ համար դեռ անհասկանալի էին, բայց ժամանակի ընթացքում հասկանալի դարձան:

Մենք զարմանում էինք թէ այդ մարդկանց մեր տան դռան անձանթ անուններ թողնելը ինչ բարի հետեանք կարող էր ունենալ, և սկսեցինք մտածել որ, գուցէ նրանք մի տեսակ շէյթանութիւն ¹⁾ էին անում սակայն մէհմանդար հաւատացրեց մեզ, որ այդ իրանց երկրի սովորութիւնն էր և ոչ մի սատանայութիւն չկար նրանց մէջ:

Բանից դուրս եկաւ որ, ամեն մի տոմս նշանակում էր մի այցելութիւն և մէհմանդարը մեզ համար պարզ հասկանալի դարձրեց որ, եթէ Անգլիայում այցելութեան գործը կատարուէր այնպէս ինչպէս կատարում է Պարսկաստանում, ուր այցելուն նախ մի պատգամաւորի միջոցով յայտնում է իր գալը և յետոյ այցելելիս էլ այնքան երկար է նստում մինչև որ ծխում է երկու-երեք դայլան և նոյնքան էլ սուրճ է խմում՝ ոչ ոքի կեսնք այնքան երկար չէր լինի որ կարողանար կատարել այդ ծիսական կարգը:

Մէհմանդարի այս բացատրութիւնը լսելուց յետոյ, Միրզա Ֆիրուզի համար իւրաքանչիւր բոլէն սկսեց չափից աւելի երկար թուալ, մինչև նա էլ իրան համար այցելոման պատրաստել տուեց, և երբ այդ այցելոմաների կապուցը բերուեց, ցոյց տրուեց իրան, և նա տեսաւ իր անունը նրանց վրայ տպուած՝ ուրախ որտով բացազանցեց՝ «Շուքր օլլահ» ²⁾ և իսկոյն հրամայեց ամենայն եռանդով ցրուել նրանց:

Մեզ այցելեցին իրանց ձեռքում փոքրիկ գրքեր ունեցող մի քանի մարդիկ, որոնց ղիտաւորութիւնը մեզ համար անհասկանալի էր: Նրանցից մէկը, տաճկական սովորութեան համեմատ, մեզանից քախշիշ ³⁾ խնդրեց, որովհետև նա հաւատացրեց մեզ, որ մեր ժամանման ժամանակ ուրախութեան զանգեր էին հնչեցրուել և որ ինքն օգնել էր այդ գործին, այսինքն օգնել էր որ զանգերը հնչեցնէին:

Մենք դեռ զանգերի մասին չէինք լսել որ հնչեցնումն որպէս ցնծութեան նշան: Մեր երկրում զանգերը յայտարարում են մի կարաւանի հասնելը, և երբեմն էլ անհաւատների եկեղեցիների գոյութիւնը. սակայն տեսնելով որ այստեղ զանգեր հնչեցնելը հասարակութեան ցնծութեան միակ նշանն էր կամ

1) Սատանայութիւն. 2) Դոհութիւն Տեառն. 3) Նուէր, պարգև. Ժ. Թ.

ցոյցն է, դեռապանը առանց տատանուելու շնորհեց խնդրուած բախշիչը:

Մէկ մարդ էլ այցելեց մեզ: Այդ մարդը արձանագրում էր ամեն մի անձնաւորութեան անուն, որը գալիս էր իր խոնարհ յարգանքը ժառուցանելու անգլիացւոց թագաւորին: Սա էլ մի վճար պահանջեց:

—Օ՛, սա շատ զարմանալի է, բացականչեց դեռապանը. եկէ՛ք մի քանի բաներ հարցնենք սրանից. մենք անկասկած շատ բաներ կը լսենք այս մարդից անհաւատներ յովորութիւնների մասին:

Բանից դուրս եկաւ, որ պաշտօնական պարտականութիւնն չէր, որ այս մարդը կատարում էր, այլ նա այդ բանն անում էր իր ազատ կամքով: Նա բաւական եկամուտ ունէր, որովհետեւ, ինչպէս ինքը մեզ հաւատացրեց, շատ մարդիկ մեծ անձկութիւն ունէին որ իրանց անունը արձանագրուէր իր մատենանում: Եւ եթէ որեւէ մէկը մերժում էր նրան, նա այդպիսի մարդին խիստ պատժում էր՝ նրա անունը չարձանագրելով իր մատենանում:

Սակայն նրանք՝ որոնց գործն ու պարտականւոյնը մեզ համար երբէք հասկանալի չէր՝ մի խումբ մարդիկ էին, որոնք, որպէս շնորհաւորական երաժշտութիւն վարժուել էին եզան ոսկրները զարկելով երկաթեայ մեծ տապարներին: Սրանք էլ եկան ու բախշիչ խնդրեցին: Մենք աշխատեցինք քննել այս տարօրինակ սովորութիւնը, սակայն չկարողացանք, և վերջնայն եղբակացութեան եկանք, թէ նրանք էլ մեր լուծիների պէս մարդիկ են, որոնք իրանց թմրուկների անընդհատ զբոսը լողներով կարող են լաւ ներդաշնակութիւն պահել եզան ոսկրներով ու տապարներով երաժշտութիւն հանող անգլիացի այս մարդկանց հետ:

Յիրաւի, իւրաքանչիւր բոլէն, որ անցնում էր, մենք աւելի և աւելի տեղեկութիւններ էինք ստանում ֆրանկների ձեւերի, վարք ու բարքի մասին: Դեռապանի ներկայութեամբ մենք վիճաբանում էինք այն բոլոր բաների վրայ, որ ամեն օր տեսնում էինք, երբ, մէհմանդարը մեծ շտապով ներս եկաւ և յայտնեց որ Հինգի թագաւորներն գալիս են մեզ այցելելու:

—Ո՛վ Ա՛լի, բացականչեց դեռապանը, այս ինչպէս է. թագաւորներ են գալիս մեզ այցելելու. և ոչ ոք մեզ նախապէս իմաց չէ տուել:

Մենք վաղեցինք պատուհանների մօտ տեսնելու թէ այդ մեծ անձնաւորութիւնները ինչ հանդէսով էին գալիս: Մենք

կարծում էինք, որ նրանք գոնէ նստած կը լինէին փղերի վրայ, բայց կը զարմանաք որ մենք տեսանք միայն երկու հասարակ անհաւատներ, որոնք կանգնած էին մի հնացած, խախտ, մէջը յարդ թափթափուած կառքի կողքին և սակարկում էին շորերը պատառտուած կառապանի հետ իրանց վճարելիք վարձի վրայ: Եւ այդ երկու մարդիկը, ինչպէս մէհմանդարն ասաց, թագաւոր կոչուած անձնաւորութիւններն էին:

—Ինչպէս, զարմեցաւ դեռապանը, սրանք են Արընգզիբի, Ջէհանգիրի և Շահ Ալէմի յաջորդները: Երևի գուք ծաղրում էք մեզ:

—Կարձ ժամանակում դժուար կը լինի խնդիրները բացատրել, ասաց մէհմանդարը. նրանք կանոնաւոր թագաւորներ չեն. նրանցից մէկը կոչուում է «աթոո» իսկ միւսը՝ «փոխ—աթոո»:

Մէհմանդարը դեռ իր խօսքը չէր վերջացրել՝ երբ երկու թագաւորները ներս մտան: Դժուար էր իմանալ թէ քաղաքավարական ինչ ձևերով պէտք էր պատուասիրել այդ անձնաւորութիւններին. բայց բանից դուրս եկաւ որ նրանք ամենակին չէին սպասում որեւէ քաղաքական ձևով ընդունուել: Նրանք պարզ մարդիկ լինելով ոչ մի մեծութեան ցոյց չէին անում. նրանք աւելի վաճառականների էին նմանում քան թագաւորների:

Առաջին մեծարանքները վերջացնելուց յետոյ, դեռապանը աշխատեց տեղեկանալ թէ նրանք ինչպիսի կառավարութիւն ունէին: Յայտնուեց որ նրանք գլխաւորները կամ առաջնորդներն էին քան և չորս հոգու, որոնք նստում են աթոռների վրայ և որոնք իրաւունք ունին մտածելու և խօսելու ամեն մի խնդրի վերաբերմամբ, որ կապ ունի Հնդկաստանի հետ:

Նրանք մի քիչ աշխատեցին մեզ մի բան հասկացնել իրանց և իրանց կառավարութեան մասին, և ապա դեռապանին հրաւիրեցին իրանց պալատը, ասելով նրան որ նա այնտեղ աւելի շատ բան գործնականապէս կ'իմանար իրանց կառավարութեան տեսակի մասին, քան մի քանի ժամ բացատրութիւններ լսելով:

Որչափ որ մենք կարողացանք ըմբռնել՝ նրանք թէև երկրների տէր էին, բայց իսկապէս թագաւորներ չէին, որ այդ երկրներից հանած եկամուտները իրանց չէր պատկանում այլ ուրիշների, որ նրանք գործակից էին մի թագաւոր կամ ֆարման ֆարմա ուղարկել կալիքաթա, բայց որ, իրանք, իրանց հնդիկ թագաւորը, իրանց նաւատորմիղը, իրանց զօրքերը բոլորն էլ հպատակ էին մի ուրիշ աւելի մեծ մարդու, որն ապ-

րում է երկրի մի հեռավոր անկիւնում, և որ այդ մարդն էլ կրկին անմիջական ծառան է Անգլիայի և Հնդկաստանի շահի:

Մեզ համար իսկապէս բոլորովին անհասկանալի էին մեր լուծ բացատրութիւնները: Մենք շփոթւում էինք, չէինք կարողանում հասկանալ թէ ինչ է նշանակում մեծ թագաւորներ, փոքրիկ թագաւորներ, վեզիրներ, մեծ աթոռների վրայ նստողներ, եռոտանու վրայ նստողներ: Մեզ համար հանելուկներ էին դրանք:

Վերջապէս մեր այցելուները գնացին և դեսպանը խոստացաւ շուտով նշանակել մի օր՝ աւելի լաւ ծանօթանալու կրումպանու հետ, որի մասին ինքն էլ, իր հայրենակիցներն էլ այնքան բաներ էին լսել, և որի գոյութեան մասին, հարկաւոր էր որ Պարսկաստանը լիովին տեղեկութիւններ ունենար:

Երկու թագաւորները փոխանակ կրկին իրենց քայքայուած կառքը մանելու, խառնուեցին փողոցում անցուղարձ անող բացմութեան հետ, և ոչ ոք ուշադրութիւն չդարձրեց նրանց վրայ:

Երբ նրանք լաւ հեռացան, մենք զարմացած լուռ նստեցինք և յետոյ բացականչեցինք:

«Ալլահ, Ալլահ: Ի՜նչ, Հնդկաստանը, այդ փառաւոր կայսրութիւնը, պարսկական յաղթութիւնների ու փառքի այդ վայրը, փողերի ու թանկագին քարերի այդ երկիրը, շաւրի և բինթօրների բուն տեղը, այն դրախտը որի մասին երգել են բանաստեղծները, այն դրախտը որի մասին գրել են պատմաբանները, այն դրախտը որ աւելի հին է քան Իրանը—այն Հնդկաստանը, որի սահմաններում արեւին թոյլ է տրուած քարձրանալ, որի փառաւոր լեռների շուրջը (որոնց մի քանիսը ծածկուած են յաւիտեական ձիւնով և մի քանիսն էլ յաւիտեական կանաչով) թոյլ է տրուած աստղերին ու լուսնին խայտալ և խրախճանալ: Օ՛, ի՜նչ Հնդկաստան. դա այնքան ընկել է, այնքան ստորացել է՝ որ այժմ դրա վրայ իշխում են երկու աննշան մահկանացուներ, որոնք ապրում են արևի ճառագայթներէից զուրկ վայրում—երկու խոզակեր անհաւատներ, որոնք դերժում են իրանց երեսները, որոնք անմաքուր են, ոտքով են շրջում, և, որպէս պետական մարդիկ՝ ճանապարհորդում են կեղտոտ, յարդով լցուած կառքերով:

Այս բանը մեզ շատ աւելի զարմանալի երևաց քան նոյն իսկ բէգ ջանի կառավարութիւնը—բէգ ջանը որ կառավարում էր թիւրքմէններին, իշխելով Սամարղանդի և Բոխարայի վրայ, և որը վարում էր մի կեանք աւելի որպէս մուրացկան քան որպէս իշխան:

Բայց մենք հրաշքների երկրում էինք: Ո՛չ մի օր, ոչ մի ժամ չէինք անցկացնում առանց լսելու կամ տեսնելու մի բան՝ որի նմանը Պարսկաստանում մեր պապերն երազում անգամ չէին տեսել:

Գլ. իդ

Դէլիարիքի՝ այսինքն չերեկողու մասին: Նա երոսական զգեստ է հագնում, բայց չի համաձայնում իր երեսը չժամկել:

Այս ամբողջ ժամանակի ընթացքում չէրքեզուհին ապրել էր ապահով փակուած իր սինեակում, և հաւանականաբար կը շարունակէր այդպէս ապրել, եթէ անհաւատների մէջ գոյուկը շարունակէր այդպէս անիրաւ օրէնք՝ որ թոյլ չէ թիւն չունենար մի բաւական անիրաւ օրէնք: Սակայն որ որեւէ մէկը վայելի էր ստրուկի սեփականութիւնը: Այդ օրէնքը շատ խստիւ պահանջում է որ ամեն անձն ազատ լինի, և եթէ դա կարողանար ազատել չերեկողուհուն, թերեւս նա կը հարկադրուէր իր երեսը բաց անել մարդկանց մօտ և ապրել՝ ազատօրէն խօսակցելով մեր մարգարէին և մեր իմամ-ներին արհամարող անհաւատների հետ: Հէնց որ այս օրէնքը ներքին արհամարող անհաւատների հետ առանց վարանուելու խօսոյն ազատութիւն շնորհեց իր ստրկուհուն և ասաց նրան:

—Դու այժմ ազատ ես. դու այժմ կարող ես անել ինչ որ կամենաս:

—Ո՛վ Մարգարէ, ով Մոհամէդ, բացականչեց Դէլիարիքը. դու չես կամենալ որ ես ստորանամ ու փողոցներն ընկնում անպարկեշտ կանանց նման: Ո՛չ, ոչ, ես ուզում եմ մնալ հէնց այստեղ, ուզում եմ իմ տեղում մնալ:

—Բայց դու ազատ ես՝ ասաց դեսպանը. այս երկիրը ազատ երկիր է. այստեղ ստրուկներ չկան: Գնա՛, այստեղ պարտէզներ կան, այստեղ կանաչ դաշտեր կան, գնա՛, թող հողիդ երջանիկ լինի:

—Հողիս ոչինչ բան կարիք չունի, ասաց չէրքեզուհին. հողիս կարօտ է միմիայն իմ տիրոջ պաշտպանութեան: Թոյլ տուէ՛ք որ գործեմ իմ տիրոջ համար, կարեւ նրա շրթերը, ասեղտուէ՛ք որ գործեմ իմ տիրոջ համար, պահեմ ու խնամեմ նրա փողերն նազործեմ նրա արագչիները, պահեմ ու խնամեմ նրա փողերն ու զոհառները. ես ուրիշ ոչինչ չեմ ուզում: Ես կը մտածեմ ու գոհառները. ես ուրիշ ոչինչ չեմ ժամանակ՝ երբ կը վերավարդի և սոխակի մասին միայն այն ժամանակ՝ երբ կը վերադառնանք Իրան—մեր երկիրը. բայց մինչև այդ ժամանակ՝

մենք պիտի յիշենք որ անհաւատներ ձեռքում ենք և հետևաբար մեր յոյսը պիտի դնենք Ալլահի վրայ...

Դեսպանին այնքան հաճոյացրեց իր ստրկուհու այս անձնուրութիւնը, որ պատուիրեց նրան հագնել ինչ տեսակ զգեստ որ կամենար: Նա ցանկութիւն յայտնեց որ չերքեզուհին դէն դնէր իր չերքեզական զգեստը որ այժմ քրքրուած էր և հագնէր այնպիսի շրջազգեստ որպիսին հագնում են ֆրանկ կանայքը:

Նա աւելացրեց որ Շահն իրան պատուիրել էր որ իր վերադարձին արքայական հարեմի համար ֆրանկ կանանց զգեստներից նմոշներ տանէր, ուստի պատուիրեց Դէլֆարիբի որ նրանց շորերից իր անձի վրայ փորձէր:

Դեսպանի ցանկութեան համաձայն՝ մի մոյգ-կանաչ թաւշեայ զգեստ որոշուեց նրա համար և կանչուեց մի անգլիացի դերձակ այդ զգեստը կարելու համար: Այդ զգեստը պատրաստելու համար՝ դերձակն այնքան բազմատեսակ նիւթեր առաջարկեց որ չէ կարելի նկարագրել. բայց դեսպանը ներհակեց նրան ասելով.

—Ո՛ր հէ՛ մենք պիտի բաւականանանք միայն տրտաքիտով. հոգ չէ թէ ներքինն ինչ կլինի. ինչ ուզում է թող լինի:

Վերջապէս շրջազգեստը պատրաստուեց և մեզ ուրախութիւն պատճառեց: դերձակը Դէլֆարիբի ականջագիտները հանեց նրա ականջներից, մազերը հիւսեց եւրոպական ձևով և գլխին կապեց ու զգեստը հագցրեց: Չէրքեզուհին իր եւրոպական տարագով կանգնեց իր տիրոջ առջև, բայց նա ամբողջ մարմնով գոգում էր. կարծես նա ծածկուել էր Դեսպանի ձեռներով:

—Տօ ինչ է պատահել քեզ, ինչո՞ւ ես այդպէս գոգում, հարցրեց Միրզա Ֆիրուզը:

—Աղա՛, աղա՛, թոյլ տուէք ինձ աղաչել, ասաց խեղճ կինը, որ եթէ անհաւատների շորերն այսպէս են, ուրեմն նրանց կանանց մարմինները գաղանների մօտից արիւնից են կազմուած: Ես գոգում եմ, աղա, մարմինս սառնոյց է կարել:

Քննելով մենք տեսանք որ, երեսի թաւշեայ շրջազգեստից զատ՝ նա տակից ուրիշ հէլինչ չուներ հագնւ. բոլորովին մերկ էր նա. ուրեմն զարմանալի չէր որ նա գոգում էր: Դեսպանը պատուիրեց նրան խորհրդակցել անգլիացի կանանց հետ և իմանալ թէ ուրիշ ի՞նչ բան պիտի հագնէր շրջազգեստի տակից: Միւսուրիս ժամանակ Դէլֆարիբը կրկին հագաւ իր չէրքեզական շորերը, ապա նրանց վրայ՝ եւրոպականը, և մի քիչ տաքացաւ:

Նոյն միջոցին մենք տեսանք որ ամբողջ քաղաքը սկսել էր հետաքրքրուել: Լոնդոնի կանայքն սկսեցին խուժել մեր տունը և իրանց լեզուներով (լեզուներ որ՝ ինչպէս Սաադին ասում է «խօսեցնում են սրտին, և ոտներին մանգալ են տալիս առանց գլխի մէհմանդարութեանը») մի տեսակ ուխտատեղի դարձրին տարաբաղդ չէրքեզուհու բնակարանը: Բայց, Ալլահ, Ալլահ, ի՞նչ զարմանալի տեսարաններ ներկայացրին նրանք մեզ խեղճ հաւատացեալների համար: Օ՛ր, ինչ հրաշալի աչքեր ունէին նրանք—աչքեր՝ անողորմ, աչքեր՝ անգութ: Նրանց թուում ես իսկապէս մի քանի գեղեցկուհիներ տեսայ—այնպիսի գեղեցկուհիներ՝ որոնց առջև մեր օրհնեալ արքայից արքան (ողորմութիւն և խաղաղութիւն նրան) իրան երջանիկ կը համարէր սողալ իր ձեռների և ծնկների վրայ: Նրանք ամենեկին փոյթ չուներին որ մարդիկ տեսնում էին իրանց, որովհետեւ ո՛չ մի անգամ չպատահեց որ նրանք իրանց երեսներն ծածկելու փորձն անէին:

«Խեղճ ֆրանկներ, մտածեցինք մենք,» խեղճ ֆրանկներ, որ միմիայն մէկ կին է սահմանուած իրանց համար: Եթէ մեր սուրը Մարդարէն այստեղ, այս երկրում հաստատած լինէր իր կրօնը փոխանակ սուրը Մէքքայում՝ նա իր հետևողներին չորսի տեղ վեց կին առնելու իրաւունքը կը շնորհէր:

Ես իմ կողմից պիտի խոստովանուեմ որ, ամեն անգամ նրանց տեսնելիս ուղղակի մեռնում էի. իսկ գալով մեր դեսպանին՝ մենք բոլորս տեսնում էինք թէ նա ի՞նչ վիճակում էր, ի՞նչ էր քաշում նա: Մենք տեսնում էինք, որ նախքան միւս լուսնի լուսնին՝ նրա սիրտը կայրուէր, կը խորովուէր և շուտով նա կը դառնար այն իսկական Մաջնունը¹⁾—այն Մաջնունը՝ որ թշերից ու աչքերից էր ստանում իր սնունդը:

Ամեն օր այդ կանայքը գալիս էին այցելելու չէրքեզուհուն: Նրանք իրանց հետ բերում էին ամեն տեսակ խաղալիքներ ու ընծաներ, և նուիրում էին նրան գթալով՝ ինչպէս իրանք էինը ասում, նրա ստրկական ողբալի դրութեան վրայ: Նրանցից մի քանիսը պատկերներ էին տալիս, ոմանք տիկի-նիկներ և ոմանք էլ զրքեր: Դէլֆարիբը շնորհակալ էր նրանց բարի ուշադրութեան համար, միայն թէ ցաւում էր նրանց ընկած, ստորացած վիճակի վրայ: Բայց նա զայրանում էր երբ նրանք աշխատում էին համոզել կամ երբեմն էր փորձում էին ստիպել նրան որ իրանց նման նա էլ գուլպայ հագնէր:

1) Պարսկական Արեւաբլու. Լէյլայի սիրահարը:

Նա շատ զարմանում էր երբ նրանք ասում էին որ մերկ ոտներով երևալուց աւելի անպարկեշտ բան չկայ:

—Ինչպէ՞ս, հարցնում էր Դէլփարիբը. դուք այդքան բծախնդիր էք ձեր ոտները ծածկելու, բայց հակառակ բոլոր պարկեշտութեան՝ ձեր երեսը չէք ծածկում: Իսկապէս դուք պարկեշտութեան վրայ շատ տարօրինակ դադափար ունիք. բոլոր կանանց ոտները միանման են, և եթէ նրանց չծածկեն՝ անպարկեշտութիւն չկայ դրա մէջ, որովհետեւ ոչ ոք չէ կարող նրանց ոտներից ճանաչել նրանց. բայց երբեք—այդ քեզը որ սուրբ է, որ միմիայն ամուսինը կարող է տեսնել, որ պէտք է ամենայն զգուշութեամբ ծածկած պահել, այն դուք ձեր մարմնի այդ մասը—ձեր երեսը չէք ծածկում, բայց էք թողնում որ ամեն մի սրիկա տեսնի, քննադատի, ծիծաղի վրան:

—Ալլահ իլ Ալլահ, ասաց նա մի օր մի երիտասարդուհու, որը ստիպում էր իրան մի գոյգ գուլպայ նուէր ընդունել. —Ալլահ, Ալլահ, ասթաֆօրէլլահ, խեղճ ես, ուղեղդ հիւանդ է: Դու ինձ տուր միայն ազատ սրունքներ, ծածկուած երես, սուրբ Մարգարէի շնորհը, և ուրիշ ոչինչ մի խօսիւ: Զարմանալի վատ բաղդ ենք ունեցել մենք որ եկել, ընկել ենք այն երկիրը, ուր կանայք ծածկում են իրանց ոտները, բայց չեն ծածկում իրանց երեսը:

Թէև անգլիացի այդ կանայքն այդքան բարեսրտութիւն էին ցոյց տալիս դէպի Դէլփարիբը, այնուամենայնիւ նրանց վարմունքի մէջ կար մի բան՝ որ մենք ոչ մի կերպ չէինք կարողանում հասկանալ: Ծիշտ է, նրանք բոլորն էլ գալիս էին տեսնելու նրան, բայց նրանցից ոչ մէկը չէր աշխատում նրա միախառնութեան մէջ նրան ուրախացնել, մի ընկեր ճարելով նրա համար...:

—Ո՞վ ընկեր կը դառնայ, ասում էին նրանք: Ո՞վ կը ընկերանայ մի կնոջ հետ՝ որ ամուսնացած չէ անք մարդու հետ՝ որի հետ նա ապրում է:

Մէկ կին կար, որին գետնանը գանազան օգուտներ էր առաջարկում, եթէ նա յանձն առնէր ապրել Դէլփարիբի հետ և դաստիարակէր նրան. բայց այդ կինը սաստիկ զայրանում էր այդպիսի առաջարկութեան վրայ: Նա մի կին էր որ փողոցներում արձակ համարձակ շրջում, խօսում ու շփում էր տղամարդկանց հետ. թե թե տուած մաս էր գալիս երիտասարդների հետ, միշտ տղամարդիկ այցելում էին նրան, և այնուամենայնիւ նա իր այդ անպարկեշտ վարքի համար չէր դատաւարտւում, ոչ ոք չէր մեղադրում նրան: Նա այդպիսի կին լինելով՝ հանգերձ՝ դարձեալ զայրանում, մոլեգնում էր եթէ

մէկը նրան առաջարկում էր ընկեր դառնալ, կամ նոյն կերպով վարուել իր սեռի հետ քննաչէս անմեղ Դէլփարիբի:

Արդ, մեր երկրում ի՞նչ կասէին այդպիսի մի կնոջ, ի՞նչ կանէին նրան—ոչինչ, նրա մազերը կը կտրէին և իրան մի էջի վրայ կը դնէին՝ երեսը դէպի պոչը դարձրած, պոչը ձեռք դրած ման կածէին հրապարակում և յետոյ կարտաքսէին անապատը որպէս մի պիղծ, անառակ կին:

Այսպէս է բարքերի տարբերութիւնը տարբեր երկրներում և ո՞վ է կարող կասկածել թէ օրն է լաւ, երբ օրհնեալ գործնում մենք կարդում ենք այս խօսքերը:—«Ասացէք հաւատացեալ կանանց որ զսպեն իրանց աչքերը, պահպանեն իրանց պարկեշտութիւնը, ծածկած պահեն իրանց զարդերը, քօղով ծածկեն իրանց կուրծքը, թոյլ չտան որ իրանց ամուսիններից կամ հայրերից և եղբայրներից զատ՝ ուրիշ մէկը տեսնի իրանց զարդերը»:

Արդ, Անգլիայի կինը իր ունեցած բոլոր զարդերը ցոյց է տալիս ում որ կամենում է: Ամեն մի հայր, որդի, եղբայր կարող է տեսնել նրա երեսը. նա ոչինչ բռնով չէ ծածկում կամ զսպում իր աչքերը: Իսկ գալով պարկեշտութեան կամ կուրծքները քօղով ծածկելու խնդրին՝ Ալլահ Ալլահ, մեր օրհնեալ Մարգարէն եթէ այստեղ լինէր՝ սաստիկ հեղուծիւն պիտի կրէր այդ մասին...

Ի՞նչ վիճակում էինք որբեմն մենք—մենք՝ որ խեղճ օտարականներ էինք, մենք՝ որ մեր աչքում կանայքն այստեղ նոր բաներ էին երևում, մենք՝ որ միայն մեր մայրերի, քոյրերի երեսներն էինք տեսել, մենք՝ որ երբ Շահի կանայքը դուրս էին գալիս, պարտաւորւում էինք մեր կեանքը փրկելու համար թաղնուել. կարծես թէ մահը հալածում էր մեզ կանանու: Եւ ահա մենք այստեղ՝ հուրինների աշխարհում էինք— հուրիններ՝ որոնք գրաւում, յափշտակում էին մեզ և մենք կարողանում էինք ազատ, անվախ կերպով նայել նրանց, տեսնել նրանց երեսները, առանց սարսափելու նրանց ամուսինների նախանձից կառ դողալու կախուելու զարհուրանքից:

Այս փոփոխութիւնը չափից աւելի մեծ էր մեզ համար, այնպէս որ ոչ մի ուրիշ բանի վրայ չէինք խօսում կամ երազում: Ես իմ կողմից պիտի ասեմ որ տարաբախտ Զինարի և չարամիտ Շաքարլարի դէպքերից յետոյ, կարծում էի որ այլևս փափուկ զգացում չէր մնացել ինձում. այնուամենայնիւ ամեն քայլափոխում սէրը թռչում էր հոգուս մէջ և սիրտս թրթռում էր յափշտակութիւնից՝ երբ մտածում էի Ֆրանկների անհաւատ աղջիկների անդիմադրելի հրապուրանքների վրայ:

Դլ. ին

Դեպքանը ներկայանում է անդլիացուց թագուհուն եւ մատուցանում է ընծաները:

Ընծաները որ Միրզա Ֆիրուզը բերել էր Անգլիայի Շահի համար, ամբողջ քաղաքում զրոյցի առարկայ դարձան: Ամեն մարդ վազում էր ձիերին տեսնելու: Շալերը նախանձ գրգռեցին կանանց մէջ եւ բանաստեղծական հայելին ընդհանուրի հիացմունքը շարժեց:

Դեսպանի մօտ եկաւ մի խան՝ որին մէհմանդարը ներկայացրեց որպէս Անգլիայի թագուհու արարողապետը: Մենք կարծեցինք թէ նա թագաւորի կանանցի աւագ վերակացուն է, սակայն մեզ հաւատացրին որ Փրանկները այդպիսի պաշտօնեաներ չունին, եւ որ թագաւորի կանանց պատիւը պաշտպանելու համար՝ ամենեւին հսկողների կարիք չկայ:

Այս խանի պաշտօնը, ինչպէս մէհմանդարը բացատրեց, այն էր որ նա արժանաւոր անձնաւորութեանց ներկայացնէր թագաւորի բանուին (աւագ կնոջ) եւ նա, հէնց այդ պարտականութիւնը կատարելու համար էր, որ եկաւ զեսպանի մօտ եւ նրան իր բոլոր հետեւորդներով հրաւիրեց ներկայանալու նրան—թագուհուն:

Թէեւ խանը զեսպանին հրաւիրեց իր թագուհուն այցելելու, բայց նա (զեսպանը) երկիւղ կրելով որ մի գուցէ իր այցելութիւնը վիրաւորանք պատճառի՝ անձկութեամբ հետաքրքրուեց իմանալու թէ արդեօք անգլիացուց Շահը գլխակ էր այդ հրաւերի մասին թէ՞ չէ. սակայն ինչպէս երեւց, ոչինչ կարիք չկար որ նա իմանար կամ նրանից արտօնութիւն խնդրուէր, որովհետեւ թագուհին իրաւունք ունէր տեսնելու եւ խօսելու ում հետ որ ինքը կամենար:

Տեսնելով որ երկրի սովորութիւնն իսկապէս այդպէս է, զեսպանը, առանց որեւէ վախ զգալու ուրախութեամբ ընդունեց խանի հրաւերը եւ որոշեց հետեւեալ օրը ներկայանալ թագուհուն: Միեւնոյն ժամանակ նա խանին յանձնեց թագուհուն տրուելիք ընծաները, որ յանձնուած էր իրան, բայց իրան վերապահեց նրան ուղղուած նամակը յանձնելու պարտականութիւնը, որովհետեւ ցանկանում էր որ ինքն իր ձեռքով յանձնէր այն:

Շուտով մենք շատ բաներ պիտի տեսնէինք, եւ այդ բաները տեսնելու ակնկալութիւնը մի տեսակ տարօրինակ զգա-

ցում եւ յոյզ բերեց մեր վրայ: Մի պարսիկ չէ համարձակուած մինչեւ անգամ երեւակայել մեր շահի հարեմի ընակիչների աչքերը շլացնող շքեղութիւնը եւ անզուգական գեղեցկութիւնը. բայց այստեղ մենք ահա կանգնած էինք իսկ այն զուարճութիւնների սեամի վրայ որ մեր երկրում անգամ բոլոր խօսակցութեան նիւթն էր:

Մենք շուտով տեսնելու էինք Փրանկների թագաւորի կանանց, դուցէ եւ նրանց աղջիկներին. եւ շատ քչերը կարող էին այդպիսի բազմաւորութեան հանդիպել:

«Փառք Ալլահին, ասացինք մենք. եթէ փողոցներում եւ փողոցի անկիւններում մեր տեսած գեղեցկուհիները այնպէս են՝ որ գրաւուած են մեր սրտերը, ուրեմն ինչքան հրապուրիչ եւ յափշտակիչ պիտի լինին նրանք, որոնք գերել են մի թագաւորի սիրտ. որքան գեղեցիկ պիտի լինին նրանք, որոնց թոյլ չէ տրուած ուրիշ կանանց պէս երեւալ մարդկանց առաջ եւ որոնց դիւթանքները պիտի նման լինին այն գոհարներին, որ պահուած են ապահով արքայական գանձարանում:

Դեսպանը հագնուեց սովորականից շատ աւելի փառաւոր կերպով: Նա զարդարեց իր անձը մի շապկով, որը պատրաստել էր մի անհաւատ դերձակուհի եւ որի ամբողջ շուրջն ու ծայրերը ասեղնազործուած էր եւ աւելի սպիտակ էր քան Ազրիգաղի¹⁾ ձիւնը:

Ես, յիշելով իմ երեսի այն մասերը, որ գրաւել էին քմահաճ Շաքարլարին՝ մեծ ջանք արի վերանորոգելու այդ մասերի գեղեցկութիւնները: Ես թարմացրի մօրուքիս գոյնը եւ անուշահոտութիւն տուի. բխիսերիս ծայրերը սրեցի, ուրորեցի վեր գէպի աչքերիս անկիւնները եւ թարմ փայլունութիւն տուի զիւլֆերիս:

Առաւօտն եկաւ. մենք բոլորս հագնուեցինք, զեսպանը վարդաջուր սրսկեց թագուհուն յանձնելիք երջանկաբեր նամակի մարմաշեալ եւ մետաքսիայ ծածկիչի վրայ եւ յետոյ մտնելով մեզ համար ուղարկուած արքայական կառքը՝ ճանապարհուեցինք դէպի պալատը:

Պալատում մեզ ընդունեցին միայն տղամարդիկ: Այնտեղ ոչ մի բան չկար, որ ցոյց տար թէ կանայք էլ են ընակուած: Բոլոր ընակիչները տղամարդ էին: Ինչքան տարբեր մեր երկրում, ուր հարեմներում գեղանի բանտարկեալները իրանց ամուսիններից եւ երբեմն էլ իրանց եղբայրներից զատ՝ ուրիշ ոչ ոքի երես չեն կարող տեսնել:

¹⁾ Արաբաւ լեռուր.

խառնաճ էր թափուած դրա վրայ: Բոլոր ներկայ եղողները հետաքրքրուեցին իմանալու թէ այդպիսի փոքրիկ գլխարկ ինչ հնարքով էր կարող գլխի կտարի վրայ դրուել և մնալ առանց վայր ընկնելու. սակայն երբ դրա համար գործածուող գլխաճաղերը դուրս բերուեցին՝ բանը պարզուեց: Թագուհին հաւանեց և գնահատեց մի քանի շատ գեղեցիկ վերմակներ, ինչպէս և մի քանի քաշմիրի շալեր և Սպահանի թաւիշներ:

Դեռ պահը բաւական վարկ շահեց բացատրելով մոմիայի²⁾ (ընծաներից մէկն էլ մոմիայ էր, որ այնքան մեծ անուն ունի Պարսկաստանում) բժշկական յատկութիւնները, որից նա բերել էր մի փոքրիկ քանակութեամբ մի կիտուածանկար տուփի մէջ: Նա ասաց, որ եթէ մի մարդի, կամ ձիու կամ վառեակի սրունքը կտարուի և այդ սպեղանուց մի վերակապի վրայ քսուի ու կապուի կտարուած տեղին՝ մի ամիս չլրացած բոլորովին կը բուժուի: Այդ նա ասաց, սակայն մեզ շրջապատողների դէմքից երևաց, որ նրանք չհաւատացին նրան:

Թագուհու ներկայութիւնը մեզ այնքան ղրազեցրել էր, և մենք այնքան տարուել էինք նրանով, որ դեռ այս ու այն կողմը չէինք նայել տեսնելու այն գեղեցիկութիւններին—նրա դատըրերին, որոց մասին այնքան բաներ էինք երեւակայել: Մենք ոչ լուսնաման երեսներ տեսանք, ոչ «չինարի բոյ», ոչ Չէյրանի աչքեր, ոչ մետաքսափայլ և մինչև ոտները հտոնալ մազերի ծամեր, բայց շուտով մենք գլուխ տուինք մի քանի պճնազարդ զգեստներով տիկիներին, որոնց տեսանք թէ չէ՝ բացականչեցինք «մաշալլահ, մաշալլահ» որպէսզի չար աչքը չհարուածէր նրանց:

Այդ տիկիները մեզ շատ բաներ հարցրին քաղցրութեամբ, և թէպէտ մենք տեսանք որ թագաւորի դատրերի մասին մեր կազմած գաղափարները (որ առաջացել էին երևակայութիւնից և աւելի այն պատմութիւններից որ մենք կարդացել էինք «Անթարուս» և «Հազար ու մէկ գիշերում») չհաստատուեցին՝ այնուամենայնիւ մենք բաւարարուեցինք նրանով որ այս երկրում, քողածածկ երեսը աւելի պակաս նշանակութիւն ունի քան մեր երկրում, և որ բանականութիւնն ու զգայութիւնը կատարում էին պահապանների և դումանների պաշտօնը:

Մենք անձկութեամբ հետաքրքրուեցինք իմանալու թէ արդեօք թագաւորի դատրը մասերը ամուսնացած էին թէ ոչ. սակայն զարմանալի, մեզ տուեց թէ «նրանք ամուսնացած չեն»:

2) Պատուական խէժ, որ ծորում է մի ժայռից Քիրմանում:

առութեամբ ոչ միայն կարող էր ինքն իրանկառավա և ամբողջ մի կայսրութիւն: Նա՝ բանուն այնպիսի հանգարտ, մեղմ բայց վսեմ վարք ունէր, որ մենք նրան տեսնելու օրից՝ նրա մասին խօսելիս՝ «արամ բանու» էինք կոչում նրան:

Դեռ պահն իրան յանձնուած նամակը մատուցեց թագուհուն, որը ստանալով հետաքրքրուեց իմանալ թէ արդեօք Պարսկաստանի մեծ բանուն իր ձեռքով էր գրել թէ ոչ: Մենք տեսանք որ դեռ պահը կարմրեց շփոթութիւնից, որովհետեւ, աւաղ պարսիկ տիկիներ գրել չգիտէ. պարսիկ տիկիներ չունի այդ կատարելութիւնը և հետեւապէս, դեռ պահը ինչ պատասխան էր կարող տալ թագուհու հարցին: Նա վերջապէս խոստովանուեց, որ պետական մեծ մոնշին էր գրել նամակը, և երբ թագուհին նայեց թարգմանութեանը՝ ժպտաց. բայց թէ այդ ժպտը արտայայտութիւն էր հիացմունքի թէ ուրիշ բանի՝ ներկայ եղողներից ոչ մէկը չկարողացաւ ասել մեզ:

Նա յետոյ քննական աչքով նայեց ընծաներին և իր ուշադրութիւնը դարձրեց գլխաւորապէս պարսկական իզական սեռի ամբողջ ձեռք զգեստի վրայ: Այդ զգեստի առեղնադործած նկարները, կտորների աղնութիւնը և դրա վրայի ոսկու և դոհարների փայլունութիւնը նրան հիացրեց: Նա շատ ցանկանում էր որ իրան բացատրութիւն տրուէր այդ զգեստի ամեն մի մասի վրայ: Սենեակում դառնալով բոլոր կանայքը հաւաքուեցին դեռ պահի շուրջը, երբ վերջինս բացատրում էր դրան հաղնելու ձևը:

Նրանք շատ զարմացան շապկի ձևի և կարի վրայ, և միւսնոյն ժամանակ հետաքրքրուեցին թէ ինչու դա այդքան կարճ էր: Նրանք շատ նշմարանքներ արեցին ջիւրբէների և ժակէտների վրայ, բայց երբ առաջ բերուեց վարտիկը, նրանք չնայած որ ակնածում էին թագուհու ներկայութիւնից, այնուամենայնիւ այնքան դուրսնացան, որ սկսեցին քահ-քահ ծիծաղել: Նրանք սկսեցին մէկ իրանց նայել, մէկ վարտիկին: Նրանց խնդութիւնը անդիմադրելի էր. նրանց խնդութեան առարկան—վարտիկը՝ որ բաժրակով ու ճամկաւոր դիպակով այնքան հաստացրուած էր՝ փայտի պէս ուղիղ կանգնել էր սենեակի մէջ տեղում, և անշուշտ պարմանալի հակապատկերն էր ներկայացնում Փրանկ կանանց թոյլ, ծփուն զգեստներին:

Ի միջի այլոց կար և մի արաղգիր¹⁾, որը շատ հիացմունք պատճառեց, որովհետեւ ասեղնադործութեան շատ մեծ աշ-

1) Մի տեսակ գլխարկ. բառական թարգմանութեամբ նշանակում է «քրտինք բռնող»: Նոյեմբեր, 1905.

խատանք էր թափուած դրա վրայ: Բոլոր ներկայ եղողները հետաքրքրուեցին իմանալու թէ այդպիսի փոքրիկ գլխարկ ինչ հնարքով էր կարող գլխի կատարի վրայ դրուել և մնալ առանց վայր ընկնելու: սակայն երբ դրա համար գործածուող գլխածաղերը դուրս բերուեցին՝ բանը պարզուեց: Թագուհին հաւանեց և գնահատեց մի քանի շատ գեղեցիկ վերմակներ, ինչպէս և մի քանի քաշմիրի շալեր և Սպահանի թաւիշներ:

Դեսպանը բաւական վարկ շահեց բացատրելով մոմիայի²⁾ (բնծաներից մէկն էլ մոմիայ էր, որ անքան մեծ անուն ունի Պարսկաստանում) բժշկական յատկութիւնները, որից նա բերել էր մի փոքրիկ քանակութեամբ մի կիտուածանկար տուփի մէջ: Նա ասաց, որ եթէ մի մարդի, կամ ձիու կամ վառեակի սրունքը կտորուի և այդ սպեղանուց մի վերակապի վրայ քսուի ու կապուի կտորուած տեղին՝ մի ամիս չլրացած բոլորովին կը բուժուի: Այդ նա ասաց, սակայն մեզ շրջապատողների դէմքից երևաց, որ նրանք չհաւատացին նրան:

Թագուհու ներկայութիւնը մեզ այնքան դադեցրել էր, և մենք այնքան տարուել էինք նրանով, որ դեռ այս ու այն կողմը չէինք նայել տեսնելու այն գեղեցկութիւններին—նրա դստերներին, որոց մասին այնքան բաներ էինք երեակայել: Մենք ոչ լուսնանման երեսներ տեսանք, ոչ «չինարի բոյ», ոչ ջէյրանի աչքեր, ոչ մետաքսափայլ և մինչև ոտները հասնող մազերի ծամեր: Բայց շուտով մենք գլուխ տուինք մի քանի պճնադարդ գեղատեսերով տիկիներին, որոնց տեսանք թէ չէ՝ բացականչեցինք «մաշալլահ, մաշալլահ», որպէսզի չար աչքը չհարուածէր նրանց:

Այդ տիկիները մեզ շատ բաներ հարցրին քաղցրութեամբ, և թէպէտ մենք տեսանք որ թագաւորի դստերի մասին մեր կալմած դադափարները (որ առաջացել էին երեակայութիւնից և աւելի այն պատմութիւններից որ մենք կարդացել էինք «Անթարու» և «Հադար ու մէկ գիշերում»), չհաստատուեցին՝ այնուամենայնիւ մենք բաւարարուեցինք նրանով որ այս երկրում, քողածածկ երեսը աւելի պակաս նշանակութիւն ունի քան մեր երկրում, և որ բանականութիւնն ու զգայութիւնը կատարում էին պահապանների և դուէնաների պաշտօնը:

Մենք անձկութեամբ հետաքրքրուեցինք իմանալու, թէ արդեօք թագաւորի դստերը ամուսնացած էին թէ ոչ: սակայն զարմանալի, մեզ ասուեց թէ «նրանք ամուսնացած չեն»:

2) Պատուական խէժ, որ ծորում է մի ժայռից Բիրմանում:

—Ինչպէ՞ս, հարցրեց դեսպանը մէհմանդարից. ինչպէ՞ս, ձեր թագաւորը ինչո՞ւ մեր Շահի պէս չէ անում. նա ինչո՞ւ չէ պարտաւորացնում իր վեզիրներին և մեծ խաներին որ իրանց ճակատը տրորեն արքայական պալատների սեւանքին՝ որպէս ամենամեծ շնորհ որ կարող են վայելել՝ ամուսնանալով իր աղջիկների հետ: Մեր Շահը ոչ միայն զիջում է այդպիսի շնորհներ անել, այլև յաճախ ընդարձակում է իր հարստութիւնը, շնորհելով իր վեզիրներին իր դստերը՝ որպէս պարգև, շատ անգամ էլ նրանց վրայ աւելացնելով աւելի հասակաւոր բանուները—նրանց մայրերը: Եւ Շահիս մօրուքը—վկայաբուժական գեղանք, ես երգում եմ որ, եթէ նրանք—վեզիրներն ու մեծ խաները, իսկոյն իրանց երեսի վրայ չընկնեն և գետինը չհամբուրեն՝ «արքայից արքայի ստուերն երբէք չպակսի» ասելով՝ նրանց գլուխները մի սև փողի նշանակութիւն չեն ունենալ... Ե՛րգում եմ ձեր հօր մօրուքով որ մենք այդպիսի խնդիրները աւելի լաւ ենք կարգադրում Պարսկաստանում:

Աւելին հետաքրքրուելով մենք իմացանք որ, Փրանկների մէջ արքայազները ամուսնանում են մուսուլմանների սովորութեան համեմատ, այսինքն տղան ու աղջիկը առաջուց չեն տեսնում միմիանց, այլ հէնց այնպէս լսում են միմիանց մասին արած փոխադարձ նկարագրութիւններն և ամուսնանում են: Փեսան իր կողմից ուղարկում է մի ծեր կին տեսնելու հարսնացուին, որը հեռուից սիրում և յետոյ տարւում է փեսայի մօտ, լինի վերջինս գեղեցիկ կամ տգեղ՝ նա, աղջիկը ամուսնանում է նրա հետ:

Մենք մէհմանդարի ականջին ընկնելով հարցրինք, թէ արդեօք մեզ մօտ կանգնած տիկիներից որոնք էին թագաւորի ստրկուհիները, բայց նա կրկին ասաց այն՝ ինչ՝ առաջ էլ ասել էր ու մենք երբէք չէինք հաւատացել: Նա դարձեալ ասաց, որ նորին մեծութիւնը ստրկուհիներ չէ պահում, և որ նա միմիայն մէկ կին ունի:

—Բայց նա իր պալատում պարուհիներ չո՞ւնի, հէքիաթչիներ չո՞ւնի, իրան քնացնողներ չո՞ւնի, հարցրինք մենք:

Մէհմանդարը մեզ հաւաստիացրեց որ Փրանկների պալատներում այդպիսի անձինք չեն հարկաւորում ու չեն պահում, որ մարդիկ ու կանայք միասին են պարում, որ նրանք պարում են միմիայն իրանց զուարճութեան՝ և ոչ թէ ուրիշ բանի համար: Նա ասաց, որ Փրանկները խորշում են հէքիաթչիներից, ամենևին չեն հովանաւորում նրանց:

Մենք հեռացանք թագուհու մօտից՝ աչքներս աւելի բացուած քան էին մեր տեսակցութիւնից առաջ: Ամեն օր մենք

նոր-նոր բաներ էին տեսնում ու լսում, և ինչ՝ բան որ առաջ անհասկանալի էր մեզ համար՝ մասնաւորապէս կանանց վերաբերմամբ՝ սկսում էր աւելի պարզուել և աւելի հասկանալի դառնալ:

Գլ. իգ.

Մեքքայի կողմը գտնելու դժուարութիւնները. Պարսիկները վճռում են զործադրել իրանց սովորութիւնները:—Նրանք որոշում են իրանց հարկաւոր եղած մսի համար ոչխարը իրանց ձեռքով մործել:

Մենք այնքան զրադուած էինք մեր զանազան այցելութիւններով, որ համարեա ժամանակ չէինք ունեցել մտածելու որ մենք մուսուլման ենք, և որ մենք իբրեւ մուսուլման՝ բնակւում էինք անհաւատների մէջ:

Մենք այնքան ցուր կեանք էինք անցկացնում, որ օր աւուր թուլանում էինք մեր օրեկան որոշ ժամանակներում աղօթելու և լուացուելու պարտականութեան մէջ: Մահամէզ բէգին սոսկում էր պատճառում այս: Նա մեր հաւատի խիստ պաշտպանն ու նախանձախնդիրը լինելով՝ անդադար պարսաւում էր մեզ և խիստ կերպով պնդում էր որ հարկաւոր էր մեզ մաքուր մնալ և չվարակուել մեզ շրջապատողներից, չհետեւել նրանց օրինակին —այն անհաւատների օրինակին՝ որոնք խկապէս, կարծես թէ ապրում էին աշխարհում, անկրօն, անհաւ. ամ: Նա բաւական ժամանակ էր, ինչ մտահոգութեամբ աշխատում էր որոշել զէրէյի¹⁾ ճիշտ կողմը. բայց այդ բանը դեռ գոհացուցիչ կերպով չէր աջողուել իրան: Դժբաղբար նրա զէրէյ նէման²⁾ կոտորուել էր և նա կասկածում էր որ, եթէ մենք մի կողմնացոյց ճարէինք մեր հաւատը ծաղրող անհաւատների միջից՝ արդեօք դա կարող կլինէր մեզ ցոյցտալ ճիշտ ուղղութիւնը:

Այդ էլ թողած՝ նա բոլորովին երկիւղի մէջ էր ընկել, որովհետեւ այն օրից ինչ մենք Անգլիա էինք հասել, նա գոնէ մէկ անգամ էլ արեւի գոյն չէր տեսել: Նա սկսել էր հաւատալ որ, Պարսկաստանում Յրանգստանի մասին լսուած պատմութիւնները ճիշտ են, և որ Անգլիայում արեւ չկայ:

Ղէրէյի կողմը որոշել կարողանալու յոյսը կտրեց նա, և այդպէս յուսահատ մնաց՝ մինչև մի առաւօտ նա մեր ծառաներից շատերի հետ միասին նետուեց դեսպանի մօտ գոչելով «մուջլէհ»³⁾ արեն եկել է:

1) Մեքքայի կողմը, զէպի ուր մահմեդականները աղօթելիս դարձնում են իրանց երեսները: 2) Կողմնացոյց: 3) Աւետիս:

Եւ, յիրաւի, երբ մենք վեր նայեցինք դեղնագոյն մթնոլորդի մէջ, որ բաղկացած էր ծուխից և գոլորշիներից՝ տեսանք արեգակին: Սակայն մեզանից շատերն սկսեցին կասկածել. նրանք չէին կարողանում հաւատալ որ իրանց տեսածը նոյն փառաւոր լուսատու մարմինն էր որ փայլում էր Պարսկաստանում. որովհետեւ այնտեղ՝ մեր երկրում, ոչոք այնքան զօրաւոր աչք չունէր որ կարողանար նայել նրա պայծառութեանը, այն ինչ այստեղ՝ մենք կարողանում էինք հանգիստ կերպով նայել նրան ճիշտ այնպէս՝ ինչպէս նայում ենք լուսնակին:

Ինչևէ, երբ մեզ մի կերպ համոզեցինք որ մեր տեսածը խկապէս արեգակն է՝ շա՛տ ուրախացանք. և քանի որ այս բարեգուշակ տեսարանը տեղի ունեցաւ մի «սպիտակ օր»¹⁾ այսինքն ամսի տասնհինգերորդ օրը, մենք դեսպանին շնորհաւորեցինք, ասելով, «մորարէք, մորարէք»²⁾: Մահամէզ բէգն էլ, միևնոյն ժամանակ, համոզուեց որ ինքը դուրս էր Մեքքայի ճիշտ կողմը:

Բայց արեգակի վրայ մեր զգացած մեծ ցնծութիւնը պատճառ դարձաւ հաստատելու, որ անգլիացիներից շատերը բոլորովին անտեղեակ էին մեր կրօնի մասին, որովհետեւ նրանք մեզ կրակապաշտների տեղ դրին և եղբակացրին որ իբր թէ մենք արեւին ենք պաշտում, երկրպագում ենք արեգակին: Նրանց խաներից մէկը — մի ականաւոր լորդ, որը նստում էր թագաւորի ժողովներում և իր կարծիքն յայտնում էր գործերի յարմարութեան և անյարմարութեան մասին, երբէք չէր մոտենում դեսպանին առանց ասելու, «հա պարոն, էլի դեռ արեւը չկայ»:

Մի օր, երբ այնքան ցուրտ էր որ ջրերը սառոյց էին կապել, այդ խանը գալով դեսպանի մօտ, որը վառարանի առաջ նստած տաքանում էր՝ սասաց նրան.

— Օ՛ պարոն, ես տեսնում եմ որ դուք կրակ էք պաշտում:

Նմանի այս խօսքի վրայ, Միրզա Յիրուզը բարկացաւ և դառնալով ինձ որ իր առջև կանգնած էի՝ բացականչեց.

— Այս ինչ խօսքեր են... այս մարդը չգիտէ որ եթէ մենք կրակապաշտ լինէինք՝ դոնէ չէինք պաշտիլ իրանց երկրի

1) Պարսկաստանում անոտիապաշտ մարդիկ տարբերութիւն են դնում բարեբաստ և չարաբաստ օրուայ մէջ՝ սկսելով սպիտակ կոշիկով նրանց: Ամեն ամսի 13, 14 և 15-րդ օրը, նրանք սպիտակ են համարում:

2) Շնորհաւոր, բարեբախտութիւն:

Մ. Թ.

այս զգուշիւ, ծուխ անող կրակը: Նոյն իսկ գեարրերը ¹⁾ երկրայութեամբ են վերաբերուած դէպի իրանց կրակի մաքրութիւնը, որչափ առաւել մենք՝ որ նրանց վրայ նայում ենք որպէս ամենապիղծ անհաւատներ:

Յետոյ դառնալով մէհմանդարին՝ ասաց.

— Ի սէր Ալլահի, ասացէք այդ խանին որ մենք մեր երկրում ուրիշ ոչ մի ժամանակ երբեք կրակ չենք պաշտում, միայն թէ երբ ցուրտ է լինում:

Միրզա Ֆիրուզի այս խօսքին՝ Մոհամէդ բէգը որ ներկայ էր՝ աւելացրեց.

— Եւ ասացէք նրան, որ մեր սուրբ Մարգարէն, (օրհնեալ լինի նրա անունը) մեր սուրբ գրքի քառասուն մէկ երրորդ սուրէյում պատուիրում է՝ «պաշտեցէք ոչ արեւ, ոչ լուսին, այլ միմիայն Ալլահին» որը ստեղծել է նրանց:»

Այս խօսքերը, ինչպէս երևաց, բաւականութիւն չտուին խանին: Մէհմանդարի թարգմանութեամբ՝ նա մտաւ երկար բացատրութիւնների մէջ մի հինաւուրց անհաւատի մասին, որը, ինչպէս յայտնուեց, շատ աւելի տեղեկութիւններ էր ունեցել քան մեր պատմադրները, և որը, իր գրութեան մէջ հաւատարմութիւն էր այս խանին ու ամբողջ Անգլիային որ, իբր թէ մենք կրակապաշտ ենք, որ մենք մեր ձիերի վիշերը կրտում ենք ի պտտիւ արեւի:

— Հա, հա, բացականչեց դեսպանը, որը միշտ պատրաստ էր մի կատակ անելու. հա, հա, ես տեսնում եմ որ դուք ձեր երկրում արեւ չունիք, ուրեմն թոյլ տուէք ինձ հարցնել թէ՝ ի պատիւ Ռբին էր դուք ձեր ձիերի պոչը կտրում:

Սա՛նը թողեց հեռացաւ, արորելով իր ձեռքերը և ասելով՝

— Կրակը շատ լաւ բան է, կրակը շատ լաւ բան է:

Ցաւելով այդ ազգի տգիտութեան վրայ, որոնց մէջ մեզ վիճակուած էր ապրել, մենք վճռեցինք այլևս զանցառութեան չտալ մեր կրօնական պարտականութիւնները, այլ պիտի փարել այն պաշտամունքներին՝ որ մեր սուրբ Մարգարէն սահմանել է մեզ համար: Մենք վճռեցինք պաշտպանել մեր ճշմարիտ հա-

1) Գեարրերը իրանց սուրբ կրակը վառ են պահում այնպիսի վառելիքով որ ոչ ծուխ է անում, ոչ էլ հոտ է տալիս: Նրանք թոյլ չեն տալիս որ այդ կրակի հետ խառնուի ոսկոր կամ որևէ ուրիշ զարշահոտ կամ կեղտոտ նիւթ: Նրանք թոյլ չեն տալիս որ կրակը կպցնելու համար, որևէ մէկը իր բերանով փչի, մի դուցէ անմաքուր հոտ կամ շունչ խառնուի դրա հետ:

ւատը, և հետևաբար, որոշեցինք ոչխարը մեր ձեռքով մորթել մեզ հարկաւոր եղած միսն ունենալու համար:

Երբ անգլիացի անհաւատները տեսան որ մեր խոհարար Հասանը պատրաստուած էր մեր տան մէջ՝ սենեակների մէկում մի ոչխար մորթել՝ բողբոջի ձայն բարձրացրին այն կեղտոտութեան դէմ, որ առաջ պիտի դար այդպիսի սովորութիւնից. սակայն երբ նրանք լսեցին Մոհամէդ բէգին գոռալիս՝ «բիսմիլ-լահ», և բացատրելիս մեր այն օրէնքը որ արգելում է մարդուն ուտել այն՝ որից արիւն չէ հոսել՝ նրանք մնացին ապշած, շուարած և, զիջանելով՝ գլուխները կախ գցեցին:

Միրզա Ֆիրուզն էլ տնօրինեց որ այդ օրից՝ մորթուելիք հաւերի վիշերը պարսից սովորութեան համեմատ կտրուէին ու դետին գցուէին, որպէսզի նրանցից արիւն գնայ մինչև մեռնելին, այնպէս որ, Ալլահի օրհնութեամբ, մենք կարողանայինք առանց խղճահարուելու ուտել մեր կերակուրը:

Այս սովորութիւնները վերահաստատուեց յետոյ, մենք սկսեցինք ապրել և կերակրուել աւելի հանգիստ կերպով քան արել էինք այն օրից՝ ինչ հեռացել էինք մեր երկրից, թէպէտ մենք հա՛մոգուած էինք որ, ապրելով մի անմաքուր երկրում, մեր աղօթքները ոչ թէ նոյն օգուտներն և արդիւնքները չէին կարող ունենալ, այլ կիսով չափ էլ չէին կարողանայ ունենալ ինչ ունենում էին մեք սեպհական հողի վրայ:

Մոհամէդ բէգը սպառնաց որ, երբ մենք վերադառնանք Պարսկաստան՝ մոլլահները վճիռ կարձակեն որ մենք կրկնակի աղօթք անենք, ասելով թէ՝ չկայ բէհէշտ ¹⁾ այնպիսիների համար, որոնք իրանց աղօթքները վեր են առաքում Ալլահին մի երկրից, որը լի է խողերով և ողողում է գինիով. որովհետև այդպիսի երկրից վեր տաքուած աղօթքները ճանապարհին կը բռնուեն նախ քան նրանց՝ ամենաբարձր երկինք հասնելը:

Մոհամէդ բէգի այս խօսքերը հաճելի կերպով ազդեցին մեզ, և մեզանից շատերը բոլորովին թողին աղօթելը. որովհետև, ասացինք մենք, «թէ մենք պիտի պարտաւորուենք Պարսկաստանում կրկնակի աղօթք անել, ուրեմն էլ ինչի՞ համար աղօթենք քանի դեռ Անգլիայում ենք:

Ինչևէ, մենք կամաց-կամաց սովորեցինք դուրս գալ փողոցները, թէև մեր զգեստն ու մեր տրտաքին տեսքը մեծ ուշադրութիւն էր գրաւում Քաղաքի մեծ լարիւրինթոսից անցնելիս՝ մենք վախենում էինք որ մի դուցէ չկարողանանք

1) Դրախտ:

Վրկին ճանապարհ գտնել դէպի տուն: Ոչ մի բան չկար որ ուղղութիւն տար մեր քայլերին, որովհետեւ բոլոր տները նոյն ձեւն ունէին, բոլոր տան դռները միանման էին, բոլոր պատուհանները միաձև էին: Ո՛չ բաղնիք կար, ոչ քարվանսարա, ոչ սափրիչի խանութ, ոչ աղբակոյտ՝ որ գտնէ նրանցով մի նշանատեղ ունենայինք: Մի փողոց կար, որ անվերջ, անծայր էր և աւելի ուղիղ՝ քան Սպահանի չահար բաղը: ¹⁾

Մենք յաճախ ճանապարհ էինք կորցնում. մինչև անգամ մեր տնից շատ հեռու էլ չգնացած՝ էլի ճանապարհ էինք կորցնում: Ի վերջոյ, ես վճռեցի գործ դնել մի հնարք—մի հնարք՝ որ ես աջողութեամբ գործ էի դրել Մազանդրանի անտառներում, երբ թիւրքմէնների գէրին էի: Այդ անտառների ծառերի մօտից անցնելիս՝ ես նրանց վրայ դանակով կտրում, նշան էի անում, և այս միջոցով, երբ ճանապարհ էի կորցնում, կարողանում էի կրկին գտնել: Այստեղ ես մի կտոր կաւիճ ճարեցի և ամեն մի փողոցի անկիւն հասնելով՝ նշան էի անում, և ինձ աջողութեամբ էր այդ հնարքով շատ հեռու տեղեր գնալ և վերադառնալ տուն, առանց որեւէ մէկի ընկերակցութեան կարիքն ունենալ:

Սակայն իմ այս շրջագայութիւնները վտանգաւոր էին, որովհետեւ մենք մի տարօրինակ ժողովրդի մէջ էինք ապրում և հազիւ թէ մի օր անց էինք կացնում առանց մի արկած ունենալու: Մի անգամ ես բաւական հեռու գնացի մեր տնից, Մոհամէդ բէգը հետս էր. բարեբախտաբար մենք հասանք մի կանաչ դաշտ, ուր շատ անհաւատներ ձեռնում, զբօսում էին: Դուցէ քրիստոնէական մի տօն էր այդ օրը. շատ սիրուն օր էր, արևը փայլում էր պայծառ ինչպէս մեր երկրում: Մենք հասանք մի գեղեցիկ տեղ—մի մարդագետին՝ որի դալար խոտը զորդի պէս հարթ ու փափուկ էր: Մոհամէդ բէգը դռնէ, «Ալլահ, Ալլահ, ինչ հմայիչ տէսք է այս, ինչ լաւ տեղ է աղօթելու համար: Այդ բոլորին մէջիդների մէկի ժամացոյցը յայտարարեց անգլիական կէս-օրը: Մոհամէդ բէգը այլևս չկարողացաւ դապել իրան:

—Ահա դժբ, ¹⁾ասաց նա. թէպէտ մենք այստեղ մուէզին չունինք որ արտասանի մեր հաւատի դաւանանքը, և մեզ աղօթքի հրաւիրի, այնուամենայնիւ մենք չպիտի արհամարհենք այս յայտարարութիւնը:

Ահա այստեղ շուր կայ. մենք կը կատարենք մեր լուսաման արարողութիւնը և կաղօթենք:

¹⁾ Չորս այգի, չորս պարտէզ: ²⁾ Չօհր՝ կէս օր:

Ճիշտն ասած՝ ես երբէք չեմ աղօթող չէի եղել:

Այն օրից ինչ ես բաստ ²⁾ էի նստել Ղուսի սրբավայրում, ուր ես այնքան աղօթել էի, որ ինձ կը բաւականանար իմ ամբողջ կեանքում, և ուր ես այնքան աւելորդ երկրպագութիւններ էի արել—այո՛, այն օրից՝ ես միշտ զանցառութեան էի տուել իմ կրօնական պարտականութիւնները, և միմիայն այն ժամանակ էի կատարել՝ երբ տեսնէի որ չկատարելով՝ անձս վտանգի է ենթարկուելու: Բայց այստեղ, այս անսուրբ երկրում, ուր մարդ աղատ է այդպիսի վտանգներից, ես շատ երջանիկ էի զգում և երբէք էլ փոյթ չունէի եթէ չէի կատարում կրօնական պաշտամունքներս. սակայն այս դաշտում, ես չէի ցանկանում վիրաւորել ընկերիս, և թէպէտ ես մերժեցի նրա առաջարկը, բայց և այնպէս հաւաստիացրի նրան, որ ես կը սպասեմ մինչև ինքը իր աղօթքը վերջացնի:

Ամենից առաջ, նա մի մօտ առուակում լուաց իր ձեռները, թևերը, ոտները և ականջների ետևը և յետոյ ստուգելով Մէքքայի կողմը, նստաւ գետնի վրայ և սկսեց ժողերը սանրել: Ապա նա իր գրպանից հանեց իր կնիքները, մատանիները, հայելին ու ամեն արժէքաւոր բան, որ նա ունէր իր վրայ, և ծոցից հանելով սուրբ կաւի ³⁾ կտորը, ինչպէս և իր թէսքին՝ ²⁾ դրեց իր առջև և աղօթելու առաջին դիրքը բռնեց:

Անհաւատները հաւաքուեցին մեր շուրջը: Թէ նրանք մեզ ինչի տեղ էին դնում՝ դժուար է ասել: Շատ հաւանականաբար նրանք կարծում էին թէ մենք ձեռնածուներ էինք, որովհետեւ նրանք շատ մեծ հետաքրքրութեամբ էին նայում այն զանազան իրերին, որ Մահմէդ բէգը իր գրպանից հանել խոտի վրայ էր դրել:

Երբ Մոհամէդ բէգը իր ոտները զոյգ դրած կանգնած էր և ամենայն ջերմեւանդութեամբ արտասանում էր Փաթէն ³⁾, և երբ նա իր թևերը բարձրացրեց, անհաւատները, ես հաւատացած եմ, կարծեցին որ նա շուտով պիտի թռչէր օդի մէջ՝ կամ պիտի բարձրանար ու մի պտոյտ դործելով կրկին իջնէր իր ոտների վրայ, ինչպէս անում էին իրանց խեղկատակները: Սակայն երբ նրանք տեսան, որ նա իր ձեռները բարձրացնելով կատարեց իր երկրպագութիւնը, ճակատը դիպցնելով ցեխի կտորին, որի վրայ մակադրած էր մեր սուրբ մարգարէի և տոմսերկու իմասների անունները՝ նրանք կարծես թէ յուսա-

²⁾ Ապաստանուել էի. ¹⁾ Պարսիկները աղօթելիս՝ իրանց առջև են դնում մի կտոր չոր ցեխ, որ աւոււմ է իւր թէ Մէքքայի հողից է: ²⁾ Մեզիս սիկ: ³⁾ Ղորանի առաջին աղօթքը (զուլխը): Ծ. Թ.

հատեցին, որովհետև չկատարուեց իրանց սպասածը: Նրանցից մէկը լրբութեամբ յանդգնեց վերցնել այդ կաւի կտորը, որին լաւ նայելով՝ տուեց իր ընկերներին՝ տեսնելու:

Իմ ազգային պատուարժանութիւնը վիրաւորուեց: Ես թէն ամբարշտ էի, այնուամենայնիւ չէի կարող տանել այդպիսի լրբութիւն, այդպիսի վիրաւորանք, չէի կարող տեսնել մեր սուրբ Մէքքայի կաւի կտորի անարգութիւնը: Ես յառաջ նետուեցի անհաւատների ձեռքից խլելու այդ նշխարը, սակայն իմ այդ փորձն արժանացաւ նրանց ծաղրական աղաղակներին: Մոհամէդ բէգը սաստիկ զայրացած՝ ոտի կանգնեց և՛ իր կրօնն անարգողներին պատժելու վճռականութեամբ՝ դանակը քաշեց և մօտ էր մխելու անհաւատներից մէկի փորը՝ երբ նա մի աներևոյթ ձեռքից—մի դէպի կամ անգլիացի ջիննի ձեռքից—իր փորին այնպէս մի ուժգին հարուած ստացաւ, որ նրա զայրոյթը փախուեց բերանից, մօրուքը ցրուեց, երեսն սպիտակեց՝ մեռելի երես դարձաւ և աչքերից ջուր սկսեց հոսել:

Աղօթքը դեռ երբէք այնքան ջերմեռանդ չէր եղել: Նրա բերանից փոխանակ օրհնութեան բառեր դուրս դալու, անէծքներ դուրս թափեցին, և երբ նա կարողանում էր շունչ քաշել՝ նզովք էր կարգում ամբողջ անգլիացի ազգի գլխին:

Մեր դրութիւնը շատ սոսկալի էր, մանաւանդ երբ մեզ շրջապատող մարդիկ տրամադրուեցին Մոհամէդ բէգին աւելի խիստ պատիւ տալ: Երեւի նրա փորին հասցրուած հարուածը բաւականութիւն չէր տուել նրանց:

Այդ մարդկանց մէջ մէկը կար, որ ամենից աւել զայրացած էր: Նա կատարում էր շատ քաջադորձութիւններ, որոնց նպատակը մենք ոչ մի կերպով չէինք կարողանում հասկանալ: Նա՛ այդ մարդը, մի անգամ իր բռնեցքը դէմ բռնեց իմ ըթին և յետոյ իր բաճկոնակը հանեց, իմ կարծիքով՝ նա այդ ցոյցով թշնամութիւն էր նշանակում, թէպէտ ես գիտէի որ գլխարկ վերցնելը (նա իր գլխարկն էլ վերցրեց) հակառակն էր նշանակում: Ես շատ զարմացայ երբ տեսայ որ բազմութեան միջից մի ուրիշ մարդ էլ դուրս եկաւ, յառաջ քայլեց և նոյնպէս հանեց իր բաճկոնը:

«Տարօրինակ մեծարանքներ են սրանք», մտածեցի ես. բայց ես շուտով հասկացայ ամեն բան: Բազմութեան մէջ ես ճանաչեցի մեր գեսպանի ծառայութեան մէջ գտնուող անգլիացիներից մէկին, և հազիւ ժամանակ ունեցայ ինձ ճանաչացնելու նրան՝ երբ, ով զարմանք, Մոհամէդ բէգը ու ես ալիանա եղանք մի կուռի, որ տեղի ունեցաւ այդ երկու հոգու

մէջ—մի կուռ՝ նման մեր փահլիւսները ¹⁾ անգամ դեռ չէին արել:

Նրանք կռուեցին եռանդով ու վճռականութեամբ, սակայն շատ շուտով մեր դեսպանի ծառայ անգլիացին յաղթող հանդիսացաւ: Նրա բռնեցքներն աւելի թուեց էին տեղում իր հակառակորդի երեսին՝ քան ճիպոտները՝ ֆալսիկային կապած ոտների տակին: Նա այնքան հարուածեց նրան, մինչև նրա երեսը բոլորովին կորցրեց իր դժագրութիւնը և նա գթութիւն խնդրեց:

Լաւ ծեծ ուտելուց յետոյ, վերջապէս նա հաշտուեց իրան յաղթողի հետ: Երկուսն էլ ձեռք թօթուեցին իրար հետ և երկուսով հեռացան, ըստ երեւոյթին, որպէս լաւ բարեկամներ: Մենք, ինչևէ, չէինք կարողանում զարմանքից դուրս գալ. ոչ էլ կարողանում էինք ամենևին հասկանալ մեր անգլիացի ծառայի միջամտութեան նպատակը, թէպէտ նա մեզ հաւաստիացրեց, որ իբր թէ ինքը կռուեց միայն մեզ պատուելու համար:

Մենք յաճախ լսել էինք, որ արաբները շատ հիւրասէր են, որ նրանք շատ քաղցրութեամբ են վարւում օտարականների հետ: Մենք լսել էինք, որ արաբը իր վերջին ոչխարն անգամ մորթում է օտարականին հիւրասիրելու համար. որ նա ինքն իրան զրկում է ամեն բանից, որպէսզի չլինի թէ իր հիւրը տուժի կամ անհանգիստ լինի. բայց կանգնել և կռուել, և իր աչքերը կուրացնելու վտանգին ենթարկել կամ ծեծուել ու գլորուել՝ այդ մենք երբէք չէինք լսել:

Եւ այնուամենայնիւ մենք տեսանք որ մի անհաւատ նոյն դորձը կատարեց—մի անհաւատ՝ որին մենք մեր մտքում դատապարտում էինք յաւիտենական պատժի: Երկար ժամանակ Մոհամէդ բէգն իր միտքը տանջում էր ու չէր կարողանում իմանալ թէ ինչ բանի վերադրել այդ երևոյթը: Շատ մտածելով՝ նա միայն այսքանն հասկացաւ, որ ճակատագրի շնորհիւ այդ ծեծը, որ շատ հաւանականաբար իրան պիտի տրուէր՝ տրուել էր մի ուրիշի: Մենք տուն վերադարձանք շատ բացականչութիւններ անելով և ապշեցնելով դեսպանին՝ մեր արկածը նրան պատմելով:

¹⁾ Ըմբիշներ:

ԳԼ, ԻԷ.

Հաջի Բարան նկարագրում է պարլամենտի բացումը (նիստը):—Նա խօսում է անգլիական մի քանի սովորութիւնների մասին:

Մինչ այս՝ արդէն մի մեծ և ընդհանուր շարժում էր անգլիացիների մէջ: Մինչ ցարդ դատարկ մնացած տները յանկարծ լցուեցին ընակիչներով: Այն փողոցները, որ մենք առաջ կարծում էինք շատ բազմամարդ էին՝ այժմ լցուեցին այնքան մեծ բազմութեամբ և այնքան բազմաթիւ կառքերով, որ մարդ դժուարութեամբ էր կարողանում անց ու դարձ անել: Կանայքն սկսեցին այս ու այն կողմը վազվզել. նրանք գնում էին միմիանց աներ. զարմանալի էր տեսնել թէ ինչ շարժում կար նրանց մէջ էլ: Ընդհանուր տեսարանը մեզ յիշեցրեց Սուլթանիէի ամառանոցից՝ մեր Շահի Թէհրան վերադառնալիս իր ամբողջ բանակով:

Մենք հետաքրքրուեցինք իմանալու այս տեսարանի պատճառը: Մեզ զանազան բացատրութիւններ տուին: Մեզ ասացին թէ՝ պետական մեծ խորհուրդը պատրաստում էր նիստն ունենալու, յայտնեցին նաև որ, թէպէտ Անգլիայում արդէն աւելի քան հազար հաաոր օրինաց գրքեր կան՝ այնուամենայնիւ դարձեալ կարիք էր զգացւում աւելին ունենալու: Ոմանք ասում էին որ, իբր թէ կառավարութիւնը շատ փոք է շուայլում, և թէ պիտի վճռուի որ ապագայում նա պակաս ծախսի: Ուրիշները հաւատարացնում էին մեզ թէ՝ մեծ խորհուրդը նիստ էր ունենում վիճաբանելու մի հին խնդրի մասին, որի վրայ նրանք հակաճառել էին վերջին հարիւր տարուայ ընթացքում՝ առանց սակայն մի բան առաջ տանելու կամ մի որոշ վերջաւորութեան գալու: Այդ հին հարցը կամ խնդրին այն էր թէ՛ արդեօք իրանց ժողովրդի եօթը միլիօնը պիտի շարունակի դժգոհ և ապստամբ մնալ թէ՞ հակառակը:

Այս բոլոր ասածներին մենք ոչ մէկին չէինք կարողանում հաւատալ, որովհետև մենք մեզ տալիս էինք այն հարցը թէ միթէ՞ խելքի գալիք բան է որ անգլիացու պէս մի հզօր, մի հարուստ և մեծ աշողութիւն վայելող ազգ իրան ենթարկի այդպիսի չլսուած ամբաստանութիւնների: Դեռավանք վճռեց որքան կարելի էր, իրողութիւնն իմանալ, որպէս զի լիովին հաղորդէր իր վեհապետին—արքայից արքային:

—Այդ ինչպէս է, ասաց նա, մենք միայն մէկ գիրք ունենք—մեր զուբանը, որի մէջ ամփոփուած է մեր բոլոր օրէնք-

ները. իսկ այստեղ, ասաց նա, մենք տեսնում ենք որ ուղտաբեռներով գրքեր կան և դարձեալ բաւական չեն համարւում: Անգլիայում ամեն մի դադի կամ շէյհօլիսլամ եթէ պատահամբ փոխադրուելու լինի մի ուրիշ տեղ դատաւորութիւն անելու՝ նրան հարկաւոր էր լինի առ նուազը յիսուն ուղտ, որպէսզի կարողանայ իր հետ աանել իրան հարկաւոր եղած գիտութիւնը: Յետոյ, գալով այն խնդրին որ ուղում են կառավարութեան ծախքերը սահմանափակել կամ աւելի քչացնել, յանուն Ալլահի, ապա ինչի պէտք է թագաւորը—եթէ նա անսահման իրաւունք ու իշխանութիւն չունի իր գանձարանի վրայ: Մեր շահընշահը կարելի կտար այն մարդի աւանջը—ով կուզի լինի նա—որ կը համարձակուի քննել կամ հարց գնել թէ մի թագաւոր ինչ իրաւունքներ ունի իր սեփական հարստութեան կամ նոյն իսկ իր հպատակների ստացուածքի և կեանքի վրայ:

Միւս խնդիրը մեր խելքից դուրս բան էր. դա մի խնդիր էր՝ որ մենք ամենին չէինք կարողանում հասկանալ, ըմբռնել: Դա մինչև մի աստիճան վերաբերում էր կրօնի: Մեր լսած պատմութիւններից պարզ էր, որ Անգլիայում բնակուող մահմեդականները՝ կրօնի տեսակէտից՝ շատ ողորմելի վիճակում էին. որովհետև եթէ Անգլիան իր հպատակներին թոյլ չէր տալիս ազօթել, ուրեմն, յանուն Շահի մօրուքի, ինչ պիտի սպասէինք մենք մահմեդականներս:

Զնայած անգլիացիներին՝ իրանց թագաւորի դէմ բռնած այս ընթացքին՝ երևում է որ նա՝ թագաւորը, ամեն տարի թագակիր գլխի բոլոր փառքով, շքով և մեծութեամբ՝ իր յօժար կամքով գնում է պետական մեծ ժողովը բաց անելու և մինչև անգամ հրաւիրում է այդ ժողովին մտածել և կարգադրել թէ ինչքան ծախք պիտի անի ինքը. նա նաև հրաւիրում է նրան որոշել նախարարների, զօրագլուխների, զօրագնդերի և նաւերի թուերը, դեսպաններ նշանակել և մի խօսքով՝ որոշել իր անելիք բոլոր ծախքերը:

Այդ մեծ խորհուրդը, ինչպէս մեզ հաւատացրին, մինչև անգամ համարձակւում է կարգադրել թէ թագաւորը ինչպէս պէտք է պահի իր սեպհական կնոջը: Եթէ մեր այս բոլոր լսածների գոնէ կէսը ճշմարիտ է, ասացինք մենք, ուրեմն պիտի հաւատանք որ միւս կէսն էլ ճշմարիտ է:

Միւրդա Թիրուզը հրաւիրուեց ներկայ լինել այդ մեծ ժողովի բացման հանդիսին: Նա ընդունեց հրաւերը, որովհետև ուղում էր իր աչքով տեսնել ամեն բան, ապա համոզուել: Ինչքան մենք կարողացանք իմանալ՝ այդ մեծ ժողովը մինչև

մի պատիճան նմանում էր մեր այն մեծ սէլամ-իօմին, որ ամեն տարի տեղի է ունենում Նովրուզի տօնին:

Մէհմանդարը յայտնեց դեսպանին որ այդ առթիւ թագաւորին ներկայացող անձնաւորութեանց թիւը սահմանափակ լինելով՝ ցանկալի էր որ ոչ ես, Հաջի Բաբա և ոչ էլ մեղանից որեւէ մէկը դնար դեսպանի հետ: Հետեապէս՝ դեսպանը գնաց միմիայն մէհմանդարի ընկերակցութեամբ, սակայն մենք վրձուեցինք մի եղանակով ճանապարհ գտնել՝ տեսնելու արքայական թափօրը:

Ամբողջ քաղաքը շարժման մէջ էր: Մենք դեռ անհաւատներն այդքան հոծ բազմութիւն չէինք տեսել: Մենք՝ մի բուռ ճշմարիտ հաւատացեալներ՝ մեծ բազմութեան մէջ աննշան էինք. բայց ուրախ էինք որ այդպէս էր. թէև մենք մեր մօրութենքի մէկ մաղն անգամ չէինք փոխիլ մեր առաջ շարժուող միլիօնաւոր սև գլխարկներն հետ:

Մենք տեղաւորուեցինք մի ծառի տակ՝ այն պարտիզում՝ որի միջով ճանապարհ էր բաց դէպի մեծ խոհրդի ժողովատեղին: Մի քանի ծառուղիներ էին ընկած այն պողոտայի կողքերին, որտեղից թագաւորը պիտի անցնէր: Այդ պողոտայի երկու կողմին՝ զեղեցիկ ձիերի վրայ նստած հեծելազօրքեր էին կանգնած՝ ճանապարհը ազատ պահելու համար:

Պահ մի մենք ամենից շատ ուշադրութեան առարկայ դարձանք, և մօտ էր որ նեղանայինք ամբոխի վարմունքից՝ երբ՝ բարեբախտաբար թագաւորի մօտենալը խլեց նրանց ուշադրութիւնը, և մենք աչքներս լայն չռելով՝ սպասեցինք տեսնելու նորին մեծութեան անցը: Լսուեցին տարօրինակ ձայներ. մենք կարծեցինք որ գուցէ այդպիսի տարօրինակ ձայներ հանելով են անգլիացիք մեծարում իրանց թագաւորին: Այդ ձայները մի կերպով նմանում էին արաբ կանանց ձայներին, որ նրանք հանում են երբ մի մեծ անձնաւորութիւն մօտենում է իրանց: Ազաղակների, հառաչանքների խառնուրդ էր այդ ձայները:

Հէնց որ թագաւորի մեծ կառքը մօտեցաւ, ամբոխը խռտացաւ և մեր մօտ կանգնած հազարաւոր մարդիկը սկսեցին այնպէս շուռց հանել, որ մենք հաւատացինք որ ոչ մի թագաւոր աւելի սիրելի չէր իր ժողովրդին ինչպէս էր անգլիացւոցը: Ժողովրդի կողմից ցոյց տրուած այդ մեծ հաւատարմութիւնն ու յարգանքը ունեցաւ իր անմիջական ազդեցութիւնը, որովհետև մենք էլ յակամայից սկսեցինք նրանց միանալ մեր անկեղծ շփոններով: Մենք սկսեցինք այնպէս ոգևորուած ու եռանդուն կերպով սուլել, որ մեր երեսի գոյնը սևացաւ: Մողա-

նի¹⁾ դաշտերի բոլոր օձերը միասին՝ չէին կարող իրանց կատաղած ժամանակ՝ մեզանից աւելի մեծ շփոն հանել:

Բոլոր թամաշաչիների (հանդիսատեսների) համար դիտողութեան առարկայ դարձանք. սակայն որքան դարմացանք և նոյն իսկ, կարելի է ասել, որքան վախեցանք մենք՝ երբ տեսանք, որ փոխանակ մեզ քաջալերելու և գովելու, ինչպէս մենք սպասում էինք, մեզ շրջապատեցին մի մեծ խումբ մարդիկ՝ ներկած ճիպոտները ձեռքներում: Սրանց ետևից եկան մի քանի ձիաւորներ, որոնք շատ անքաղաքավարի կերպով մեզ հրաւիրեցին իջնել ծառից, որի վրայ բարձրացել էինք, և հետեւել իրենց... չգիտեմ... դէպի ուր:

— Ի՞նչ են ուզում այս մարդիկը, բացականչեց Մոհամեդ բէգը. ի՞նչ աղտեղութիւն են ուտում սրանք:

— Կուղէս դրանց իմ դանակի համը առնել տամ, ասաց Աղա բէգը:

— Զաւակիդ հոգին սիրես, խստութիւն մի բանեցնիլ ասացի ես, եթէ ոչ դրանք կը խփեն մեր փորերին, ինչպէս արին Մոհամեդ բէգին:

Տեսարանը շատ խառնուեց և մօտ էր մեր դրութիւնը վատանար. բայց մի լաւ հագնուած փրանկ մօտենալով և ճանաչելով մեզ՝ իսկոյն միջամտեց և ներկուած ճիպոտներով մարդկանց հազկացրեց, որ ինչ անկարգութիւն էլ որ արել էինք՝ առաջացել էր միայն տգիտութիւնից: Նա մեզ ազատեց նրանց ձեռքից և բարեւարտաբար ընկերակցեց մեզ դէպի տուն: Երբ տուն հասանք՝ մենք նրան պատմեցինք թէ է՞նչ էինք արել, և յետոյ իմացանք, որ մենք փոխանակ պատուելու անգլիացւոց Շահին՝ աւելի վատ էինք վարուել նրա հետ քան վարւում են մի շան հետ:

— Լա իլ Ալլահ, գոչեց Մոհամեդ բէգը. այս ի՞նչ երկիր է. ո՞վ էր մտածում թագաւորին հայհոյել, այն էլ իր երեսին: Իհ, եկէք հեռանանք այս ժողովրդի միջից. սրանք վատ մարդիկ են. մարդ երբէք այս մարդկանց չէ տեսնում աղօթելիս: Սրանց կանայքը անամօթ են, սրանք աղտեղութիւն են կուտակում իրանց թագաւորի գլխին:

— Հոգիս վկայ, բացականչեց Աղա բէգը, ես կարծում էի որ Փրանկները սուլելով և շփոնով են պատիւ մատուցանում. բայց տես, մենք ի՞նչ աղտեղութիւն ենք կերել:

— Մեր թագաւորի ժողովրդականութիւնը, ասած յիշեալ

1) Մի կտոր գետին՝ որ ընկած է Արաքս գետի մօտ և նշանաւոր է իր բազմաթիւ օձերով:

պարոնը, կախումն ունի այնպիսի հանգամանքներից, որոնց վրայ ոչ մի մարդկայն ոյժ չէ կարող իշխել: Ժողովուրդը տգետ է և նրան առաջնորդում են խարդախ դեմագոգներ¹⁾: Եթէ հացը թանկ է, եթէ առևտուրը դանդաղ է, եթէ ժողովուրդը առտում է խողաղութիւնը, կամ եթէ թագուհին վատ է ընթանում՝ ժողովուրդը իր գանգատը ներկայացնում է թագաւորին՝ սուլելով: Հետեւեալ տարին գլխուք թէ հացը թանկ չէ այլ աժան է և առևտուրը տաք, ժողովուրդը թագաւորին տեսնելով՝ ուրախութեան ցոյց է անում: Եթէ թագաւորի նաեւն ու զօրքերը յաղթութիւն են տալիս՝ ժողովուրդը չափազանց բարի զգացում է արտայայտում:

Եթէ թագաւորի նախարարները լաւ ճառեր են խօսում, աշխատում են հարկերը թեթեւացնել՝ ժողովուրդը իր կեանքը զոհում է իր արքայի համար: Ո՞վ է կարող ուրեմն երաշխաւորել թէ ժողովուրդը երբ և ինչու զոհ կամ դժգոլ կըլինի: Դա այնքան անհաստատ է, ինչքան քամին որ փչում է:

— Լսեցէք պարոն, տասցի ես բռնելով մօրուքիս ծայրը և ցոյց տալով նրան, տեսնում էք այս:

— Այո, տեսնում եմ, պատասխանեց՝ նա:

— Լաւ, ուրեմն սրանով ես երդում եմ—և սրանից աւելի սուրբ բան չկայ ինձ համար—երդում եմ որ եթէ Թէհրանի ժողովուրդը համարձակուի իր Շահի ներկայութեամբ թքի կամ նայուածքով և խօսքով որ և է անպատուութիւն արտայայտող շարժում անի, նա իսկոյն ընդհանուր կոտորածի հրաման կարձակի և ոչ մէկին չի թողնիլ որ հետեւեալ առաւօտեան արեւը տեսնի. Բոլոր իմամները վկայ, որ ասածս այնքան ճշմարիտ է, ինչպէս գիտեմ, որ ես այս բոլէիս այստեղ կանգնած եմ:

Այս խօսքերիս վրայ՝ պարոնի աչքերը ապշանքից չռուեցին, և նա գուցէ տեսնելով թէ մեզ համար ինչքան աժան են միմիանց պիւլսները, խոր գլուխն տուեց ու հեռացաւ:

Մինչ այս, դեսպանը վերադարձաւ, և երբ մենք նրան ու մէհմանդարին պատմեցինք մեր գլխին եկածը, նրանք մխիթարեցին մեզ՝ միայն ծիծաղելով մեզ վրայ:

— Եթէ դուք, ասացին նրանք, անգլիացի ամբոխից սպասում էք նոյն խոնարհութիւնն ու ստրկութիւնը որ ունին պարսիկները՝ շատ սխալւում էք: Նրանք այնքան տարբեր են, ինչքան տարբեր է մեր ալեկոծուող մերթ խաղաղուող ծովը այն տղմուտ ջրից, որից խմում է ուղտը:

¹⁾ Ապստամբները կամ խռնակիչները պարագլուխներ:

Իր կողմից՝ Մոհամէզ բէգն ասաց.

— Եթէ այսօր և նախանցեալ օրը մեր տեսած բոլոր բաները բացայայտիչ են անգլիացի ժողովրդի գործերի ու տարրքների, ուրեմն ես կուզէի պատկանել այն տղմուտ ջրին՝ որից խմում է ուղտը:

Միբղա Թիրուզը յետոյ նկարագրեց իր արկածները:

Ո՛չ որ այնքան կարճ ժամանակում այնքան բան չէր տեսել ինչքան տեսել էր նա: Նա տեսել էր թագաւորին բազմած իր գահի վրայ. տեսել էր ամեն տեսակ զգեստներ. նա տեսել էր ոսկի, արծաթ, թաւիշ, փայտեր, սրեր և իշխանական ոսկէ զաւազաններ: Նա տեսել էր մարդկանց բազմութիւն՝ որին առաջնորդում էր կեղծ մագերով քեաղխողան, և որ ամենից վեր էր՝ տեսել էր կանայք ևս: «Օ՛ ինչպիսի կանայք» ասաց նա, «ես բոլորի վրայ էլ սիրահարուեցի. նրանք բոլորն էլ ամբօղ էին: Ես տեսայ ձիւնից աւելի սպիտակ մարմիններ, տեսայ սպանող աչքեր, տեսայ ժպտացող ատամներ:»

Մենք դեռ այդպիսի գրութեան մէջ չէինք տեսել դեսպանին. բայց, ինչպէս ինքն ասում էր, կանանց թուում եղել էր մէկը որ միւսներից աւելի գեղանի էր եղել, և որի հրապոյտների մասին նա զառանցում էր: Երբէք նրա մարմով չէր անցել թէ մի մարդկային էակ կարող էր այդքան գեղեցիկ, այդքան դիւթիշ լինել: Նրա սիրտը վառւում, խորովւում էր նրա սիրով:

Քաջայայտ էր որ միմիայն այդ հանգամանքի շնորհիւ էր որ նա հաշտուել էր՝ ֆնալ անհաւատների մէջ և այժմ մենք նոր հասկացանք մեր անմահ շէյխի խօսքի ճշմարտութիւնը թէ՛ «նստեցէք մահուան հրեշտակի հովտի ամենախուլ ստուերում և թողէք որ սէրը ձեզ ընկեր լինի. անապատն այն ժամանակ ձեզ համար զրախտ կերևայ՝ և ձեր թշուառութիւնը՝ երանութիւն»:

Իր սիրած այդ գեղանի արարածին՝ դեսպանը անուանեց ջալիլբէյլէլու¹⁾: Նա երդուեց մեզ հաւատացնելով որ նրա աչքի տերերը 2) աւելի քնքոյշ էր քան վարդինը, որ նա աւելի պայծառ էր քան 14-րդ օրուայ լուսինը, և որ նա՝ իր հասակի իսկ աչքիբիբումն³⁾ էր: Մի խօսքով, նա հաւատացնում էր որ նա մի կատարեալ փիւնիքս էր, որ նա «մէկերի մէկն» էր:

¹⁾ Սիրտը լափշտակող: ²⁾ Արտեանունքներ է նշանակում: ³⁾ Գագաթ, կատար, կեանքի գարուն:

Գլ. ԻԸ

Միրզա Ֆիրուզը հրաւիրւում է ընթրիքի: Նա տեսնում է որ հանդէսներում նախապատուութիւնը կանանց է տրւում եւ ոչ թէ տղամարդկանց: Նրա դիտողութիւնը գինի խմելու մասին:

Այժմ ամբողջ քաղաքում կարծես թէ տիրում էր մի նոր բայց ընդհանուր ոյժ, որ դրդում էր մարդկանց հազար ու մէկ ձևով ողջունել և շնորհաւորել միմեանց՝ այն էլ այնպիսի աղիթներով որ բոլորովին նոր էին մեզ համար: Տղամարդիկ որոնում էին կանանց, իսկ կանայք ընդունում էին տղամարդկանց: Առաւօտը նրանք այցելեցին միմիանց՝ խօսելով փոքր կարեւորութիւն ունեցող խնդիրների մասին, յետոյ ձի նստելով կամ կառք մտնելով գնացին համախմբուեցին մի տեղ. յետոյ ցրուեցին, դանազան խմբակներ կազմեցին ճաշելու համար: Թէպէտ մինչև նրանց ճաշի վերջանալը արդէն մեր քնելու ժամանակն եղաւ, այնուամենայնիւ նրանք կրկին հաւաքուեցին աւելի մեծ խմբերով, և պատրաստուեցին պարել այնպիսի ձևով՝ որ մեզ համար դժուար է բացատրել:

Այն օրը որ դեսպանը ներկայացել էր պարլամենտում, դրա յաջորդ օրը մէհմանդարն եկաւ նրա մօտ և ասաց.

— Ահա ձեզ համար հինգ ընթրիքի հրաւերներ այսօրուայ համար:

— Ալլահ իլ Ալլահ, բացականչեց Միրզա Ֆիրուզը, հինգ հրաւերներ. բայց ով է կարող մէկ օրում հինգ անգամ ճաշել կամ ընթրել:

— Կարիք չկայ որ հինգ տեղումն էլ ընթրէք, պատասխանեց մէհմանդարը, բաւական է որ դուք միայն մէկ հրաւերն ընդունէք. դուք միայն մէկ տեղ ընթրեցէք, բայց կարող էք զբանից յետոյ միւս տեղերն էլ գնալ: Ահա այստեղ մի խմամբ հրաւիրագրեր:

Մենք բոլորովին զարմացանք:

— Ո՞վ է կարող այդքան նեղութիւն կրել և էլի ապրել, ասացինք մենք: Մենք պարսիկներ ենք. երբ օրուայ վերջին աղօթքն ասուում է՝ մենք անկողին ենք մտնում և զարթնում ենք արշալոյսին: Այս ի՞նչպէս բան է:

— Դուք շուտով կը սովորէք, ասաց մէհմանդարը: Այս եղանակին՝ մենք շատ քիչ տարբերութիւն ենք քնում ցերեկուայ ու գիշերուայ մէջ:

Առանց շատ տատանուելու, դեսպանը համաձայնեց և

պատրաստուեց մէհմանդարի ընկերակցութեամբ գնալ վէզրնիւրից մէկի տունը, որը նրան հրաւիրել էր ընթրիքի: Նա հագաւ իր ամենալաւ շոքերը. գլխին ծածկեց շուրջը շալ փաթաթուած հանդիսական գլխարկը և իր գօտու մէջխրեց կոթն ազամանդներով զարդարուած դաշոյնը: Նա աւելի յարմար դատեց Փրանկստանի կօշիկ հագնել (շատ մեծ դէպքերում միայն նա հագնում էր մեր պարսկական բարձրակրունկ մաշիկները) որովհետեւ անկարելի էր որ նա միշտ կարողանար իր կօշիկատարին իր հետը տանել: Նա պատուիրեց ինձ իրան ընկերակցել, ես էլ աշխատեցի ըստ կարելոյն լաւ հագնուել:

Ոչ ոք չեկաւ մեզ յայտնելու թէ ինձոքը պատրաստ է. ոչ ոք չեկաւ մեզ թիսիլլահ ասելու, այլ մենք ուղղակի գնացինք վէզրի տունը, որի դուռն երբ հասանք՝ մի քանի յաղթանդամ ծառաներ պինդ բաղխեցին մի ուրիշ փակուած դուռ՝ յայտարարելով մեր գալուստը:

Իսկոյն ներսից դուրս եկան մի քանի ուրիշ ծառաներ, որոնք մեզ ներս հրաւիրեցին, և մինչև մենք հասանք դահլիճը դեսպանի անունը մի քանի տեղերում արտասանուեց որպէս յայտարարութիւն: Դահլիճի մուտքում մեզ ընդունեց վէզիրը, որը իր հիւրերից շատերի պէս շրջում էր այս ու այն կողմը. որովհետեւ, ինչպէս երեւց, այդ մասին կատարեալ ազատութիւն կար:

Մենք յետոյ գնացինք վէզրի կնոջ մօտ, որը իրան նոյնքան ազատ էր պահում ինչպէս իր ամուսինը, և մեծ ջանք էր անում մեր գալուստը ողջունելու իր բաղցր ժպիտներով:

Այնտեղ կային նաև մի քանի ուրիշ խանութներ, որոնք շատ քաղաքավարի և շատ գեղեցիկ կանայք էին: Եթէ նրանք բոլորով ծածկած լինէին իրանց սպիտակ մարմնի որոշ մասերը՝ ինձ իսկոյն սիրային տենդ կը բռնէր. բայց քանի որ նրանք ծածկուած չէին՝ ես հաղիւ թէ մտածեցի որ նրանք կանայք են:

Սօսակցութիւնն սկսուեց: Բոլոր ներկայ եղողները կարծես թէ մտահոգ էին իմանալու թէ արդեօք այդ օրը մենք տեսել էինք արեւ. որովհետեւ բոլորը պնդում էին որ այդ օրը արեւ տեսնուել էր, բայց թէ միայն մէկ ժամ կամ կէս՝ այդ մասին կարծես թէ իրանք էլ կասկածում էին:

Դեսպանը յայտնադէպ ձանձրացած լինելով շարունակ ակնարկութիւններ լսելով մեր կարծեցեալ արեւաշուտի մասին վերաբերմամբ դարձաւ վէզիրի կնոջը և ասաց նրան:

— Դուք, ի հարկէ, ձեր երկրում արեւի կարիք չունիք,

քանի որ այնպիսի խանութներ ունի՞ր՝ որոնց աչքերը լոյս և ուրախութիւն են տալիս աշխարհին:

Երբ թարգմանուեց զեսպանի այս խօսքը, բոլորը հաւանեցին, և վէզիրը շատ ուրախ տրամադրութեամբ ասաց.

— Եթէ նորին գերագանցութիւնը հաւատարիմ լինի, և եթէ նա պաշտելու լինի այս արեգակներին՝ (մատը ուղղելով զէպի տիկիներին աչքերը) փոխանակ իր արեգակին՝ այն ժամանակ պիտի զգուշանանք մենք... Այն ժամանակ մենք պիտի սկսենք հարեմներ կառուցանել և քօղացուների գործարանքաց անել...

Այս խօսքի վրայ տեղի ունեցաւ բաւական շատ ախորժելի կատակ՝ որը ոգևորեց ամբողջ խմբին և իսկապէս այդ կատակները մեզ ծանօթացրին անգլիացւոց բնաւորութեան հետ՝ որին մինչև այդ ժամանակ անծանօթ էինք մնացել:

Մենք պարսիկներու, որ սիրում ենք զուարճախօսութիւնը, շատ հրճուեցինք տեսնելով որ այդքան մեծ խնդարտութիւն գոյութիւն ունի այդ մարդկանց մէջ, որոնք սովորաբար ապրում են մարախուղի մէջ: Եւ գեսպանը, մտածելով թէ մի կարգ ու կանոն պիտի լինի նրանց մէջ՝ թէ ո՞վ պիտի սկսի առաջին կատակը՝ և տեսնելով որ նրանք ընդհանրապէս շատ լռակեաց են՝ յօժարութեամբ յանձն առաւ ընդհատել լռութիւնը, և զրանից յետոյ էլ նա միշտ օգտուելով առթից, զուարճախօսութիւն էր անում, ի հարկէ, աշխատելով մի պատշաճ ու վայելուչ կատակ անել:

Ներս մտաւ մագերը փռշով սպիտակացրած մի մարդ և հրաւիրեց մեզ ընթրիքի: Նոր սկսուած զուարճախօսութիւնն ընդհատուեց, և երբ խումբը կանգնեց ճաշարանը գնալու, մենք տեսանք որ անգլիացիների մէջ էլ նախապատուութեան մասին նոյնքան կարգ ու կանոն կար՝ որքան մեր երկրում:

Բայց Ալլան, Ալլան, տիքեր էին այն անձնաւորութիւնները, որոնց արւում էր նախապատուութիւնը—կանայք, այն նրանք, կանայք էին այդ անձնաւորութիւնները: Երբ ես այդ ճշմարտութիւնը յայտնեցի Մոհամէդ բէգին՝ նա չկարողացաւ հաւատար: Սեղանատունը գնալու համար՝ առաջ կանայքը դուրս գնացին սենեակից, աղամարդիկն էլ կարծես մաքառում էին նրանց առաջնորդելու շնորհը ձեռք բերելու համար:

Միւրգա Ֆիրուզին ամենայն կերպ պատուեցին. նրան հրաւիրեցին վէզրի կնոջ հետ միասին ձեռք ձեռքի տուած մտնել սեղանատունը: Թէպէտ առաջին անգամն էր որ նա՝ գեսպանը, կատարում էր այս ծէսը, այնուամենայնիւ շատ լաւ կատարեց:

Առանց մինչև անգամ մտածելու ձեռքեր լուանալու մասին, թէ մարդիկ և թէ կանայք առաջացան զէպի ճաշարանը. բայց թէ մենք մուտուլմաններս ինչպէս էինք գործ ածելու մեր ձախ ձեռքը ¹⁾, այդ արդէն մեծ մտածութեան նիւթ էր մեզ համար, սակայն քանի որ մենք գտնուեմ էինք անհաւատների երկրում, ազատ էինք համարում մեզ՝ վարուելու ինչպէս որ կամենայինք:

Մենք մտանք մի մեծ սենեակ, որի կենդրոնում պատրաստուած էր մի փառաւոր սեղան: Այդ սեղանն այնքան տարօքինակ կերպով զարդարուած էր՝ որ զրա նման մենք երբէք չէինք տեսել, սրա շուրջը մենք նստանք:

Ճշմարիտ որ, այստեղ՝ սեղանատունը աւելի մեծ աղմուկ էր լինում քան լինում է մեր խնձոյքներում. որովհետեւ ճորտան կօշիկներով ծառաների անդադար շարժուելն ու գործելը, պնակների ու բաժակների չրխկչրխկոցները ու զրնգոցները, սուր դանակների ու գործիքների ձայները և, ամենից վեր՝ խմբի խօսակցութեան ձայնը, այնպիսի աղմուկ էին հանում, որին մենք շատ քիչ էինք սովոր, և որը Պարսկաստանում շատ անվայելուչ ²⁾ է համարւում:

Բայց տեսարանը շատ ոգևորիչ էր. միայն ափսոս որ մի Հաֆէզ չկար որ երգէր և գովարանէր զանազան տեսակ գինիները—գինիներ՝ որոնց մասին մեր օրհնեալ Մարգարէն ամբողջ չէր կարող գաղափար կազմած լինել: Այն, եթէ մի Հաֆէզ լինէր, հիւրասիրութիւնը շատ կատարեալ կը լինէր. բայց ափսոս որ չկար:

Թէ բազմատեսակ կերակուրներն ինչից էին բաղկացած՝ ես ինձ նեղութիւն չգառաճառեցի իմանալ, և առանց սպասելու որ իմանայի թէ ոչխարը ըստ կարգին էր մօրթուել կամ թէ հաւերը ճշմարիտ մահով էին մեռել՝ ես սկսեցի անոյշ անել ինչոր մօտս էր բերւում:

Ես միայն մի-երկու անգամ տատանուեցի մի նոր տեսակ մսի վրայ, որ ինձ թուաց թէ՝ պիղծ գազանի (խողի) միս էր. սակայն, յանուն Ալլանի, ասացի ես, էլ ինչ եմ քրնշում այս միսը, էլ ինչ եմ վախենում պղծուելուց՝ քանի որ մենք մեր Անգլիա հասնելու օրից՝ ամբողջ մարմնով ապականուել ենք անհաւատների մէջ ապրելով:

¹⁾ Կերակուրուելիս՝ պարսիկները գործ են ածում միայն իրենց աջ ձեռքը: Զ. Թ.

²⁾ Պարսկական խնձոյքներում ծառաները շատ լուռ են պահում իրանց, նրանք շարժւում են անկօշիկ և քանի որ սեղանի վրայ պնակներ, գդախներ ու դանակներ պատառաքող չեն գործ ածում, ճաշը շատ լուռ է անցնում:

—Ա, ուրեմն, ասացի ես, դուք այդ կանոնը պիտի վեր-
ցրած լինիք արևելցիներից, որոնց մէջ ասուած է թէ՛ «նախ
ընթրիք՝ ապա զրոյց»։ սակայն եթէ ձեր նպատակը գինի խմել
է, այդ ձևով չ'պիտի խմէք։ Արէք ինչպէս մենք ենք անում՝
Պարսկաստանում։ Առաւօտունց կանուխ վեր կաց, զնա մի
պարտէզ, նստիր այնտեղ մի վազող առուակի մօտ, ծաղիկներ
դիր գլխիդ, ունեցիր երգիչներ ու սոխակներ, խմիր մինչև

Վերջապէս ընթրիքը վերջացաւ, և մենք անլուայ ձեռքով
գնացինք մեծ պահլիճը, ուր վեղրի կիներ և խառնամները պա-
տրաստ սպասում էին մեզ ընդունելու:

94. 11/10.

Շատ ուրախ տրամադրություններ՝ գեապանն արեց, ինչպես որ ցանկացուեց, և թէպէտ մենք երկուսս էլ քնի համար մեռ-

ն՝ում էինք, այնուամենայնիւ հետեցինք վէպրի կնոջը: Վէպրին
ինքն ու իր հիւրերից շատերն էլ նոյնպէս հետեցին:

Պարսկաստանում ի՞նչ էր հաւատար եթէ ես ճշտութեամբ
նկարագրելու լինէի — ան բոլոր բաները որ տեսայ այս ևր-
ջանիկ գիշերը: Ո՞վ էր հաւատար ինձ, եթէ ես պատմելու
լինէի՝ թէ այստեղ ես տեսայ աւելի շատ աղամանդներ, յա-
կինքներ, զմրուխտներ և շատ ան տեսակ գոհարներ՝ քան
ոչնի Շահը կամ երբեք ունեցել է նոյն իսկ մեծ մուգուլի
հայրը: Ո՞վ էր հաւատար ինձ, եթէ ես ասէի որ այստեղ ես մի
հայեացքով աւելի շատ կանայք տեսայ՝ քան կան Տիեզերքի
Ապաւինի հարեմում, և աւելի մեծ գեղեցկութիւն մի անկիւնում
քան եղել էր ամբողջ Ասիայում: Ո՞վ էր հաւատար ինձ, եթէ
ես ասէի որ տեսայ աւելի լուսավայլ երեսներ ու մորթի,
քան Գարրիէլ հրեշտակինը, աւելի սիրուն վզեր քան սիրա-
մարդինը, այնպիսի աչքեր՝ որ բոցավառում էին մարդու սիրտ-
և մարմիններ՝ որ կարող էին յափշտակել նոյն իսկ Չէնէլիբ
լեւներում ապրող գէրվելին:

— Փահ, փահ, փահ, ասացի ես ինձ ու ինձ. եթէ աշխար-
հում կայ կեանք, ուրախութիւն և վայելչութիւն՝ դրանց իսկ
էութիւնն այստեղ է: Փահ, փահ, ուր է Պարսկաստանն իր
մօրուքներով, իր ոչխարի մորթիներով, իր՝ երկայն քօղե-
րով, իր բանտարկուած կանանցով՝ և ուր է Անգլիան իր
հարստութեամբ, իր պաշտելի կանանցով և իր ընկերական
ուրախութիւններով և վայելքներով, որ նա բաշխում է իր
զաւակներին:

Այս իմ առաջին տպաւորութիւնն էր, և ես հաւատում եմ
որ դա կարգացում էր երեսիս վրայ. որովհետեւ շուտով ինձ-
մօտ եկաւ մի մարդ՝ որը շատ հաճելի կերպով խօսեց հետս մեր
լեզուով, և որը հետաքրքրուեց իմանալ թէ իմ առջև բացուած
տեսարանի մասին ինչ էի մտածում ես:

Ես չկամեցայ որ նա կարծէր թէ մենք այնպիսի տաճիկ-
ներ ¹⁾ էինք, որ չէինք տեսել աշխարհը. ուստի զսպելով իմ
իսկական զարմանքը՝ նրան շատ սառնութեամբ պատասխա-
նեցի.

— Է՛հ, բաղ նիսի (վատ չէ):

Իմ այս նոր բարեկամը, որը, ինչպէս երեսց, եղել էր
Հնդկաստանում ինչպէս և Ֆարսի հարաւային կողմերում, ժրպ-
տաց իմ պատասխանի վրայ և ասաց.

¹⁾ Պարսկաստանում տաճիկ նշանակում է գիւղացի, ուսմիկ, վայ-
րենաբարոյ:

— Դուք պիտի խոստովանուէք որ սա շատ աւելի հաճելի
տեսարան է, քան եթէ կանանց երեսները ծածկուած լինէին՝
ինչպէս Պարսկաստանում:

— Բայի, բայի (այո՛, այո՛) ասացի ես. բայց միայն մէկ
թերութիւն եմ նկատում ես: Ի՞նչ է պատճառը որ այսքան մեծ
թուով պառու կանայք կան. գոնէ դրանք կարող էր լինէին ծած-
կուել քօղով:

— Թերես, ասաց նա, այդ աւելի լաւ էր լինէր. բայց այս
ազատ երկրում՝ ամեն անձն իրաւունք ունի իր երեսը պահել
ինչպէս որ կամենում է:

— Բայց մի՞թէ դուք միջոց չունիք ազատելու այդպիսի
աւելորդ պառու կանանցից, հարցրի ես: Մեր Շահ Աբբասի
մասին ասուած է, որ նա մի անգամ ստիպուեց սպանել տալ իր
պառու ներքինիներից մի քանիսին, որպէս զի ինքն հաճոյք
զգար. նա սպանեց նրանց, որովհետեւ նրանք բաւական շուտ
չէին մեռնում որ ինքը հաճոյք զգար:

— Ա՛հ, ասաց բարեկամս ծիծաղելով. այդպիսի հանգամանք-
ների տակ մեռնող կամ սպանուող մի որեւէ պառու կնոջ մա-
հը իսկոյն ապստամբութիւն կըյարուցնի այստեղ: Այս երկրում
մենք Շահ Աբբաս չունենք:

Նա յետոյ շատ բարեսրտութեամբ յանձն առաւ բացատրել
ինձ շատ բաներ, որ նա գիտէր թէ մեզ համար նոր պիտի լինէ-
ին, որովհետեւ նա թանօթ էր մեր սովորութիւններին: Նա ա-
մենից առաջ մատնացոյց արեց թագաւորի որդիներից մէկը,
որ խմրի մէջ բայլում, խօսում, զբաղւում և վարւում էր այն-
պէս՝ ինչպէս միւսներն էին անում: Միայն մէկ բանով նա
տարբերւում էր միւսներից. այդ այն էր որ բոլորն աշխատում
էին որքան կարելի էր՝ իրանց մէջքները գէպի նրան չկանգ-
նէին:

— Ա՛հ, ասացի ես. միայն այդքանով մեր շահագոյնները
չեն բաւականանայ, նրանք այդպիսի տեղ չէին գալ առանց փախ-
դաղի և առանց մի լաւ նուէր ստանալու տան դուռն հասնե-
լիս: Բայց, մի՞թէ ձեր իշխանը ինչինչ չէ ստանում իր այդ դի-
շողութեան համար:

— Բացի թէից, կարագից և հացից նա ուրիշ ոչինչ չէ ըն-
դունում, պատասխանեց բարեկամս:

— Զարմանք, ասացի ես. դուք անըմբռնելի ժողովուրդ
էք. ձեր երկրում թագաւորներն ու արքայորդիները ինչինչ նշա-
նակութիւն չունին համեմատած միւսների հետ: Մարդ այնպէս
է ենթադրում որ դուք այնքան բիշ նշանակութիւն էք տալիս

ձեր թագաւորներին ու շահագործներին՝ ինչքան մեր թագաւորները տալիս են հասարակ մահկանացուներին:

—Արժանաւորութիւնը, ասաց բարեկամս, արժանաւորութիւնն է միայն մեր դէմքին—այսինքն այն կէտը, որին մենք երկրպագում ենք:

—Եւ միթէ որեւէ արժանաւորութիւն ունի այդ մարդը, հարցրի ես, մասնացոյց անելով արծուի աչքերով մէկին, որը բոլորի ուշադրութիւնը գրաւում էր, և որին մօտենալը մեծ շնորհ էր համարւում: Այդ մարդն անշուշտ թագաւոր պիտի լինի, եթէ միւսը շահագործ է:

—Դուք լսւ էք գիտում, ասաց խօսակիցս, որովհետեւ այդ անձնաւորութիւնը ապացուցանում է այն՝ ինչ ես ասացի: Նա իշխան չէ: Նա մի անձնաւորութիւն է, որ այս դարում ամենամեծ յաղթութիւնն է արել. նա աշխարհիս «հաշտարար, խաղաղարարն» է, նա յաղթողն է այն անձի, որը անյաղթելի էր համարւում... Թէպէտ նա ազնիւ տոհմից է, բայց նա իր կեանքն սկսեց որպէս զինուոր՝ ունենալով իր հետ ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ իր սուրն ու սիրտը: Նա գերազոյն արժանաւորութեամբ միայն՝ այսօր իր հայրենիքի վահանն ու լանջապանակն է համարւում և ազգերի հիացման առարկան:

—Բայց տեսէք, ասացի ես, տեսէք, նա ի՞նչ է անում: Ալիի մօրուքը վկայ, տեսէք նա մի բաժակ թէյ է ամում այդ պառաւ կանանց ամենապառաւի համար... Նա կատարում է մեր ծառաների մէկի պաշտօնը:

—Բարի գործ կատարելու մէջ՝ ոչինչ անպատուութիւն չկայ, ասաց բարեկամս:

—Ինչպէս ոչինչ անպատուութիւն չկայ «աշխարհը խաղաղացողի» համար՝ երբ նա թէյ է մատակարարում մի պառաւ կնոջ: Վայ, զարմանալի, այդ ինչ խօսքեր են: Մեր Նազիր Շահը (անշուշտ դուք կընդունէք որ նա նոյնքան մեծ արիւն խմող էր, որքան է այս ձեր զաւակն) ամենեւին չէր կարողանում հանգիստ բնել, եթէ նա օրեկան մի քանի գլուխ չէր կտրել տալիս՝ որպէս զի ժողովուրդը ակնածէր իրանից և պատշաճ յարգանքով վերաբերուէր զէպի իրան: Օ՛, ի՞նչ կը մտածէր նա՝ Նազիր Շահը՝ ձեր պառաւ կանանց մասին:

—Այդ մասին մեր զգացումները հակառակ են և միշտ էլ հակառակ պիտի մնան ձերին, ասաց խօսակիցս. բայց եկէք, ասաց նա, եկէք տեսէք պարը. սա նոր բան է ձեզ համար, և վստահ եմ որ ձեզ հաճոյք կը պատճառի:

Մենք գնացինք այնտեղ՝ ուր մի խումբ շատ գեղեցիկ աղջիկներ—ամենագեղեցիկ աղջիկները որ մաշկ կարող է ե-

րեակայել—լուրջ կերպով զբաղուած էին՝ զանազան դիրք տալով իրանց մարմինն: Մի խումբ երիտասարդներ էլ բազմաթիւ ոլորումներ և ծածկութիւններ էին անում, և մեծ մարմնամարզութիւն էին կատարում: Այդ խմբի շրջանում մեծ քաղաքավարութիւն և վայելչութիւն էր նկատուում: Նրանք միմիանց ձեռք բռնում էին միայն մատերի ծայրով, աչքերով ակնարկութիւններ անել և ժպիտներ չկային: Նրանք բոլորն էլ այնպէս էին պարում, ինչպէս կը պարէին զէրվիշները, և ստուգիւ, նրանք շատ լուրջ գործով էին զբաղուած:

Իմ խօսակից բարեկամը գիտէր որ մեր երկում կամ արեւելքում միայն նրանք են պարում, որոնք վարձու են պարելու համար. ուստի նա հաւաստիացրեց ինձ, որ այս պարողների խմբի բոլոր անդամները պարում էին միմիայն իրենց զուարճութեան՝ և ոչ երբէք վարձատրութեան համար:

—Բայց անշուշտ ոչ թէ այդ մարդը, ասացի ես ակնարկելով պարողներից մէկին՝ որի դէմքը ցաւ էր արտայայտում և որի ոտները կարծես թէ պինդ սեղմուած էին նեղ կօշիկների մէջ: Նրա պարարտ մարմնի ծակոտիներից դուրս հոսող քրտինքը ցոյց էր տալիս թէ նա ինչքան մեծ ճիգ էր թափում:

—Յամենայն դէպս, ասաց բարեկամս, ինչ էլ որ լինի նրա այդ ջանքի շարժառիթը, նա երբէք վարձատրութիւն չէ ստանում: Մեր վարձկան պարողներին կամ խաղացողներին դուք կը տեսնէք երբ քնաք մի տեղ, որ կամաւ պատրաստուած է հէնց այդպիսիների խաղի համար:

—Բայց այս ի՞նչ է նշանակում, հարցրի ես, տեսնելով որ պարի մէջ մի ընդհանուր փոփոխութիւն տեղի ունեցաւ. որովհետեւ առաջին գործողութեան միջոցին իմ նկատած շատ մեծ վայելչութիւնն ու քաղաքավարութիւնը յանկարծ բոլորովին բացակայեցին յաջորդ պարի մէջ: Մարդիկ ու կանայք զոյգ-զոյգ, երես-երեսի հանդէպ, թեկը միմիանց իրանի շուրջը ձգած, սկսեցին անփոյթ կերպով արագութեամբ փոխալ, պտոյտ գալ, մերթ միմիանց բաց թողնելով և մերթ էլ զարկուելով մրցակից պարողներին. նրանք այնպիսի շարժումներ էին անում, որ բոլորովին դուրս էին պատշաճութիւնից և ծանրաբարոյութիւնից:

—Սովորութիւնը մեզ ընտելացնում է ամեն բանի հետ, ասաց խօսակիցս: Այս պարը վերջերս է մուտ գործել մեր մէջ: Սկզբում դա խիստ դիմադրութեան հանդիպեց. սակայն մեր մէջ կայ մօզա անունով մի բռնակալ որ մինչև անգամ ձեր Շահնշահից էլ աւելի դեսպոտ է: Դրա վճիռները աւելի զօրեղ, աւելի խիստ են, քան բնականութիւնը կամ պատուազգացու-

թիւնը: Եւ դա է որ, ինչպէս տեսնում էք, բառնում է համեմատութիւնը և մեղ մի ազգ է դարձնում, որ ընդհանրաբար տրամադրուած ենք զմայլելու և սքանչանալու ամեն բանի վրայ, որ դարգացումն ու յառաջագնացութիւն է ընծայում մեզ: Դա մեղ դարձնում է ծաղրալի, դա մեղ թեթեամիտ նմանութիւններ է դարձնում:

— Վահ, արդեօք աչքերս չե՞ն խարում ինձ, ասացի ես յանկարծ: Օրհնեալ Մարգարէն վկայ. տես ահա ձեր մեծ վեգիբը պարում է:

— Այո, նա պարում է. ասաց նա շատ պաղ կերպով: Նա պարում է. մենք բոլորս էլ պարում ենք. պարում է թագաւորն էլ, նրա բոլոր պալատականներն էլ, մեծ վեգիբն էլ, արքունի գանձապահն էլ, ներքին և արտաքին գործոց նախարարներն էլ, զօրաց ընդհանուր հրամանատարն էլ, ծովապետներն էլ—բոլորն էլ, բոլորն էլ պարում են: Ո՛չ մի օրէնք չկայ որ արգելք դառնայ նոյն իսկ մեր եկեղեցու գլուխների և մեծ գաղաւթների պարելուն: Մեր երիտասարդ քահանաներն էլ, օրէնսգէտներն էլ պարում են:

— Երդում եմ ձեր հոգով և իմ պապերի մօրուքներով, ասացի ես, որ եթէ մեր Շահը մէկ անգամ իր վեգիբներից մեկին տեսնի պարելիս, նա իսպառ վերջ կտայ նրա գուարճութեանը: Նա ճիպոտների այնքան սաստիկ հարուածներ կը տայ նրա ոտների տակին, որ նրա եղունգները կը թափուին:

Ի միջի այլոց, ես տեսայ մի տարօրինակ դէմքով բիրիշ¹⁾ որի շորերը աւելի պինդ կպած էին իր մամին, քան խմբի միւս անդամներինը: Կարծես նա խորին սգի մէջ էր. ²⁾ նրա գլխի կատարը տափակ էր, իսկ գլխի ետեւի մազերը խոպոպուած էին: Նրա վիզը հաստ ու կարճիկ էր. նրա տեսքից ու վարքից երեւում էր որ նա խաբող և ջարդ գու ³⁾ էր.

— Ո՛վ է այդ անձնաւորութիւնը, հարցրի ես իմ բարեկամից: Եթէ նա մեր երկրում լինէր, մենք նրա ոտներին—մի լաւ դաս կը տայինք որ այդքան նազով չշարժուէին:

— Նրա պէս մարդուն՝ մենք այս օրերս exquisite ենք ա-

¹⁾ Պարսկաստանում պատանիները՝ յատկապէս կանացի դէմք ունեցողները՝ բիրիշ են կոչւում, որ նշանակում է անմօրուք.

²⁾ Արեւելոց մէջ, երբ ասում է թէ այս ինչ մարդի բաճկոնը պինդ կպած է իր մարմին, փոխարեւան մտքով նշանակում է որ նա սգուոր է:

³⁾ Բառաբառ թարգմանութեամբ՝ նշանակում է իւղոտ խօսող, իւղալից բաներ պատմող:

սում, այն ինչ առաջները դամ բըկ¹⁾ էինք ասում: Դէ տես, մօղան մինչև անգամ մեր բանաձևերն էլ փոխում է:

— Ի՜նչ բըկ, դամ բըկ, կըկնեցի ես մտածելով. ուրեմն այդ մարդը անգոր ջրհեղեղեան գարում ապրող «անծանօթներից» մէկի սերունդից պիտի լինի—Նա Նիմսար²⁾ է. ինչքան դարմանալի է որ մեր և ձեր լեզուն այնքան մօտ են իրար:

— Ինչպէս, դարմացաւ բարեկամս, ինչպէս թէ մեր և ձեր լեզուն մօտ են իրար:

— Հա, ասացի ես. ուրեմն դուք չէք կարդացել մեր պատմութիւնը: Ըստ մեր թարիխի³⁾, Դամ բըկ սերունդն էր մեր այն թագաւորներից մէկի՝ որոնք ապրում էին Աղամից առաջ. հիմա հասկանում էք ինձ:

Բարեկամս ծիծաղեց և ասաց.

— Աստուած վկայ, դա շատ լաւ կատակ էր:

Եւ նա բաժանուեց ինձանից այդ կատակը կըկնելու իր միւս բարեկամների համար:

Ամբողջ այս խօսակցութեան միջոցին, դեսպանն իմաչքում չէր, երևացել, բայց յետոյ ես նրան գտայ շրջապատուած շատ խանութներով, որոնք, ինչպէս երևաց, լուրջ կերպով դնում էին նրա զգեստը: Նա բոլորովին տարուած էր երեւում մի երիտասարդուհու հրապոյրներով, որին նրան աջողուել էր նստացընել իր կողքին և որի հրաշալի դէմքի վրայ նա նայում էր որպէս մի Մաջնուն:

Ես համեմատութիւն համարեցի ինձ բաւական հեռու պահել նրանից. որովհետեւ վերջ ի վերջոյ ես նման էի Սաադիի կաւի կտորին՝ որն իր անուշահոտութիւնն ստացել էր վարդին մօտ լինելով: Եւ թէպէտ պէտք էր որ ես աւելի մօտից ծանօթանայի ինձ շրջապատող դիւթիչ կանանց մի քանիսի հետ, այնուամենայնիւ սոսկալով իմ իշխանաւորի նախանձից՝ վճռեցի դեռ ինձ թագնուած պահել աննշանութեան վարագուրի ետեւ:

Երբ հասաւ հրաժեշտի ժամը, որ համարեա մեր առաւօտեան աղօթքի ժամանակն էր, ես մնաք բարով ասացի բարեկամիս, և ցանկալով որ նրա բարեկամական սէրը երբեք չհուսազի՝ զեսպանի հետ մտայ կառքը:

¹⁾ Damned buck. ²⁾ Պարսկերէն կէս գլուխ է նշանակում. ³⁾ Թարիխ, պատմութիւն:

Գլ. Լ.

Միրզա Ֆիրուզը սիրամարտում է: Նա գնում է օպերա ուր տեսնում է մի խեղկատակ՝ որին նա խիստ ցանկանում է տանել իր Շահի համար:

Կառքով տուն վերադառնալիս դեսպանն իր յուզմունքները դսպել չկարողանալով՝ բացականչեց.

—Ահ, հաջի, մօրուքդ վկայ որ սիրտս խորովւում է: Դու երբէք տեսել էիր այդպիսի աչքեր, այդպիսի ատամներ և այդպիսի մազեր: Նրա մորթն այնքան նուրբ է, որ գինին նրա կոկորդից ցած գնալիս՝ մարդ կարող է տեսնել: Ո՛չ մի վրացուհի արժանի չէ նրա կօշիկներն անգամ վերցնելու. բայց ի՛նչ օգուտ ունին այս իմ զգացումները... Մենք պարսիկ ենք, և այս անհաւատները մեզ աղջիկ չեն տալ, չեն տալ եթէ մենք մինչև անգամ համաձայնենք՝ գերծել մեր մօրուքը և իրանց գլխարկների պէս գլխարկ ծածկենք մեր գլխին: Ապա ի՛նչ պիտի արած... անխ, հաջի, խօսիր:

—Ես ի՛նչ եմ կարող ասել, իմ դեսպան, պատասխանեցի ես: Ճշմարիտ որ նա շատ գեղեցիկ արարած է, բայց դուք ի՛նչ բարեբախտութեամբ ծանօթացաք նրա հետ:

—Նա նոյն անձն է, ասաց նա, որի աչքերն հանդիպեցին իմինիս այն օրը՝ երբ ես դառնուցայ թագաւորի և իր լորդերի ժողովում: Այս երեկոյ էլ, հէնց որ մենք իրար տեսանք, պարզ էր որ իրար կը ճանաչէինք: Մենք երկար նայեցինք իրար, նրա մայրը նրան ինձ մօտ բերեց, և այն բոլորից ես... ես... սիրահարուեցի... բայց ի՛նչ անենք:

—Մենք մի քանի տուն ոտանաւոր պիտի ասենք՝ նրա մասին, պատասխանեցի ես: Այդպիսի բանը երբէք չէ կարող առանց բանատեղծութեան լինել:

—Բայց յիշաւի, ասաց նա, ես շատ յափշտակիչ խօսքեր ասացի նրան, և իհարկէ ոտանաւորով ասացի. բայց ի՞նչ էր ինձ հասկանում... Ճիշտ է, մէհմանդարն աշխատեց թարգմանել արտայայտութիւններս, սակայն փոխանակ կակղացնելու նրա սիրտը, նա էլ, նրա մայրն էլ, մեզ շրջապատողներն էլ միայն ծիծաղեցին և խնդրեցին ինձ ասածներս գրի անցկացնել:

—Եւ դուք ի՛նչ ասացիք.

—Ես կրկնեցի Հաֆէզի այս դիւթիչ տաղը.

«Գնա, ով գեփիւս, ասա այդ մատաղ ջէյրանին,

«Ինչու ես մեզ քշել լեռներն ու անապատները»:

—Եթէ այդ խօսքերը չեն կարողացել գրաւել նրա սիրտը, ասացի ես, էլ ի՛նչ մի ուրիշ բան չէ կարող: Բայց դուք մէկ բան էլ կարող էք անել. նրա համար մի քանի ընծաներ ուղարկեցէք—մի քանի շալեր, աչքի ներկ և փերուզներ՝ ձեր բախտը շատացնելու համար: Մի հասակ էլ պիտի գրէք կարմիր թանաքով:

—Ա՛խ, այս երկիրը շատ վտանգաւոր է մուսուլմանի համար, ասաց նա, և իջաւ կառքից: Կանանց աչքերն անգուլթ են շարունակեց նա. նրանք աջ ու ձախ սպանում են, և այս ազգի սովորութիւնները խարուսիկ են այնքան որ մարդ իր յոյսը միայն Ալլահի վրայ պիտի դնի...

Այդ ժամանակից՝ դեսպանն այլևս ինձ և ինչ էլ իր հեռուորդներից որևէ մէկին տարաւ անգլիացւոյ հանդէսները: Թէ արդեօք նա վախենում էր մեղանից՝ կարծելով որ մենք լրտեսի դեր էինք կատարում իր շարժումների վրայ և հաղորդում էինք Շահին, կամ թէ նա ցանկանում էր անգլիացւոյ սովորութիւնների համեմատ վաշուել, և կամ թէ արդեօք նա վախենում էր որ մենք մի գուցէ հակառակորդ հանդիսանայինք իրեն այն հուրիների շրջանում՝ որոնց ինքը պարծնում էր որ իբր թէ իր գրաւիչ անձով կարողացել էր կամ կարող կը լինէր հրապուրել՝ մենք չգիտէինք. բայց նա այդ ժամանակից, այդ հանգէսից յետոյ, միշտ դուրս էր գնում մի միայն մէհմանդարի ընկերակցութեամբ, և մենք մնում էինք տանն և զբաղւում էինք մեր թէսքիներով: ¹⁾ Նա միայն այն ժամանակ էր իր ամբողջ խմբին դուրս տանում, երբ իր բարձր աստիճանն, իր արժանապատուութիւնն պահանջում էր: Նա երբեք գնում էր մեծ հանդիսատեղիներ, որոնց մի քանիսը թագաւորական հաստատութիւններ էին: Եւ երբ նա այդպիսի տեղեր է գնում, մեզ իր հետը տանում էր, թէպէտ Մոհամէզ բէգը, որը ամեն օր աշխատում էր ընթանալ մեր կրօնի պահանջների համաձայն՝ միշտ հնարք էր գործ գնում տանը մնալ:

Այնտեղ, որտեղ դեսպանը ամենից շատ էր գնում, մի տուն էր, ուր միայն պար և երաժշտութիւն էր տեղի ունենում: Առաջին գիշերը որ մենք գնացինք այդ տունը, մենք շատ սքանչելի բաներ տեսանք, թէպէտ մէհմանդարն մեզ արդէն ասել էր որ զարմանալի բաներ պիտի տեսնէինք:

Մենք իսկապէս շատ զարմանալի բաներ տեսանք: Երբ այդտեղ մտանք, դեսպանը տեղաւորուեց մի փոքրիկ բլիթում որպէս մի մեղու իր խորխորի մէջ: Եւ այդ տեղում նստած ժամանակ՝

այնպիսի տեսարաններ բացուեցին մեր առջև, որ խօսքով նըկարագրել չէ կարելի—տեսարաններ՝ որ ոչ մի պարսիկ չէ կարող երևակայել և թէ իր աչքերով չտեսնի։ Մի ահագին տան շուրջը դրուած էին բլիճներ, նման այն մէկին՝ որի մէջ նըստել էր դեսպանը։ Այդ բլիճներում նստած էին մարդիկ ու կանայք, արձակ, համարձակ, առանց քաշուելու։ Իրանց ներքևում գլուխների մի ծով կար։ Ամբողջ տեղը լուսաւորուած էր լամպերով ու մոմերով։ Լուսաւորութիւնն աւելի շատ էր քան այն շքեղ լուսաւորութիւնը որ երբեք է կեղծ մեր Շահի պալատում։

Երաժշտութիւնը մեր ախանջին խորթ էր հնչում. մենք բան չէինք կարողանում հասկանալ դրանից. հազարաւոր գործիքներ միասին խառնաշփոթ ձայներ էին հանում—ձայներ՝ որոնք անգլիացիների համար երկնային՝ բայց մեզ համար նոր և ասլէցուցիչ էին։

Մենք շատ ցանկանում էինք անգլիացիներին մի նմոյշ ցոյց տալ մեր քաժանչա ածողներից, և լսել տալ Շահի նազարախանի փողերի և սիրտ շարժող թմբուկների ձայները։

Յանկարծ մի ահագին վարագոյր բարձրացաւ և իսկոյն մեր աչքի առաջ բացուեցին իրար յաջորդող այնպիսի տեսարաններ, որ ոչ մի գրիչ չի կարող նկարագրել։ Ամենից առաջ պատմուեց մի ողբերգական պատմութիւն, որը գրեթէ մեզ լացացրեց. յետոյ կատարուեցին պարերի այնպիսի քաջագործութիւններ, որ ոչ ոք երգում անգամ չէ կարող մտածել։

Պատմութիւնը սկզբից մինչև վերջ երգի ձայնով պատմուեց, և եթէ երգիչների և երգչուհիների ձայները այնքան լաւ կը թուած լինէին, որ նրանք կարողանային մեր երգերն երգել մեր Շահի առաջ՝ վերջինս անշուշտ այնպէս կը յափշտակուէր՝ որ վայր կը ընկնէր իր գահից։

Գալով պարին, պիտի խոստովանել որ, այնքան սքանչելի էր, որ մեր մէջ խիստ տարբեր կարծիքներ կազմուեց թէ՛ արդեօք պարողները կենդանի մարդիկ էին, թէ ինքնաշարժ մեքենաներ։ Այս խնդրի մասին մենք շատ վիճեցինք, շատ կարծիքներ յայտնեցինք, շատերս չէինք համոզուած որ պարողները մարդիկ են. մեզ թուած էր թէ մեր աչքերը խաբում էին մեզ։ Վերջը մի բարեբնոյթ ֆրանկ կամք յայտնեց պարգել դրժուարութիւնը. նա մեզանից երկուսին առաջնորդեց շատ երկամբ, նեղ և ծուռ ու մուռ անցքերով, և տարաւ ճիշտ այն տեղը՝ ուր պարում էին, և ուր նա իսկոյն համոզեց մեզ, որ պարողները կենդանի մարդիկ ու կանայք էին։ Մենք շատ զարմացանք, երբ այնտեղ տեսանք, որ մեր աչքի առաջ շարժուող ջիններն ու փէրիները ոչ այլ ինչ էին, եթէ ոչ ներկուած

մահկանացուներ, որոնց, երբ լաւ մօտից զննեցինք, տեսանք որ աւելի դեերի էին նմանում քան դրախտաբնակների։

Մի գիտուն մարդ կար, որը օպերայում միշտ գալիս էր Միրզա Ֆիրուզի մօտ և շատ քարձր գովասանքներով էր խօսում ֆրանկ երգիչների գեղեցիկ ձայների մասին։ Մենք ձանձրացանք այնքան բաներ շարունակ լսելով Քաթլանիի և Տրիմզանիի մասին. կարծես թէ աշխարհում հէնց դրանք կային միայն, և կարծես թէ մենք չէինք կարող պարծենալ մեր երգիչներով ու երաժիշտներով...

Վերջապէս մի գիշեր, երբ դեսպանը սաստիկ ձանձրացել էր այդ գովասանքները կրկին և կրկին անգամ լսելուց, ասաց գովասանող ֆրանկին.

— Դուք, պարոն, որքան կամենում էք կարող էք խօսել ձեր Քաթլանիների և Տրիմզանիների մասին. բայց գուցէ դուք չէք լսել մեր Բարբուտի մասին. նա, մեր Բարբուտը, իսկական երգիչ էր. երգիչ էր նա՝ երգիչ։

Դեսպանը շարունակեց յաճախել այս տեղը (Թատրոն) մինչև մի գիշեր, երբ նա տեսաւ որ փորձ էր արուել ներկայացնել մեր երկրացիներին—մի ներկայացում, որ իր կարծիքով վերաւորական էր իրեն։ Նա հաւաստիացրեց մեզ, որ ոչ միայն Տիեզերքի Ապաւէնին էին պարացրել, և նրա ամբողջ հարեմը դուրս բերել նոյն բանն անելու, այլ և նրանք յանգցնել էին, ինչպէս իրանք էին ասել՝ մի pas de deux սարքել մեր օրհնեալ Մարգարէի և ֆրանկների թագուհիներից մէկի միջև։

Այս ներկայացումից յետոյ, դեսպանն այլևս չյաճախեց այդ Թատրոնը. նա երբեք զնում էր ուրիշ Թատրոններ—Թատրոններ՝ որոնք իրանց շքեղութեամբ և փառաւորութեամբ գերազանց էին ամեն բանից՝ որ մենք կարգացել կամ լսել էինք։ Գերազանց էին նոյն իսկ Ջէմշիդի Ջէհէլ Սուլուանի պալատներից ինչպէս և Բահրամի եօթը դրախտներից. և դրանք անգլիացիների գիշերային յաճախատեղիներն էին։

— Յանճն Ալլահի, բացականչեցինք մենք, ինչպէս երևում է՝ անգլիացիք աշխարհիս ամենաժոյլ ազգն են։ Մեր Նօրուզի տօնը, Իմամ Հօսէյնի մահուան տարեդարձի տօնը և մեր տարեկան տօների մի բանիսը բաւական են իրանի ժողովրդի հանգստութեան և դուարճութեան համար. սակայն այստեղ դուարճութեան վերջ չկայ, և անգլիացիների համար՝ կ'ասես ամեն մի նոր օր կազանդի օր է։

Երբ մենք արաջին անգամ ներկայացանք մի Թատրոնում, մենք լսեցինք մի պատմութիւն, որը բաւական շարժեց մեր զգացումները։ Թեպէտ մենք չէինք հասկանում ինչ էր աս-

ւում, այնուամենայնիւ գործողութիւնը մեզ շատ բան հասկացրեց: Ներկայացաւ մի սպիտակահեր դառամեալ Շահ, որին իր որդիքը արտաքսեցին իր երկրից և քշեցին յուսահատութեան վին պոռնակը:

Մենք բոլորս էլ արտասուք թափեցինք, մտածելով թէ ինչ վիճակի կարող էր հասնել մեր Շահը, որը շրջապատուած է որդիների այդքան բազմանդամ և ոխերիմ զերդաստաններով: Մենք անձկութեամբ հետաքրքրուեցինք մէհմանդարից իմանալու թէ ինչպէս էին կարողացել մի այդպէս ծեր մարդ գտնել, որ ներկայացնէր զառամեալ թագաւորին: Բայց դեռ նա մեզ պատասխան չէր տուել, երբ մի վայելչադէմ երիտասարդ մտեցաւ մեզ՝ իր յարգանքները մատուցանելու դեսպանին: Նրան մեզ հետ ծանօթացնելիս, մեզ ասուեց որ նա հէնց այն զառամեալ թագաւորն էր, որը քիչ առաջ արտաքսուել էր իր երկրից:

Մենք հազիւ կարողացանք մեզ զսպել նրան գիպչելուց, և միաձայն բացականչեցինք. «Լա Ալլահ ին Ալլահ»:

Մեր հիացումն կ'ատես նրան զուարճացրեց, և նա հաւատաբացրեց դեսպանին, որ նրա հաւանութիւնն ինքն ըստ ինքեան ամենամեծ գովասանքն էր, որ կարող էր տրուել իրան՝ իր կատարած դերի համար:

Վերջապէս, տեղի ունեցաւ աւելի մեծ խեղկատակութիւն՝ քան երբևիցէ մեր լուծիները մտածել կամ կատարել էին: Շահ Աբբասի յայտնի խեղկատակը այս տեղ խաղացողի հետ համեմատած՝ միայն մի երեխայ էր: Դեսպանի՝ ծիծաղից կծկուելն ու մեր մօրութների տմոմբալլ, որի պատճառն էր այդ ծաղրածուի անօրինակ խաղերը, անշուշտ վերջինիս համար՝ մեծ շնորհաւորութիւն էր:

Նա՛ այդ ծաղրածուն, մի բերան ունէր, որ բացւում լայնանում էր ինչքան նա կամենում էր. ոտներ ունէր, որ շարժուելիս կ'ատես համ իրենն էր համ իր հետ խաղացողինը. նա մի մարմին ունէր, որ ռեսինի պէս կարճանում, սեղմուում, երկարանում, երկուտակուում և կրկին շիտկուում էր:

Միբղա Ֆիրուզն իսկոյն միտք յղացաւ և մի հնարք մտածեց այդ խեղկատակին հրապուրելու և Պարսկաստան տանելու: Նա համոզուած էր որ նրա պէս մի լուծի ամենալաւ ընծան կը լինէր, որ ինքը կարող կը լինէր իր վերադարձին մատուցանել Շահին: Նա գիտէր որ Շահին այդպիսի մի ընծայ տալով՝ իր վիճակը կ'աւաճովէր, և զգում էր որ իր ձեռքում այդպիսի մի գործիք ունենալով՝ ինքը կարող կը լինէր ոչնչացնել իր մեծ ու երգուեալ թշնամի՝ մեծ վէզրի դաւադրութիւնները: Սակայն երբ մէհմանդարը նրան յայտնեց թէ Անգլիայում յայտնի դե-

բասանները հրքան մեծ եկամուտ են վայելում՝ նրա մտածածը գլխիցը թռաւ:

Մենք ապշեցինք երբ լսեցինք որ այդ խեղկատակը աւելի մեծ ուճիկ էր ստանում, քան մեր Շահի դահճապետը. որ զառամեալ թագաւորի դեր կատարող երիտասարդը տարեկան աւելի խոշոր գումար էր ստանում, քան մեր մեծ վէզիրը, և որ օպէրայում մեր տեսած առաջին երգչուհին աւելի մեծ եկամուտ էր վայելում քան մեր Շահի որդիներից շատերը միասին:

— Դօրսը, դօրսը (սո՛ւտ է, սո՛ւտ է) ասացինք բոլորս: Բայց երբ տեսանք թէ մեր այս բառերը ինչ սոսկալի դաշույթ պատճառեցին մէհմանդարին, ինչպէս և այն անգլիացիներին, որոնց մեր խօսքը ուղղուել էր՝ մենք շուարած մեր մատները մեր շրթունքների վրայ դրինք, և այլևս միմիանց հետ չխօսեցինք մեր տեսածներին և լսածների մասին՝ մինչև մեզ մեհնակ գտանք: Մենք մեր մէջ պնդեցինք որ այդքան ահագին, չլսուած ծախքը, որ արոււմ էր այդպիսի չնչին, ունայն նպատակներով՝ միայն յիմարներից բաղկացած մի ժողովրդի գործ է և ոչ թէ այն խելացի և կշռադատ ժողովրդի՝ որի մէջ ապրում էինք մենք:

Գլ. ԼԱ.

Հաջի Բարան եւ իր իշխանաւորն անգլիերէն են խօսում: Դեսպանը մի սխալմունք է անում եւ ընկնում է դժուարութեան մէջ:

Եւ այժմ կարողանում էի միտքս բաւական լաւ հասկացնել անգլիերէն լեզուով. բայց շատ անգամ ասածներս անհասկանալի էին լինում: Շուտով ես տեսայ որ նաւում բարեկամներից սովորածս բառերից մի քանիսը բնաւ լաւ չէին. նրանք այնպիսի բառեր էին որ երբէք չէին գործածուում պալատականների շրջանում:

Միբղա Ֆիրուզն էլ վստահացաւ մեծ մասամբ անգլիերէն խօսել՝ առանց մէհմանդարի թարգմանութեանը: Նա աւելի շատ առիթներ և միջոցներ ունէր վարժուելու, և երբեմն էլ չափից աւելի վստահանալով իր վրայ՝ դժուարութիւնների մէջ էլ գցում իրան:

Մի գէպը պատահեց որ արժէ պատմել: Մի գիշեր նա, ըստ սովորութեան, ներկայացաւ գիշերային մի ժողովում, և հետեւեալ առաւօտը նա մեծ շտապով ինձ իր մօտ կանչելով՝ ասաց.

— Ի սէր Ալիի, իսկոյն ինձ մօտ բեր տետրը այն անգլի-
ական բառերի, որ վերջին նաւում մենք սովորեցինք այն ֆու-
զուլ ¹⁾ մարդից: Ես սաստիկ անհանգիստ եմ, որովհետեւ կար-
ծում եմ որ մի խայտառակ սխալ եմ արել, և ինձ թւում է որ
այդ խաբերայ սատանան դիտմամբ մեզ սխալ բառեր է սովո-
րեցրել: Երդում եմ, Վալլան, Բէլլան, Թալլան, որ եթէ ստու-
գեմ որ նա դիտմամբ է մեզ սխալ սովորեցրել և հետևապէս
ինձ անքան խայտառակել է որ այժմ ես պարտաւոր եմ շան
կաշի քաշել երեսիս՝ Վալլան, Բէլլան ես նրա լեարդը դուրս
կը քաշեմ կտոր-կտոր նրա մարմնի բոլոր ծակոտիներէից:

Ես անմիջապէս բառատետրը բերի, և նա մեծ մտահոգու-
թեամբ աչքից անցկացրեց բոլոր բառերը, որ արտասանու-
թեան համար՝ պարսկերէն լեզուի տառերով էին գրուած:

— Ես սխալուած չեմ, ասաց նա կէս ուրախանալով կէս
վշտանալով. և եթէ սխալուած չեմ, ուրեմն այդ շուն, անիծած
մարդը ծաղրել է ինձ: Փառք Ալլանին, եթէ նրան ճանկս կը գը-
ցեմ, կայրեմ նրա հայրը. նա խայտառակել է ինձ ամբողջ աշ-
խարհում:

— Այդ ինչպէս է, ասացի ես. դուցէ դաձեր երևակայածի
չափ վատ չէ.

— Անցեալ գիշեր, ասաց նա, ես խօսում էի մի տիկնոջ
հետ, մի բարձր դիրք և համարում վայելող տիկնոջ հետ. նա օժ-
րաներից մէկի կիներն է և ես չափազանց մեծ ցանկութիւն ու-
նիմ, զանազան պատճառներով, լաւ տպաւորութիւն թողնել նրա
վրայ, լաւ համարում ունենալ նրա մօտ: Նա՛ այդ տիկինը շատ
հետաքրքրում էր մեր սովորութիւնների մասին. նա մասնա-
ւորապէս շատ բաներ հարցրեց մեր կանանց ընդհանուր տեսքի,
ինչպէս և մեր ընտանեկան սովորութիւնների վերաբերմամբ:
«Եւ այժմ, ասացէք ինձ, ինչպէս կին է ձեր կինը, հարցրեց
տիկինը»:

«— Շատ լաւ կին է, ասացի ես անգլիերէն լեզուով:

«— Քայց նա ինչպիսի հասակ ունի, հարցրեց նա. բարձր
է թէ կարճ:

«— Շատ լաւ հասակ ունի, տիկին, մի քիչ կարճ է. սա-
կայն մէջքը սալրի ծառի նման է, ասացի ես:

«— Ի՞նչ տեսակ աչքեր ունի:

«— Շատ սիրուն աչքեր, անչափ մեծ են նրանք. ասացի
եւ ցուցամատովս ցոյց տալով իմ բոյթի կէսը:

«— Ի՞նչ տեսակ բերան, ինչ տեսակ ատամներ:

¹⁾ Ուրիշ գործերի մէջ խառնուող. Ծ. Թ.

«— Շատ սիրուն բերան, շատ գեղեցիկ ատամներ, տիկին.
ատամները մորվարու ¹⁾ պէս են, պատասխանեցի ես:

«Եւ յետոյ, շարունակեց դեսպանը, ես աշխատեցի, որ-
քան որ կարող էի լաւ բացատրել նրա համար՝ այն բոլոր
մանրամասնութիւնները, որ նա, ինչպէս երևում էր, շատ հե-
տաքրքիր էր իմանալ. սակայն մեր կանանց զգեստների ինչ-
պէս և նոյն զգեստների հետ գործածուող զանազան պարագա-
ների մասին խօսելիս՝ ես արտասանեցի մի քանի բառեր՝
որոնք կամ շատ ծաղրալի կամ շատ բիրտ ու անվայե-
լուշ՝ պիտի լինէին, որովհետեւ, երբ այդ բառերն դի-
պան նրա ականջին, ես իսկոյն զգացի որ մի շատ
«կեղտոտ բան էի ծամել»: Նա բարեկութիւն չարտայայտեց.
նրա երեսի վրայ երևաց միայն զարմանք, ամաչելու զգացում
և միևնոյն ժամանակ և՛ դուարձութիւն. ես մնացի շուարած,
ապշած: Ամաչութիւնիցս քրտինքով ծածկուեցի. ես ուզում էի
այդ բոպէին թաղուել ծովի յատակում. ես զգացի որ շանից
էլ պակաս եմ— աւելի ստոր քան մի ֆրանկի շուն: Իմ թշ-
ուառութիւնը փոխանակ թեթեանալու աւելի սաստկացաւ, երբ
տեսայ որ տիկինը իր զարմանքի պատճառը յայտնեց իր քրո-
ջը, այն էլ անպիսի մի ձևով որ ծայրայեղ ծիծաղ և զուար-
ճութիւն առաջ բերեց, ու ես աւելի ու աւելի ապուշ կտրեցի:
Պարզ էր որ մի քառորդ ժամից յետոյ, սենեակում գտնուող
ամեն մի կին պիտի լսէր թէ ես ինչ մեծ սխալ էի արել. և
անկասկած այս բոպէիս քաղաքում մարդ, կին ու երեխայ
չկայ որ ծաղրում չլինէր ինձ»:

— Բայց միթէ դուք ունէ անպատիւ բան էք՝ արել ասելով
անգլիերէն լեզուով այն՝ ինչ պարսկերէնում սովորական ոճ
կամ արտայայտութիւն է:

— Ա՛, ասաց դեսպանը, դու անգլիացիներին անպէս լաւ
չես ճանաչում ինչպէս ես: Նրանք աւելի շատ են ծիծաղում
մօրուքների վրայ, քան մենք պարսիկներս. և թէպէտ մենք
բոլորովին անծանօթ ենք նրանց ձևերին, այնուամենայնիւ ե-
թէ նրանք տեսնում են որ մէկն ամենափոքրիկ շեղումն է գոր-
ծում, շատ անխղճօրէն դիտողութիւններ են անում: Անցեալ
գիշեր մի երկար ընթերցեց յետոյ, ես մի քիչ ձգուեցի և սկսե-
ցի յօրանջել, և տեսայ որ բոլոր խումբն ապշած նայում էր
ինձ: Եթէ ես զբաղուած լինէի պիղծ գազանի (խոզի) մի ու-
տելով՝ նրանք այդքան զարմացած ու ապշած չէին նա-
յիլ ինձ:

¹⁾ Մարգարիտ:

Մէհմանդարը ներս եկաւ, և մենք իսկոյն նրան դիմեցինք ստուգելու դեսպանի արտասանած խօսքերի իսկական արժէքը: Երբ մենք բոլոր հանգամանքը պատմեցինք նրան, նա շատ զուարճացաւ և ասաց.

—Այդ բառերն անկասկած այն ամենակոպիտ բառերից մի քանիսն են, որ գտնուում են մեր լեզուի մէջ. և ինձ թւում է որ դուք այդ բառերը սովորել էք նաւերում կամ լսել էք փողոցային սաոր մարդկանցից:

Դեսպանը յետոյ բացատրեց որ բոլոր յանցանքն իր պիղծ, անպիտան ուսուցչինն էր, որը նաւում ծառայելիս էր եղել որպէս նաւապետի օգնական: Բայց նա դարձեալ մտահոգ էր արդարացնելու իրեն իր սխալմունքի համար. հետեալար նա հարցրեց մէհմանդարին թէ արդեօք անգլիերէն լեզուի բառարան կը ճարձէր, որպէս զի հարկաւոր եղած ժամանակ ինքը բառերի նշանակութիւնն գտնէր նրա մէջ:

—Որովհետեւ, ասաց նա, եթէ իմ արտասանած բառերը կան բառգրքի մէջ, ուրեմն ես յանցաւոր չեմ:

Մէհմանդարը շատ երկար խօսեց մօզա կոշուած մի ինչ որ բանի մասին. նա ասաց իբր թէ այդ մօզան մի քանի բառերի գործածութիւնը պատշաճ ու վայելուչ է դարձնում, և մի քանիսինն էլ հակառակը:

Նա յետոյ ասաց, «Ես կը նայեմ մեր ամենալաւ բառարանի մէջ», և իսկոյն նա գնաց և իր գրքերի միջից հանելով բերեց մէկը, որի հեղինակը մի ինչ որ Զոնսըն անունով մէկն էր: Այդ գիրքը, ինչպէս երևաց, անգլիացիների դամուսն ¹⁾ էր:

Բառարանը բաց անելով, դտնուեցան դեսպանի գործածած վատ բառերը: Նա անչափ ուրախացաւ, և նրա վախը բաւական փարատուեց: Նա միծ ցաւակցութիւն յայտնեց ինքն իր քան արդարացնելու համար՝ ուղեց ուղարկել մի նամակ իր բարեկամ խանմին և բացատրութիւն տալ. սակայն մէհմանդարը հաւատացրեց նրան ասելով.

—Մի գրեցէք այդպիսի նամակ, որովհետեւ խանումը բաւական խելք ունի հասկանալու. որ ձեր գործած յանցանքը յակամայից է եղել: Այդպիսի մի նամակ, աւելացրեց նա, կը

¹⁾ Մի յայտնի արաբական բառարան, որ դամուսն է կոչուում նրա համար որ, ինչպէս ասուում է, դրա բառերն հաւաքել և կրճատել են մի ուրիշ 65 հատորեան բառարանից:

հարկադրի խանմին պատասխան գրելու ձեզ, մինչդեռ նա, հաւանականաբար, ցանկանում է որ ինքը այդ հանգամանքից բոլորովին անտեղեակ համարուի...

—Զարմանալի բաներ եմ լսում, ասաց դեսպանը. մենք պարսիկներս, այո մենք՝ որ մեր երկրում առանձին հոգ ենք տանում մեր խօսքերը ծածկել վայելչութեան քօղով՝ այդքան յղկուած չենք:

—Ա՛յ, ասաց մէհմանդարը. ոչ մի տեղում այնքան նրբութիւն և մաքրութիւն չկայ խօսքի և վարքի մէջ՝ որքան Անգլիայում կայ և պահանջում է ազնուականների շրջաններում: Ամեն օր մարդիկ աշխատում, խելք են բանեցնում նոր բառեր գիւտ անելու և գործածելու այն բառերի տեղ, որոնք ոչ շատ երկար ժամանակ առաջ գործ էին անում, որպէս բոլորովին արտօնեալ և գործածական բառեր:

—Եւ, յանձն Մարգարէի, ասաց դեսպանը, թոյլ տուէք ինձ հարցնել (քանի որ այդքան բծախնդիր էք) թէ ձեր մէջ «կին» բառը ուղղակի չգործածելու կամ փոխարեքական մտքով գործածելու համար՝ ինչ բառ ունիք:

—Մենք ոչ մի ուրիշ բառ չենք գործածում «կին» բառի տեղ. ոչ մի անհամեստութիւն կամ անվայելչութիւն չկայ «կին» բառը գործածելու մէջ:

Ահա, տեսէք, նկատեց Միրզա Ֆիրուզը, տեսէք որ մեր և ձեր զգացումները բոլորովին տարբեր են: Մենք այդ բառի գործածութիւնը անվայելուչ և անպատշաճ ենք համարում: Մեր մէջ ոչ որ չէ համարձակուում ուրիշին հարցնել թէ «կինդ» ինչպէս է: Աչքիս լոյս, դուք չէք տեսնում որ հազար ու մէկ անպատշաճ մեկնութիւններ կարելի է տալ այդ բառին: Կրկնում եմ, փոխանակ հարցնելու թէ ձեր «կինն» ինչպէս է, մենք հարցնում ենք ձեր «տունն» ինչպէս է: Փոխանակ ձեզ պէս կոպտաբար, պարզ ու համարձակ կերպով հարցնելու թէ ձեր «կինն» ինչպէս է, մենք հարցնում ենք—այն էլ միշտ մի աստիճան խորհրդաւորութեամբ՝ թէ ձեր «տունն» ինչպէս է:

—Ա՛յդ ձեւը, ասաց մէհմանդարը կարող է յարմար դատուել այն դէպքում՝ երբ մենք ուզում ենք նշանակել մի խումբ կանայք. սակայն այստեղ, քանի որ մենք իւրաքանչիւրս միայն մէկ կին ենք պահում, այդ արտայայտութիւնը բոլորովին անտեղի և անպէտք է:

—Հիմա լսեցէք, մի ուրիշ բան էլ ասեմ, ասաց դեսպանը: Դուք խոստովանուեցիք, որ ոչ մի բան չկայ աւելի պատշաճ, աւելի համեստ ու նուրբ քան մեր «Բիսմիլլահ» բառը, որ մենք կրկնում ենք ամեն մի գործ սկսելիս: Դա կարծես թէ սրբա-

գործում և աշուղացնում է մեր անելիքը: Եթէ մեր հայրենակիցները իմանան որ դուք այդ բառը չէք գործածում, նրանք ձեզ կը դնեն քիւրդերի շարքը, որոնց նրանք շէյթանը բազէ¹⁾ են անուանում. որովհետեւ նրանք ամենեւին չեն արտասանում «Բիս-միլլահ» բառը, մանաւանդ որոշ դէպքերում՝ երբ ամեն մի բարի մոտաւորման պարտաւոր է անպատճառ արտասանելու:

—Այդպիսի լուրջ բնաւորութիւն ունեցող բացականչութիւնները, ասաց մէհմանդարը, բոլորովին կորցնում են իրանց արժէքը և անտեղի ու անպատշաճ են համարւում, երբ ամեն տեղ և ամեն դէպքում գործ են ածւում: Օրինակի համար, որքան անտեղի է այն բացականչութիւնը, որ Թէհրանում վարունգ ծախողները սովորաբար անում են պոռալով՝ «այ խիւր, այ խիւր, յանուն օրհնեալ իմամի, այ խիւրը»:

—Եւ միթէ՞ աւելի սխալ և անտեղի բան կայ, պատասխանեց ղեսպանը մեծ ողևորութեամբ, քան այն՝ որ դուք ամեն մի բանի համար մի ընդհանրական անէծք էք արտասանում: Ձեր նաւերում ամեն բան կամ dam good կամ dam bad է. կամ dam fine ship կամ dam bad ship է: Դուք մի տիկնոջ dam pretty lady էք ասում, և մի ուրիշին dam ugly fellow

Դեռ պանի այս նկատողութեան՝ մէհմանդարը ոչինչ չկարողացաւ պատասխանել:

Սոսակցութիւնը վերջանալով, Միրզա Ֆիրուզը վճռեց իսկոյն մի ուսուցիչ վարձել՝ անգլիերէն լեզուն լաւ սովորելու համար: «Այո, պէտք է լաւ սովորել, ասաց նա, պէտք է լաւ սովորել, որ մի գուցէ մենք ուրիշ սխալներ էլ անենք և մեր ետեւից վատ անուն թողնենք»:

Ես էլ, համաձայն Շահի հրամանին, տաք սրտով սկսեցի ուսումնասիրել անգլիերէն լեզուն, որպէսզի կարողանայի ժամանակով թարգմանել այդ լեզուով գրուած բոլոր գրքերը:

Մեր ուշադրութիւնը, միևնոյն միջոցին, դարձաւ մի ուրիշ եւրոպական բարբառի վրայ, որովհետեւ մեր բարեկամ այն խանը, որը կարծում էր թէ մենք արեւապաշտներ ենք, յաճախ մեզանից հարցնում էր թէ արդեօք այդ բարբառը մեր դպրոցներում աւանդւում էր թէ չէ: Լատիներէն էր նշանակում նա.

—Լատիներէն, բացականչեց ղեսպանը. մենք ինչ գործ ունենք լատիներէնի հետ. մենք ղեռ այդպիսի լեզուի մասին երբէք չենք լսել:

Մեր բոլոր դպրոցներում և համալսարաններում սովորա-

1) Սատանի գաւազ, դեի ձագ: Ծ. Թ.

ցնում են այդ լեզուն, ասաց խանը: Առանց լատիներէն իմանալու ոչ ոք չէ կարող աշխարհում առաջադիմել:

—Մեր թագաւորութիւնը Զէմշիդի և Նուշիրվանի օրերից շարունակուել է և պահպանել է իր գոյթիւնը առանց լատինագիտութեան, ասաց Միրզա Ֆիրուզը: Մեր Ֆաթ Ալի Շահը, արդէն մեծ թագաւոր է՝ և լատիներէն չգիտէ: Մենք յոյս ունինք որ առանց լատիներէնի կարող կը լինենք այրել ուսանելի հայրերը, և այդ բանից յետոյ՝ լատիներէնը էլ մեր ինչի՞ն է պէտք:

—Եթէ դուք լատիներէն չգիտէք, ասաց խանը զուարճութեամբ, գուցէ ֆրանսերէն կամ իտալերէն գիտէք. որովհետեւ դրանք ընդհանրական լեզուներ են:

—Ո՛չ, ասաց ղեսպանը, մենք ոչ ֆրանսերէն գիտենք և ոչ էլ իտալերէն և ես կարծում եմ, աւելացրեց նա ժպտալով, որ ձեր վսեմափայլութիւնը գիտէ և՛ տաճկերէն և՛ արաբերէն:

—Ո՛չ, ասաց խանը, պարլամենտում այդ երկու լեզուներից՝ ոչ մի խօսք չի ասւում, հետեաբար ոչ ոք չէ սովորում: Ինչ ժամանակ որ դուք Պարսկաստանում Համայնքների Տուն կ'ունենանք, դուք կ'արտաւորուէք լատիներէն լեզուն սովորել:

—Այո, ասաց Միրզա Ֆիրուզը ամաչելով, այո, թող այդպէս լինի. մենք ուրմ կը սպասենք մինչև այդ ժամանակը:

Այս խօսակցութիւնից յետոյ, մենք այլևս երբէք խանին ուրիշ անունով չկոչեցինք, այլ մկրտեցինք նրան. Լատինգու (լատինախօս) անունով:

Գլ. ԼԲ.

Անդլիացի կանայք այցելում են ղեսպանին:—Նա՞ ղեսպանը նամակներ է ստանում Պարսկաստանից:—Նա ընկնում է անակնկալ դժուարութեան մէջ:

Մի բանի ամիսներ էին անցել այն օրից՝ ինչ մենք Անգլիա էինք հասել. և մենք արդէն սկսել էինք կամաց-կամաց գործադրել անհաւատների սովորութիւններից մի քանիսը: Ինչ ժամանակ որ մենք երկուսով գուրս էինք գնում, փոխանակ միմիանց ձեռք բռնելու, ինչպէս անում էինք Պարսկաստանում, քայլում էինք թեւացուկ: Մենք փոյթ չունէինք եթէ երբեմն էլ մի որեւէ կնոջ հետ նոյն դիրքով՝ այսինքն թեւացուկ գնալիս տեսնւում էինք:

Դեռ պանի ֆէրաշը, սափրիչը և ձիապանները յաճախ

տեսնուում էին փողոցում՝ խօսելով քայլերիս մեր տանը պատկանող աղջիկներին հետ: Մենք թողել էինք մասնակցությունը սովորութիւնը. մենք գարեջուր էինք խմում այնպէս՝ ինչպէս երիտասարդները: Շատ նեղանում էինք եթէ երբեմն մի կէս ժամ նստում էինք գետնի վրայ՝ մեր ծընկները ծալուած մեր տակում՝ ինչպէս անում էինք Պարսկաստանում: Միակ մարդը, որ մեր մէջ պինդ պահում ու պահպանում էր մեր սովորութիւնները, և միշտ յորդորում էր մեզ իր օրինակին հետեւել՝ Մոհամէդ Բէգն էր:

Միրզա Ֆիրուզն ինքն այնքան սիրելի և համակրելի էր դարձել տեղացիների մօտ, որ մեր տունը շարունակ լի էր նրանցով: Կանայքը մասնաւորապէս գալիս էին բազմութեամբ, երբեմն իրանց ամուսինների և եղբայրների ընկերակցութեամբ, և երբեմն էլ առանձնապէս իրանք. երբեմն էլ գալիս էին երկուսով, և երբեմն էլ բոլորովին մենակ:

Նրանք գալիս էին մեր տունը, առանց վախենալու կամ քաշուելու: Շատերն էլ, որոնք ամենեւին ծանօթ չէին դեսպանին, բաւական էին համարում չէրքէզուհուն հարցնել և այդ պատճառով բարձրանում էին աստիճանները և մտնում էին վերնաշարիկը. կ'ասես թէ թատրոնի դահլիճ էին մտնում: Նրանք իրանց թոյլ էին տալիս շատ ազատ վարուել մեզ հետ. այդքան ազատ նրանք անշուշտ չէին կարող վարուել իրանց հայրենակիցների հետ: Նրանց՝ մեզ հետ այդքան ազատ և համարձակ վարուելու պատճառն անկասկած այն էր, որ մեզ սարերից եկած անասունների տեղ էին դնում և նայում էին մեզ վրայ որպէս վայրենի գազանների:

Ինչևէ, Միրզա Ֆիրուզը, որ այնքան սրտեւս էր, թոյլ չտուեց որ այդ այցելութիւնները իրան համար տպաւորւն անցնէին. նա բարեկամացաւ նշանաւոր գեղեցկուհիներից շատերի հետ: Պարսկաստանից նա իր հետ բերել էր մեծ քանակութեամբ շալեր և ուրիշ թանկագին բաներ՝ հէնց ընծաներ տալու նպատակով, և ինչքան նրա բարեկամների թիւը մեծանում էր՝ այդ ընծայացուների քանակը պակասում էր:

Նա քննադատում էր իր բարեկամ գեղեցկուհիների աչքերի փայլը, գէժքերի գոյնը, ոտների փոքրութիւնը, մէջքի նեղութիւնը, շունչերի անուշութիւնը, և նա անում էր այդ այնքան ճարպիկութեամբ՝ ինչպէս անում են անգլիացիների ամենափորձառու զաշանդները (exquisites):

Նա խոստովանուեց որ ինքը իսկապէս սիրահարուել էր այն առաջին գեղեցկուհու վրայ, որը գրաւել էր իր ուշադրութիւնը և հիացումն էր պատճառել իրան, բայց ասաց որ իր

սիրտը մնում էր այն վերջին գեղեցկուհու ձեռքում, որի աչքերի փայլը շացրել էր իր աչքերը: Իր ասելով, դեսպանը շրջապատուած անգլիացի գեղեցկուհիներով՝ անց էր կացնում մի կեսանք՝ որպիսին կը շարժէր դրախտում երանութիւն վայելող հաւատացեալի նախանձը. մի խօսքով նա միշտ ոգևորուած էր, միշտ աշխոյժ, առողջ և երջանիկ էլ:

Սակայն ինչպէս մեր շէյխն իմաստութեամբ ասել է, «ի՞նչ վարդի թուփ է կարող միշտ կանաչ լինել, կամ ի՞նչ կլոր հաստութիւն կայ, որ մի ժամանակ չփոխուի նիհարութեան»:

Իր այս բոլոր աջողութեան և երջանկութեան միջոցին նա՝ դեսպանը մի առաւօտ ստացաւ նամակների մի մեծ ծրար, որն եկել էր թագաւորաց թագաւորի գահի ոտերի մօտից և և որը շատ խորին և լուրջ մտածութեան նիւթ դարձաւ նրա համար: Նամակները մէկը միւսի ետեւից բացանելով՝ նա իր բացահայտութիւններով մեզ գաղափար տուեց նրանց բովանդակութիւնների մասին:

— Ուրեմն էրզրումի այդ սնանկացած, շուն փաշան բողոքել, գանգատուել է ի՞նձ դէմ, ասաց նա բարձրաձայն: Նա բողոքել է ինձ դէմ պահանջելով թէ ես ի՞նչու եմ կտրել տուել իմ շաթիրի ականջները: Ինչալլահ, թող ես վերադառնամ... ես նրան մի դրութեան մէջ կը ձգտեմ, որ շանը երանի տայ: Եւ այդ հին աղուէսը—այդ Միրզա Շէֆինայդ անիծեալն այս առիթը ձեռքից չէ տուել... Նա Շահին դրողել, զայրացրել է ինձ դէմ... այ անիծուի նա էլ, իր պապերն էլ մէկ մէկ... Թող ես մի անգամ վերադառնամ, Շահի մօտ դնամ և ինձ թոյլ տրուի լեզուս ազատ գործածել, այն ժամանակ կը տեսնենք թէ ով կը յաղթի... Իր բոլոր խորամանկութեամբ, ես նրան էլ, նրա տոհմին էլ իմ լեզուով կը յաղթեմ, կը խորտակեմ: Ա՛խ, ասաց նա, նայելով իր նամակներին, վերջապէս այստեղ մի նամակ էլ իմ տնից ¹⁾ կայ:

Նա շտապով բաց արեց մի մալֆուֆէ ²⁾, որն անշուշտ իր կնոջից պիտի լինէր: Կարդալիս՝ նա սաստիկ յուզուեց, նրա բթի ծակերը լայնացան և մաղեր, բիզ բիզ եղան: Թերևս նա կամենում էր իր զգացումները չարտայայտել, բայց նրանք այնքան զօրեղ և սաստիկ էին որ նա չկարողացաւ իրան դուրս պել:

— Ա՛խ, բացականչեց նա, երանի թէ այս չեղքեղուհին

¹⁾ Տնից՝ նշանակում է կնոջից. ծ. թ.

²⁾ Մի փոքրիկ տոմս կամ նամակ՝ ներփակուած ուրիշ նամակում:

էլ հայրն էլ, մայրն էլ, ամբողջ ցեղն էլ ծովի տակում լինէին: Երանի թէ ես երբէք տեսած չլինէի նրան: Օ՜, այս ինչ այրող մոխիր է թափուել գլխիս: Ամբողջ մարդկութեան առաջ այդ չեղբեղունուն իմ տունը բերելով՝ ես այժմ իմ ընտանիքի անդամը չեմ համարուում: Ուրեմն աշխարհն ինձ նամարդ պիտի կոչի այսուհետեւ: Բայց այս բոլորից յետոյ, չէ՞ որ նա երբ թէհրան վերադառնայ, մի կատարեալ անձն կը լինի և իմ խանութը կ'ունենայ մի ստրկունի, որի նմանը ոչ մի ուրիշ խանութում չէ կարող ունենալ Պարսկաստանում: Ա՛խ, հարեմական խօսք ու զրոյցը դառնացրել է կեանքս, սեպրել է գոյութիւնս: Չեմ իմանում ինչ ասել, ինչ անել: Այ՛ Մահբուբ, ձայնեց նա հաւատարիմ ծառային, «մենք պիտի անմիջապէս յետ ուղարկենք չեղբեղունուն, այո՛ պիտի յետ ուղարկենք, որպէս զի հոգիս ազատուի»:

Նա շարունակեց երկար խօսել իր նամակների բովանդակութիւնների մասին՝ մերթ Կշտամբելով մեծ վէզրին և գովաբանելով Շահին, մերթ գանգատուելով որ իբր թէ Շահը իրան չ'է գնահատել և վատ է վարուել իրան հետ, մերթ ինքն իրան գովելով, մերթ չարանալով իր կնոջ և նրա ազգականների վրայ, մերթ ողբալով իր վիճակը և սաստիկ ցաւելով որ ինքն այժմ գտնուում էր իր հայրենիքից, իր տնից այդքան հեռու մի քաղաքում անհաւատների մէջ, և մերթ կրկին չափազանց դովելով նոյն անհաւատների ազնւութիւնը, հաւատարմութիւնը, բարի հաւատը և՛ միևնոյն ժամանակ բոլոր ցանկութիւն յայտնելով որ, երանի թէ ինքը կարողանար իր ամբողջ կեանքը անհաւատների մէջ անցկացնել:

Այս բոլորը, մենք գիտէինք, բոսական յոյզի արդիւնք էր. որովհետեւ երբ նա կրկին սկսեց լուրջ կերպով խորհել, տեսաւ որ իր ճակատագրի վճիռները անդիմադրելի և անխուսափելի էին, և որ ինքը պարտաւոր էր խոնարհուել այն հարկի առաջ՝ որն ոչ մի մարդկային ձեռք չէր կարող ի բաց դարձնել:

Օրուան գործը կամաց-կամաց սկսուելով ու տաքանալով՝ մենք գրեթէ բոլորովին մոռացանք նամակները և այն նիւթերը որ մեր երկրում թերեւ մի ամբողջ ամսուայ մտածութեան և խօսակցութեան առարկայ կը դառնային, այստեղ համարեա իսկոյն թուան մեր մտքից՝ շնորհիւ այն աշխոյժ, եռուն կեանքի՝ որ յատուկ է ֆրանկների մէջ ապրող մարդուն:

Դեռապանը սկսել էր չափազանց հետաքրքրուել որոշ տըպագրուած թղթերով, որ ամեն առաւօտ ցրիչների ձեռքով բաժանուում էին քաղաքի ժողովրդի մէջ: Համարեա երբէք չէր

պատահում մի օր, նա այդ թղթերի մէջ արձանագրուած չկարդար իր կեանքի և գործի բոլոր մանրամասնութիւնները:

—Այժմ թո՛ղ տեսնենք, ասաց նա. թող տեսնենք թէ այսօր իմ մասին ինչ ստեր կը գրեն այս երկշոտ հրատարակիչները: Ես վստահ եմ, որ այդ թերթերում լոյս կը տեսնեն իմ ստացած նամակների բոլոր բովանդակութիւնները, և անկասկած նրանք՝ այդ ստախօս հրատարակիչները իրանց թերթերում ինձ նախապէս կը յայտնեն որ, իբր թէ Շահը ինձ համար պատրաստուում է ֆալսիֆան և սպասում է որ ես վերադառնամ իր մօտ:

Ինչեւէ, օրը միջնելու վրայ էր՝ երբ տեղի ունեցաւ մի հանգամանք, որը գրաւիչ ստախօսների ուշադրութիւնը թէպէտ զրաւեց սակայն ուրիշ ոչինչ դուրս չեկաւ, բացի այն որ դեռապանը շատ անձնական վախ ունեցաւ և թամաշաչիներն (հանդիսատեսները) էլ մի բիշ գուարճութիւն:

Մեր քնելու ժամանակը մօտ էր՝ երբ մենք լսեցինք մի տարօրինակ աղմուկ և իրարանցում մեր դեռապանի դիվանխանէում: Իսկոյն հետեւեցին զրմիոցներ, աքացիների ձայներ, գոռոցներ՝ որոնք այն սարսափելի աստիճանին հասան, որ հարեան տներից կարող էին սարսափով լսել: Աշխատելով մտնել գահլիճը, ես հազիւ կարողացայ տեսնել Շահի ներկայացուցիչն՝ որը գտնուում էր շփոթուած, խառնուած գրութեան մէջ: Նրա գլխին ոչ գլխարկ կար, ոչ էլ հագին բաճկոնակ... Ինձ տեսնելուն պէս նա աւելի խառնուեց և ուժգնութեամբ դուռը փակեց վրաս:

Մէհմանդարն էլ որ այդ ժամանակ մեր տանն էր, շտապեց, եկաւ իմանալու թէ ինչ էր պատահել, Բայց տեսնելով որ գահլիճի դուռը փակ է, ինձ հետ վերադարձաւ: Աղմուկը շարունակեց դահլիճում և մեր երկիւղները սաստկացան:

Ի վերջոյ Մահբուբը—դեռապանի գերին, մեծ սոսկումով վազեց եկաւ մէհմանդարի մօտ և, յանուն Ալլահի խնդրեց նրան շտապել օգնելու իրան: Ես դնացի մէհմանդարի հետ, երկուսով մտանք դիվանխանէն, և այստեղ առաջին բանը որ տեսանք՝ մի լաւ հագնուած տիկին էր, որ փռուած էր բաղնիքի վրայ, և մի ուրիշ կին աւելի ջահիլ՝ նրա կողքին կանգնած լալիս էր: Մէհմանդարը հարցրեց այս արտակարգ տեսարանի պատճառը: Տիկինը պահ մի ապշած նայեց նրա երեսին և պատասխան չտուեց. միւսն էլ միայն հեկեկում էր:

Վերջը տիկինը, որ կածում էր թէ իր առջև կանգնած մէհմանդարը դեռապանն է՝ պոռաց:

— Դուք կարծում էք ես չեմ հասկանում ձեր օյինը (խաղը)։
Ես լաւ հասկանում եմ. դուք գնացիք զերծեցիք ձեր մօրուքը,
և հիմա կամենում էք նոր կերպարանք ստանալով վախեցնել
ինձ. բայց ես չեմ գնալ այստեղից, չեմ գնալ, ոչ մի բան չէ
կարող ինձ շարժել այստեղից։

Այս խօսքերի վրայ մէհմանդարը, որ լաւ ծանօթ էր իր
երկրի վարք ու բարքի հետ, ասաց նրան որ, եթէ նա խսկոյն
և եթէ չհեռանայ՝ ինքը կը պարտաւորուի գիշերապահին կանչել
և ըսնի դուրս ձգել իրան։ Տիկինը տեսնելով որ ինքն այլևս
ոչինչ չէ կարող անել՝ վեր կացաւ դուրս գնաց զահլիճից. իր
աղախինը հետեւեց իրան։ Եւ այսպէս վերջացաւ մի տեսարան,
որը արժանի է «Հազար և մէկ գիշեր»-ին։

Միւրդա Ֆիրուզը փախել գնացել էր իր ննջարանը, և
մենք նրան երբէք չտեսանք մինչև հետեւեալ առաւօտը՝ երբ
ամենաուրախ տրամադրութեամբ պատմեց մեզ իր տարօրինակ
արկածի հետեւեալ պատմութիւնը։

«Նամակներս կարդալուց յետոյ, ես հեծայ ձիս և գնացի
պարկը (parc)։ Ծանապարհին խորապէս մտածում էի ստացածս
նամակների բովանդակութիւնների վրայ, և առանց ամ կամ
ձախ կողմս նայելու, շարունակում էի ճանապարհս՝ մինչև յան-
կարծ մի ծառայ առաջս կանգնելով և մատնացոյց անելով եր-
կու կին, որոնք քայլում էին, ասաց թէ «տիկինը ցանկանում
է ձեզ հետ խօսել»։ Ես յարգանքով գլուխ իջեցրի այդ երկու
կանանց մեծին, որն առանց քաշուելու կամ տատանուելու՝
շատ յարգալից խօսքեր շնայեց ինձ և ասաց որ ինքը շատ
երջանիկ կը լինէր մի երեկոյ այցելել ինձ։

«—Վնաս չկայ զբանում, ասացի ես. Բիսմիլլահ, յանուն
Ալլահի շնորհ բերեք։

«Նա շնորհակալ եղաւ, ես շարունակեցի ճանապարհս։ Այդ
բոլորին ես շատ քիչ մտածեցի այս արկածի մասին, սակայն
եւ նկատեցի որ նա անգլուհի չէր, նա աւելի ասիացու մութ
դիմագծեր ունէր. նա ոչ ջահիլ էր՝ ոչ էլ գեղեցիկ։

«Մեր հինաւուրց սովորութիւնը պահանջում է որ մենք
պարտիկներս մեր տան դուռը բաց թողնենք բոլոր եկողների
համար. և այդ սովորութեան համեմատ՝ ես առանց տատան-
ուելու այդ տիկնոջն ընդունեցի իմ տունը։ Նա եկաւ ընկերակ-
ցութեամբ մի երիտասարդուհու, որը, ինչքան կարողացաւ ի-
մանալ՝ կամ նրա աղախինն էր կամ ընկերը։ Յամենայն դէպս,
նա նրա ստորագրեալն էր երևում աստիճանով, բայց ոչ գեղեց-
կութեամբ. որովհետեւ նրա գեղեցկութիւնն սքանչելի էր ձիշտ
ասած, ես լաւ չէի հասկանում թէ ինչպէս պիտի վարուել այդ-

պիտի այցելունների հետ։ Տիկինը շատ բան խօսեց որ ես չկարո-
ղացայ ըմբռնել, բայց ես տեսայ որ նա անգլուհի չէր, այլ
փոթութեալուհի։

«Մեր տեսակցութիւնը շատ սառն էր անցնում և կամաց
կամաց ձանձրալի էր դառնում։ Այդպիսի հանգամանքում ես վա-
րուեցի այնպէս՝ ինչպէս կը վարուէի իմ երկրում, այսինքն ես միւրդ
և գինի պատուիրեցի. սակայն ձանձրանալով ինձ այցելող տիկ-
նոջից, սկսեցի խօսել և զրադուել միւսի՝ ջահիլ գեղեցկուհու
հետ։ Ես շուտ նկատեցի որ իմ այդ ուշադրութիւնները վատ
հետեւանք էին ունենալու։ Երիտասարդուհին սկսեց վախենալ.
իսկ տիկինը՝ նախանձել։ Փոթորիկը վրայ հասաւ, փոթութեա-
լուհու դէմքը սևացաւ, անկացաւ։

«Ես յաճախ ակնատես էի եղել մեր հարեմներում տեղի
ուռնեցող կռիւներին, որ նախանձի հետեւանքներ են. բայց եր-
բէք չէի տեսել այդ կիրքը՝ (խանդը) իր հետեւանքներով այն աս-
տիճանին հասած՝ որին հասաւ իմ տան մէջ... Տիկինը փոթորկեց,
կատաղեց, բարձրացաւ նրա աջ թևը, իջաւ նրա ձախը... Նա
ընկաւ ետեւիցս, ես վազեցի սենեակի շուրջը, նա ընկաւ ետե-
ւիցս, նա զարկեց ինձ, խփեց ու գրխարկս թոցրեց գլխիցս, պա-
րեզօտս պատռտեց, ծուէն ծուէն արեց։

«Ալլահ ի Ալլահ, այս ի՞նչտեղ եմ ընկել», բացականչեցի
եւ։

«Ես շշմել, գլուխս կորցրել էի, չէի հասկանում թէ նա
ինչ էր ուզում, ինչ էր պահանջում ինձանից. չէի կարողանում
իմանալ թէ ինչն էր կարող նրան հանգստացնել։ Ես փող առա-
ջարկեցի նրան, նա վերցրեց և ուժգնութեամբ շարժեց սենեա-
կում կախուած մեծ հայելիների վրայ։ Ջահիլ կինը միայն հե-
կեկում էր բարձրաձայն։

«Ի վերջոյ, յողմելով այս սոսկալի դրութիւնից, ես փա-
խայ դուրս և փակուեցի իմ ննջարանում։ Մնացածը դուք
գիտէք։»

— Ի սէր Ալլահի, ասաց զետաւանը, այժմ ասացէք ինձ,
հիվ էր նա, այդ տարօրինակ կիսն, հիվ կարող է լինել։ Ինձ ե-
րևաց որ նա խանութ է. նրա լաւ հագնուած ծառան, նրա ճոխ
զգեստը, նրա աղախինը—բոլորը ցոյց էին տալիս որ նա հա-
սարակ դասակարգի անձն չէ. սակայն այդպիսի հարուածներ
որ նա տուեց ինձ, օ, մօրուքս վկայ, կարծում եմ շէյթանի
հենց իրա դոքնն է. նա շէյթանն ինքն էր։

Մէհմանդարն էլ մէկ պէս շփոթուեց. նա չէր կարողանում
հասկանալ. թէ ինչ բանի վերադրել այս դէպքը։ Նա զգուշաց-

րեց դեսպանին այլևս ամենևին իր տան մէջ չընդունել այնպիսի անձինք, որոնք նախապէս կանոնաւոր կերպով ծանօթացած չեն իրան: Նա նկատեց որ Լոնդոնը Սպահան չէ, ուր ամեն անհատ փոքր ի շատէ ճանաչուած է. այլ դա մի ահագին ընդունաւորան է բոլոր նկարագրի տէր մարդկանց համար, որոնցից հարիւրաւորներն ապրում են անպատուաբեր միջոցներով: Նա աւելացրեց որ հաւանականաբար իրան այցելող անծանօթ տիկինն էլ այդպիսիներից մէկն է եղել:

Վերջապէս, նա ակնարկեց որ նա՛ այդ կինը ոչնչով աւելի կամ պակաս չէ քան մի օտար ջաֆշաֆ:

— Բայց ասաց դեսպանը, այդ թշուառական ստախօսները իսկոյն կը հրատարակեն և իմաց կը տան ամբողջ աշխարհին, որ իբր թէ հս ծեծելիս եմ եղել իմ չէրքէզուհուն, և իմ վրայ արդէն արած ստախօսութիւնների վրայ կաւելացնեն այդ սուտն էլ, և աշխարհն ինձ վրայ կը նայի որպէս մի անգութ մարդի, որպէս մի հրէշի վրայ: Ապա ի՞նչ պիտի անել: Օրհնեալ Ալին վկայ, որ չէրքէզուհուն իսկոյն կ'ուղարկեմ Թէհրան մեր տունը, և այն ժամանակ հոգիս ազատուած կը լինի:

Այսպէս վճռեց դեսպանը, և մենք հեռացանք նրա մօտից:

Գլ. ԼԳ.

Անգլիացուց ստերի մասին:— Հաջի Բաբան ծանօթանում է մի նոր գերդաստանի հետ:— Նա նկարագրում է Հօգեան գերդաստանը:

Այս միջնադէպը շուտով մոռացուեց, և դեսպանը հետեւելով իր սեպհական հաճոյքներին, սկսեց ապրել զրեթէ բոլորովին անհաւատների շրջաններում, թողնելով ինձ՝ ինչպէս և իր բոլոր հետևորդներին՝ զրազուել մեր մտածմունքներով ու գործերով:

Թող մարդիկ ինչ ուզում են ասեն պարսիկների սուտ խօսելու հակումների մասին, բայց մենք տեսանք որ Անգլիայում խաբէութիւնն ու ստախօսութիւնն աւելի բարձր աստիճանի էր հասած քան Պարսկաստանում: Ո՛չ մի օր համարեա չէր անցնում որ դեսպանի անունը չխնդրուէր մի մեծ սուտ ասելու համար: Օրինակ՝ մի մարդ գալիս խնդրում էր դեսպանին որ մի կառքի մարակ ընդունէր իրենից որպէս նուէր: Նա ընդունում էր թէ չէ, այդ մարդն իսկոյն գնում և խոշոր տառերով իր խանութի ճակատին գրում էր «Պարսիկ Չահի կառք շինողը» Մի ուրիշ դէպքում Մոհամէդ բէգն և ես քայլում էինք

փողոցում և նայում էինք խանութներին. յանկարծ մի գոգնոցաւոր մարդ շատ խոնարհաբար առաջ եկաւ և մեզ հրաւիրեց իր խանութը: Նա կաշուէ անգրավարտիկ կարող էր: Նա շատ թախանձեց որ մենք թոյլ տայինք իրան մեր չափսը վերցնել և իւրաքաչիւրիս համար մի գոյգ պատրաստել: Մենք նրան ասացինք թէ մեր երկրում սովորութիւն չկայ կաշուէ անգրավարտիկ հագնելու, ասացինք որ Իրանում այդպիսի բան չգիտեն ինչ է, բայց իզո՛ւր, նրա այնքան թախանձեց որ մենք ստիպուեցինք թոյլ տալ իրան մեր չափսը վերցնել:

Մենք յետոյ լսեցինք որ նա նպատակն այն էր որ մեզ համար կաշուէ անգրավարտիկներ պատրաստելով՝ իրաւունք ունենար իր խանութի ճակատին գրել «Մոհամէդ Մարգարէի համար կաշուէ անգրավարտիկ կարող»:

Միւրգա Ֆիրուզը շատ հալածանքներ կրեց, մանաւանդ թատրոններից: Մեծ բազմութիւն գրաւելու նպատակով, թատրոնների կառավարիչները շարունակ հրաւիրում էին նրան ներկայանալ իրանց ներկայացումներին, և նախօրօք խոշոր տառերով տպուած յայտարարութիւններ էին ցրում ամբողջ քաղաքում՝ զեկուցանելով բնակիչներին, որ իբր թէ պարսից դեսպանն այս ինչ գիշեր այս ինչ թատրոնում ներկայ է լինելու: Նրանք միևնոյն ժամանակ մի խոշոր սուտ էլ էին հրատարակում, յայտնելով որ իբր թէ ներկայացուելիք պիտի դեսպանն է նշանակել և հրամայել որ խաղացուի: Տեսէք ինչ սուտ. ինչպէս էր կարող նա այդպէս բան անել քանի որ նա հազիւ թէ անգլերէն այբբենարանի միայն մի բանի էջերն էր դեռ անցել:

Ինչ և է, երբ նրան շատ էին նեղացնում թախանձելով որ ներկայանար թատրոնում, նա ինձ էր ուղարկում որպէս ներկայացուցչին և մեր անգլիացի ծառաներից մէկին կամ մեծամանգարին նշանակում:

«Horse opera» կոչուած մի օպերայում էր, ուր մինչդեռ ես իմ իշխանաւորի կերպարանքն ու ձևերը վրաս առնելու համար վեր էի ուրորում բիխերս ու շատ բարձրից էի նայում հանդիսականներին՝ ծանօթացայ անգլիական մի մեծ ընտանիքի հետ, որը բաղկացած էր մի՛ գարմացնելու չափ պարարտ, հաստիկ հօրից, մի շատ նիհար մօրից, մի որդուց և երեք դստերից: Սրանք տեղաւորուած էին մի օթեակում իմիս մօտ և իմ թեւ երբեմն դիպչում էր աղջիկներից ամենափոքրին:

Այս բանը պատճառ դարձաւ նրանց՝ ինձ նայելու, սիրոյ հայեացք ձգելու վրաս, և հետո ծանօթանալու ցանկութեան նշան ցոյց տալու:

ի վերջոյ, մայրը թեքուելով դէպի իր աղջիկը՝ ասաց նրան:

— Մի նարինջ առաջարկիր նորին վսեմափայլութեանը:

Իր մօր այս խօսքի վրայ, աղջիկը շիկնեց—Օ՛, ի՜նչ հրաշալի էին նրա կարմիր թշերը—և դանդաղելով նարինջը մատուցեց ինձ:

Այդպիսի մի յարգանք որ բոլորովին պարսկական էր, և արտայայտիչ էր բարեկամութեան և բարեացակամութեան՝ իսկոյն իմ կողմից ընդունուեց մեծ շնորհակալութեամբ, և ես գործածեցի ճիշտ այնպիսի մի արտայայտութիւն՝ որպիսին ես գործ կ'ածէի Պարսկաստանում նոյնաման դէպքում:

Յետոյ նրա հայրը կանգնեց շատ մեծ ձեւականութեամբ: Նա մի կատարեալ բաշրա՛) էր: Նա մի մարդ էր, որը պարզ երևում էր համոզուած թէ գրախտը իր մարմնի մէջ է... և թէ փորը փստուղով ու նշով լցրած և տապակած գառը՝ այս աշխարհում միակ գնահատելի հարստութիւնն է կազմում:

Նա շնորհակալութիւն յայտնեց ինձ իմ ցոյց տուած քաղաքավարութեան համար, և ասաց որ ինքը լիայոյս է, որ սպազայում անգլիացիք և պարսիկները իրար հետ կը կապուեն բարեկամական ամենապինդ կապերով:

Դեսպանական վեհանձնութեամբ՝ ես ասացի.

— Դուք անշուշտ խելքի տէր բարդ էք. դուք գիտուն էք, դուք ճանաչում էք աշխարհը, դուք հայրենասէր էք:

Ես նրան խոստացայ աշխատել Շահին իմաց անելու թէ՛ ի՜նչ հաւատարիմ ծառայ 2) էի գտել իրան համար:

Իմ այս խօսքը, ինչպէս պարզ երեաց, փոքր ինչ անհաճոյ թուաց նրան. բայց յետոյ նա սկսեց մի քանի հարցեր տալ ինձ: Օրինակի համար, նա հարցրեց թէ արդեօք Պարսկաստանում մենք թատրոններ ունենք, թէ արդեօք մենք ունենք այնպիսի ձիեր որ այստեղ՝ Անգլիայում կան, թէ արդեօք ես ֆրանսերէն գիտեմ, և թէ արդեօք ես ամուսնացած եմ և զաւակներ ունիմ:

Երբ ես պատասխանեցի թէ «ամուսնացած չեմ», իսկոյն նկատեցի որ նրա աղջիկները այլալուեցին և իւրաքանչիւրը մի քիչ շարժուեց, իբր թէ զգեստի այս ինչ մասը շտկելու համար:

Մայր խանութն անդադար աշխատում էր մի կամ միւս

նկատելով ինձ մեծարել. և նախ քան ներկայացման վերջանալը՝ ես արդէն լաւ ծանօթացել էի այդ ընտանիքի հետ:

Ես տեսայ որ նա՛ մայր խանութը մի կատարեալ (Թաֆ-Թաֆ 1) էր: Նա ինձ հաւաստիացրեց թէ՛ իր ամենամեծ աղջիկը շատ լաւ աղջիկ է. որ իբր թէ նա միշտ աշխատում էր հրէաներին քրիստոնեայ դարձնել, որ նա շատ սիրում է աղքատներին՝ որոնց համար միշտ գուլպաներ և զգեստներ էր պատրաստում: Նա ասաց որ իր երկրորդ աղջիկը իր ընտանիքի ամենագեղեցիկն և ամենակատարեալն էր. որ նա գիտէր լաւ պարել, լաւ երգել, ծաղիկներ նկարել և խտալերէն խօսել. իսկ ամենափոքրը՝ թէև շատ բան էր խոստանում, բայց զեռ շատ փոքր էր ուշադրութիւն գրաւելու համար: Ինչպէս տաճիկներն են ասում, նա ամենափոքր աղջիկը, զեռ նոր կոտրել էր կեղևը և զեռ ձուից դուրս չէր եկել: Նա ակնարկեց որ իր աղջիկները ժամանակով շատ կը հարստանային, որովհետեւ նրանք շատ հարուստ հօրքոյրներ ունէին: Մայր խանութի այս վերջին խօսքից ես կարողացայ նոր հասկանալ թէ անգլիացիք ինչո՞ւ են այդքան մեծ խնամքով պահում ու յարգում իրանց պառաւներին:

— Յետոյ, գալով ամուսնուս, օ՛, նա շատ բարի ամուսին է, ասաց նա: Նա հարուստ է և շատ բարեսիրտ է. մի խօսքով նա կատարեալ ամուսին է: Ծիշտ է, նա պարտաւոր է իր որդոց համար ապագայ պատրաստել, բայց նա այնքան հարուստ է որ կարող է առատաձեռն լինել դէպի իր դստերն էլ:

— Մաշալլահ, մաշալլահ, ասացի ես. նա պարարտ էլ է: Ասացէք խնդրեմ, ի՜նչ է նրա անունը:

— Հօգ, ձերդ վսեմափայլութեան ծառայ, պատասխանեց նա: Դա Սկոլտիական մի հին գերդաստանի անունն է:

— Փէնա ըէ՛ (սողա 2), բացականչեցի ես ինձ ու ինձ. հօգ, պի՛ղծ գազանի գերդաստանից, 3) և այն էլ հին խոգերի: Օ՛, բախտս լաւ ասել է որ ընկել եմ այնպիսի ընտանիքի մէջ:

Յետոյ ես հարցրի.

— Տիկին, ապա ի՜նչ են ձեր և ձեր աղջիկների անունները:

— Մենք բոլորս էլ Հօգեր ենք կոչւում, ասաց նա:

Այս աղջկիս—ներկայացնելով իր ամենամեծ աղջկան—սրա անունը Մէրի է. երկրորդին՝ Բէսի, իսկ երրորդին՝ Ջէսի:

1) Ծաղակրատ.

2) Քեզ եմ ապաւինում ո՞վ Աստուած:

Մ. Թ.

3) Հօգ (Hog) անգլիէն նշանակում է խոզ. բայց այս գերդաստանի անունը Hogg է գրւում:

Մ. Թ.

1) Մի մարդ որի միտք գերութիւնից լրբւում է:

2) Պարսից Շահը ամեն մարդու իր ծառան է համարում: Մ. Թ.

Այս ծանօթութիւնից յետոյ՝ աղջիկներն իրաւունք համարեցին հետս խօսել, և, կամաց կամաց մենք մտերմացանք, մէկ եղանք։ Նրանք իրանց հարցերով ինձ ճշեցին։ Ամենամեծը հետաքրքրուեց թէ արդեօք մենք մեր երկրի հրէաներին չէինք աշխատում հաւատաւորիս տնել։ Երկրորդը շատ ցանկացաւ իմանալ թէ արդեօք ես լինում էի Ալմաքների շրջանի մէջ։ Երրորդը հարցրեց թէ իմ կարծիքն ի՞նչ էր Իսթանպուլի ¹⁾ մասին, թէ արդեօք նա մեծ աշխարհակալ չէր։

Նրանց այս բոլոր հարցերին և իմ հարցերին և իմ սուած պատասխաններին՝ մայր խանութը շատ մեծ հաճութեամբ ակնաշղթեց։ Նրեք բայրերի ամենագեղեցիկի խօսակցութիւնը սկսում էր կամաց կամաց դրաւել ինձ։ Նրա լուսնաման դէմքն ու սիրուն, ծփուն մազերը սկսում էին յափշտակել ինձ։ Բայց յանկարծ վարագոյրը իջաւ և հանդիսատեսներն սկսեցին հեռանալ։

Հայր Հօգը, ֆրանկների սովորութեան համեմատ, մի կարտ տուեց ինձ և թոյլտուութիւն խնդրեց մի անգամ ինձ այցելելու։

Մենք բաժանուեցինք։

Իմ զեւպանական դիմաւորութիւնը շատ կարճատե եղաւ։ Որովհետեւ իմ նոր ծանօթները, — արդեօք իմ տեքին նայելով և ինձ լաւ գննելով խելքներին եկաւ որ ես չէի կարող այդպիսի մի մեծ անձնաւորութիւն լինել, թէ արդեօք լոկ հարցասիրութիւնից էր՝ չգիտեմ, — բայց նրանք, վերջապէս, մի կերպ կարողացան իմ մէհմանդարից տեղեկանալ՝ թէ ես իսկապէս ո՞վ էի, թէ իմ անունն ի՞նչ էր, թէ ի՞նչ տիտղոս էի կրում և ի՞նչ էր պաշտօնս։

Թէ արդեօք նրանք իմ մասին լաւ կամ վատ գաղափար էին կազմել՝ ես փոյթ չունէի իմանալու, բայց քաջայայտ էր որ նրանք նշանաւոր անձինք էին և ես բաւական երկար ժամանակ ապրելով անգլիացիների մէջ՝ կարողացայ իմանալ որ, նրանց՝ Հոգեան ընտանիքի տենչն ու ջանքն այն էր, որ բարեկամութիւն հաստատէին մեծ մարդկանց հետ։

«Ալլահ, Ալլահ, բացականչեցի ես, որքան տարբեր են պարսիկները։ Միջին դասակարգի մի պարսիկ վախենում է մի խանից այնքան՝ որքան սարսափում է տնաբանդ լինելուց։ Այդպիսի մարդը մի խանի մօտ գնալիս՝ թաղցնում է իր հարստութիւնը և հազնում է իր ամենավատ շորերը...»

1) Ադեքսանդր։ Ծ. Թ.

Ինչ և է, ես գլուխս չցաւեցրի հետաքրքրուելու թէ արդեօք իմ վարքն ու դիրքը թատրոնում ինչ տպաւորութիւն էին թողել։ Որովհետեւ հետեւեալ առաւօտը իմ բարեկամ Հոգերն մեր տան դուռը գալով՝ թողեցին մի քանի կարտեր, որով նրանք խնդրում էին «Միրզա Հաջի Բաքայից ընթերել պարոն և տիկին Հոգերի հետ՝ առաջիկայ ամսի այս ինչ օրը»։

«Ինձ թւում է, մտմտացի ես, որ նրանք մի քիչ հաւատում են աստեղագէտներին, քանի որ նրանք անկասկած նշանակել են մեր ծովի ամսի՝ առաջին օրը, երբ մոլորակների աշտակ հանդիպումն է լինում»։

Ես բոլորովին գազանի էի պահում Միրզա Ֆիրուզից՝ իմ նոր բարեկամների հետ ծանօթանալը, որովհետեւ թէպէտ ես կարող էի առանց նրա գիտութեան (նա բոլորովին անհոգ էր իմ ուր գնալու մասին) գնալ նրանց մօտ, այնուամենայնիւ զգում էի որ ինձ համար բարեկամներ ընտրելով՝ կարող էի զրգուել նրա սաստիկ նախանձը, և առիթ տալ նրան յանդիմանելու ինձ։

Միևնոյն ժամանակ, ես չէի կամենում որ ֆրանկները հասկանային թէ ես մինչև ինչ աստիճան հպատակութեան մէջ եմ իմ իշխանաւորի առջև։ Անգլիացիք շատ քիչ են իմանում թէ բռնակալ ազգերի մէջ՝ մի ստորադաս մինչև ինչ աստիճան հնազանդ և հպատակ պիտի պահի իրան իր աղայի առջև։ Ինչպէս երևում է, անգլիացիները բոլորովին անկախ են իրարից, և իմ բարեկամ Հոգը իր գլխաւոր թեք դրած՝ մի արքայորդու կողին քսուելով անցնում, շարունակում է իր ճանապարհը, առանց ամենեին վախենալու, սակայն ես իմ հայրենի երկրում այդ համարձակութեամբ չեմ կարող վերաբերել դէպի մի շահագրէի խոհարարի աշկերտը...

Իմ անհաւատ բարեկամ երիտասարդներին՝ ամեն օր ինձ հետ ունեցած խօսակցութիւններից՝ մի նոր միտք ծագեց գլխումս։ Ես յիշեցի այն բոլոր խօսքերը որ տիկին Հոգն ինձ ասել էր այն հարստութեան մասին, որով իր աղջիկներն ապագայում օգտուելու էին, և մտածեցի թէ ի՞նչու ես էլ չաշխատեմ մասն ու բաժին տանել նրանց այդ օժտից։

Ճիշտ է՝ բախտախնդրութեանս առաջին փորձը շատ անյաջող էր անցել, և Շաքարլարիի ինչ պէս և նրա զեւպաններին այն ազադակները, որով նրանք ինձ դուրս բռնեցին տանից՝ դեռ հնչում էին ականջներումս։ Բայց ի՞նչ մեծ տարբերութիւն կար նրա՝ Շաքարլարիի և լուսնեքեմ Բէսիի մէջ։

Անգլիական բազարներում ես չիրուխի կոթեր չէի ծախել, և ես կարող էի մի պարսիկ բէգլարէզի որդի համարուել

Հոգերի մօտ: Եւ ինչքան ես նրանց հեռու պահէի Միրզա-
Ֆիրուզից, այնքան շատ բան էի կարող անել: Եւ կարող էի
ամուսնանայ մի գեղեցիկ անհաւատ աղջկայ հետ: Ես կարող
էի հազարների տէր դառնալ նախ քան դեսպանը կամ իմ հայ-
րենակիցներից որ և է մէկը կարողանար մարդկանց աչքերի
թողը սրբել և գրկել ինձ իմ բախտից:

«Սպահանցուն մենակ թող իր վիճակը բարուրեցնու» եւ
յիշեցի այդ խօսքը զաղտնի բաւականութեամբ: Միթէ ես բա-
ւական գեղեցիկ չեմ՝ սիրտ դուռեղու համար: Մօրուքս դեռ
այնքան սև է, ինչպէս էր առաջին օրը՝ երբ դա մօրուք կոչու-
եց, և եթէ տեղ տեղ մէկ կամ երկու գորշ մազ են երևում՝
միթէ մենք առատ և սև գոյն չունենք մեր տանը որ բոլորովին
սևացնեմ: Ես այժմ սկսել եմ անգլերէն խօսել, և եթէ այդ
լեզուով կարողանամ կատարել կէսնայն «չըմ» և «հըմ»¹⁾ որ ես
կատարում եմ իմ լեզուով, ճ, Ալիի հոգին վկայ, ես կարող
լը լինեմ Ֆրանկների ամենախմաստունի մօրուքը ձեռք անել—
ով կ'ուզի լինի—թէկուզ Աֆլաթունի²⁾ հայրը լինի: Բացի այդ,
աղջիկը, այդ հրեշտակ աղջիկը ինքնատիքեան մի դոհար է—
մի թանկագին գոհար, և եթէ ես բաւական բախտաւոր լինեմ
որ կարողանամ նրան տէր դառնալ և Թէհրան փոխադրել, ով
գիտէ, նրան Շահին նուիրելով ես ինչ բարձր պաշտօնի և
աստիճանի կ'արժանանամ:

Գլ. հիւ,

Հաջի Բաբան այցելում է Հոդերին:—Նա խօսում է անդերէն:—Սխալներ
է անում եւ զարմանք չարժում:

Ես իրաւացի համարեցի շատ հետաքրքրուել և սովորել
այն բոլոր կարգ ու սովորութիւնները, որ պահպանւում են
անգլիական ընթրիքների ժամանակ, որպէսզի մի սոսկալի
յանցանք չգործէի այն ընթրիքի սեղանի վրայ, որին Հոգերը
հրաւիրել էին ինձ:

Ես տեղեկացայ որ թէև ինձ այս օր էին հրաւիրել ընթ-
րիքի, բայց և այնպէս սխալ բան արած չէի լինիլ, եթէ այդ
օրից առաջ էլ այցելէի ինձ հրաւիրողներին:

Եւ ես այցելեցի նրանց:

2) Բնակեական դրոշմ, ծ. թ.

3) Պղտան, ծ. թ.

Նրանք բնակւում էին քաղաքից դուրս տանող ծառուղի-
ներից մէկի վրայ: Նրանց տան դուռը հասնելով ես այնքան
անընդհատ զարկեցի մինչև մէկը եկաւ բաց անելու: Ես դիտ-
մամբ շատ զարկեցի, որովհետև գիտէի որ այդպէս անելով՝
շատ չէի սպասիլ տան դրան, և իմ արժանապատուութիւնը չէր
վիրաւորուիլ: Երբ տան ծառան շտապմամբ, զարմացած ու բար-
կացած՝ դուռը բաց արաւ, ես տեսայ որ լաւ բարեբաւտ ժա-
մանակ էի հասել. որովհետև երբ ես ծառայից հարցրի թէ
«աղան տանն է», նա պատասխանեց «ոչ», և աւելացրեց որ
«խանուսն ու նրա աղջիկները տանն են»: Ես երբէք չէի կար-
ծում որ ինձ կը յաջողուէր այդպէս հեշտութեամբ մանել մի
անգլիացու հարեմ: Ես ներս մտայ, և երկար սանդուխները
բարձրանալիս՝ ժամանակ ունեցայ լաւ ոլորել ընկերս և հար-
թել մօրուքս: Գլխարկս էլ շտկեցի, թեք գրի, զիւլֆերս նո-
րից ոլորեցի և շալս էլ պինդ քաշեցի: Այս բոլորը կատարեցի
մի հաստամարմին անհաւատի հետեւ, որն ինձ առաջնորդում
էր և երբեմն էլ ետ էր նայում տեսնելու թէ արդեօք ես հե-
տեւում էի իրան: Երբ հասանք սանդուխների զլուխը, նա կանգ
առաւ և վստահաբար հարցրեց անունս:

Այս բանն ես չսիրեցի, որովհետև յիշեցի թէ այդ նոյն
բանն ինչպէս էին հարցրել ինձ՝ Շաքարլարիի կատաղի սպասա-
ւորները, և թէ ինչպէս շուտով նոյն սպասաւորները արացե-
լով ինձ դուրս էին քշել նրա տանից:

Այո, այդ հարցն ինձ դուր չեկաւ, և ես իմ լեզուով ասա-
ցի «բէ շումա չէ»¹⁾: Սենեակի դուռը բաց անելով, նա բար-
ձրաձայն յայտարարեց անունս որպէս «բէ շումա չէ», և ինձ
ներս առաջնորդեց:

Տիկին Հոգն և իր աղջիկները շատ մեծ հաճոյքով և քաղ-
ցրութեամբ ընդունեցին ինձ: Տիկինն սկսեց շատ ներողու-
թիւն խնդրել որ իր ծառան ինձ չճանաչելով անգիտօրէն սխալ-
մունք էր արել անուանս նկատմամբ:

—Որովհետև, ասաց նա, դուք միրզա էք. չէ՞, այդպէս չէ՞:

Այո, տիկին, պատասխանեցի ես. ի՞նչ ծառայութիւն եմ
կարող անել ձեզ:

—Բայց ձեր երկրում Միրզան²⁾ իշխան է, ասաց նա.

1) Քեզ, ինչ, ծ. թ.

2) Պարսկաստանում միրզա այն ժամանակ է իշխան նշանակում երբ
անուն վերջն է գործ ածւում, օրինակ Ալի Ասքար միրզա, բայց երբ աս-
ւում է Միրզա Ալի Ասքար՝ նշանակում է որ մարդը գրագիր է. ծ. թ.

գոնէ մենք այդպէս ենք հասկացել Մորիէրի ճանապարհորդութիւնից. արդեօք սխալ չե՞նք իմացել:

—Նա՛ Մորիէրը, երբեմն շատ սխալներ է անում, բայց այդ ուղիղ է, ասացի ես անգլերէն լեզուով:

Ջընադ Բէսին յետոյ հարցրեց թէ արդեօք հայրս էլ Միւրզա էր եղել, և թէ արդեօք ես չէ՞ի եղել իշխանների մի երկար շարքից: Ես նրան հաւատարացրի որ մեր երկիրը կարող է իսկապէս իշխանների երկիր կոչուել. որովհետեւ մենք մեր երկրում իշխան ենք դառնում մեր ցանկացած ժամանակ: Ես նրան հասկացրի որ մի արքայորդու և իմ մէջ եղած տարբերութիւնը այն է որ «նա իր տիտղոսն իր ետեից է տանում, իսկ իմս իմ առջեից է գնում», և որ այս խտրութիւնն այնքան աննշան, այնքան չնչին է, որ մեծ տարբերութիւն չկայ իմ և նրա կարծեցեալ իրաւունքների մէջ...

Բոլորովին զուարճալի էր տեսնել թէ իմ այս խօսքի վրայ, նրանք ինչպէս սկսեցին պատուել ինձ իշխան բառով: Կասեա թէ այդ բառը դեռ երբէք նրանք չէին արտասանել... Ամեն մի խօսք որ նրանք ուղղում էին ինձ՝ իշխան բառով էին սկսում: Նրանք այնքան կրկնեցին այդ բառը, մինչև որ վերջը, ինքնապաշտպանութեան համար՝ ես պարտաւորուեցի մի քանի հարցեր տալ նրանց:

—Ապա ճիշտեղ է ձեր հայրը, հարցրի ես զեղեցկադէմ Բէսիից:

Նրա մայրը պատասխանեց.

—Նա գնացել է քաղաքը, ամեն օր նա գնում է իր գործին և վերադառնում է երեկոյեան:

—Ա՛, ուրեմն նա վաճառական է, ասացի ես: Մեր երկրում էլ այդպէս է. վաճառականը նստում է բազարում ամբողջ օրը, իսկ գիշերը փակում է իր խանութը և վերադառնում է տուն: Բայց նա ի՞նչ է վաճառում, տիկին:

—Պարոն Հոգը խանութ չէ պահում, ասաց տիկինը մի աստիճան մեծամտութեամբ, նա «Արևելեան Հնդկաց» վաճառական է:

—Ուրեմն, զուցէ նա խոզի ապուխտ է ծախում, ասացի ես, մտածելով որ զուցէ նրա անունը արտայայտիչ է իր կոչմանը, ինչպէս Պարսկաստանում շատ անգամ այդպէս է:

—Մոզի ապուխտ, բացականչեց տիկինը, նա ինչո՞ւ պիտի խոզի ապուխտ ծախի:

—Որովհետեւ նա Հոգ է, տիկին. մեր երկրում վաճառականները կոչւում են այն յատուկ բանի անունով որ նրանք ծախում են:

—Օ՛, իշխան, ի՞նչ տարօրինակ սովորութիւն է դա: Հոգ մի հին գերդաստանի անուն է և ոչինչ կապ չունի խոզի հետ: Հոգեր կան թէ Անգլիայում և թէ Սկոտլանդում,

—Եթէ այդպէս է, իշխան, ասաց Ջէսին, ուրեմն դուք կարող էք նոյնպէս ասել որ, Սըր Ֆրանսիս Բէկընը¹⁾—երեւելի լորդ Վիրիւլամը խոզի միս ծախող էր:

—Ուրեմն, իշխան, բոլոր այն մարդիկը որոնց անունն է Սմիթ¹⁾ Տէյլըր, Կուպը, Բէկըր, Կուկըր և հազարաւոր ուրիշները, կոչւում են իրանց արհեստի կամ պաշտօնի անունով:

—Լա՛ւ, ես այդպիսի բան չէի լսել, վերջացրեց տիկինը: Պարոն Հոգը, խոզի ապուխտ ծախող, լա՛ւ, իշխան դուք ինչե՞ր էք մտածում:

Ես շուտով տեսայ, որ անդգուշարար՝ աչքերս գոցած՝ մտել էի մի արգելուած սրբատեղի, և աշխատեցի իսկոյն դուրս գնալ այդ տեղից: Ես ներողութիւն խնդրեցի ամենալաւ ձևով որ կարող էի, և ասացի.

—Ներեցէք ինձ, ես քայլում եմ առանց ունենալու մի առաջնորդ, որ ինձ սովորեցնի անգլիական սովորութիւնները: Մեր երկրում երբէք ամօթ չէ վաճառակօն լինելը:

Եւ իմ առած վերքերը բուժելու համար՝ աւելացրի.

—Տիկին, պարոն Հոգը զուցէ հնդկաց թագաւորներից մէկն է:

—Ո՛չ, իշխան, ասաց տիկինը, ըստ երևոյթին բոլորովին հաշտ. ոչ մէնք դեռ նրան կոչում ենք կառավարիչ և ոչ թէ թագաւոր: Բայց պարոն Հոգը յայտ ունի և սպասում է շուտով այդ աստիճանի հասնելու, նա դեռ (լա՛ւ) է անում:

Ես ուզում էի հարցնել թէ ինչ է նշանակում «կանվա անել». բայց զէրվիշանման Մէրին, շատ նուաճուած ձայնով հարցրեց թէ արդեօք ես ծանօթ էի վերջերս Պարսկաստան գնացած միսիօնարներից որեւէ մէկի հետ:

—Այո, օրիորդ, ասացի ես, ճանաչում եմ Փադրի կոչուած մէկին, որին Սպահանի մոլլաները քիչ էր ֆուռ սպանէին: Այդ Փադրին նրանց երեսին՝ արձակ համարձակ ասում էր որ իրը թէ մեր Մարգարէն վատ մարդ էր, խաբեբայ էր. մոլլա-

1) Bacon՝ իբրեւ հասարակ անուն՝ նշանակում է ապուխտ. ծ. թ.

1) Smith իբրեւ հասարակ անուն՝ նշանակում է դարբին. Tailor, որ իբրեւ յատուկ անուն Taylor է գրւում՝ նշանակում է՝ գերձակ. Cooper՝ տա-կառադործ, Baker՝ հացթուխ. Cooker՝ եփող, խոհարար. ծ. թ.

2) Canvass որպէս բայ նշանակում է ձայն հաւաքել. ծ. թ.

ները նրան ասում էին թէ պապը էշ է. վերջն սկսեցին նրան քարկոծել. բայց նա փախաւ:

— Բայց ձեր մոլլաները շատ սխալ են վարուել նրա հետ, ասաց Մէրին կարմրելով. նրանք ինչո՞ւ քրիստոնեայ չզարձան:

— Այդ հեշտ բան չէ, օրիորդ, ասացի ես: Շահը նրանց ակաճները կտրել կը տար. բացի այդ՝ քրիստոնեաները կեղտոտ մարդիկ են Պարսկաստանում. նրանք խոզի միս են ուտում, գինի են խմում. նրանք աւելի վատ մարդիկ են քան հրէաները: Իհարկէ անգլիացիները նրանց պէս չեն. անգլիացիները բոլորն էլ մաքուր և հարուստ մարդիկ են: Պարսկաստանի հայերն ու քրիստոնեաները շատ աղքատ, շատ կեղտոտ, շատ վատ մարդիկ են: Պարսկաստանում մի աղքատ մուսուլման աւելի լաւ է քան ամենահարուստ քրիստոնեան:

— Բայց անշուշտ, ասաց այս մոլլան օրիորդը, դուք Պարսկաստանում մտածում էք ձեր հոգու փրկութեան համար. չէ՞ք մտածում, իշխան:

— Այո, ասացի ես կատակելով. այո, մենք շատ ենք մտածում մեր ճշմարիտ ոգու համար. բայց աւելի մտածում ենք մեր ոտների տակերի ¹⁾ համար:

Ես հաւատացրի նրան թէ իսկապէս ես շատ անտարբեր մի մուսուլման էի, և թէ ես վստահ գիտէի որ, երբ Պարսկաստան վերադառնամ՝ մեր մոլլաները ինձ խիստ ապաշխարութեան կը ենթարկեն: Ես ասացի որ եթէ մեր մոլլաները մի թեթեւ գաղափար կազմէին, կամ մի շշուկ լսէին որ ես իբրեւ թէ քրիստոնեայ եմ դարձել, նրանք ինձ կը հալածէին մինչև յուսահատութեան վերջին աստիճանը, և թերևս կը սպանէին ինձ:

— Թող Գէորգ Թադաւորը, շարունակեցի ես, գայ Պարսկաստան, շատ զօրք բերի իր հետ, Պարսկաստանը տիրի, մի նոր թագաւոր նշանակի, այն ժամանկ դուցէ պարսիկներս քրիստոնեայ կը դառնանք: Մէկ փաղրին մենակ ոչինչ չէ կարող անել. Պարսկաստանում բոլոր գործերը կատարւում են սրի ուժով:

— Բայց մենք շատ աւետարաններ ենք ուղարկել Պարսկաստան, նրանք շատ բարիք պիտի անէին պարսիկներին:

— Աւետարանը շատ լաւ բան է, օրիորդ, ասացի ես. պարսիկները չէին ասում թէ վատ է. դորանն էլ լաւ է, մուսուլմաններն ասում են որ ձեր Մարգարէն լաւ մարգարէ է. բայց

¹⁾ Հոգի'soul, իսկ ոտի տակ sole, երկուսն էլ գրեթէ նոյնանշանն են. ծ. թ.

դուք էլ ձեր կողմից չէք ասում թէ «ձեր մարգարէն էլ լաւ մարգարէ է»:

— Ա՛հ, ասաց օրիորդ մոլլան, նախ քան դուք մեզին հեռանաք՝ մենք քրիստոնեայ կը դարձնենք ձեզ: Դուք դեռ մեր եկեղեցին չէք գնացել. եղե՛լ էք:

Ես պատասխանեցի որ դեռ երբէք չէի գնացել իրանց եկեղեցին, և որ, յիշաւի, երբէք չէի համարձակուել մտնել քրիստոնեաների աղօթատեղին, որովհետեւ վախենում էի որ ինձ հետ կոպտաբար վարուէին: Ես աւելացրի որ, եթէ մի քրիստոնեայ համարձակուէր մտնել մեր մէջիդը, հարիւրից մի քրիստոնեայ հաստատ է, որ նա դուրս կը գար այնտեղից ջախջախսունը հաստատ է, և ես վախենում էի որ Անգլիայում՝ ուսած, կաշին տիկ հանած. և ես վախենում էի որ Անգլիայում ես էլ նոյն պատիժը կրէի, եթէ համարձակուէի մտնել քրիստոնեաների ժամը:

Օրիորդը՝ մոլլան Մէրին ինձ հաւատաւորացրեց որ իրանց բոլոր եկեղեցիները բաց են ամեն կրօնի և հաւատի տէր մարդի համար, և որ իրանց մոլլաները միշտ յուսով սպասում են պատահութիւնների՝ որ կարողանան ամեն մի անհաւատի սխալները ուղղել և ճշմարիտ հաւատին դարձնել: Նա յետոյ շատ թախանձանքով հրաւիրեց ինձ՝ հետեւալ առաւօտը իրանց հետ գնալ իրանց եկեղեցին: Ես վերջապէս համաձայնեցի:

Ես ելայ տուն վերադառնալու. բայց մայր խանութը շատ քաղցրութեամբ խօսեց հետս ասելով.

— Ես յոյս ունիմ որ դուք յաճախ կը գաք մեզ մօտ:

— Ուրախութեամբ, տիկին, ասացի ես:

Բէսին էլ, որի հայեացքները յաճախ հանդիպում էին՝ ժպտաց, և լաւ պարսկերէնով ասաց.

— Դժուար հավէ՞զ շոմա:¹⁾

Այս բանի վրայ ես զարմացայ, բայց տիկինն ինձ հաւատաւորացրեց որ այն օրից, ինչ իր աղջիկներն ինձ տեսել էին թատրոնում, այո, այն օրից՝ նրանք ուրիշ բանի վրայ երբէք չէին մտածել, այլ նրանց ուշքն ու միտքը միշտ իմ վրայ էր եղել: Նա աւելացրեց որ, Մէրիի միակ ցանկութիւնն այն էր որ ինձ քրիստոնեայ դարձնէր. որ Բէսին արդէն լաւ սովորել էր պարսկերէն լեզուի բերականութիւնը, և որ Զէսին ուրիշ բանով չէր զբաղուել, այլ միայն շատ եռանդով և հետաքրքրութեամբ պարապուել էր պարսից պատմութեան ուսումնասիրութեամբ:

Տիկնոջ այս խօսքերը ինձ մեծ բաւականութիւն պատ-

¹⁾ Մնաք բարով ասելու սովորական ձևը, որ նշանակում է՝ «Աստուած ձեզ պաշտպան». ծ. թ.

իսկ աղքատների համար՝ կային աւելի լաւ յարմարութիւններ քան նրանք ունէին իրանց տներում:

«Թող սրանք գնան մի մահմեդական երկիր, մտածեցի ես, և այնտեղ սովորեն ճշմարիտ լրջութիւն և բարեպաշտութիւն: Մի մուսուլման կարող է իր աղօթքն ասել հազարաւոր մարդկանց մէջ՝ առանց իր գլուխը դէպի աջ կամ ձախ դարձնելու: Նա նստում է իր կրունկների վրայ և երբէք կարիք չունի այն փափուկ բարձերի և աթոռների, որ ֆրանկները գործ են ածում իրանց եկեղեցում: Նա կարիք չունի որ և է գրքի որ նրանով աղօթի, որովհետեւ այն օրից որ նրան սովորեցրել են իր ասելիք աղօթքը՝ նա անգիր գիտէ, և երբ նա կարդում է զորանը, միակ ծէսը որ նա պիտի կատարի՝ այն է որ նա պիտի լուանայ իր ձեռները, նախ քան այդ սուրբ գիրք վերցնելը: Արդ, այս ֆրանկները, մտածեցի ես, վերցնում են իրանց սուրբ գիրքը ճիշտ այնպէս ինչպէս, վերցնում են մի հասարակ գիրք. լուացուած կամ չլուացուած ձեռները նոյնն են նրանց համար:»

Տեսնելով որ եկեղեցում ամեն մարդ նստում կամ կանգնում էր ինչ ժամանակ որ սիրտն էր ուղում, նաև նկատելով որ մարդիկ դէպի մի ուրոշ կողմը չէին դարձնում իրանց երեսները՝ հետաքրքրուեցի պարոն Հոգից թէ քրիստոնեաների Ղէրէն օր կողմն է, սակայն նա կարծես ամենեւին չհասկացաւ իմ հարցը:

— Կօբլըր¹⁾ էք հարցնում, ասաց նա. մեր եկեղեցում այդպիսի անձն ամենեւին չէ կատարում քահանայական պաշտօն:

Ես նրան հասկացրի որ ես նշանակում էի այն կէտը, դէպի ուր աղօթելիս՝ պիտի դարձնէին իրանց երեսները. որովհետեւ ես միշտ կարծել էի որ քրիստոնեաների Ղէրէն Երուսաղէմն է, ինչպէս մահմեդականներինը Մէքքան է:

Միակ բանը որ նա կարողացաւ ինձ հասկացնել, այն էր որ եկեղեցում նրանք միշտ կանգնում են երեսները դէպի քարոզող քահանան, ինչպէս և դէպի երգեհոնը որ նուագում են երգի ժամանակ:

Ես նկատեցի որ իմ շատախօսութիւնը եկեղեցում՝ զբաւել էր բոլորի ուշադրութիւնը. մարդիկ զարմացած նայում էին

1) Cobbler (հնակարկատ) փինաչի: Հաջի Բաբան, երևի Ղէրէ քառք անգլիէրէն լեզուով «կէրլը» է արտասանել, և թերեւ Հոգի անգլիէն Cobbler է հնչել, ծ. թ.

ինձ. ուստի ես ստիպուեցի լսել, թողնել հետաքրքրութիւնս: Այո, ես լսեցի և յօժար աւանջ դարձրի այն գեղեցիկ ձայներին, որ զալիս էին երգեհոնի մօտից. այդպիսի եղանակներ ես դեռ չէի լսել:

Երգեհոնին ձայնակցող երեսներին երգելն այնքան տալաւորութիւն չթողեց վրաս, որքան թողնում էին մեր հաւատի լորութիւն չթողեց վրաս, որքան թողնում էին մեր հաւատի դաւանանքը երգող և հաւատացեալներին աղօթքի հրաւիրող մուէղիներին ձայները, ուր մնաց որ այդ երեսներին երգը համեմատուէր այն ողևորիչ «ղօթքէ»-ին¹⁾, որ երգում են Տիեզերքի Ապաւէնի համար:

Այն ժամանակ՝ որ իմ կարծիքով ժամասացութիւնը վերջանում էր և ժամաւորները պիտ ցրուէին՝ յանկարծ մի երիտասարդ մօլլան՝ բարձրացաւ ամբիօնի վրայ՝ քարոզելու: Եւ ես զարմացայ թէ եկեղեցում գտնուող բոլոր ուղևորներն²⁾ ինչպէս իրանց թոյլ կը տային լսել մի ջահիլ տղայի քարոզը. ինչպէս իրանց թոյլ կը տային լսել մի ջահիլ տղայի քարոզը. գրպանից մի գիրք հանելով՝ պատրաստուած էր կարդալու, ինչպէս ես կարծեցի, իր մեծերի գրած վարդապետութիւնները: Ես երբէք չէի կարող ենթադրել որ նա կարող էր ինքնուրոյն քարոզ խօսել. որովհետեւ եթէ նա կարողանար՝ այդ արդէն բոլոր ժամաւորներին ծաղրել կը նշանակէր:

Վերջապէս, երբ ամբողջ ժամերգութիւնը վերջացաւ, մենք ելանք և հեռացանք:

Եթէ ես մի քրիստոնեայ լինէի և գնացած լինէի մի մահմեդական մէջիդ, շատ բարեբախտ մարդ կը համարէի ինձ, եթէ այնտեղից կենդանի դուրս պրծնէի. բայց այստեղ փոխադրուելու հանգիստը, տեսայ որ բոլորը համակրանքով և նաև վտանգի հանգիստով, տեսայ որ բոլորը համակրանքով և հաւանութեամբ էին նայում ինձ. մի կնոյն ժամանակ զարմանում էին թէ ես, որպէս մուսուլման՝ ինչպէս էի թոյլ տուել ինձ, մտնել քրիստոնեաների եկեղեցին:

Յայտնի բան էր որ ես իմ մօրուքով և բարձր, սրածայր փափախով՝ որպէս միակ պարսիկը այնքան մեծ, երեսները լաւ սափրած, անգլխարկ բազմութեան մէջ՝ շատ տարօրինակ տեսք պիտի ներկայացնէի. բայց ես շատ զարմացայ, երբ տեսայ որ խոկապէս շատ քիչ տալաւորութիւն թողեցի:

Տիկին Հոգը աւիթը ձեռքից չտալով, ուղղակի և անուղղակի կերպով աշխարհին հասկացրեց, որ ես մի իշխան էի, և

1) Արքայական աղօթք:

2) Սպիտակամօրուքները, ծ. թ.

նախ քան եկեղեցու տանից մեր դուրս գնալը, նա արդէն ինձ շատերի հետ ծանօթացրեց՝ որպէս պարսիկ շահագղէ: Տուն վերադառնալիս էլ, նա ամեն ընդհանուր էր իմ շահագղէ լինելը:

— Լաւ, իշխան, ասաց նա, ինչպէ՞ս էր, հաւանեցի՞ր մեր եկեղեցին և ժամերգութիւնը:

— Ծիշան ասած, ախիկն, պատասխանեցի ես, ձեր ժամերգութիւնը շատ երկար թուաց ինձ, և ես նկատեցի որ այնտեղ եկեղեցում ոչ ոք լուրջ չէր այնքան, որքան պէտք էր:

— Բայց, իշխան, դուք անշուշտ հաւանեցիք մեր երիտասարդ քարոզչին:

— Իրեւ երիտասարդ, ախիկն, նա լաւ երիտասարդ էր, բայց մենք արեւելիներս իմաստութիւն չենք սպասում մի ջահիլ բիրիշից, որն ինչքան էլ ուղիւ է՝ թող քարոզի Սողոմոնի իմաստութիւնը և իմամ Մուսայի վարդապետութիւնները. այդպիսի երիտասարդին այնուամենայնիւ ոչ ոք չի ականջ դնիլ. թող նա այնքան քարոզի որ երեսը սեանայ, ոչ ոք նրա խօսքերը չի ընդունելու: Մենք իմաստութիւն ենք սպասում ալէխսոն մօրուք և ապաշխարութիւն արտայայտող դէմք ունեցողներուց—մի խօսքով ձերերից:

Պարոն Հոգը իմ կողմը հակուելով ասաց.

— Ծիշտ է, թէ ես չեմ փորձել որ իմաստութիւնը միմիայն ձերերից կարելի է սպասել, բայց ես միշտ ուշադրութեամբ եմ լսում այն խօսքերը՝ որոնք դուք են գալիս ձերունիների բերանից:

Ես աշխատում էի ամեն ընդհանուր էի կերպով ինձ հաճելի դարձնել Բէսիին, բայց նրա քոյրը, այդ մուլան Մարիամը թոյլ չէր տալիս ինձ՝ նպատակին հասնելու: Երբ սկսում էի մի բան ասել, խօսել Բէսիի հետ, նա խանդարում էր և մի կամ միւս եղանակով ինձ կրօնական նիւթերի շուրջն էր դարձնում: Եւ մինչև ես կարողացայ մի անգամ աչքերու քնքոյշ հայեացքներով դարձնել այդ պաշտելի էակի վրայ, մուլան Մարիամը մի մեծ օրինադիր բաց արեց, դրեց առաջ, և սկսեց ինձ քարոզել՝ հաւատաւորի անելու դիտաւորութեամբ:

Այնքան հաճելի չէր ինձ Մարիամի արածը. ընտանիքի միւս անդամներն էլ չհաւանեցին: Տիկին Հոգը շուտով ճնշեց ինձ այլ և այլ հարցերով: Նա սկսեց հարցնել թէ արդեօք ես ճանաչում էի այս ինչ մեծ խանին, այն ինչ մեծ խանմին. թէ արդեօք ես յաճախում էի այս ինչ պարահանդէսը, այս ինչ ժողովը, և այլ այդպիսի հարցեր: Նա միշտ իր հարցը վերջացնում էր մի հոգոց հանելով, և այդ հոգոցներով կարծես

նա ուղղւած էր ասել, «երանի թէ ես և իմ աղջիկներս աւելի մեծ թուով ծանօթներ ունենայինք, աւելի յայտնի լինէինք»:

Բոլորովին պարզ էր որ նա ցանկանում էր իմ միջոցով ծանօթանալ և բարեկամանալ աստիճանաւորների հետ: Մէկ տիկին կար, որի անունը նա աւելի յաճախ էր կրկնում քան միւսներին: Այդ տիկինը, ինչպէս ես հասկացայ, մի տեսակ բանու կամ ինչպէս Հնդկաստանում անում են՝ բէգում էր—մի անձն՝ որի յօնքերի պաշտպանող ստուէրները աւելի մեծ արժէք ունէր քան Հնդկաստանի ոսկիները: Այդ բանուի տան դրան սեամին էր, որ նրանք ցանկանում էին տրորել իրանց ճակատները, և նրանք կը ցանկանային որ ես իրանց արարողապետը դառնայի, եթէ հնարաւորութիւն լինէր: Եւ ինչի համար էր այս ցանկութիւնը.—նրա համար որ նրանք կարողանային անցադիր ստանալ մտնելու Լոնդոնի երկիրը—Ալմաքների շրջանը:

Երբ ես տեսայ որ իմ հրեշտակ Բէսին ամենից շատ էր ցանկանում որ ես յանձն առնէի այս միջնորդութիւնը, պիտի խոստովանեմ որ Ալմաքների շրջանը կամ ժողովը, ինձ համար էլ դարձաւ խոստացեալ երջանկութեան երկիրը, և ես խելոյն սկսեցի խորապէս մտածել՝ նրա ցանկութիւնն իրագործելու համար մի միջոց, մի հնար գտնելու:

Արդէն Հոգերը շատ մեծ ցանկութիւն էին յայտնել Միլդա Ֆիրուզի հետ ծանօթանալու. բայց, դէ, ես ամենեին չէի ցանկանում այդ: Այնուամենայնիւ, ես գիտէի որ միմիայն նրա միջոցով կարելի կը լինէր իրագործել իմ չքնաղ Բէսիի ցանկութիւնը:

Բայց թէ ինչ անել. այդ էր դժուարաւուծելի հարցը. այն դժուար էր, և ես մտածեցի առ այժմ կնքել շրթունքներս խոհեմութեան կնքանշխարով և վճռեցի խելքով, զգուշութեամբ և հնարաղիտութեամբ ընթանալ:

Գլ. ԼԳ.

Գետաւանը այցելում է Արեւելեան Հնդկաց ընկերութեան կառավարիչներին.

— Հաջի Բաքան հանդիպում է իր նոր բարեկամներին:

Երբ տուն վերադարձայ, տեսայ որ դեսպանը խիստ դրաղուած էր՝ կարգադրութիւններ անելով մի պաշտօնական այցելութեան տոթիւ, որ տեղի պիտի ունենար հետեւալ օրը: Նա պիտի գնար Արեւելեան Հնդկաց ընկերութեան պալատը,

որ գտնուում էր քաղաքի մի հեռավոր կողմում, և որը, ինչպես մենք լսեցինք, պարունակում էր իր մէջ բազմաթիւ սենեակներ, որոնց մէջ գիշերում էր անվերջ կոյտերով՝ Հինգի, Սէրէնգիբի և Չինի¹⁾ գանձերը։ Դեռավանն արդէն ընտրել էր իր այցելութեան համար հարկաւոր եղած ընծաները, և հրամայել էր իր հետևորդներին պատրաստ լինել։

Ընծաների թուում՝ այն բանը, որով Շահը կարող էր ամենալաւ ձևով ցոյց տալ իր յարգանքը դէպի «կուսականին»²⁾, իր յօրինած բանաստեղծութեան պատճէնն էր, որ շատ սքանչելի կերպով գրուած ու պատրաստուած էր։ Այդ շտապաւորը ներփակուած էր եօթը պատուական ծրարների մէջ, և մի բարեյաջող ժամանակ պիտի մատուցուէր դեսպանի իսկ ձեռքով։

Հնդկաստանի նախկին կայսրները բանաստեղծների և գեղագրագէտների պաշտպաններն էին, և գուցէ Շահը մտածելով որ այդ երկրի այժմեան տէրերն էլ նոյնպէս սիրում են բանաստեղծութիւնը, յարմար էր գատել այդ ընծան ուղարկել։

Մենք երբէք չէինք կարողանում հասկանալ Հնդկաստանի այդ հաստատութեան սիւստեմը, և անձկանօք սպասում էինք այն ժամին՝ երբ մեր աչքով կը կարողանայինք տեսնել, ըմբռնել և համոզուել որ դրա (կառավարութեան) մասին մեր լսած առասպելները անհիմն էին, և որ այդպիսի մի կառավարութիւն իրօք գոյութիւն ունէր աշխարհում։

Դեռավանն ընծայելու էր նաև մեր Շահի պատկերը, որը ներկայացնում էր նորին մեծութիւնը իր ազամանդներով վառուող զգեստում, թէք ընկած մարգարտազարդ բարձի վրայ, մօրուքը մինչև գօտին հասած՝ փռուած իր կուրծքի վրայ, աչքերն այնքան մեծ-մեծ որ համարեալ տեղ չէր մնում յօնքերի և այտերի համար, և մէջքը մէկ թղից ոչ աւելի մեծ շրջապատով։

Մեր կարծիքով այդ պատկերը աւելի մեծ յարգանքով պիտի ընդունուէր որպէս ընծայ քան բանաստեղծութիւնը, մանաւանդ որ դա շիրազցի Մոհամէդ Նադիրի—երեւելի նկարչի գործն էր։

Դեռավանը հազաւ իր այն գեղեցիկ բաճկոնը, որ զարդարուած էր զառնառուղով և ոսկեթել ծաղիկներով։ Նա իր այդ զգեստի վրայ աւելացրեց իր ազամանդեայ կոթով զաշոյնը և զմրուխտով զարդարուած գօտի ունեցող թուրը, ինչպէս և

1) Հնդկաստան, Սէյլոն և Չինաստան։

2) Company, ձ.թ։

իր սամոյրէ մուշտակը որ յաճախ շնորհագարդել էր իր ողորմած և շնորհալի վեհապետի անձը։

Մոհամէդ բէկը պատրաստուել էր որպէս արարողապետ։ Նա մի շալ էր փաթաթել իր գլխարկի շուրջը, կարմիր գուլպաներ էր հագել և ձեռք էր առել պաշտօնական երկայն գաւազանը։

Ես էլ պէտի ընծայուելիք բանաստեղծութիւնը տանէի մինչև մեր այցելատեղին, և այնտեղ յանձնէի դեսպանին, որ պէսպիսի նա ինքն իր ձեռքով մատուցանէր ում որ հարկն էր։

Վերջապէս կառքեր մտնելով՝ ճանապարհուեցինք, և այն երկար ճանապարհը, որ մենք անցանք քաղաքի միջով, մեր հաշուով, Թէհրանի շրջապատի չափ էր։ Փողոցները լի էին այնքան բնակիչներով, որքան լինում են մեր ամենաշատ յաճախորդ ունեցող քաղաքները։ Մենք անցնում էինք այնքան բազմաթիւ կառքերի, վագոնների, սայլերի և այլ տեսակ անիւաւոր բաների միջով, որ հրաշք համարեցինք որ կարողացանք անվտանգ անցնել։ Զարմանալի էր, մենք, յիշաւի, մինչև այդ ժամանակ դեռ չէինք կարողացել մի որոշ գաղափար կազմել այս սքանչելի քաղաքի տարածութեան մասին։

Հնդկական պալատը տանող ծառուղիները նոյնքան լի էին բազմութեամբ՝ որքան միւս փողոցները։ Կառքերը յանկարծ կանգ առան, դեսպանն իջաւ մարմարեայ սիւներով զարդարուած մի մեծ դրան առաջ և մտաւ շինութեան մէջ։ Երաժշտութիւնը յայտարարեց մեր մուտքը։ Շինութեան բոլոր միջանցքներում կարգաւ կանգնած էին լաւ հագնուած և զինուորներ։

Դեռավանին ընդունեցին մի քանի անձնաւորութիւններ, որոնք մեծարեցին նրան յանուն հնդկական կառավարութեան, և յետոյ առաջնորդեցին՝ (իր բոլոր շքախմբով հանդերձ) երկար ու խառն անցքերով դէպի մի մեծ սենեակ, ուր աթոռների վրայ նստած էին քան և չորս ֆրանկներ։ Այդ ֆրանկները, ինչպէս մեզ ասուեց, այն անձնաւորութիւններն էին, որոնցից կազմուած էր Կոնստանտինոպոլի կոչուածը։ Այդ մարդկանց գլխաւորը նստած էր միւսներից մի քիչ աւելի բարձր աթոռի վրայ, և նրա մօտ նստած էր վէքելը կամ տեղապահը։ Առաջինին՝ դեռավանը ողջունեց և մատուցեց արքայից արքայի յօրինած բանաստեղծութեան պատճէնը։

Հէնց մենք սկսեցինք այդ բանաստեղծութիւնը հանել իր եօթը ծրարների միջից, աթոռների վրայ նստած քսանչորս ֆրանկները սկսեցին մեծ հետաքրքրութեամբ նայել, և իւրաքանչիւր ծրարի բացուելու հետ՝ նրանց անհամբերութիւնը ա-

ւելի շատանում էր: Պարզ էր որ նրանք շատ անհամբեր էին տեսնելու արքայական ընծան: Վերջապէս երբ հասանք վերջին ծրարին, և երբ բանաստեղծութիւնն երեաց, դիտող ֆրանկներին շատերի դէմքերի վրայ երեացին հիասթափութեան նըշաններ: որովհետեւ նրանք անշուշտ սպասում էին մի աւելի թանկագին, աւելի արժէք ունեցող բան տեսնելու:

—Օ՛, այդ միտյն մի գրքոյն է, ասացին նրանք միաբերան և կրկին նստան իրանց աթոռների վրայ:

Ես նկատեցի որ դեսպանի տրամադրութիւնը փոխուեց, երբ տեսաւ որ մատուցուելիք ընծան չթողեց իր սպասած տպաւորութիւնը: Կումպանու նախագահը, փոխանակ երկու ձեռքով ստանալու արքայական ընծան և յարգանքով ճակատին դնելու, ինչպէս մենք կ'անէինք՝ ստացաւ միայն իր աջ ձեռքով, երկու-երեք անգամ գլուխ խոնարհեցրեց, և մէհմանդարի միջոցով մի քանի խօսք ասաց: Ընծան ստանալուց յետոյ, նախագահը տուեց իր վաքիլին, սա էլ տեսնելով տուեց իր կողքի ֆրանկին, և այսպէս մէկը միւսին տալով՝ անցաւ բոլոր քսան և չորս հոգու ձեռքից:

Ես նշմարեցի որ նրանցից շատերը հակառակ կողմից էին բռնում գրքոյն, և Մոհամէդ բէկին ասացի որ եթէ մեր Շահը գիտենար թէ իր ուղեղի թանկագին արտադրութիւնը ինչպիսի մարդկանց ձեռք էր ընկնելու, նա երբէք աչքբան նեղութիւն չէր կրի այդ բանաստեղծութիւնը այդքան հեռու տեղ ուղարկել՝ հիացմունք շարժելու յոյսով:

Ապա ներս բերուեց Շահի պատկերը և ի ցոյց դրուեց: Պատկերը բաց անելուց յետոյ՝ դեսպանը պարտ ու պատշաճ համարեց ակնածութեամբ մոտենալ և խոնարհաբար գլուխ տալ դրան, որպէս թէ նորին մեծութիւնն ինքն էր կանգնած այնտեղ: Նրա օրինակին հետեցինք և՛ մենք, բայց կումպանու անդամներէն և՛ ոչ մէկը չշարժուեց իր տեղից: Մեր այս արտադրութիւնը բոլորին էլ զարմացրեց. որովհետեւ ես վստահ եմ որ նրանցից և՛ ոչ մէկը չգիտէր և չէր էլ կարող հասկանալ թէ պարսիկները որքան մեծ յարգանքով և ակնածութեամբ են վերաբերում դէպի իրանց վեհապետը:

Դեսպանը հրաւիրուեց այցելել կումպանու մեծ տան զանազան տեղերը, որպէսզի նա կարողանար ակնատես լինելով՝ աւելի ճշտութեամբ ըմբռնել թէ ինչպիսի գործեր են կատարւում այստեղ: Նրան յայտնեցին որ իր տեսած բոլոր գինուորները, որոնք դուրս էին հանուել իրան պատուելու համար՝ իրանց (կումպանու) շտեմարաններում աշխատող գործաւորներն էին:

—Ա՛, ասաց Միրզա Ֆիրուզը, եթէ դուք կարողանում էք ձեր ողորմելի հինգուններին սիւլայներ¹⁾ դարձնել, անկասկած առանց դժուարութեան կարող կը լինէք ձեր դռնապաններին էլ կանոնաւոր զինուորներ դարձնելու²⁾:

Մենք յետոյ մտանք գանձարանը, որտեղից անցանք մի ընդարձակ դահլիճ: Դահլիճի շուրջը շարուած էին նստարաններ, որոնց վրայ որոշ դէպքերում ամեն մարդ կարող է բարձրանալ և իր միտքը կամ կարծիքը յայտնել: Յետոյ մտանք շատ դափթարխանէք, ³⁾ ուր տեսանք թէ այդ վաճառական թագաւորները (այդպէս էր կոչում նրանց Մոհամէդ բէկը) ինչքան մեծ գործ էին կատարում: Վերջը մեզ տարան մի շատ շքեղազարդ սենեակ, որ կոչւում էր քէթարխանէ⁴⁾: Այստեղ մենք շատ հրճուեցինք տեսնելով մի խուճր կանայք—գեղեցիկ զգեստներով կանայք, որոնք, երբ դեսպանը ներս մտաւ, առաջ եկան և ողջունեցին մեզ: Նրանց գլխաւորներին ծանօթացրին դեսպանի հետ: Բայց ես շատ զարմացայ և մինչև իսկ սկսեցի վախենալ, երբ տեսայ որ այդ կանանց մէջ էին և իմ բարեկամ Հոգերը:

Ես շատ անել գրութեան մէջ ընկայ, որովհետեւ մտածում էի թէ ինչ հնարքով Հոգերի մօտ պահպանեմ իմ կեղծեալ դիւրքս ու անունս որպէս իշխան՝ և միևնոյն ժամանակ դեսպանի հպատակն ու ստորագրան երեւամ: Այս շատ դժուար գործ էր: Սկզբում ես վճռեցի այնպէս ձևանալ որպէս թէ չեմ տեսնում նրանց, բայց շուտով գլխի ընկայ որ այդ հնարքն աղարդիւն պիտի անցնէր: Պառաւ մայր Հոգը հեշտութեամբ բաց չէր թողնելու ինձ. որովհետեւ ինչ էլ որ միւս տիկիներն անէին, նա պիտի անպատճառ բոլորին յայտնէր որ ինքը ծանօթ է ինձ պէս մի իշխանի հետ: Եւ ես չսխալուեցի, որովհետեւ նա մեծ հրճուանքով մօտս եկաւ, ձեռք թօթուեց հետս և զարմացրեց մերոնց: Բարեբախտաբար դեսպանն այդ բոլորին ինձանից հեռու, սենեակի միւս ծայրումը նայում էր հետաքրքրաշարժ իրերին, և ակնատես չեղաւ այս բանին:

Մենք էլ շուտով խառնուեցինք բաղմութեան մէջ, և քանի որ Հոգերը, ինչպէս և կումպանու միւս անդամները քաղցրութեամբ և պաշտօնապէս էին վարւում մեզ հետ, իմ նոր

1) Sepoy, հնդիկ զինուոր. ծ. թ.

2) Պարսիկներն արհամարհանքով են նայում հինգուններին, և երեւի այդ արհամարհանքը հետեանք է այն յաղթութիւններին, որ իրանց մեծահռչակ Նադիր շահը այնքան հեշտութեամբ արեց:

3) Գրասենեակներ: ծ. թ.

4) Գրատուն, մատենադարան: ծ. թ.

բարեկամներին հետ ունեցած մտերմութիւնը չյայտնուեց ուրիշներին:

Պառաւ տիկին Հոգը շատ էր ցանկանում որ ինքն էլ, իր աղջկաներն էլ, ֆրանկների սովորութեան համեմատ, կամ աւելի լաւ ասած՝ ֆրանկի ձևով ծանօթանային դեսպանի հետ, բայց ես արգելք դարձայ ասելով:

— Տիկին, մեր հին սովորութիւնները թոյլ չեն տալիս որ մի տղամարդ, կանանց ծանօթացնի ուրիշների հետ, կամ կանանց առաջնորդի, որպէս թէ նրանց տանում է բազարը վաճառելու, և քանի որ այդպէս է, տիկին, ես չեմ կարող ձեզ ծանօթացնել դեսպանի հետ, մանաւանդ այստեղ:

Ազատուելով այս հարցից—թէպէտ ես գիտէի որ ոչ մի պառաւ կին՝ ինչպէս տիկին Հոգը, այդպիսի մի թեթեւ պատճառով իր նախատակը գլխիցը չէր հանելու—եւ յօժարութեամբ նուիրեցի «խոզերի հօրը»¹⁾, որը փորձեց բացատրութիւններ տալ ինձ՝ ի ցոյց տրուած բոլոր հետաքրքրաշարժ բաների մասին:

Այդ բաները համարեա բոլորն էլ արեւելեան էին. իսկ Անգլիայում նրանք հազուագիւտ բաներ էին համարւում, թէպէտ մեր աչքում նրանք շատ հասարակ իրեր էին, որ մենք մեր երկրում ամեն օր գործ ենք անում:

Պարոն Հոգը ոչինչ բացատրութիւն չկարողացաւ տալ գրքերի մասին, որովհետեւ իր կարողութիւնից վեր էր: Դրանք լանձնուած էին մի պառաւ ֆրանկ միրզայի, որը, ինչպէս իմ առաջնորդը ասաց, շատ ուսեալ, շատ գիտուն մարդ էր: Նա այժմ կատարում էր իր պաշտօնը, դեսպանին ցոյց տալով բոլոր գրքերը, որոնց մի քանիսի տիտղոսներին նայելով՝ ես տեսայ որ շատ հազուագիւտ և թանկագին բաներ էին:

Բարեկամս շատ էր ցանկանում ինձ ցոյց տալ Տիպպու Սուլթանից առնուած բոլոր յաղթանակները: Այսինքն նրա գահը, զէնքերը և զգեստի մի քանի մասերը:

Նա ինձ ցոյց տուեց նաև ուրիշ հնդիկ պետերից առնուած բաներ—թրեր, նիզակներ, աղեղներ և վահաններ: Ի միջի այլոց, ես տեսայ մի թուր էլ, որ Հոգը պնդում էր թէ մի ժամանակ պատկանելիս է եղել մի յայտնի թիւրքի, այսինքն Կապիտան փաշային՝ ինչպէս ինքն էր կոչում նրան: Ես բաւական զարմացայ, որովհետեւ գեռ երբէք չէի լսած կամ կարդացած այդ պետի մասին. բայց երբ կարդացի պատեանի վրայ կայքած թուղթը, ինչպէս և իսկ սրի փորագրուած բա-

¹⁾ պարոն Հոգին. ծ. թ.

ռերը, տեսայ որ իսկապէս դրան մի ժամանակ գործ անելիս էր եղել մի շատ յայտնի թիւրք—մեծահոջակ Կապուտան փաշան:

— Բարիբալան, բարիբալան, ասացի ես. եթէ, ով պարոն Հոգ, ձեզպէս մարդիկ են որ Հնդկաստանի թագաւորներն են դառնում, ուրեմն ի՞նչ զարմանալի կառավարութիւն պիտի լինի այդ կառավարութիւնը:

Մինչև այս բոլորին, ես երբեմն աչքերիս ծայրերով հայեացքներ էի ձգել իմ գեղեցիկ Բէսիի վրայ, որը կանգնած էր բազմութեան մէջ. սակայն չէի յամարձակուել նրա հետ խօսել, վախենալով որ մի գուցէ հայրենակիցներս տեսնէին: Բէսիի մօտից չէր հեռանում մի դեռաւորս բեխերով երիտասարդ, որը նրան շատ փայփայում էր: Նրա այդ փայփայանքները չէին յարմարւում իմ այն ծրագրին, որով ես մեծ յոյս ունէի շուտով հարստանալու ու երջանկանալու: Եւ սկսեցի մասածել թէ արդեօք իմ գեղեցիկ զիւլֆերը և իմ նեղ մէջքը չէին կարող աւելի գրաւիչ երեւալ քան այդ երիտասարդի բեխերը, նրա աղանու կուրծքը, նրա գանգուր մագերը և, որ ամենից վեր էր՝ նրա կօշիկների ասպետական խթանները, որոնցով՝ ինչպէս մի քանի անգլիացի բիրիշներ ինձ ասել էին՝ աւելի դիւրին էր մի կնոջ սիրտ գրաւել քան որեւէ հմայքով՝ որ մենք պարսիկներս կարող ենք ունենալ:

Ես լսել էի որ մետաքսէ գուլպաները Պարսկաստանում գործ են անում որպէս թալիսմաններ՝ կնոջ սիրտ գրաւելու և նրան սիրահարեցնելու համար. բայց ասպետական խթանների մասին երբէք չէի լսել:

Իմ ամենալաւ անգլերէնով՝ մտքումս շարադրում էի մի բանի խօսք և պատրաստուում էի խօսել Բէսիի հետ՝ երբ սենեակում յանկարծ շփոթ ընկաւ և ինձ իսկոյն յայտնուեց որ դեսպանը պատրաստւում է հեռանալ:

Մենք՝ նրա հետևորդները իսկոյն հաւաքուեցինք և հէնց ուզում էինք սենեակից դուրս գալ՝ երբ տիկին Հոգը բազմութիւնը ձեղքելով եկաւ ինձ մօտ և բարձրաձայն ասաց.

— Յիշեցէք, իշխան, որ վաղը ընթրելու էք մեր տանը:

Ես բախտաւոր էի որ մեզանից ոչ մէկը չիմացաւ թէ այդ խօսքերն ով ասաց ինձ. բայց դեսպանը յետ նայեց և զարմանալով հարցրեց.

— Իշխան, ով է այդ իշխանը:

— Ես ի՞նչ գիտեմ ով, դեսպան, ասացի ես:

Գլ. ԼԷ.

Պարսիկների զիտողութիւններն իրանց տեսած բաների մասին.—Միրզա Ֆիրուզը նամակներ է ստանում Պարսկաստանից.—Նա ուրախանում է.—
Հաջի Բաբան ողբում է:

Երբ տուն վերադարձանք, մենք, մեր սովորականի պէս, հաւաքուեցինք գեսպանի շուրջը և սպասեցինք մինչև նա արձակեց մեզ: Բայց նախ քան մեզ արձակելը, նա քանի անգամ թոյլ տուեց իրան՝ խօսել մեզ հեզ այդ օրուան մեր տեսած բաների, ինչպէս և՛ մեր ընտանիքների մասին:

Դառնալով ինձ՝ նա ասաց.

—Հնչի, այսօր ի՞նչպէս անցաւ քեզ համար. ի՞նչպէս տեսար այդ բոլոր բաները որ մեզ ցոյց տուին:

Մեր սովորական ձևով ես պատասխանեցի.

—Էյը նաղաշտ, բաղ նաբուշ 1):

—Այժմ մենք գիտենք թէ ի՞նչ է նշանակում Կումպանին ասաց նա. բայց մենք պիտի շատ զգուշութեամբ և ճշտութեամբ յայտնենք արքայից արքային մեր այսօրուան տեսած ու լսած բոլոր բաները, որովհետև նորին մեծութիւնն այդպէս է հրամայել:

—Աչքիս վրայ, ասացի ես. ես կ'արձանագրեմ ամեն բան և կը բացատրեմ ամեն ինչ որ ես կարողացել եմ հասկանալ: Ես չեմ մոռանալ մինչև իսկ մեր տեսած մի գոյգ քաֆշ սաղըրին՝ որ պատկանելիս է եղել մեր Շահ Աբրասին: Ինչևէ, թոյլ տուէք ինձ ասել, որ իմ տգէտ տեղով ես կարծում եմ (գուցէ և սխալ է իմ կարծիքը), որ մի իմաստուն մարդու գլուխ արժէ այդ բոլոր քսան և չորս հոգի աթոռի վրայ նստողների հաւաքական գիտութեանը՝ եթէ նրանք բոլորն էլ նոյն չաղիկի, հաստիկի վաճառականների նման են, որի հետ ես խօսում էի այսօր:

—Թերեւս կարծիքդ ուղիղ է, ասաց գեսպանը. բայց ես էլ իմ կողմից պիտի ասեմ, որ այսօր ես խօսեցի նրանցից մէկ-երկուսի հետ, որոնք իսկապէս զարմանալի հանճարի տէր մարդիկ էին: Նրանք կատարեալ էին: Աշխարհում ինչ որ կայ ու չկայ՝ նրանք գիտեն, և կարող են ինձանից ու քեզանից աւելի լաւ ասել թէ մեր Շահի մօրուքը քանի մազերից է բաղկացած: Դուրսդ վկայ հնչի, գլուխդ վկայ, որ նրանք այնպիսի հարցեր տուին ինձ, որ ես չմեցի և նրանց պատասխանելու

1) Վնաս չունէր, վատ չէր:

համար ինձ հարկաւոր եղաւ դիմել Ալլահի օգնութեանը և յոյսս նրա վրայ դնել: Ես չեմ կարողանում պատմել իմ բոլոր տեսածները, և զարմանում եմ թէ այդ մարդիկ որտեղ են այդքան բան սովորել, կամ որտեղից են այդքան գիտութիւն ամբարեւել իրանց գլխի մէջ:

—Ի՞նչ էլ, պիտի խոստովանուեմ, մի երկու այնպիսի բաներ հարցրին, որոնց նմանը Աղի անապատում թափառող վայրենի էջը կ'ամաչէր հարցնել: Օրինակի համար՝ նրանք ամենից առաջ նկատողութիւններ արին մեր երեսի թուխ գոյնի վրայ, յետոյ նրանցից մէկն հարցրեց թէ արդեօք մենք փաթա սիւններ 1) հենինք մեր երկրում, մի ուրիշն էլ՝ թէ արդեօք մենք կով չենք պաշտում:

—Մի ուրիշն էլ, ասաց Մոհամէդ բէգը, զրաւանապէս ասում էր որ իբր թէ մեր մեծահամբաւ Թամաս Դուլի խանն Իրլանդացի է եղել, որ՝ նրա իսկական անունը Թովմաս Կալլիգան է եղել, և որ յետոյ մենք պարսիկներս նրան Նադիր Շահ ենք անուանել:

—Այդ, ի հարկէ, բացարձակ յանդգնութիւն կամ տգիտութիւն է նրանց կողմից, ասաց Միրզա Ֆիրուզը, բայց ես այնքանը գիտեմ որ այդ մարդիկը, որոնց հետ ես այսօր բախտ ունեցայ խօսելու, խելօք, ուսեալ մարդիկ են, գիտնականներ են: Այն պառաւ միրզան, որին յանձնուած էր ամբողջ մատենադարանը, ինձ մի քանի զրբեր ցոյց տալով՝ զարմացրեց, ապշեցրեց. զրանք այնպիսի զրբեր էին, որոնց նմանը մեր Շահն անգամ չունի, և ինձ թւում է թէ նրանք Հնդկաստանը տիրողների սեփականութիւնն են եղել: Մէհմանդարն ինձ հաւաստեցրեց որ այդ պառաւ Միրզան մեծ ուսումնական է, և, իսկապէս, նրա՝ ինձ հետ ունեցած պարսկերէն լեզուով խօսակցութիւնից՝ պարզ յայտնի էր որ նա մի մոլլան է—մի մոլլան՝ որի նմանը աշխարհումս շատ քիչերը կան:

—Ի՞նչ, դուք այս երկրի մոլլաներին համեմատում էք մեր երկրի «օրէնքի մարդկանց», ասաց Աբրաս բէգն արհամարհանքով: Ի՞նչ գիտեն այստեղի մոլլաները, ի՞նչ են:

—Այո, ասաց Մոհամէդ բէգը, սրանք ոչինչ են. ուսման և գիտութեան համար մենք պիտի գնանք Իրան: Անգլիայում մինչև այսօր գոնէ մէկ աստեղագէտի անուն չեմ լսել և կասկածում եմ թէ արդեօք այս երկրում կան, կը ճարձելի մէկը որ կարողանայ մի օրացոյց կազմել:

—Ապուշներ, բացականչեց գեսպանը, դուք ի՞նչ գիտէք,

1) Սև եղբայրներ, սևեր, խափշիկներ: Մ. Թ.

ինչ էք հասկանում ուսումից և գիտութիւնից. դուք միայն ձեր գրքերն էք կարդացել, բայց տեսէք, այս մարդիկը կարդացել են և՛ իրանց և՛ մերը: Ձեր հոգին վկայ որ այն պառաւ միւրզան, որին ես այսօր տեսայ, Երանի բոլոր միւրզաների և մոլլահների հայրն է:

Մեր օլէմաներից զի մէկն է մինչև այսօր տասը լեզու իմացել, այն էլ ինչպէս իմանալ—կատարեալ:

—Այդ շատ ճշմարիտ է, ասաց Մոհամէդ բէգը, բայց թոյլ տուէք ինձ աղաչել որ կրօնական խնդիրներն ինչպէս և՛ Ահադիները*) ճշտութեամբ բացատրելու՝ ոչ ոք չէ կարող համեմատուել կամ մրցել Ղուսի մեր գիտուն մոշտահիդ՝ Հաջի Մոհամէդի հետ:

—Մարդ, բացականչեց զեսպանը յաղթական տոնով, Ղուսի մոշտահիդը, կամ մեր կրօնը, կամ մեր Մարգարէի խօսքերն ինչ կապ ունեն անգլիացիների հետ: Անգլիացիներն անհաւատ են, մարդ. նրանք ասում են, որ իբր թէ մեր օրհնեալ՝ փէյղամբարը¹⁾ փէյղամբար չէ. որ իբր թէ մեր զորանը գլխաւորապէս առնուած է անանկացած ջհուդների գրուածքներից, ինչպէս և իրանց Աստուածաշունչ կոչուած գրքից: Այն, անգլիացիներն այդպէս են ասում, և միշտ իրանց եկեղեցիներում աղօթում են որ մենք քրիստոնեայ դառնանք:

Դեսպանի այս խօսքի վրայ Մոհամէդ բէգը շոյեց իր մօրուքը, փչեց իր ուսերի վրայ, և մըմնջաց իր հաւատի դաւանանքը:

—Պարսկաստանի բոլոր յայտնի և հմուտ մոշտահիդները մինչև այսօր չկարողացան այս ժողովրդի կարծիքները փոխել, շարունակեց զեսպանը. ընդ հակառակը անգլիացիները միշտ իրանց փաղբիւններին ուղարկում են մեր երկիրը, և նրանց հետ ուղարկում են Աւետարաններ, որպէս զի նրանցով՝ նրանք մեզ քարոզեն և քրիստոնեայ դարձնեն: Նրանք իրանց լեզուով թարգմանել են մեր զորանը, և այնպէս կատարեալ կերպով, որ մարդ զարմանում է: Վերջապէս, եթէ դու ցանկանում ես իմանալ թէ նրանք ինչ գիտութիւն ունեն, գնա այսօրուան մեր տեսած պառաւ միւրզայից հարցրու, և տես նա ինչ պատասխան կը տայքեդ: Ալլահ, Ալլահ, նա այնպիսի բաներ կ'ասի, որ հոգիդ դուրս կըթռչի բերանիցդ:

—Վերջ ի վերջոյ, բացականչեցի ես, մի բան որ ամենից

*) Մոհամէդի հինգ հազար երկու հարիւր և վաթսուն վեց ասացուածքը (պատգամները):

1) Պատգամատար, մարգարէ. ծ. թ.

հաստատ է՝ այն է որ հարստութեան, ոյժի, գիտութեան և հանճարի տեսակէտից՝ անգլիացիները մի արտակարգ ազգ են:

Այդ բոլորն սենեակը մտաւ անգլիացւոց թագաւորի կողմից մի պատգամաւոր, որը զեսպանին յանձնեց մեր Շահ-ընշահից ուղարկուած նամակներ. ինչպէս և արքայական ֆիրմաներ պարունակող մի մեծ ծրար: Մենք մնացինք զեսպանի մօտ, մինչև նա մեծ երկիւղով և լուռ մտահոգութեամբ բաց արաւ ծրարը և նայեց նամակներին: Ամենից առաջ նա բաց արաւ իր հաւատարիմ ծառայի գրած նամակը, որի բովանդակութիւնից հաղիւ թէ մի երկու շաբաթ կարդաց՝ և դէն շարտելով բացականչեց մեծ հրճուանքով.

—Ահամդ օլ Ալլահ. վերջապէս Ալլահը իր ողորմութեամբ շնորհել է ինձ իր օրհնութիւնը... այդ շուն Միրզա Շէֆին աստուկե՛լ է:

Առանց սպասելու և առանց ուրիշ խօսք ասելու, նա իսկոյն շտապեց դէպի մի անկիւն, ուր նա չոգեց և արեց այն, ինչ երկար ժամանակից ի վեր գանցառութեան էր տուել—նա աղօթեց:

Մենք ամենքս էլ անշափ զարմացանք, և սկսեցինք միմեանց երեսի նայել:

Ես էլ պարտաւորուեցի միւսների հետ գոռալ «Ահամդ օլ Ալլահ», թէպէտ, ճիշտն ասած, ես պիտի լաց լինէի, որովհետեւ մեծ վէզրի մահով՝ ես կ'որցրել էի իմ գլխաւոր պաշտպանը, գլխաւոր երաշխաւորը, որի շնորհիւ զեսպանը ցարդ քաղցր ու բարի էր եղել դէպի ինձ:

Իր աղօթքը վերջացնելուց յետոյ, նա շատ ոգևորուեց. հրճուանքից չէր կարողանում ոտի վրայ կանգնել. նա չէր համբերում որ մինչև վերջ կարողանայ կարգաւ բոլոր նամակները: Եւ նա իրաւունք ունէր այդպէս ուրախանալու. որովհետեւ նա աղաւթուել էր իր ամենահոգի և ամենատիկերիմ թշնամուց. մէկ էլ որ նրա բարեկամներն ու ազգականներն այժմ միջոց ունէին հզօրանալու:

Իր հազներդութեան մէջ նա յաճախ բացականչում էր՝ «Միրզա Շէֆին գնաց», և ամբողջ օրը նոյն բառերը շարունակ խաղում էին նրա շրթունքների վրայ և շուրջը՝ ինչպէս մեղուները, որ շարունակ թռչում, պտոյտ են դալիս իրանց սիրած ծաղկի շուրջը:

Ես դեռ ժամանակ չունէի լաւ մտածելու թէ մեծ վէզրի մահը հաւանականաբար մինչև ինչ աստիճան պիտի ազդէր ապագայում իրադրութեւնի վրայ, բայց յետոյ, նկատեցի որ զեսպանի վարքը դէպի ինձ փոխուեց:

Մինչև այդ ժամանակ նա միշտ աշխատել էր մի որոշ աստի-
ճան յարգանքով վերաբերուել զէպի ինձ. որովհետև նա նայում
էր ինձ վրայ որպէս մէկի՝ որ վայելում էր ամենաբարձր հե-
ղինակութիւն ունեցող մարդու պաշտպանութիւնը, և միևնոյն
ժամանակ զաղտնի լրտես էր նշանակուած իր շարժումների
վրայ: Բայց այժմ ես տեսայ որ նրա՝ ինձ ուղղած խօսքերի
մէջ ծաղրի և խնդութեան տոն կայ, և ես, վերջապէս ստիպուած
էի տանել այդ վերաւորանքը և համբերել որքան կարելի էր:

— Վերջապէս, հայրդ գնաց, ասաց նա. սնտկեց այն
պառաւ շունը, և դու բախտաւոր ես որ նա գնաց այս աշխա-
րհից, որովհետև այդ պառաւ շան բախտի հետ կապուած մա-
րդու աջողութիւնը երբէք տեղական չէր լինի: Գիտե՞ս, Շահը
իւրացրել է նրա բոլոր ստացուածքը: Նրա գողացած բոլոր
բաները, ուրիշներից ուժով առած բաները, իր ամբարներում
դիզուած բոլոր բաները — բոլորը, բոլորը գնացել է Շահի պա-
լատը և նրա սեպհականութիւնն է դարձել: Նրա ստրուկներին
բաժանել են Շահի որդիներին և օմրաներին մէջ. իսկ նրա վրա-
ցուհիները տարուել են արքայական հարեմը:

— Յոյս ունեմ որ ձեր շնորհը չի պակասիլ իմ վրայից,
ասացի ես: Ես կորցրել եմ մի բարեկամ, բայց յոյս ունեմ որ
յանձին ձեր՝ դեռ մեկ բարեկամ էլ ունեմ:

— Գնա, գնա, ասաց Միրզան Թիրուզը, գնա, միտքդ հան-
գատացրու: Անցեալի վրայ՝ մենք աչք են փակել, մենք այն
մարդը չենք, որը երկու գոյնով մօրուք է պահում, և երբեմն
այս գոյնն է ցոյց տալիս, և երբեմն էլ այն, մի օր տաք է
փչում և մի օր սառն...

ԴԼ. ԼԲ.

Հաջի Բաբան ընծրում է մի անգլիացի քաղաքացու հետ: Այն մարդկանց
մասին որոնց նա հանդիպում է:

Հետեւեալ օրը ես այնքան զբաղուած էի գրելով, որ
սկսեցի երկիւզ կրել՝ մտածելով թէ մի գուցէ ինձ չյաջողուի
դեսպանից ծածուկ դուրս ծլկուել և գնալ Հոգերի մօտ՝ վայե-
լելու շատ բաղձալի ընթրիքը, որի ժամը մօտ էր:

Բարեբախտաբար պատահեց մի բան, որն այնքան մտա-
ծութիւն պատճառեց դեսպանին, որ նա բոլորովին մոռացաւ
ինձ էլ, և ես միջոց ունեցայ գնալու Հոգերի մօտ:

Տանից դուրս գնալիս, ես փառք տուի Ալլահին, և մի
թարմ ուր տուի բեխերիս:

Գնալուց առաջ ես աշխատեցի, որքան կարելի էր անձա-
լաւ դարձարել հաճելի երևալու համար: Իմ հին պարսկական
շապիկների տեղ՝ ես այժմ ունէի մի բանի փայլուն սպիտակ
շապիկներ՝ որ մի անգլիացի կարարար պատրաստել էր ինձ
համար: Հազար ու մէկ հնարքներով ես կարողացել էի իմ իշ-
խանաւորից հազիւ այնքան փող առնել՝ որով ինձ համար գնել
էի նոր սպիտակեղէն, մի նոր շաբա, և մի դոյզ մետաքսէ
գուլպայ, որի նման դեռ կեանքումս չէի հագել:

Վերջապէս, ես լաւ հագնուեցի և տանից դուրս ելայ:
Ճանապարհին, ծ, էլ ինչ ասես որ չէի մտածում. ինչպիսի
փառաւոր օգային պալատներ էի կառուցանում: Եթէ ինձ միայն
աջողուէր լուսներէս Բէսիի սիրտը գրաւել, և նրա հետ ամու-
նախալ, ծ, այն ժամանակ ես համարձակ անց կը կացնէի
կեանքիս ֆուսցորդ օրերը՝ ապրելով անկախ՝ դեսպանից, Շահե-
րից և կառավարութիւններից:

Հասայ Հոգերի տան դուռը, որտեղ ոտքս սայթաքեց.
«Չարագուշակ նշան է սա», ասացի ես ինձ ու ինձ, և դուռը
բաղխեցի: Շատ սպասելուց յետոյ, վերջապէս դուռը բացեց
գլուխը սպիտակ փոշով ծածկուած մի մարդ՝ որը, ինչպէս երե-
աց շատ վրապէր և ժամանակ չէր ունեցել իր բաճկոնը հա-
գնելու:

Մի ուրիշ մարդ էլ որ նոյնքան վրապէր, գննելով ինձ
ոտից մինչև գլուխ, առաջնորդեց ինձ սանգուխքներն ի վեր, և
երբ հասանք մեծ սենեակը, ընտանիքի ոչ մի անդամը ներկայ
չէր ինձ ընդունելու: Սենեակում շքամբ, շշկուած դործում էր
մի աղախին, նա տեղափոխում էր աթոռները, մաքրում էր
սեղանները և փափկացնում էր բարձերը:

«Այս ինչ խաբար է», մտածեցի ես. «գուցէ այսօր ընթ-
րիքի օրը չ'է. կամ գուցէ ես շուտ եմ եկել, լաւ, կը տեսնենք»:
Եթէ ես Պարսկաստանում լինէի և այսպիսի մի ժամանակ
սպասում լինէի տան տիրոջը, ես կը նստէի ամենացած տեղում
և իմ միայնութիւնից սգուելով՝ կը կրկնէի «Ալլահ ներիր
ինձ» և թէսբիս կը գցէի. բայց այստեղ, ուր ոչ բարձր տեղն
էր յայտնի և ոչ ցածը՝ ես չէի հասկանում ինչ տեղ և ինչպէս
նստել:

Ինչևէ, աչքս ընկաւ մի խալիչայի (փոքրիկ գորգ) վրայ,
(ճիշտ այնպիսին՝ որի վրայ մենք Պարսկաստանում աղօթելիս
նստում ենք) որ փռուած էր վառարանի առաջ: Ես իսկոյն
գնացի վրան չոգեցի, թէսբիս հանեցի և կրկնեցի Փաթէն և

երևոյթին շատ ուրախացաւ, բայց միւս հիւրերին իր շնորհաց շուքին լայեղ չարեց:

Ո՞վ գիտէ թէ այդ լորդը ի՞նչ մեծ իրաւունքներն տէր էր, կամ որչափ բարձր դիրք և անուն ունէր Անգլիայի ազնուականների շրջանում, բայց նրա վրայ երբէք հպարտութիւն չէր երևում. ընդհակառակը նա աւելի հեզ և խոնարհ էր, աւելի դերմիշանման էր՝ քան ներկայ եղողներից որեւէ մէկը: Նրա ներկայութիւնը բոլորին վրայ ազդեց. բոլորն էլ սկսեցին իրանց հաւաքել:

Նա ինքն իրան շատ հանգիստ և ազատ էր պահում: Երբէք ճնշուած չէր երևում. բայց միւս հիւրերը անշուշտ իրանց այնքան ազատ չէին զգում, որքան զգում էին նրա բացակայութեան ժամանակ: Մինչև անգամ տիկին Հոգը, որ բնութեամբ շատ հետաքրքիր, փառասէր և միջամտող էր՝ չէր համարձակուում բարձր խօսել:

Վերջապէս սեղանատան դուռը բացուեց և ընթրիքի գնալու ծէսն սկսուեց: Որոշուեց որ տան տիկնոջը ես թեանցուել առաջնորդէի դէպի սեղանը, տան տէրը՝ նոյն ձևով նաւթարի տիկնոջը, լորդը՝ տան տիկնոջ աղջիկներից մէկին, իսկ միւսները հետեւէին մեզ ինչպէս որ ամենայարմարը լինէր:

Ընթրիքի սեղանը ներկայացնում էր մի ճոխութիւն, որ կարծէր մի թագաւորի ամբողջ հարստութեանը. նրա վրայ դրուած էին այնքան բազմաթիւ բաժակներ, գաւաթներ, շիշեր, չինական անոթներ և շատ այլ հետաքրքրաշարժ, տարօրինակ բաներ, որ նրանցով Շահը կարող կը լինէր փառաւոր կերպով զարգարել իր ամենամեծ դահլիճի դարակները: Մոմերն ու լամպաներն այնքան շատ էին, որ Շահի գոլէսթանում անգամ այդքան չկան:

Ես նստայ պատուոյ աթոռի վրայ՝ տան տիկնոջ աջ կողմին. (Պարսկաստանում ճով կը հաւատար այդ) իսկ նրա ձախ կողմին նստաւ լորդը: Ինձ մօտ նստաւ արևելեան և այլ լեզուների պրօփեսօր մոլլան, որը պիտի թարգմանէր ինձ համար՝ ինչ որ ես չկարողանայի հասկանալ կամ հասկացնել: Ինձանից ոչ շատ հեռու նստած էին բժիշկը և օրէնսդէտը. սակայն իմ սիրոյ առարկան՝ այն վարդի կոկոնը, որի շուրջը միշտ թռչկոտում էր իմ սրտի սոխակը՝ շատ հեռու էր ինձանից: Երբեմն գլուխս դէպի աջ կողմս թեքելով, ես տեսնում էի նրա քիթը, թէև միեւնոյն ժամանակ՝ նոյն գծի վրայ՝ աչքիս էին ընկնում իմ հակառակորդի քիթն ու բերանն էլ: Լորդը շատ քիչ էր խօսում, բայց նա շատ մեծ քաղաքավարութեամբ էր վերաբերում դէպի իր աթոռակիցը՝ տիկին Հոգը, որը իրան բացառապէս նուիր-

ւել էր նրան՝ և ինձ թողիլ էր մոլլանին: Հնդկական պալատի աթոռի վրայ նստողը շատ խօսեց Հնդկաստանի՝ ինչպէս և այնտեղի նաւթարների, քուրուր ¹⁾ ու փիւնների ²⁾ և կառններ ³⁾ մասին: Նրա կինը որ նստած էր տան տիրոջ կողքին, իրան ազատ զգալով լորդի անմիջական ազդեցութիւնից, ցուցամոլութեամբ ի ցոյց էր հանում իր զգեստի ամբողջ շքեղութիւնը: Նրա բազուկները ընկճուած էին թալիսմանների ծանրութեան տակ. նրա վիզը կրում էր աւելի ծանր շղթաներ՝ քան այն՝ որ կրում են մեր գերմիշները, նա խմում էր այնքան գինի՝ որքան խմում է մեր շահի ամենակորովի կաքաւշունին:

Բարեկամական գլխաւոր նշանը, որ անցնում էր իմ և պարոն Հոգի միջև, գինի խմելու արարողութիւնն էր, որով մեծ մասամբ կանոնաւորուում է անգլիացիների քաղաքականութիւնը, ինչպէս և նրանց՝ միմեանց հետ ունեցած բարեկամական յարաբերութիւնները: Անգլիայում մի մարդու հետ գինի խմելը նոյն նշանակութիւնն ունի՝ ինչ ունի մէկի հետ աղ ու տելը Պարսկաստանում:

Հիւրերի հետ գինի խմելով՝ ես բարեկամութիւն հաստատեցի: Նրանք հէնց իրանը էին առաջարկում ինձ գինի խմել իրանց հետ, և այդ ցոյց է տալիս թէ անգլիացիք ինչքան բարի տրամադրութեամբ են վարւում օտարականի հետ:

Բժիշկն անշուշտ մեծ իմաստութեան տէր մարդ էր. որովհետև ինչ ժամանակ որ նա սկսում էր խօսել՝ բոլորն իրանց ականջները սրած՝ լուրջ ուշադրութեամբ լսում էին նրան: Սեղանի վրայ բերուող բոլոր կերակուրների մասին նա խօսում, բացատրութիւններ էր տալիս: Մի քանիսը, նա ասում էր, բոլորովին արգելեալ պիտի համարուեն. մի քանի ուրիշ տեսակների մասին էլ ասում էր թէ շատ քիչ պիտի ուտել. երկու տեսակը միայն նա վաւերացնում էր որպէս անփնառ ուտելիք: Սակայն զարմանալին այն է, որ ինքն ամեն տեսակիցն էլ անուշ արու, և նրա խօսքերն կարծես ամենևին ազդեցութիւն չունեցան հիւրերի վրայ. որովհետև նրանք կերան իրանց սիրած կերակուրները:

Նա՛ այդ բժիշկը զանազան հարցեր տուեց ինձ պարսկական կերակուրների վերաբերմամբ. նա մի քիչ էլ հեռու դնաց՝ հե-

¹⁾ Հնդկական քուրուրը 10 միլիօն է, իսկ պարսկականը՝ 1/2 միլիօն:
²⁾ Ռուսին Հնդկաստանի արծաթ դրամ է, որը այժմ հաւատար է 4 պարսկական դրանի: ³⁾ Մի տեսակ մսով ու համեմունքով կերակուր (խոտիշտ) է, որ ուտում են՝ անիւզ բրինձի հետ: Զուկից և ընդեղենից էլ են պատրաստում այդ կերակուրը:
 Մ. Թ.

տաքըրբուկելով թէ խանգարուած ստամոքսի համար՝ Պարսկաստանում մենք ինչ դեղ ենք գործ ածում: Եւ շուարեցի, չէի հասկանում ինչ պատասխան տալ նրան: Եւ մի քանի փորձեր արեցի միտքս անգլերէնով բացատրել. սակայն ոչ ոք չհասկացաւ ինձ: Էլի շուարեցի. բայց իսկոյն յիշեցի թէ Միրզա Ֆիրուզը մի անգամ այս ինչ խանութի հետ անգլերէն խօսելիս ինչ գոռարութեան մէջ էր ձգել իրան. այո՛, եւ յիշեցի այդ և խիստ զգուշացայ:

Վերջը նա խնդրեց մոլլահին որ իմ ասելիքը թարգմանէր, և եւ նրան ասացի որ անմարսողութեան դէպքում՝ մենք՝ պարսիկներս ընդհանրապէս գործ ենք ածում ղաւտուրը: Պարզ էր որ այս բառի վրայ նա տատանուեց. կարկամուեց, բայց վախենալով որ հիւրերը կարծեն թէ ինքը պարսկերէն չգիտէ՝ նա բժշկին ասաց թէ՝ մենք մեր երկրում գործ ենք ածում «մեր երկրի սովորութիւնը» անմարսողութիւնը անցկացնելու համար: Այս պատասխանն աւելի գոռարացրեց բանը, մինչև, վերջապէս, նաւթաբլու սօղոսութեան հասաւ և բժշկի հարցերին այնպիսի բառերով ու ոճերով պատասխանեց՝ որ եւ ոչ գիտէի և ոչ էլ հասկացայ:

Մոլլահին այլայլուեց, նա անշուշտ շատ դժգոհ եղաւ իրանից, և չէր հասկանում ինչ անել. բայց նա յանկարծ շրջեց իր առջև տրուած դատարկ պնակը, և տեսնելով նրա ետևը գրուած մի քանի բառերը, ուրախացաւ և մի տեսակ յաղթութեամբ կամք յայտնեց կարդալ և թարգմանել նրանց: Սակայն նա նախ ստուգեց որ եւ չինարէն չգիտէի, ապա սկսեց երկար թարգմանութիւն և բացատրութիւն տալ, որով նա բաւականութիւն տուեց բոլորին, համոզեց թէ ինքն ինչքան լաւ չինարէն գիտէր, և միևնոյն ժամանակ՝ վերականգնեց իր կորցրած համարումը:

Ընթրիքը վերջանալու վրայ էր: Սպասաւորները շատ բաներ վերցրին սեղանի վրայից և վերջը բերին մի տեսակ բոյսի դալար փայտիկներ ¹⁾, որոնցից եւ չսիրեցի ուտել. բայց տիկին Հոգը շատ խնդրեց և մինչև իսկ ստիպեց ինձ մի քիչ վայելել, և որպէսզի եւ անպատճառ ուտէի՝ նա հաւաստիացրեց թէ այդ դալար փայտիկները այդ եղանակին շատ և շատ թանկ էին նստել իրանց վրայ:

— Տիկին, ասացի ես, եթէ թանգ բանն ամենալաւն է, եթէ ինչ որ թանգ է՝ պիտի ուտել, ուրեմն աւելի լաւ է թուամաններ ուտել. աւելի լաւ է քաշմիրի շաւեր ուտել...

1) Ծնեքեկ է նշանակում:

Լորդը ծիծաղեց իմ այս խօսքի վրայ, և իր բարի զգացումն ապացուցանելու համար՝ մի բաժակ գինի խմեց հետո:

Օրէնսդէտը շատ բաներ հարցրեց մեր օրէնքների վերաբերմամբ, և նա շատ զարմացաւ, երբ իմացաւ որ՝ մուսուլմանները բացի դորանից՝ ոչ մի ուրիշ օրինագիրք չունին:

— Բայց անշուշտ, ասաց նա, դուք օրէնսդէտներ և քահանաներ ունիք. որովհետեւ մի երկիր ինչպէս է կարող իր գոյութիւնը պահպանել առանց դրանց:

— Մենք ունինք զանազան կարգի մարդիկ, պատասխանեցի ես, որոնք մեր օրէնքների թարգմաններն են. բայց թէ նրանք քահանայ, թէ՛ օրէնսդէտ անունն են կրում՝ այդ միևնոյնն է: Իսկ դուք, պարոն, դուք օրէնք էք իմանում, չէ՞. ինչ օրէնք էք իմանում, ինչ օրէնք էք պատմում. խնդրեմ ասացէք:

— Եւ փաստաբան եմ, ասաց նա:

— Դուք դատաւոր չէք, դուք դադի չէք, հարցրի ես:

— Ո՛չ, պատասխանեց նա, եւ դեռ չեմ հասել այդ պաշտօնին ու աստիճանին:

— Ա՛հ, ուրեմն դուք սպիտակ էշ չէք հեծնում:

Այս հարցիս նա պատասխան չտուեց, և, ինչպէս երևաց, ամաչեց և վշտացաւ, մտնաւանդ երբ տեսաւ որ իմ այս լուրջ հարցի վրայ բոլոր հիւրերը սկսեցին ծիծաղել: Եւ աշխատեցի նրան հասկացնել որ մեր երկրում սպիտակ էշը, ինչպէս և սպիտակ ջորին հազուադիւրս և թանկագին կենդանիներ համարուելով՝ նրանց հեծնելը մի փառք, մի պատիւ է որ վայելում են գլխաւորապէս մեր մոլլահները:

Երբ ընթրիքը բոլորովին վերջացաւ, կանայքը ըստ սովորութեան դուրս մեկնեցին, իսկ տղամարդիկ մնացին՝ ազատ գինի խմելու: Եւ վեր ելայ սեղանի մօտից, և վճուցի խօսել մյն «ամօթխած և մատաղ այծեամի» հետ, որը մինչև այդ ընկածին խոյս էր տուել իմ ուշադրութիւնից: Այո՛, եւ վճուցի խօսել նրա հետ, փորձել թէ արգեսթ իմ սիրուն մօրուքը չէ՛ր կարող նսեմացնել առպետական խթաններ ունեցող անհաւատ երիտասարդի գեղաբոյս բեխերը:

Գնալով դահլիճը՝ եւ գտայ նրան զրադուած հիւրերի համար շարքաթ (օշարակ) պատրաստելով: Պատահութիւնից օգտուելով, եւ մօտեցայ նրան և ծածկաբար նրա ձեռքը դրի բանաստեղծութեան մի պատճէն՝ որի մէջ եւ արտայայտել էի իմ ամենաբուռն սիրոյ զգացումը: Թուզթը նրան տալով՝ եւ կեղծեցի որ, իբր թէ դա մի պարսկերէն գաւ էր որ եւ

գրել էի իրան համար, և ասացի որ, եթէ ինքը չկարողանալ կարգալ և հասկանալ՝ ես սիրով կը բացատրէի:

Ըստ երևոյթին, նա շատ ուրախացաւ, և հաւատացրեց որ ինքը մի աչքի ընկնող տեղ կը տար դրան իր ալբոմի մէջ: Ես չգիտէի թէ ալբոմն ինչ բան է. ոչ էլ խնդրեցի որ նա ինձ բացատրէր. սակայն ես, ենթադրելով որ ալբոմ ասելով նա նշանակում էր իր սիրտը կամ ծոցը՝ շատ ուրախացայ, քաջալերուեցի և գլուխս երկնքի աստղերին հասաւ: Ես այնքան երջանիկ զգացի ինձ որ տրամադրուեցի տեղն ու տեղը ամբողջ մարմինս դանակով կտրատել, որպէսզի նա տեսնէր և զգար թէ ես ի՜նչ բուռն սիրով էի սիրում իրան:

Բայց այդ րոպէին «Ասպետական խթանը» ներս եկաւ և ինձ սիրաշահելու համար՝ քթախոտ հրամցրեց ինձ: Ես այնքան կասկածանքով էի նայում նրան, որ դժուարանում էի որեւէ բան ընդունել նրանից, բայց քանի որ ես զգում էի որ լուսնեքեմ Բէսին ինձ է սիրում, ասպարէզը թողի անհաւատին և հեռացայ, չնայած որ տիկին Հոգը և միւս տիկիները շատ խնդրեցին որ ես մնայի զահլիճում և իրանց հետ խաղերով զուարճանայի:

— Ա՛, ասացի ես, զահլիճից դուրս գնալիս, ես արդէն ունեցել եմ իմ խաղը, իմ զուարճութիւնը, և ամենին չեմ ցանկանում ուրիշ խաղերով զբաղուել...

Դ. Լ. Թ.

Հաջի Բաբան նեղութեան մէջ է ընկնում:—Դեսպանը քարկանում է նրա վրայ:—Հաջին վախճանում է Անգլիայում շուտով սպասուող ապստամբութիւնից:

Ամբողջ հետեւեալ օրը ես զբաղուեցի՝ մտածելով իմ սիրուն Բէսի մասին և ոտանաւորներ գրելով նրա կատարելութիւնների վրայ: Դեսպանին շատ քիչ տեսայ այդ օրը. որովհետեւ կարծում եմ որ նա էլ զբաղուած էր նոյն մտքերով, նրան էլ մէկը գիւթել էր: Միւս առաւօտը նա ինձ կանչեց իր մօտ: Երբ ես ներկայացայ նրան, նա քայլում էր իր սննեակում ճիշտ այնպէս, ինչպէս անում են ֆրանկները: Նրա ձեռքում կար մէկն այն թերթերից, որ ամեն օր տպւում են Անգլիայում, և որը երևի նա կարդացել էր իր ուսուցչի օգնութեամբ: Հենց որ նրա աչքն ընկաւ վրաս՝ նա որոտաց.

— Ի սէ՛ր Ալլահի, ասա ինձ, այս երկրում բացի մեզանից ուրիշ պարսկաստանցիներ է՞լ կան:

— Ես ի՜նչ գիտեմ, ո՞վ դեսպան, ասացի ես. գուցէ կան:

— Ապա ո՞վ է այս մարդը, ասաց նա, իր մատը դնելով թերթի վրայ. ո՞վ է այս շան որդին, որը իրան իշխան Հաջի Բաբա է կոչում: Կարդա, հոգիդ սիրես կարդա և տես այս ստախօս թերթը ինչ աղտեղութիւն է կրել:

Ես նայեցի թերթին, և այնտեղ դեսպանի ուսուցչի օգնութեամբ կարդացի մանրամասն նկարագրութիւնը այն ընթերթի՝ որին ես մասնակցել էի «խոզերի հօր» տանը: Իմ անունս այդ թերթում խոշոր տառերով տպւած էր՝ «Նորին բարձրութիւն իշխան Հաջի Բաբա»: Հոգերի տանը՝ նոյն ընթերթին մասնակցող բոլոր հիւրերի անուններն էլ տպւած էր, և բոլորի մասին էլ մանրամասնութեամբ խօսուած: Ես արտագրեցի այդ տողերը, որպէս զի ունենայի մի նմոյշ այն տարօրինակ սովորութեանը՝ որ յատուկ է անգլիացիներին: Ի՜նչ տարօրինակ սովորութիւն. նրանք ամբողջ ժողովրդին յայտնում են թէ իրանք երբ են ընթերթ արել, ովքեր են իրանց հիւրերն եղել և այլն: Այդ տեսակ հիւրասիրութեանը ի՜նչ կ'սէ՛ր վրանարնակ արարը, որը իր հիւրի համար մորթում է իր ամենապարարտ գառը, իսկ ինքը ցորնի աղանձ է ուտում:

Լրագրում այսպէս էր գրուած:—

«Պարոն և տիկին Հոգերի մեծ խնճոյքը Portland Place-ում: Այս նշանաւոր անճաւորութիւնները մի փառաւոր խնճոյքով հիւրասիրեցին նորին բարձրութիւն՝ իշխան Միրզա Հաջի Բաբային: Սեղանը զարդարուած էր այնպիսի բաներով, որոնք ծառայում էին որպէս խորհրդաւոր նշան՝ Անգլիայի և Պարսկաստանի միջև գոյութիւն ունեցող բարեկամութեան: Անգլիացու և պարսկի սիրալիր՝ փոխադարձ վերաբերմունքը, ցոյց տուին անգլիական առիւծի¹⁾ և պարսկական խուրշիդի (արեգակը) համերաշխութիւնը: Աւելորդ է նկարագրել ընթերթի ճոխութիւնը, բաւական է ասել որ զա բազկացած էր այն բոլոր ուտելիքներից, որոնցից այս սեղանում կարելի է խորաիրենք պատրաստել: Նորին բարձրութիւնը շատ անուշ արեց: Բոնդ փողոցի պարոնայք Սիսեւ և Լորի ընկերութեան ձեռքով պատրաստուած ամենալնուիր ծնեբեկից, որի հարիւրը հինգ գինի²⁾ էր նստել: Ի պատիւ նորին բարձրութեան հրաւիրու-

¹⁾ Մէկ գինին 21 շիլինգ կամ 1 պաունդ և մէկ շիլինգ է: Ծ. Թ.

²⁾ Հեղինակը առիւծ (lion) բառն է գործածում. բայց, երևի նշանակում է lion-unicorn, Ծ. Թ.

ած հիւրերի թւում աչքի էին ընկնում Լորդ Սոֆտլին, Սըր Հէնրին, տիկին Կըրրին և յայտնի չինացի փելիսոփայ՝ Հո-Հոն նաև մի քանի ուրիշ hout ton-ներ»:

— Կարգացիր, վերջացրի՞ր, հարցրեց գեսպանը դառնալով ինձ:

— Այո, ասացի ես տատանուելով. կարգացի, այս անգլիացիները տարօրինակ սովորութիւն ունին. այս երկրում ոչ ոք մի պատառ բան չի կարող ուտել. ժողովուրդն իսկոյն իմանում է թէ ինչ կերայ. մեր կերած-խածը իսկոյն յայտարարւում է հասարակութեանը աւելի լաւ կերպով քան մեր հաւատի դաւանանքը մեր մէջիդների կտուրից:

— Վերջապէս, ասաց գեսպանը, չե՞ս խոստովանուիլ որ դո՛ւ և միմիայն դու ես այն իշխանը, որ այդպէս արժանաւորապէս կերակրուել է Հոգերի հետ. Գնահ, գնահ, դու քեզ արժանի բարեկամներ ես ճարել:

— Ես յանցաւոր չեմ, եթէ մարդիկ ինձ իշխան են անուանել, ասացի ես. եթէ այս ապուշները, որոնք գրում են ինչ որ մտնում է իրանց գլխնելը, կամենան ինձ Միքայէլ հրեշտակ անուանել՝ արդեօք ես կարող եմ արգելել նրանց:

— Գնահ, ասաց նա բարկանալով. գնահ և այլևս մի խօսիր: Մի մարդ որ կեղծ անուան տակ բարեկամներ է ճարում, մի մարդ որ իրան արքայորդի է կոչում, մի մարդ որ գաղտնի ապրում և կերակրւում է պիղծ գաղանների հետ, այդպիսի մարդը արժանի է թնդանթի բերանին կապուելու: Վերջապէս, ես էլ մի մարդ եմ այստեղ. ես չպիտի թոյլ տամ որ մարդիկ ծիծաղեն մեր մօրութների վրայ, ինչ է՝ սպահանքի մի սափրիչի տղայ ուզում է իրան մեծ անձնաւորութիւն համարել այստեղ:

— Վալլահ, բիլլահ, բացականչեցի ես. Ալլահը վկայ է, ով գեսպան, Ալլահը դիտէ որ այս բանի մէջ ես ոչինչ յանցանք չունիմ, ես ոչինչ չեմ արել: Եթէ այս ինչ տեղ ընթրելով ես յանցանք եմ գործել՝ այժմ ներողութիւն եմ խնդրում: Ես ի՞նչու պիտի մեղադրուեմ, եթէ իմ բարեկամը կրում է պիղծ գաղանի անունը: Ո՛վ գեսպան, ես յանցաւոր չեմ. յանցաւորը իմ չար ճակատագիրն է, որ ինձ բարեկամացրել է նրա հետ: Ծիշտ է, ես սափրիչի որդի եմ, բայց Խիւր ինչո՞ւ պիտի թընդանթի բերանին կապուեմ. դուք, ով գեսպան, ինչո՞ւ էք այդքան քամ շափաղաթ¹⁾ եղել:

Մենք խօսում էինք բաւական բարձր ձայնով, այնպէս որ մեր ծառաներից երկու-երեքը մեր ձայնը լսելով՝ եկան

1) Քիչ շնորհ անում:

սենեակը և կանգնեցին իրանց աղայի առջև. իսկ անգլիացի ուսուցիչը տեսնելով որ փոթորիկը վերահաս էր՝ հեռացաւ գնաց:

— Մաշալլահ, մաշալլահ ծաղրաբար ասաց գեսպանը Սեէ-դին և Թադիին. տեսէ՛ք, տեսէ՛ք, սա շահգադէ է. դուք ամենախորին պատկառանքով գլուխ տուէք նրան. էլ հիմա մենք ոչինչ ենք. սրա առաջ՝ մենք ամենանուաստների ամենանուաստըն ենք:

— Այդ ի՞նչ խօսքեր են, ասացի ես (եւ էլ բարկանալով), ինչո՞ւ էք այդպէս խօսում. թոյլ տուէք ինձ ասել, ով գեսպան, որ եթէ դուք ձեր ժամանակի մեծ մասն անցկացնէիք մեզ հետ ապրելով և քիչ խառնուէիք անհաւատների հետ, ես չէի պարտաւորուիլ ապաստանարան որոնել Հոգերի մօտ:

— Դու համարձակւում ես այդպիսի դիտողութիւն անել, գոռաց Միքայա Ֆիրուզը սաստիկ զայրանալով: Դու մոռա՞ցել ես թէ ես ով եմ, հա՞. իմացիր, մարդ, բո՛ւ այն պառաւ կովը գնացել է, այլևս գոյութիւն չունի աշխարհում՝ որ դու նրա թեով թռչես, որ դու նրա պաշտպանութեան վրայ վստահելով համարձակուես այդպէս դիրք բռնել իմ առջև, և այդպէս խօսես հետո: Դու այլևս պաշտպան չունիս, իմացիր այդ: Սափրիչի որդին կարող է իշխան դառնալ Անգլիայում, բայց երբ նա կը վերադառնայ Պարսկաստան՝ այնտեղ շանից էլ պակաս արարած կը համարուի: Գնահ, մարդ, գնահ բո՛ւ գործին և այլևս չհամարձակուես ինձ տեսնել:

— Երա՛նի թէ կարողանայի չտեսնել, ասացի ես սենեակից դուրս գնալիս. բայց նա լսեց խօսքս և նրա կատաղութիւնը ամենասոսկալի աստիճանի հասաւ: Նա իսկոյն դիմեց իր առջև կանգնած ծառաներին՝ և ասաց.

— Է՛լի խօսում է դա. Սէիդ, բռնիր դրան. բռնիր այդ շան որդուն, Թադի, բռնիր և կօշիկը հասցրու բերանին: Է՛լ կը խօսես, հա՛, որոտաց նա դառնալով ինձ, է՛լ կը խօսես դու՛ որ հօրդ գետը ես պղծել եմ...

Եւ նա ինքը վերցրեց կօշիկը, մոլեգնաբար յարձակուեց վրաս, և կօշիկ կրունկով երկու-երեք հարուածներ տուեց բերանիս. Սէիդն ու Թադին էլ ձեռքներս պինդ բռնեցին, ու ես կերա՛յ. Մի քանի հարուածներ ուտելուց յետոյ, ես վազեցի (ծառաներն էլ ետեիցս) հասայ տան դուռը, բաց արի և ընկայ փողոցը:

«Բայց սրտեղ եմ կարող գնալ, մտածեցի ես. այստեղ ոչ սրբատեղի կայ, ոչ էլ բաղնիք, ուր կարողանում ապաստանուել ինչպէս արի Թէհրանում: Բացի Հոգերից՝ այստեղ ո՛ւմ եմ

ճանաչում, և եթէ նրանց մօտ երևամ որպէս մի հալածական, փոխանակ որպէս իշխան՝ արդեօք նրանք ինձ կ'ընդունեն, արդեօք կը թողնեն որ մտնեմ իրանց տունը»:

Մի քանի ժամ ետ թափառեցի փողոցներում, մերթ ողբալով իմ դառը վիճակը, մերթ մտածելով Պարսկաստան վերադառնալու՝ որ անհնարին էր, և մերթ էլ ոգևորւելով այն յոյսով, որ ապագայում լուսներես Բէսիին տէր կը դառնամ, կը հարստանամ և բոլորովին անկախ կեանք կը վարեմ:

Մինչդեռ ես այդպէս մտածելով հանդարտ քայլում էի գլխաւոր փողոցներից մէկում, տեսայ մի մեծ զօրախումբ, որը մի քանի թնդանօթներ իր ետևից քաշելով՝ մարշ էր անում առաջ: Թնդանօթների ետևից գնում էր ամենակեղտոտ անզլիացիներից բաղկացած մի մեծ բազմութիւն, որը հայհոյեանքներով թնդացնում էր օդը, և երբեմն էլ քարերով յարձակում զինուորների վրայ: Ես տեսայ որ մարդկանցից շատերը երկիւղի մէջ են, և շատերն էլ բոլորովին անտարբեր:

— Ի՞նչ խաբար է, հարցրի ես մի մարդուց, որը հէնց նոր դուրս էր եկել իր խանութից՝ տեսնելու թէ ինչ էր անցնում:

— Օ՛հ ասաց նա, ես կարծում եմ որ զրանք գնում են մի մարդ ձերբակալելու:

— Միայն մէկ մարդ, բացականչեցի ես, եթէ այդքան մեծ ոյժ է հարկաւոր մէկ մարդ բռնելու համար՝ ուրեմն որքան ոյժ է հարկաւոր մի քաղաք տիրելու համար:

Այս տեսարանն այնպէս զբաղեցրեց միտքս, որ ես բոլորովին մոռացայ իմ թշուառութիւնը. սակայն իսկոյն շտապեցի դէպի տուն, որովհետեւ զգացի որ հարկաւոր էր գեսպանին յայտնել իրերի զբոսթիւնը:

Իր ուղարկած Ֆիրմաններով Շահը խիստ կերպով պատուիրել էր զեսպանին՝ քննել, ստուգել թէ՛ Անգլիան ի՞նչ միջոցներով է պահպանում իր գոյութիւնը: Ես մտածեցի որ այդպիսի մի հրաման ստանալուց յետոյ, շատ ամօթալի և դատապարտելի անհոգութիւն կը լինէր, եթէ նրան չտեղեկացնէինք այն հանգամանքը, որից երևում էր որ Անգլիան տակն ու վրայ է լինելու:

«Ես կը գնամ կը յայտնեմ միբղա Ֆիրուզին», մտածեցի ես, «գուցէ նա մոռանայ իմ յանցանքը և կրկին ինձ իր շնորհաց շուքին տակ ընդունի: Յամենայն դէպս, ես նրան կ'առնեմ թէ այս երկիրն ինչ գրութեան մէջ է, այո՛, կ'առնեմ թէ կուզեմ մի քանի հարուածներ էլ կրկին հասցնի բերանիս: Ես կը հասկացնեմ նրան որ եթէ այս ապստամբութեան առաջը չառ-

նուի՝ ինքը շուտով կը պարտաւորուի հոգով մեր կեանքի փրկութեան համար...»

Ես շուտով տուն հասայ, բայց զեսպանը տանը չէր: Հայրենակիցներս ժամանակ առ ժամանակ այնքան ծեծ էին կերել, այնքան յաճախ կօշկի կրունկների հարուածներ էին ստացել իրանց բերաններին, այնքան հայհոյանքներ էին լսել, որ նրանց աչքում մի մեծ բան չէր երևացել իմ ծեծ ուտելը. միայն Մոհամէզը բէզն էր որ ցաւակցում էր ինձ: Ես ու նա երկար խօսեցինք, և երկուսս էլ հոգոց հանելով ասացինք՝ «Երանի այն օրը երբ մենք կրկին Իրան կը վերադառնանք անփորձ և անվտանգ»:

Երբ ես Մոհամէզը բէզին ասացի թէ փողոցում ինչէր էի տեսել, և որ իմ տեսածներից պարզ էր որ մի խան կամ քաղաքագլուխ ապստամբուել էր և կարող էր պատահել որ մենք էլ մեծ վտանգի մէջ ընկնէինք՝ նրա երեսի գոյնը թռաւ, դեղնեց և, երկու-երեք անգամ «ասթաֆօրալլահ» ասաց:

— Ես վախենում եմ, ասաց նա, երեւի շատ շարքաւոր էր այն ժամը՝ երբ մենք մեկնեցինք անհաւատ Իզմիրից. ես միշտ յիշել եմ որ եթէ մենք մէկ շարաթ էլ աւելի մնայինք այնտեղ, երկնքում տեղի կ'ունենար մոլորակների ամենայնջող հանդիպաւորութիւնը, սակայն այդ անպիտան մէհմանդարը՝ անիծեմ նրա մօրուքը—արհամարհելով ամեն օրէնք՝ թէ երկնային թէ երկրային՝ մեզ շտապեցրեց և մենք վաղաժամ հեռացանք այնտեղից: Դէ, հիմա տես թէ ինչ փորձանքի ենք ուսցանք այնտեղից: Դէ, հիմա տես թէ ինչ փորձանքի ենք հանդիպում, թէ ինչպէս երևում է՝ մենք այստեղ կամ պիտի զոհուենք կամ թէ չէ՝ դերի ընկնենք յաղթողների ձեռքը: Ապա ի՞նչ կ'անենք մենք, մենք, Հաջի, դու ի՞նչ ես մտածում:

Ես աշխատեցի սիրտ տալ նրան, հաւատախացնելով որ վտանգն այնքան էլ սարսափելի չէր որքան ինքն էր կարծում, և աւելացրի որ Անգլիայի Շահը իր իշխանութեան տակ մեծ ոյժ ունենալով—նաւերի և թնդանօթների տէր լինելով՝ անշուշտ կարող էր ձնշել, յաղթել ապստամբ խանին, որը խռովութիւն էր ձգել երկրի մէջ: Ես ասացի որ, եթէ թագաւորը կարողանար մի անգամ բռնել այդ ապստամբին և զլիսատէր նրան՝ և նրա կանանց, նրա երեխաներին և ազգականներին սպանել տար՝ ինչպէս այդպիսի դէպքերում անում են մեր երկրում, այն ժամանակ անշուշտ ամեն բան իր նախկին խաղաղ գրութիւնը կըստանար:

— Ինչպիսիք, ինչպիսիք բացականչեց Մոհամէզը բէզը մի խոր հոգոց հանելով:

ԴԼ. Խ.

Հաջի Բաքան հաշտուում է Միրզա Ֆիրուզի հետ:—Անգլիայի դրուժեան եւ նրա ֆինանսական ապահովութեան վերաբերմամբ Հաջին խօսելով երկիւղ է ձգում ղեսպանի սիրտը:

Հէնց որ ղեսպանը տուն վերադարձաւ, Մոհամէդ բէգը (ինչպէս մենք իրար հետ վերջացրել էինք) կանգնեց նրա առջ և հաշտեցուցիչ խօսքերով նրան յայտնեց որ ես՝ Հաջի Բաքաս մի շատ կարևոր բան ունէի նրան յայտնելու:

Առաւօտեան բոլոր զայրոյթն անցել էր նրանից, և այժմ նրա միտքն զբաղուում էր իր թշնամու ուրախացուցիչ յիշողութեամբ, որը գործում էր նրա տրամադրութեան վրայ այնպէս՝ ինչպէս փայլուն արևի ճառագայթները գործում են մի քաղաքի խոնարութեան վրայ: Նա այժմ բոլորովին հանգստացած և տրամադրութիւնը շատ լաւ էր:

—Ի՞նչ է պատահել, ի՞նչ կայ Հաջի, հարցրեց նա.

—Ձեր խղճաթին արդ եմ անում, որ այսօր ես տեսել եմ մի քանի բաներ, որոնց մասին հարկաւոր է զուր տեղեկութիւն ունենալ: Այստեղ մարդիկ ապստամբուել են, զօրքեր են հասել, թնդանութներ են բերուել և պարզ երևում է, որ շուտով քաղաքի մէջ ընկնելու է մի խռովութիւն՝ որից ազատուելու համար մեզ հարկաւոր է Ալլահի օգնութեամբ մի միջոց գտնել:

—Հէնց այդ էր բո տեսիլքը, ասաց ղեսպանը՝ հեղնութեամբ իր ցուցամատը բարձրացնելով: Ա՛յ, բարիքալիւս, այ բարիքալիւս իշխան, դու գիտող մարդ ես, դու հասկանում ես իրերի դրութիւնը. բայց միթէ կարծում ես թէ այս անհաւատները մեզ պէս մարդիկ են, միթէ չգիտես որ նրանց գլխներին սագող գլխարկները չեն կարող սաղել մեր գլխին:

—Մենք ի՞նչ գիտենք, ասաց Մոհամէդ բէգը իմ կողմը բռնելով: Ապստամբը՝ ապստամբ է. ի՞նչ երկրում էլ լինի՝ նա ապստամբ է, և մի մարդու գլուխ կարող է թռչել մի անհաւատի սրով՝ ինչպէս և մի ճշմարիտ հաւատացեալի:

—Գնացէք, գնացէք, հանգիստ եղէք, ասաց ղեսպանը. ի՞նչ էլ որ պատահելու լինի անգլիացիներին՝ մեզ ոչինչ չէ պատահելու, մեզ համար ոչինչ վտանգ չկայ: Ես երկար խօսակցութիւն եմ ունեցել վէզրի հետ, և նա ինձ հասկացրել է, որ այս տեղ յաճախ տեղի ունեցող խռովութիւնները շատ հարկաւոր են երկրի լաւութեան համար...

—Թերևս բոլոր երկրներում էլ այդպէս է, ասացի ես: Ահա Մոհամէդ Շահի բարբարոսութիւնները անտանելի դարձաւ պարսիկների համար և նրանք սպանեցին նրան: Մենք եկել ենք այստեղ զաշինքներ փակելու Անգլիայի թագաւորի հետ, բայց եթէ նրա էլ սպանուելու լինի, մենք ինչպէս իմանանք որ նրա յաջորդը կը վաւերացնի այդ զաշինքները: Նախ քան աւելի առաջ գնալու, ես՝ որ ձեր ծառաներից ամենանուաստն եմ, ձեզ խորհուրդ եմ տալիս որ աւելի մօտից, աւելի լուրջ հետաքրքրութեամբ քննէք այս երկրի դրութիւնը և միևնոյն փամանակ լաւ իմանանք թէ Շահի գահը ինչքան հաստատութիւն կարող է ունենալ:

—Դու վատ չես խօսում, ասաց Միրզա Ֆիրուզը: Ո՞ւր է մէհմանդարը. աւելի լաւ է որ նրանից իմանանք թէ ի՞նչ են նշանակում այդ բոլոր բաները, և ի՞նչ որ նա կ'ասի՝ դու պիտի նոյնութեամբ գրես և եկող փոստով կ'ուղարկենք Շահին: Մենք մանրամասնութեամբ կը գրենք պատահած բաների մասին, իսկ այս երկրի կառավարութեան մասին մեր հաղորդելիքը մի քանի խօսքերով կ'ամփոփենք:

—Իսկպէս, ով Միրզա, հարկաւոր է որ մեր աչքերը լաւ բաց պահենք, ասացի ես. որովհետեւ բացի ապստամբութեան նշաններից որ այստեղ երևում են, ես նաև լսել եմ, որ այս երկիրը ճնշւում է այնքան ծանր պարտքի տակ, և պարտաւէրերը այնքան աղմուկ են հանում իրանց փողերն յետ ստանալու համար, որ շուտ կամ ուշ այստեղի կառավարութեան ամբողջ կազմը պիտի քայքայուի: Փող պարտք տուողները գլուխ կը բարձրացնեն և իրանց փողերը յետ կըստանան ամենալաւ ձևովը որ կարող են:

—Այդպէս, ի՞նչ ես ասում, այս ի՞նչ խաբար է. միթէ այստեղի կառավարութիւնն այդ տեսակ է. ես ապշւում եմ. ես չեմ հասկանում թէ ի՞նչպէս է կարելի որ մի պետութիւն պարտքի տակ ընկնի ու ճնշուի: Թագաւորը ժողովրդից առնում է ինչ՝ որ իրան հարկաւոր է, և, բանին վերջ: Ի սէ՛ր Ալլահի, գնա, Հաջի և էլի հետաքրքրուի:

Այդ բոլորէին մէհմանդարը ներս մտաւ և ղեսպանի հարցերի կարկուտն այնքան զարմացրեց նրան, որ նա շփոթուեց և նմանուեց խօսելու և շնչելու կարողութիւնից զրկուած ջրասոյզ մարդուն:

—Սահարէ ման ¹⁾, ասաց ղեսպանը, ի սէր ձեր մօր՝ ասացէք, ի՞նչ խաբար է, այս ինչե՞ր ենք լսում. միթէ ձեր կա-

1) Իմ պարոն, տէր իմ: Ծ. Թ.

առավարութիւնը վայր ի վերոյ է եղել, միթէ ձեր խաները ապստամբուե՞լ են, միթէ ձեր ժողովուրդը խելագարուել է: Ի՞նչ է պատճառը որ այդքան զօրք ու թնդանօթներ են բերուել այս քաղաքը: Սուտ բան է այն՝ որ ասում են թէ այդ բոլոր պատրաստութիւնները տեսնում են միայն մէկ մարդ բռնելու համար: Արդեօք ձիշտ է որ ձեր Շահը այնպիսի մի զրու-թեան մէջ է եղել, որ չի իմանում որտեղ դնի իր գլուխը: Արդեօք ձեր վեզիրները կորցրել են իրանց խելը, յիմարձցել են. ի՞նչ է նշանակում ձեր այս մեծ պարտքը, ի սէ՛ր Ալլահի, ասացէ՛ք, հասկացրէ՛ք ինչ որ գիտէք. իմ Շահը գլուխս կը կտրի, եթէ այս երկրի զրութեան մասին նրան գրելիս՝ ամե-նափոքրիկ բանը զանցառութեան տամ:

Դեսպանի այս խօսքերը լսելուց յետոյ, մէհմանդարը փո-խանակ տրտմելու իր երկրի վիճակը ցոյց տուող այս տխուր պատկերի վրայ՝ ընդհակառակն սկսեց այնպէս կուշտ-կուշտ ծիծաղել, որ ես շուաքեցի և ընկճուեցի, որովհետեւ դեսպանի այդ հարցերը իմ՝ նրան տուած տեղեկութիւններից էին առա-ջացել:

— Շատ ճշմարիտ է, ասաց մէհմանդարը, որ այս զօրքերն ու թնդանօթները բերուել են քաղաքի մէջ ձեր լսած մէկ մար-դին ձերբակալելու նպատակով: Այդ մարդի ձերբակալումն հաւանականաբար կը յուզի ժողովրդին և մեծ խռովութեան պատճառ կը դառնայ, հետեապէս զօրք ու զէնք հարկաւոր է այդպիսի խռովութեան առաջն առնելու համար: Բայց դուք, պարոն դեսպան, հանդիստ մնացէ՛ք. այս այն տեսակ ապստամբութիւնից չէ, որ երբեմն լինում է ձեր երկրում, ուր մի խան իր ցեղի գլուխն անցնելով՝ չէ ճանաչում իր շա-հի իրաւասացութիւնը և եադի է դուրս գալիս նրա զօրութեան առաջ: Եւ...

— Այդ կարող է ճշմարիտ լինել, ասաց դեսպանն ընդհա-տելով մեհմանդարի խօսքը. բայց ձեր պարտքը—այն փոքր, որ ձեր կառավարութիւնը պարտական է—ի՞նչ կ'ասէք դրա մա-սին: Եթէ իսկապէս այդպիսի մի մեծ պարտք կայ ուրեմն ձեր թագաւորը ինչպէս է կարող կատարել իր խոստումները, որ արել է Պարսկաստանին:

— Մեր պարտքը, ասաց մեհմանդարը զարմանալով. ի՞նչ պարտք, ի՞նչ էք ուզում ասել:

— Այո, պարոն, ձեր պարտքը, ասաց դեսպանը. խոստո-վանեցէ՛ք դուք որ ձեր կառավարութիւնը ծանր պարտքի տակ ճնշոււմ է:

— Զիշտ է, մեր կառավարութիւնը մեծ պարտք ունի, շատ մեծ, շատ ծանր պարտք:

— Ահա, տեսէ՛ք դուք խոստովանում էք այդ, ասաց դես-պանը հրճուելով. մենք այնպիսի ապուշներ էլ չենք, ինչպէս դուք էք համարում մեզ: Զիշտ է, թէպէտ մենք պարսիկ ենք և ապրում ենք լեռների ետեւում, այնուամենայնիւ մենք լաւ ծա-նօթ ենք աշխարհի բոլոր գոթներին: Մենք անմիտ մարդիք չենք, հաւատացէ՛ք պարոն: Մի կարծիք, որ մենք մտածել չենք կարող. պարսիկներն այնքան էլ յիմար էշեր չեն, ինչպէս դուք էք կարծում:

— Ահ, այդ կարող է ճշմարիտ լինել, ասաց մէհմանդարը. բայց դա ի՞նչ կ'ապ ունի մեր պարտքի հետ:

— Շատ կ'ապ ունի. ասաց Միրզա Ֆիրուզը: Մեզ մի քա-նի բացատրութիւններ են հարկաւոր. ասացէ՛ք խնդրեմ, ձեր ազգի պարտքն որքան է համարում:

— Ի՞նչ բացատրութիւններ որ ուզում էք՝ կըստանաք, աս-աց մէհմանդարը. բայց կարծում եմ, որ պարսիկերէն լեզու-ւմ չկան այնպիսի բառեր, որով կարելի լինի հասկացնել թէ՛ մեր պարտքի գումարը որքան է, բայց սպասէ՛ք տեսնեմ. կարծում եմ դա կը լինի հարկւր և քան հազար քուրուր թուման:

— Ալլահ, Ալլահ, բացականչեցինք մենք միաձայն: Այդքան պարտք չի կարող լինել ասաց դեսպանը, այդ անկարելի է. այդպիսի մի մեծ անհեթեթութիւն չի կարող մտնել մարդուս մտքի մէջ: Ե՛, պարոն, մենք պարսիկներ ենք, էշեր չենք, պարտք չի կարող լինել:

— Բայց ես էլ ասում եմ. որ այդ ճշմարիտ է. ճիշտ այդ-քան է, պնդեց Մէհմանդարը:

— Դեւրի քաղաքից Նադիրշահի հանած բոլոր գանձերը, Սեֆիլիների ինչպէս և Խոնխոբի բոլոր հարստութիւնները և դրանց վրայ աւելացրած մեր ներկայ Շահի բոլոր փողերն ու գոհարները—այդ բոլորը գումարած՝ այդքան փող չէ կարող դառնալ:

Անգլիան պիտի նուաճի բոլոր աշխարհը և բոլոր երկիր-ների եկամուտներն ինքն պիտի վերցնի՝ օրպէս զի կարողա-նայ իր այդ մեծ անհաւատալի պարտքը վճարել:

— Բայց, ասաց մեհմանդարը, մենք չենք ցանկանում, որ ամբողջ պարտքը վճարուի. այդպիսի բանը մենք ազգային դժ-բախտութիւն ենք համարում: Եթէ այդպէս լինի, մենք կը պար-տաւորուենք մեր սեպհական դրամները դետոնի տակ թաղել, ինչ-պէս դուք անում էք Պարսկաստանում, կամ ապրել մեր ճակատի պէս դուք անում էք Պարսկաստանում:

դառն քրտինքով՝ գետին հերկելով: Այդպիսի դէպքում՝ փող ունենալը մարդուս մեծ դժուարութիւն կը պատճառէր. մենք մէկը չէինք ունենալ որ մեր փողը մեզ համար պահէր. ինչպէս այժմ ունինք, և միևնոյն ժամանակ մեզ տարեկան մի որոշ գումար տար՝ նրա համար՝ որ մենք իրան թոյլ ենք տալիս մեր փողը պահել...

—Այսպիսի գաղափարներ, ճիշտն ասած, դուրս են մեր խելքից, ասաց ղեկավարն ինձ և Մոհամէդ բէգին: Ծանր բեռն տակ ընկնել և միևնոյն ժամանակ այդ բեռն տակ հրճուելը՝ մի բան է, որ ոչ էշը, ոչ ջորին և ոչ էլ ուղտը կ'անի: Դձուք, ասաց նա դառնալով մէհմանդարին՝ երևի բացատրութիւն էք կազմում:

Յետոյ խաղալով իր մօրուքի ծայրի հետ, և շատ խորը մտածելով՝ նա կրկին և կրկին անդամ բացական չեց.

—Լա իլլահ իլ Ալլահ, մէկ հարիւր և քսան հազար քուրուր թուման պարտք:

Հէնց որ մէհմանդարը գնաց, մենք սկսեցինք մեր զարմանքը ազատ կերպով արտայայտել:

—Այդ մարդը, ասաց Մոհամէդ բէգը, ստախօս է. անտարակոյս նա սուտ է խօսում. ո՞վ է կարող է հաւատալ նրա ասածներին: Փաթ-Ալի խանը—մեր բանաստեղծների թագաւորը՝ անգամ այդպիսի ստեր չէր կարող հնարել. իր երազներում էլ այդպիսի ստեր ասելու փորձ չէր կարող անել: Զշմարիտ է, այս ֆրանկները, բոլորովին տարբեր են մեզանից, բայց կան բաներ՝ որ հաւատալի են, կան բաներ՝ որ բոլորովին անհաւատալի են: Եթէ մի մարդ ինձ ասի թէ ինքը Դէմալանդ սարի չափ մի մեծ տուն է տեսել, ես իհարկէ չեմ հաւատալ նրան, ոչ ոք էլ չի հաւատալ նրան, այս ստախօս մէհմանդարն էլ չի հաւատալ նրան: Մենք լսել ենք յիսուն քուրուրի մասին, բայց ո՞վ է կարող ըմբռնել այն մեծ գումարը որ նա է ասում —հարիւր... և... քսան... հազար... թուման: Փահ:

—Ճիշտ ես ասում, ճիշտ ես ասում, ասաց ղեկավարը. այդ սուտը մենք չպիտի հաղորդենք Շահին: Մենք արդէն բաւական մեծ անուն ենք վաստակել որպէս առաջնակարգ ստախօսներ, այլևս հարկաւոր չէ որ աւելի մեծ անուն վաստակենք՝ այդպիսի մի սուտ էլ գրելով: Ես դեռ վախենում եմ որ անգլիացիների նաւերի և թնդանօթների մասին մեր զրաժներին էլ չը հաւատան թէհրանում: Դեռ սպասենք և տեսնենք թէ ցարդ մեր հաղորդած տեղեկութիւնները ինչ ընդունելութիւն են գտել, ապա համարձակուենք այդպիսի բաների մասին գրել:

որոնք աւելի անհաւատալի կը թուան: Վերջապէս, մեր գլխները մեզ համար աւելի արժէք ունեն, քան այս երկրի ոյժն ու հաստութիւնը:

Դեսպանը վերջացրեց իր խօսքերը, մենք հեռացանք նրա մօտից, և ես իմ օրագրի մէջ արձանագրեցի օրուայ անցքը:

— |||

Դլ. խա.

Պարսիկները գնում են տեսարաններ տեսնելու:—Վուլիչի թնդանօթները:—
Հաջի Բաքայի վնասակար բարեկամները:—

Ժամանակ առ ժամանակ՝ մէհմանդարը ղեկավարին տանում էր զանազան տեղեր՝ սքանչելի բաներ ցոյց տալու: Ինչ ժամանակ էլ որ վերջինս գնում էր այդպիսի տեղեր՝ նա իր հետ տանում էր իր մարդկանցից մի երկուսին, բայց ինձ՝ շատ քիչ անգամ: Մի անգամ նա ընթրել էր Անգլիայի թագաւորի հետ, և ինչպէս ինքը պատմել էր մեզ, այնտեղ պաշտօնաւորի հետ, և ինչպէս ինքը պատմել էր մարթամութիւն, լատում տեսել էր այնպիսի շքեղութիւն և փարթամութիւն, որի նմանը, ինչպէս մենք լսել էինք, եղել էր միայն Շահ Աբրահի խնձոյքներում:

Թագաւորի միւս որդիներն էլ նրան յաջորդաբար հիւրաթաղաւորի միւս որդիներին բոլոր ազնուականները նրան սիրել էին. մի խօսքով Անգլիայի բոլոր ազնուականները նրան հրաւիրել էին իրանց տները: Այժմ մէհմանդարը նրան համոհել էր որ գնար տեսնելու հասարակաց հաստատութիւններից մի քանիսը: Որոշուեց մի օր այցելելու Անգլիայի զինարանները մէկը:

Երբ հասաւ այդ օրը, ես շատ զարմացայ, երբ նա ինձ հրամայեց իր հետ գնալ: Մի քանի դէպքերում ես նկատել էի որ նա ցանկացել էր որ ես մոռանայի իր խիստ վարմունքը. էի հարկէ, այս մի շնորհ էր, որը ինձ համոզեց թէ բախտիս անիւը մի անգամ ես սկսում էր զառնալ յաջող ինձ: Վերջին անգամ մի անգամ ես սկսում էր զառնալ յաջող ինձ, որ ես մի քանի օրերի անցքերն այնքան զբաղեցրել էին ինձ, որ ես գրեթէ բոլորովին մոռացել էի Հոգերին. բայց այժմ, քանի որ արեւն սկսում էր կրկին փայլել վրաս՝ ես վճռեցի մի անգամ ես փորձել նպատակիս հասնելու:

Մենք գնացինք Վուլիչ կոչուած մի տեղ, ուր մեզ ընդունեցին մի քանի նշանաւոր պաշտօնեաներ: Շինութեանը նայելով՝ մենք ոչ մի աչքի զարնող բան չտեսանք. բայց, մօրուքս վկայ, երբ տեսանք թնդանօթները՝ ապշեցինք: Մենք տեսանք զանազան հաստութեամբ թնդանօթներ, այնքան բազմաթիւ,

որ եթէ նրանց կողք-կողքի շարելու լինէին՝ կը ծածկէր ամբողջ ճանապարհը՝ Թէհրանից մինչև Թաւրիզ։ Իսկ եթէ նրանք շարուէին իրանց երկարութեամբ՝ մէկը միւսի ետեից՝, օ՛, Ալլահը միայն գիտէ թէ նրանք որտեղ կը հասնէին։— Դուք է նրանք կը հասնէին մինչև ուռաների հօր գերեզմանը։

— Փահ, փահ, փահ, բացականչեց ղեսպանը. էլ ինչո՞ւ ասել թէ այս ազգը կը կործանուի. ահաւասիկ, այստեղ այնքան բան կայ, որով կարելի է կառավարութեան պարտքը վճարել և պարտաւէրներին ուղարկել մինչև ջհաննամից՝ էլ դեռ հազար ֆարսազ դէնը։ Գնահ, գնահ, իմ փոքրիկ քեռի, ասաց նա դառնալով դէպի ինձ, այլևս չխօսենք Անգլիայի մասին։ Այսպիսի ազգի բարեկամութիւնը պիտի գնահատել։ Եթէ թիւրքը կամ իւզբէզը մի անգամ իմանայ որ Ֆաթ-Ալի Շահը բարեկամացել է տասն հազար թնդանօթի և տասը միլիօն թնդանօթի գնդակներէ տէր մի թագաւորի հետ՝ նա ի՞նչ շունն է որ համարձակուի չհպատակուել նրան, չճանաչել նրա գերագոյն իշխանութիւնը։

Մէկը միւսի ետեից՝ մեզ շատ սքանչելի բաներ ցոյց տուին, և մենք ձեռքներս բերաններս դրած՝ նայում էինք ակնասպիշ՝ «ծծելով դարմանքի և հիացմունքի մատները»։ Մեզ ծանօթացրին շատ դադանիքների հետ՝—դադանիքներ՝ որոնց մասին մինչև այդ օրը մենք ոչինչ չգիտէինք։ Թնդանօթ շինելը մեզ այնքան հեշտ բան երևաց որքան սիգար փաթաթելը։ Մենք տեսանք որ երկաթը ջրի պէս հոսում էր ամեն կողմով և դառնում էր թնդանօթ, գնդակ, ձող՝ և ցանկացած ժամանակն էլ՝ մեկս։

Ես յիշատակագրեցի մեր տեսածները. բայց ղեսպանն ու ես համաձայն էինք որ զԴ-ը էինք գրում, որովհետեւ ինչպէս էլ որ գրէինք, ինչքան էլ որ երդուէինք՝ Պարսկաստանում ոչ ոք չպիտի հաւատար մեզ։

Դեսպանին առաջնորդող պաշտօնեաների թւում կար և՛ մի ջահիլ բիրիշ¹⁾, որը առանձնապէս ինձ հետ էր խօսում, իմ շուրջն էր պտտում և աշխատում էր ամեն կերպ յարգել ինձ։ Ես վախենում էի որ մի գուցէ իշխանաւորս տեսնի այս գերադասութիւնը որ տրւում էր ինձ, հետևապէս աշխատում էի խոյս տալ նրանից։

Յետոյ ես հասկացայ թէ այդ երիտասարդն ինչու էր առանձնապէս ինձ պատուում, որովհետեւ նա ասաց որ ինքը իմ բարեկամ Հոգի որդին էր։

*) Միւրուք չունեցող ծ. թ.

Իրար հետ ձեռք թօթուելով՝ ես հարցրի նրա ծնողների առողջութեան լուրը, և ես վախեցայ երբ նա ասաց որ՝ նրանք 51 պիտի գային զինարանը և որ ամեն ըոպէ սպասում էին։

«Եթէ նրանք դանձ բանս կը վատանայ», մտածեցի ես, որովհետեւ այստեղ անկարելի է արգելել նրանց որ չծանօթանան ղեսպանի հետ. և եթէ նրա մօտ տիկին Հոգը «իշխան» կոչի ինձ, անկասկած իմ անցեալ թշուառութիւնը կը վերանորոգուի և հաւանականաբար կը խայտարակուեմ այս պաշտօնեաների մօտ»։

Տեսնելով որ այդ ըոպէին ղեսպանը շատ ուրախ տրամադրութեան մէջ է՝—և իսկապէս նա իրաւունք էլ ունէր շատ ուրախանալու, քանի որ կարողացել էր ստուգել որ Անգլիայի դրութեան մասին մեր ունեցած երկիւղներն անտեղի և անհիմն էին—եւ մօտեցայ նրան և կամացուկ ասացի։

—Եթէ դուք, Դժ ղեսպան, ցանկանում էք ինձ իշխան կոչողներին «հայրերը այրել», բխմիլլահ, ահա ժամանակն է. տեսէք, ահա նա (մասնացոյց անելով երիտասարդ պաշտօնեային) դրանցից մէկն է։

—Այդ ի՞նչ խօսքեր են, Հաջի, ասաց նա բաղցրութեամբ. ինչ որ անցել է՝ անցել է։

—Տէր, ասացի ես, այս մարդիկը չեն հասկանում մեր վարքն ու բարքը. ինչ էլ որ ես նրանց ասեմ, նրանք դարձեալ կը շարունակեն ինձ հետ վարուել ինչպէս մի մեծ անձնաւորութեան հետ. մինչդեռ դուք լաւ գիտէք որ ես ոչ այլ որ եմ եթէ ոչ Սպահանցի սափրիչ՝ Բերբելայի Հասանի որդին։

—Գնահ, գնահ, ասաց նա, այդ բանի մասին՝ այլևս ոչ մի խօսք։

Մեզ հրաւիրեցին մի գեղեցիկ սենեակ, ուր սեղանի վրայ դրուած էին բազմատեսակ զովացուցիչ ըմպելիք և անուշեղէն, և մի խումբ լաւ հագնուած խանութներ պատրաստ սպասում էին մեզ ընդունելու։ Մենք արդէն վաղուց նկատել էինք որ Անգլիայում ոչ մի բան չէ կարելի անել առանց կնոջ մասնակցութեան և մէկ էլ առանց ուսելու, հետևապէս շատ էլ չզարմացանք երբ տեսանք որ այդ մի խումբ կանայք սպասում էին մեզ ընդունելու։

Շուտով յայտնուեց որ իմ բարեկամ Հոգերն եկել են, և մի ըոպէ չանցած նրանք մտան սենեակը։ Պառաւ տիկինը առաջ ընկած և իր աղջիկները իր ետեից՝ մօտեցան ինձ առանց ձեռակախութեան, և իսկոյն խնդրեցին ինձ որ ծանօթացնեմ ղեսպանի հետ։ Ես խոհեմութիւն համարեցի չմերժել նրանց խնդ-

դիրքը, և դառնալով Միրզա Ֆիրուզին՝ ասացի պարսկերէն լեզուով.

—Սրանք են իմ բարեկամները—պիղծ գազանները: Ի սէր ձեր դաւակի՛ մի բան ասացէ՛ք սրանց և ազատէ՛ք հոգիս:

Նա շատ քախցրութեամբ կատարեց խնդիրքս և ծիծաղելով ու մատը գէպի ինձ մեկնելով՝ ասաց անգլիէրէն լեզուով.

—Տիկին, իշխան ինձ ասի, որ դուք իր շատ լաւ բարեկամ է: Նա շատ լաւ, շատ մեծ իշխան. նա շատ սիրի բոլոր խոզեր և ձեզ էլ շատ սիրի:

Դեսպանի այդ խօսքերը որ ինձ ծաղրիլ էր՝ տիկինը ընդունեց որպէս լուրջ խօսքեր և իր ծոռնկը մի-երկու անգամ ածրացնելով ու բարձրացնելով՝ կարծես թէ կորցրեց խօսելուց կարողութիւնը և միայն կարողացաւ ասել.

—Այո, ձեր վսեմափայլութիւն... Հա՛ ձեր վսեմափայլ... լու...թիւն... հէ՛... ձեր վսէ... մա... փայլու... թիւն...

Ես շատ բախտաւոր էի որ այդ բոլոր տիկինն իր շփոթութեան մէջ մոռացաւ ինձ էլ, իմ գլխաւորութիւնն էլ: Իսկապէս դեսպանի խօսքերը շատ վատ ազդեցին նրան: Բայց նա սի քիչ սթափուեց, երբ դեսպանը տեսնելով գեղեցիկ Բէսին ասաց.

—Իշխանը շատ լաւ ճաշակ, տիկին, մաշալլահ. բոլոր պարսիկներ սիրի լաւ լուսնի երես:

—Ձեր վսեմափայլութիւնը շատ բարի է, ասաց տիկին Հօզը: Բէսին գեղեցիկ է, բարի է. այս էլ իմ Մէրին է. շատ ազնիւ աղջիկ է, շատ սիրում է աղքատներին:

—Փէնս բէ Պօդա, բացականչեց դեսպանը դառնալով ինձ. ազատունք այս անմաքուր գազաններից:

Եւ նա շրջուեց խօսելու մի շատ գեղեցիկ աղջկայ հետ, որին իր մայրը բերել էր դեսպանի մօտ՝ ծանօթացնելու նրա հետ:

Բարեկամունքներս վերջապէս տեսան որ իմ իշխանաւորն էլ ինձ իշխան կոչեց. նրանք չէին կարողանում իրանց խորին շնորհակալութիւնը լիապէս արտայայտել այն բարութեան համար՝ որ ես արել էի՝ իրանց ծանօթացնելով դեսպանի հետ: Ես ինքս էլ ուրախանում, պարծենում էի, որ կարողացել էի ոչ միայն իմ աներ որդութիւնից ազատուել, այլ և օգտուել. և այսպէս աջողութեան արեւը կրկին սկսեց փայլել վրաս:

Սրանից յետոյ, ես սկսեցի առելի վստահութեամբ մտածել իմ սիրոյ և հիացման առարկայի մասին: Սեղանի վրայից վերցրի մի նարինջ և մատուցի նրան և նրա ականջի մօտ մի-

ձերկու անգամ բաւական բարձր հոգոց հանեցի: Մի անգամ էլ վերարկուիս փէշը քսեցի նրա սամոյրէ վերարկուին:

Ես շարունակեցի զանազան ձևերով նրան ցոյց տալ իմ բուռն սիրոյ զգացմունքն, բայց թէ անգլիացիք էլ նոյն ձևերով էին սիրաբանութիւն անում՝ այդ ես չգիտէի: Այդ մի հարց էր, որ ինձ համար գեռ պիտի լուծուէր, և ես շատ մտահոգ էի դաս սովորել անգլիացի երիտասարդից:

Ես ինչ ձևեր էլ որ բանեցնէի, ինչ սիրային ցոյցեր էլ որ անէի, թերեւ Բէսին անհասկանալի կը լինէր, և զուր կանցնէին ջանքերս. հետեւապէս վճռեցի նախ կատարելապէս հասկանալ գործս, ապա գործել: Այսպէս վճռելով՝ ես սկսեցի շուրջս դիտել, տեսնելու թէ ներկայ եղողների մէջ այդ փափուկ կրքի—սիրոյ և սիրաբանութեան նշանը կար:

Իմ երիտասարդ բարեկամը—սիրուհուս եղբայրը նստած էր շատ մօտ այն աղջկայ՝ որին իր մայրը ծանօթացրել էր Միրզա Ֆիրուզի հետ: Ես նկատեցի որ այդ երկուսի մէջ՝ աչքերը մեծ գեր էին կատարում...

«Հա, մտածեցի ես, աչքերով իրար հետ խօսելու մէջ՝ մենք շատ վարպետ ենք: Պարսկաստանում առանց դրան՝ սիրահարութիւն չէ կարող լինել:»

Յետոյ ես տեսայ որ տղամարդկանց կողմից կանանց ուսերին շալ ձգելը և նրանց ձեռնոցները վերցնելն և նրանց տալն էլ՝ սիրաբանութեան ուրիշ միջոցներ են:

«Այս նոր բան է ինձ համար, մտածեցի ես. ես պիտի լաւ ուշադրութիւն դարձնեմ և սովորեմ:»

Մի անգամ ես նկատեցի որ օրիորդը շիկնեց:

«Օ՛, երանի թէ ես էլ կարողանայի այնպէս անել որ իմ չքնաղ Բէսին էլ շիկնէր, մտածեցի ես: Եթէ այդ կարողանամ անել, այն ժամանակ գործս կատարեալ կը լինի:»

Ես նկատեցի որ երիտասարդն էլ կարմրեց:

«Մորուքս կը կտրեմ, մտածեցի ես, այն պիտի կտրեմ, որովհետեւ եթէ արեգակի պէս էլ շառագունեմ, սեւ մօրուքս չի թողնիլ որ երևայ:»

Այդ բոլորն դեսպանը քաշուեց սեղանի մօտ, և երկու տիկիններ—նրանք անշուշտ այդ խմբի գլխաւոր անձնաւորութիւններն էին—նստան մէկը նրա աջ և միւսը ձախ կողմը: Եւ երբ նա տեսաւ որ նրանք նստան իր աջ ու ձախ կողմին, բարձրաձայն իր մօտ կոչեց վերոյիշեալ գեղեցիկ հուրին և իր անձեռոցը ծածանելով նրա երեսին, խնդրեց որ նա գար իր մօտը նստէր: Բայց, ի հարկէ, նա իր այդ վարմունքով վշտացրեց, վիրաւորեց երկու տիկիններին:

Բոլորը լռեցին և շուտեցին դեպքանի այս վարմունքի վրայ, և պարզ էր որ երիտասարդներն ինչպէս և ծեր տիկինները շատ նեղացան:

— Շատ տարօրինակ բան, մերթմընաց պառաւ խանութներից մէկը:

— Շատ անկիրթ, նկատեց միւսը:

— «Թաշկինակ ձգելը» այս էր հա, ասաց ինձ մի հասակաւոր մարդ, որի բիթը այնքան կարմիր էր՝ որպէս իր բաճկոնը և մազերն այնքին սպիտակ՝ որպէս իր վարտիքը:

— Ի՞նչ ձգել, պարոն, հարցրի ես:

— Երբ ձեզանից մէկը սքանչանում է մի տիկնոջ վրայ, նա իր թաշկինակը ձգում է նրա վրայ, այդպէս չէ, պատասխանեց նա:

— Ո՛հ, այդպէս չէ, ասացի ես, որովհետեւ շատ քիչ է պատահում որ մենք թաշկինակ գործ անենք. ուտելուց յետոյ միայն մենք գործ ենք անում թաշկինակը, մեր մատները մաքրելու համար, մէկ էլ որ ճանապարհորդութեան ժամանակ մենք փաւը թաշկինակի մէջ ենք անում ճանապարհին ուտելու համար:

Տարիքաւոր զինուորը ներողութիւն խնդրեց և զարմացաւ ասածիս վրայ. բայց միևնոյն ժամանակ շնորհակալ եղաւ իմ տուած տեղեկութեան համար և իսկոյն հաղորդեց իր մօտ նստողին:

Դեպքանը սեղանից վերկենալով, աղատեց իր սիրած աղջկան մի գրութիւնից որը, ինչպէս երևաց, այնքան էլ հաճելի չէր նրա համար, թէպէտ նրա մայրը կարծես թէ եօթերորդ երկնքումն էր, որովհետեւ այնքան պարծենում էր որ դեպքանը իր աղջկան այդքան նշանակութիւն էր տուել:

«Թող ես մերկ լինեմ, թող ապրեմ արմատներ ուտելով, թող բնեմ գայլախաղների վրայ, այնքան լինի որ ես համարում ունենամ», ասում է անապատում թափառող գէղմիշը:

Միևնոյն բանը մտածում են անգլիացիները. անուն և համարում—այս երկու բաները նրանց համար ամեն բանից աւելի բարձր նշանակութիւն ունեն, և նրանք ամեն կերպ աշխատում, ձգտում են շահել դրանք: Այդ երկու բաները ունենալու համար՝ Մէրին սիրրով կը մարտիրոսանար, Բէսին չինական կօշիկ կը հագնէր իր ոտքերը սեղմելու համար, Ջէսին կը թաղուէր գրքերով լեցուն մի նկուղում, և նրանց պառաւ մայրը քաշ կը դար մի Duchess Begum-ի պոչից:

Մենք վերջապէս ճանապարհուցինք դէպի տուն: Ամրողջ

ժամանակը ճանապարհին միտքս զբաղուած էր Բէսիով, և ես մերթ խրախուսում էի, մերթ յուսահատում:

Գլ խոր

Հաջի Բաբան սովորում է սիրոյ արհեստը, որը նա գործադրում եւ սաստիկ թշուառանում է:

Հետեւեալ առաւօտը քնից զարթնելով՝ «Այլեւս չպիտի ապրեմ այս անորոշ գրութեան մէջ», ասացի ինձ ու ինձ, և այդ որոշումը կրկնեցի գլուխս սանտրելու ժամանակ՝ հայելու առաջ կանգնած:

«Ահա, մազերս սկսում են կամաց կամաց սպիտակել», ասացի ես անսնելով մի քանի հատ սպիտակները խիտ մազերիս մէջ: «Բայց եթէ մի քիչ էլ ուշացնեմ, ոչ մի անհաւատի աղջիկ ինձ չի սիրի, թէկուզ մեր օրհնեալ Մարգարէի եղբօր որդին լինեմ»:

Ես վճռեցի սէրս անյապաղ յայտնել իմ սիրուն Բէսին և օրինաւոր ամուսնութիւն առաջարկել նրան: Այն խօսակցութիւնը որ ես սկզբում թատրոնում ունեցել էի նրա մօր հետ, դեռ թարմ էր մտքումս: Այն ժամանակից ես իմացել էի որ նրա իւրաքանչիւր աղջիկը մէկ քուրուր թուման օժիտ պիտի ստանար, և եթէ այդքան փող իմ զրպանը մտնէր, Պարսկաստանում էլ իմ շունը կը համարձակուէր խօսել իմ պապերի պատուաւորութեան կամ ոչ պատուաւորութեան մասին:

Բայց առաջ քան այս քայլ անելը, ես մտածեցի մի ֆալ բաց անել Հաֆէզից:

«Թող տեսնեմ, ասացի ես, տեսնեմ ի՞նչ կ'ասի իմ առաջնորդը»:

Եւ յաջողութեան համար՝ ես նախ կատարեցի լուացման արարողութիւնը, աղօթք արի և յետոյ զիրքը վերցնելով՝ արի հարկաւոր կոչը, և շատ երկիւղածութեամբ բաց արի:

«Վերցրու վարդը որտեղ որ կը գտնես, բայց զգուշացիր որ մատներդ չճանկրտուեն», ասում էր գիրքը:

«Փանօք Ալլահին, սա լաւ է, ասացի ես, իսկ մատներս չճանկտելու համար՝ ոչինչ. որովհետեւ ամբողջ կեանքումս նրանք համարեա միշտ ճանկրտուել են: Բացի դրանից, Ինչչքան էլ որ մի անհաւատ աղջիկ ինձ թշուառացնելու լինի՝ գոնէ ինձ չի պատճառիլ այն տանջանքը որ ես կրեցի կէս-դե

Շաքարլարիի ձեռքը: Բիսմիլահ, ասացի ես, և իմ ամենալաւ շալով գօտէպնդուեցի»:

Բայց էլի ես գտնում էի որ դեռ բոլորովին անծանօթ եմ ֆրանկների սովորութիւններին, և որ ես չպէտք է իմ մտածած քայլն անեմ, առանց նախ լաւ ծանօթանալու նրանց հետ:

«Արդեօք հարկաւոր է որ ինքս անձամբ առաջարկեմ նրան, արդեօք հարկաւոր է որ, ինչպէս մեր երկրում՝ մի գիւս (սէֆիդ¹⁾) կին ուղարկեմ որ իմ կողմից առաջարկի. արդեօք ընծաներ էլ հարկաւոր են, և արդեօք հարկաւոր է որ նախ մի թաքաղով քաղցրաւենիք ուղարկեմ նրա համար՝ ապա ըսկսեմ ընկալելութիւնս».— սրանք բոլորը հարցեր էին, որոնք պիտի լուծուէին: Ես չէի կամենում այդ հարցերի մասին խօսել մէհմանդարի հետ, մի գուցէ նա կասկածէր նրան ամուսնութիւն առաջարկելու:

Նազիրը համաձայնեց որ կարծիքս սխալ չէր:

Այդքանը բաւական էր ինձ իմանալ:

«Եթէ ինձ էլ այդպիսի մի առիթ ներկայանայ», մտածեցի ես, «ես կաշխատեմ օգտուել»:

Ես գնացի Մոհամէդ բէգի մօտ և հարցրի թէ պարսիկների աչքում ինչ նշանակութիւն ունին այդ երեք բաները— հովանոցը, անձրեւը և տան մուտքի կամարը: Քիչ խօսելուց յետոյ երկուսս էլ համաձայնութեան եկանք որ երեքն էլ շատ բարի նշանակութիւն ունեն.— հովանոցը թաղաւորական նշան էր, որովհետեւ Զէմշիդի օրից՝ ոչ ոք, բացի թաղաւորներից և նրանց որդիներից՝ հովանոց գործածելու իրաւունք չուներ Պարսկաստանում. յետոյ տան դռան կամարը որպէս մէշիդի կամ պալատի մուտք՝ միշտ փառքի և աջողութեան նշան էր, իսկ անձրեւը մի բարիք՝ որի համար մենք աւելի շատ ենք ազօթում քան որ և է ուրիշ բանի համար, և որը ուրիշ խօսքով նշանակում է առատութիւն և երջանկութիւն: Յետոյ մի ուրիշ հանգամանք էլ որ իմ աչքում բարեգուշակ էր, այն էր որ եկեղեցի գնալիս՝ փեսայացուն ու հարսնացուն առաջից են դրնում եղել, իսկ հարսնացուի ձեռունի հայրն ու մայրը նրանց ետևից: Եթէ հայրն ու մայրը նրանց առաջն ընկնէին և կամ նրանց աչքի առաջ երեսային եկեղեցի գնալիս՝ այն ժամանակ գուցէ իրերը հակառակ չգնային. որովհետեւ անհերքելի ճշմարտութիւն է որ մի պառաւ կնոջ երեսւրդ զժբախտութիւն է բերում, և որ նրա հայեացքը գրեթէ մահացու է:

1) Սպիտակահեր. ճ. թ.

Այն օրից ինչ ես սկսել էի Բէսիին սիրել, Մոհամէդ բէգին ոչինչ չէի ասել իմ դիտաւորութեան մասին. որովհետեւ նա իր խիստ սկզբունքներով կը հակառակէր ինձ և երբէք թոյլ չէր տալ որ մի ճշմարիտ հաւատացեալի որդի ամուսնանար մի անհաւատի աղջկայ հետ: Նա միայն այն ժամանակը կը համաձայնէր, երբ տեսնէր որ անհաւատ աղջիկը նախ ուրանում է իր հաւատն ու կրօնը յետոյ ամուսնանում. բայց մինչև անգամ այդ դէպքում էլ՝ նա այդ կնոջը օրինաւոր ամուսին չէր համարել, այլ մոթի (ստորուկ):

Ինչպէս երևում էր, Մոհամէդ բէգը ամենևին չէր հասկանում թէ ինչ նպատակով էր որ ես հետաքրքրւում էի իմանալ թէ ֆրանկներն ինչ ձևով են սիրահարութիւն անում. և ես բոլորովին միամտուեցի, որ ինձանից դատ՝ ոչ ոք չգիտէր իմ գաղտնիքը:

Յիշելով անգլիացի նազիրի ասածները, վճռեցի իսկոյն գնալ իմ նազրի Բէսիի մօտ և բախտս փորձել: Մեր տան դռնից դուրս գնալիս՝ ես աջ ոտս առաջ դրի, փչեցի ուսերիս վրայ ու դուրս գնացի: Ես չմոռացայ վերցնել մի հովանոց որ դրուած էր մեր դռնի ձի անկիւնում:

Եթէ ես այնքան բախտաւոր լինէի որ ինձ համար էլ առաջ գային նոյն հանգամանքները, որոնց շնորհիւ անգլիացի նազիրը կարողացել էր իր սիրահարութեան գործը արդիւնաւոր դարձնել՝ ես էլ անշուշտ նոյն աջողութեանը կը հանդիպէի. բայց ինչպէս բանաստեղծներից մէկն ասում է՝ «Սէրը շինուած է անորոշութիւններից: Ինչպէս դաշտի ծաղիկները, որոնք երբեմն զօրեղանում են, երբեմն էլ կտոր-կտոր են լինում նրանից՝ այնպէս էլ սէրը փոփոխակի զօրեղանում ու թուլանում է ըստ ժամանակին և եղանակին»: Եւ այդպէս, մտածեցի ես, գուցէ դա գործել է իմ սրտի սիրուն տիրուհու հակումների վրայ:

Ճանապարհին վատ նախադրացումներ ունեցայ. ես յաճախ մտածում էի որ աւելի լաւ կը լինէր մի գիւս սէֆիդի միջոցով խօսելի Բէսիի հետ քան ինքս գնայի անձամբ խօսելու: Ինչ և է, ես հասայ նրանց տան դուռը և սպասարարուեմ էի երեք անգամ դարկել՝ երբ յանկարծ դուռը բացուեց և առջևս կանգնեց տիկին Հսգը և նրա ետևը՝ սրբակեաց Մարիամն և իմ յոյսն ու սէր Բէսին:

Ինձ տեսնելուն պէս՝ նրանք ուրախութեան բացականչութիւններ արին: Այդ լաւ նշան էր, բայց ես շատ ուրախ կը լինէի եթէ դուռը բացուելիս ամենից առաջ պառաւ տիկնոջ աչքերը չընկնէին վրաս. «այնուամենայնիւ, մտածեցի ես, եթէ

կարողանամ այնպէս անել որ նա մեր յետևից ներս գայ տան մէջ՝ ինչպիսիք ամեն ըմբռնող կը գնայ»:

Նրանք հրաւիրեցին ինձ կատարել այն սովորութիւններից մէկը, որ անգլիացիք ամեն օր կատարում են. այսինքն անսպասակ շրջել այս ու այն կողմը. որովհետեւ երբ տիկնոջը հարցրի թէ «ուր էք գնում», նա պատասխանեց.

— Որոշ տեղ չենք գնում. մենք գնում ենք մի քիչ շրջադայելով:

Յիշելով նազիւրի խօսքերը՝ ասացի.

— Միթէ այսօր եկեղեցի չկայ, տիկին, դուք եկեղեցի չէք գնում:

— Ո՛չ, իշխան, ասաց նա. այսօր եկեղեցիքը փակ են. միայն կիրակի օրերն են բաց:

— Պարսկաստանում, տիկին, ասացի ես, մէջիդները միշտ բաց են, և մարդիկ գնում են աղօթելու ինչ ժամանակ որ ցանկանում են:

Եւ այս ասելով, ես, ըստ Ֆրանկների սովորութեան, թեա տուի լուսներես Բէսիին, որն առանց տատանուելու ընդունեց և մենք առաջ ընկանք:

Մենք այնպէս թեմանցով գնացինք մինչև փողոցի ծայրը և յետոյ, ի մեծ ուրախութիւն իմ, անձրևի նշաններ երևացին. և շուտով անձրևն սկսեց տեղալ:

Տիկին Հոգը և իր աղջիկները մտածեցին տուն վերադառնալ, բայց ես այնքան ստիպեցի նրանց պատասխարուիլ մեզ մօտ գտնուող մի տան մուտքի կամարի տակ, որ նրանք անճարացած համաձայնուեցին: Ուրախութիւնիցս սիրտս բերանս էր թռչում, և ես պատրաստուում էի նազիւրի օրինակին հետևել՝ երբ տիկինը յանկարծ տեսնելով մեր մօտից անցնող մի քանի մարդիկ՝ պոռաց.

— Իշխան, եկեք գնանք. եթէ մենք այստեղ աւելի մնանք, կը մըսենք ու կը մեռնենք:

Տիկնոջ այս խօսքի վրայ՝ ես կարկամեցի և չկարողացայ արտասանել այն նախադասութիւնը, որ ես պատրաստ ունէի շրթունքներիս վրայ. սկսեցի տատանուել երկնքի և երկրի մէջ տեղ: Մենք ճանապարհ ընկանք դէպի տուն. անձրևը սաստկացաւ և մեր շրջագայելը վերջացաւ: Մենք քայլում էինք արագ որքան կարողանում էինք. բայց դեռ տան դուռը չհասած՝ անձրևը այնքան վաւարեց՝ այնպէս հեղեղ սկսեց թափուել՝ որ մենք պարտաւորուեցինք պատասխարուել մեր ճանապարհի վրայ ընկած մի տան մուտքի կամարի տակ:

«Այստեղ ուրեմն, մտածեցի ես, պիտի վճռեմ իմ բախտը»,

և մտքումս բխմիլումս ասելով՝ շնչացի իմ լուսներեսի աղանջին.

— Դու իմ թուծի շարար խաղն¹⁾ ես. ես քեզ սիրում եմ հոգուս չափ, եկ իմ կիներ դարձիր, ամուսնացիր հետս:

Նա սաստիկ զարմացաւ, յետ քաշուեց և մի տարօրինակ շեշտով ասաց:

— Ի՞նչ:

Ես իսկոյն աշխատեցի, որքան կարելի էր լաւ անգլերէնով ցանկութիւնս բացատրել նրան, բայց իզո՛ւր սպասեցի նրանից լսել նոյն պատասխանը՝ ինչ նազիւրը ստացել էր իր սիրուհուց: Նա ինչն էլ չպատասխանեց և հանդարտութեամբ իր թեք յետ քաշելով՝ մի ինչ որ ըմբռնեց ասաց ինձ՝ որ մօրն ասեմ, բայց ես չհասկացայ թէ ինչ ասեց: Ես շուարեցի և նրա առաջ կանգնեցի ճիշտ այն էջի նման՝ որ ուզել էր կծել, պուկ տալ՝ մի ծաղիկ, բայց ծաղիկ փոխարէն կծել, կտրել էր իր լեզուն:

«Նա շող» (չեղաւ) մըմնացի ես:

Մօտը չկար որ մենք մի հարուած էինք ստացել պառաւ տիկին Հոգի չտր աչքից: Բայց էլ ի՞նչ արած: Վերջապէս տան դուռն հասնելով, նա՝ Բէսին ինձ ներս հրաւիրեց, սակայն ես մերժելով նրա հրաւերը, խօղա հալէզ²⁾ առացի և վշտացած սրտով տուն վերադարձայ հազար ու մէկ անէծքներ կարգալով:

«Է՛, վերջապէս նա ի՞նչ այլ ինչ է, եթէ ինչ մի կին, մտածի ես. և ի՞նչու այսքան վիշտ կրեմ նրա համար»:

Գլ. խզ.

Հաջի Բաբայի ծրագիրը ջրի երես է գալիս:—Նրա զաղտնիքը բացւում է:

Ֆրանկների վարք ու սովորութիւններից այժմ բաւական տեղեակ լինելով և վախենալով որ և է մէկին յայտնել իմ դրութիւնը, միևնոյն ժամանակ չկամենալով որ յոյսս բոլորովին կտրեմ՝ գլուխս դրի մտախոհութեան բարձին և վերմակը քաշեցի վրաս:

Երկար ու խորը մտածելով—աւելի քան Արու Ափիսէնյան երբեք մտածել էր մի վերահաս վտանգի պատճառի վրայ՝ ես եկայ այն եղբակացութեան որ իմ միակ դարմանը՝ ճարը

¹⁾ Իմ շարար ուզող կամ ուտող թութակն ես, ծ. թ.

²⁾ Տէր ընդ ձեզ. Աստուած ձեզ պաշտպան, ծ. թ.

ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ համբերութիւնը, որ ոչ թէ բաժակով՝ այլ մեծ գաւաթով պիտի ընդունեմ, և ոչինչ չանեմ, միայն թէ հանդարտ սպասեմ իմ արկածի վերջաւորութեանը՝ ինչպէս սպասում է ամեն մի բարի շիա՝ տասներկուերորդ¹⁾ իմամի գալստեանը:

Բայց դեռ մի օր չանցած՝ դեսպանն ինձ իր մօտ կանչելով՝ գոռաց.

— Այդ ինչպէս է, մարդ. այդ ինչպէս է որ դու մարդկանց ետևից ձեռք չես քաշում, և ամբողջ ժամանակը թափառում ես այս քաղաքում և խայտառակում ես մեր անունը:

— Սալառակով եմ ձեր անունը, դարմացայ ես. յանուն Ալլահի, ասացէք ինչպէս:

— Այո, այո, դու քեզ ամեն տեղ իշխան ես հրաաակում և այդ դեռ բաւական չէ որ ուզում ես քեզ հանդիպող ամեն մի անհաւատի աղջկայ հետ էլ ամուսնանալ: Այդպիսի բաներ ես անում. այդ ինչպէս է:

— Վայ, դարմանալի մարդիկ են այստեղացիք, ով Միրզա, բացականչեցի ես: Ո՞վ է զրպարտում ինձ ասելով որ իբր թէ ես կամենում եմ ամուսնանալ: Ես ով եմ որ այդպիսի բան մտքովս անցկացնեմ: Ինչպէս դուք զիտէք, ես արդէն քանի անգամներ ամուսնացել եմ, քանի կին եմ ունեցել, քանի աներորդիներ եմ ունեցել. դրանք արդէն ինձ բաւական են. ես այնքան կուշտ եմ՝ որ էլ երբէք չեմ ցանկանում այդ ճիւղում բախտ որոնել:

— Միթէ դու այնքան անամօթ մարդ ես, ասաց դեսպանը, որ այդ ձևով կանգնում ես առջեւ, և խօսքիդ սկզբից մինչև վերջը սուտ ես խօսում: Ահա, մէկ ժամ է որ հոգիս դառնացել է քո պատճառով: Մի ժամ առաջ մօտս եկաւ մի դանդաղ մարդ—մի մարդ՝ որ իր դանդաղութեամբ մարդուս քնացնում է: Նա սկսեց մի անվերջ պատմութիւն անել և այնքան բաներ հարցրեց քո և քո հարստութեան մասին, որ ես, մեր Շահի մօրուքը վկայ, շուարել եմ և այժմ աւելի մեռած եմ քան կենդանի:

— Ձեր հօգին վկայ, ասացէք ինձ, ով դեսպան. ով էր այդ անձը, և ինչ էր նա հարցնում, ասացի ես:

— Նա ուզում էր իմանալ, պատասխանեց դեսպանը, թէ դու ով ես, թէ դու արդեօք ինչ գերդաստանի գաւակ ես,

1) Տասներկուերորդ՝ այսինքն վերջին իմամը, որ կոչւում է Մէհէգի: Պարսիկները կարծում են որ իբր թէ նա դեռ կենդանի է և յայտնուելու է Եդիս Մարգարէի հետ՝ Փրկչի երկրորդ գալստեան ժամանակ:

թէ իշխան՝ տիտղոսդ ժառանգական է թէ չէ, և թէ ինչ եկամուտներ ունես: Նա երդում էր որ դու ուզում ես ամուսնանալ իր աղջկայ հետ:

— Եւ դուք ինչ ասացիք:

— Ի՞նչ պիտի ասէի: Ես ծիծաղեցի և նրան հաւաստիացրի որ դու իշխան չես, որ դու մի սափրիչի որդի ես, և որ քո ամբողջ հարստութիւնը, քո ամբողջ ժառանգութիւնը միայն մէկ զոյգ անծելիներ են. ուրիշ ինչ էի կարող ասել:

— Յանուն Ալլահի, ասացէք դեսպան, ով էր նա՝ այդ մարդը, ծնւ էր թէ՞ երիտասարդ, նիհար թէ՞ պարարտ:

— Ես ինչ գիտեմ, բացականչեց Միրզա Ֆիրուզը. նա մի տարիքաւոր մարդ էր, հաստ ու չաղ, կերպարանքը շատ տղեղ. բայց թէպէտ նա այդպէս էր, այնուամենայնիւ նա յանգնում էր իրան կոչել այն անունով՝ որ կրում է բոլոր բաների ստեղծողը. նա Հազի՝ էր կոչում իրան:

Ես իսկոյն հասկացայ որ նա «խողերի հայրն» է եղել, և որ նա եկած է եղել աղուէսութիւն անելու և ստուգելու թէ ես արդեօք արժանի էի իրա աղջկայ ամուսինը դառնալու: Ես մի րոպէ ցնցուեցի. ինքս ինձ վրայ շատ նեղացայ. նեղացայ և դեսպանի վրայ: Այսքան աշխարհ տեսնելուց յետոյ, այսքան փորձանքների հանդիպելուց յետոյ՝ վերջն էլ այսպէս ծաղրի առարկայ դառնալ. այդ անտանելի էր ինձ համար: Միտոս դուրս էր գալիս բերանիցս, լեարդս ջուր էր կարում:

— Այժմ ասա հնձի, ասաց դեսպանը, առաւօտ ինչ մոխիր է թափուել գլխիդ. կասկած չկայ որ այդ պառաւ անհաւատը քիչ շուն է դարձել, շանից էլ դեռ պակաս մի բան. որովհետեւ ինչո՞ւ է դէմքդ այդպէս մռայլում. ասա, հոգիդ սիրես, ասա, ինչ է պատահել:

— Ոչինչ, վալլահ, ըիլլահ, ոչինչ. այդ մի պատմութիւն է, որ չարժէ պատմել. ինչ որ անցել է՝ անցել է:

— Սօսիր, մարդ, խօսիր, ասաց դեսպանը. խօսիր, ինչ չարութիւն ես արել այս օտար երկրում: Այդ ձևով մենք չենք կարող ձեռք առնել մարդկանց մօրուքները: Ես գիտեմ որ դու ես հրապուրել այդ պառաւ մարդուն և նրան էլ, իր աղջկան էլ մատիդ վրայ խաղացրել: Ասա, մարդ, ինչո՞ւ չես խոստովանում, ինչո՞ւ ես սուտ խօսում:

— Ես արդեն աղաչեցի ձեզ, ով դեսպան, որ ինքս ինձ

1) Պարսիկները Հաղ ասելով Աստուած և բառական թարգմանութեամբ՝ իրաւունք, արդարութիւն է նշանակում: Երեւի մարդը Հոգ է ասել, բայց դեսպանի ականջին Հաղ է հնչել: Մ. Թ.

երբէք իշխան չեմ կոչել, պատասխանեցի ես: Այստեղի մարդիկ ցնցոտիներ հաւաքողին էլ իշխան են կոչում, եթէ շահ կայ իրանց համար: Դուք մի խրտուիլակ շինէք, մի մօրուք դրէք երեսին, մի շալ էլ մէջքին փաթաթէք և տուէք այդ մարդկանց ձեռքը: յետոյ կը տեսնէք որ նրանք այնպիսի տիտղոսներ կը տան նրան՝ որպիսին մենք տալիս ենք միմիայն մեր օրհնեալ Ալիին:

Դեռ պահը բարկանալով ասաց.

— Մարդ, դու ինձ պատասխան կը տաս թէ չէ: Երգում եմ Շահի մօրուքով, որ եթէ դու ինձ չասես թէ իմ լսած պատմութիւնն ինչ է նշանակում՝ ես կը պարտաւորացնեմ քեզ որ ասես: Ես քեզ կը կապեմ ուղտի ոտկապով և կը գցեմ այս տան ամենամութ ծակը, որտեղ դու կը մնաս մինչև յայտնես ամեն բան:

— Իմ պատմութիւնը կարճ և պարզ է: Այդ ծեր մարդը մի աղջիկ ունի և եթէ դուք ինձ թոյլ կը տաք ճշմարտութիւնը ասել, պիտի խոստովանեմ որ ես սիրահարուել եմ նրա վրայ և խնդրել եմ նրա ձեռքը: Ալլահ վկայ է և երգում եմ թագաւորի աղով, ձեր մահով, մեր օրհնեալ Մարգարէով և բոլոր սուրբ իմամներով՝ որ բոլոր ճշմարտութիւնը հէնց այս է:

Հաղիւ թէ խօսքս վերջացրել էի՝ երբ մտաւ Մոհամէդ բէգը, որին դեսպանն իսկոյն պատմեց եղելութիւնն: Բանս աւելի վատացաւ. որովհետեւ սա էլ հիմա պիտի սկսէր իր խրատներն ու յորդորները աւելացնել այն կշտամբանքների վրայ՝ որ կրել էի դեսպանից:

— Դու շատ վատ բան ես արել, ասաց նա: Դեսպանը ճիշտ է հրամայում, երբ ասում է որ մենք վատ անուն կը թողնենք այստեղ: Եւ որչափ աւելի վատ համբաւ կ'ունենանք մեր երկրում, եթէ մենք վերադառնանք այնտեղ՝ անհաւատներ դարձած՝ մեր ետեւից քաշ տալով անհաւատ կանայք:

— Բայց ո՞վ է կարող ասել որ նա էլ չի փոխիլ իր հաւատը, ասացի ես. սէրը տարօրինակ հրաշքներ է գործում:

— Այդ ի՞նչեր ես դուրս տալիս, հնձի, բացականչեց դեսպանը: Միթէ չգիտես որ այս անհաւատները միշտ մտածում են թէ մեզ ինչպէս կարելի է հաւատափոխ անել: Այստեղի ժողովրդի կէսը՝ այժմ մեր լեզուով թարգմանում է իր սուրբ գիրքը, և միւս կէսը զբաղուած է թարգմանութիւնները տղազրելով: Եւ դու ի՞նչպէս ես կարող վստահանալ և ասել թէ որ և է մի անգլիացի աղջիկ՝ երբեք էլ կը հրաժարուի իր հաւատից ու կրօնից, և քեզ պէս մի ողորմելի գեւի ետեւիցը կընկնի: Հաջի այդքան էլ մի լինիր:

— Մինչև անգամ ասենք թէ քո խաթրու այդ անհաւատ աղջիկը կը փոխի իր հաւատը, ասաց Մոհամէդ բէգը, բայց դու ի՞նչպէս ես կարող ստուգել որ նա հաւատափոխ է եղել:

— Օ՜, այդ դժուար բան չէ, ասացի ես, թող նա ներկի իր ոտերի տակերը, ձեռքի եղունգները և ափերը, թող նա իր մորթու վրայ ծակծկել տայ սրբազան կոշեր և ինձ հեռեկով արտասանի Փաթէն, և եթէ նա այդ բաներն անի՝ այն ժամանակ ինձանից ու քեզանից պակաս մահմեդական չի համարուի:

— Ալլահը ների ինձ, բացականչեց Մոհամէդ բէգը, և սկսեց զցել, իր թէսրին:

— Գնա, գնա, ասաց դեսպանը. գնա, ես չեմ հասկանում ինչ դե է մտել դուիսդ՝ որ դու կամենում ես այդ ձեռով ամուսնանալ: Միթէ Զինարն ու Շաքարլարը քեզ բաւական խրատ չտուին:

— Հաւատա ինձ, ասաց Մոհամէդ բէգը, որ եթէ դու յամուես իրազործել քո այդ ծրագիրը, կեսնքնդ մնացած օրերը դու անց կը կացնես վշտերով:

— Հնձի, Պարսկաստանում շատ կանայք կան:

— Բալի, ասացի ես բայց Պարսկաստանի կանայքը ո՞րը անց չափ փող չունեն:

— Փող, բացականչեցին դեսպանն ու Մոհամէդ բէգը միաբերան. միթէ այդ խնդրում փողի բան էլ կայ:

— Բալի, բալի, նա փող ունի, ասացի ես.

— Ինչքան, հարցրին նրանք միաբերան:

— Մէկ բուրուր թուման ասացի ես. մէկ բուրուր՝ այն էլ նաղդ (կանխիկ):

— Վալլահ, Բիլլահ, բացականչեց դեսպանը շատ փոխուած տոնով: Որտե՞ղ է նա ապրում. նրանց տան թի՞ւր:

— Միթէ այս ֆրանկների աղջիկներից շատերը փող ունեն, հարցրեց Մոհամէդ բէգը:

— Նրանց մեծադոյն մասը փող ունեն, պատասխանեցի ես: Այս երկրի մարդիկը իրանց աղջիկների համար հոգում են այնքան՝ որքան հոգում են իրանց տղաների համար:

— Փող, փող, զարմանալի բան է փողը, հառաչելով ասաց Մոհամէդ բէգը երկար լռութիւնից յետոյ:

— Այ դու յիմար պառաւ, ասաց դեսպանը, թքել եմ մօրուքիդ վրայ. դու կարծում ես թէ երբ որ փող լինի՝ մի անհաւատ իսկապէս ճշմարիտ հաւատացեալ կը դառնայ:

— Թող աղաչեմ ձեր ողաւթին, ասաց նա, որ մեր օրհնեալ զուռանի ամեն մէկ էջում մեզ պատուիրուած է կողոպտել ան-

կը նստացնէին, թափօր կը կազմէին և սաղով (երաժշտութեամբս կը գային ինձ մօտ. իսկ եթէ այդ ձևով էլ չուզէին գնալ՝ ե(կը համաձայնուէի որ հարսը կառքով գար:

Երիտասարդ անհաւատին, ինչպէս երևաց, խորթ թուաց իմ առաջարկութիւնը: Նա յետոյ ինձ յայտնեց, որ իրան իրաւունք էր տրուած մի քանի բացատրութիւններ տալ իր քրոջ օժտի մասին: Նա ասաց, որ ամուսնութեան օրը՝ իր քոյրը մի որոշ գումար կը ստանար իր հօրից, և խնդրեց ինձ յայտնել թէ ես ինչ ունէի, թէ ես ինչքան փող կարող էի յատկացնել նրան:

Ես իսկոյն յիշեցի այն բոլոր դէպքերը որ պատահել էին ինձ Շաքարլաբի հետ ամուսնանալու. սակայն միևնոյն ժամանակ զգացի որ գոնէ Անգլիայում այդ տեսակ խաբէութիւնները ընթացիկ չէին: Բաւական ժամանակ ես լուռ մնացի. չէի հասկանում ի՞նչ պատասխանել, որովհետեւ շատ քիչ էի պատրաստուած այդպիսի հարցի համար:

Ճիշտը խոստովանած՝ ես չափից աւել էի վստահացել ինձ վրայ որպէս իշխանի, և այժմ վատ տեղ էի բռնուել: Ես վերջապէս յայտնեցի իմ երիտասարդ բարեկամին, որ թէեւ ես անհամբեր էի ամուսնանալու, այնուամենայնիւ ինձ հարկաւոր էր մի քիչ մտածել իր առաջարկած լուրջ հարցի մասին և ապա լուր տալ:

Նա կրկին ստիպեց ինձ քրիստոնեայ դառնալ: Ես էլ գիտենալով որ քրիստոնեայ դառնողն երբէք չէ ենթարկւում այն տանջանքներին, որ կրում են մուսուլման կամ հրէայ դարձողը, յայտնեցի նրան որ իր խնդիրք կատարելու համար մեծ դժուարութիւն չկար ինձ համար, սակայն աւելացրի որ այդ բանի համար էլ՝ ինձ ժամանակ էր հարկաւոր լաւ մտածելու:

Նա ելաւ գնալու. բայց յանկարծ որպէս թէ մի բան մոռացել էր՝ կանգ առաւ և ասաց.

— Գիտէ՞ք, իշխան, մենք շատ մտահոգ ենք որ մեր քոյրը կարգուի աշխարհում, և նրա ամուսնութիւնը երջանկութեամբ պսակուի. և քանի որ ձեր երկիրը, ձեր սովորութիւնները և մինչև իսկ դուք ինքներդ նոր էք մեզ համար, ուրեմն կը ներէք իմ ծնողներին, եթէ նրանք աշխատել են որքան կարելի է իրանց հարկաւոր եղած տեղեկութիւններ հաւաքել: Հայրս մի նամակ է գրել դեսպանի մէհմանդարին, և նրա կարծիքն ու խորհուրդն է հարցրել ձեր մասին: Ահա այդ նամակի պատասխանը դուք կարող էք կարդալ, և եթէ որեւէ դիտողութիւն ունէք, խնդրեմ յայտնեցէք:

Եւ նա ինձ տուեց մի նամակ և հեռացաւ բարեկամական

բարեցակամութեամբ:

«Այս ի՞նչ է, մտածեցի ես. այս մարդիկն էլ մեզ պէս զգաստ և արթուն են: Լաւ, եթէ ես ընկել եմ այդ յամառ ճշմարտախօս մէհմանդարի ձեռքը, էլ կասկած չկայ որ աստղս խաւարելու վրայ է, բայց դեռ տեսնեմ ինչ պատասխան է գրել նա:»

Եւ ես աշխատեցի կարդալ և հասկանալ նամակը. սակայն տեսնելով որ լաւ չեմ հասկանում, բառ առ բառ արտագրեցի օրագրիս մէջ:

Այսպէս էր գրուած:—

«Պարոն Ալէքսանդր Հոգին.

Տիար,

Պատիւ ունեմ յայտնելու ձեր նամակի ստացումը, որով դուք հարցնում էք նախ՝ թէ արդեօք ես ճանաչում եմ իշխան Միրզա Հաջի Բարային. երկրորդ՝ թէ արդեօք ես կարող եմ յայտնել ձեզ թէ նա ինչքան հարստութիւն ունի, և երկրորդ՝ թէ ես որպէս Պարսկաստանին լաւ ծանօթ մէկը՝ խորհուրդ կը տալի որ իմ հայրենակցի աղջիկը ամուսնանար մի պարսիկի հետ:

Ձեր առաջին և երկրորդ հարցի վերաբերմամբ՝ ես պիտի ասեմ որ, ձեր յիշած անձը իշխան չէ, այլ սպահանցի մի սափրիչի որդի է. իսկ գալով նրա հարստութեանը՝ կարծում եմ որ նա բացի իր հագի շորերից՝ ուրիշ ոչինչ չունի:

Ի պատասխան ձեր երրորդ հարցին, պիտի ասեմ որ ես աւելի ուրախութեամբ մի ջրաղացաբար կը կապէի քրոջս վզին ու ծովը կը ձգէի նրան, քան կ'ամուսնացնէի մի պարսիկի հետ: Թերեւս ես սխալւում եմ, բայց ըստ իմ հայեցողութեան՝ ձեր աղջկան խիստ կը դժբախտացնէք այդ մարդի հետ կապելով նրան: Բաւական է որ նա մի անգամ ընկնի անգերունը (կանանոցը) նա այնտեղ կը ընկերանայ այնպիսի արարածների հետ, որոնք, ճիշտ է, թէեւ կնոջ կերպարանք ունեն, բայց այնպիսի վարք ու բարք ունեն, որ նրանք ձեր աղջկայ վրայից կը բռնան նրա բոլոր առաքինութիւնները:

Եւ անուրանալի է, որ նա յաճախ վկայ կը լինի մարդկային բնութեան բոլոր յոռի, վրասակար կրքերին, որոնք են կոիւ, նախանձ, ատելութիւն և վրէժ. և թող աւելացնեմ և այն որ նա շատ անգամ էլ կը տեսնի զարհուրելի ոճրագործութիւններ:

Ճիշտ է, Պարսկաստանում, ինչպէս և՛ բոլոր միւս երկրներում բազմօրինակ բնաւորութեան և տրամադրութեան տէր անձինք կան, բայց, յիրաւի, շատ քչերը կան որոնք կարող

են բաւական քաջ լինել դիմադրելու չար օրինակի զօրութեանը, և շատ քչերը կան, որոնք կարող են իրանց հետու պահել և չթողնել որ իրանց բարի տրամադրութիւնը ապականուի մահմեդական կրօնի ֆրասակար սկզբունքներից՝ ինչպէս և՛ դեպքում կառավարութեան անիրաւ պահանջներէրից...

Հաջին ինքը ընաւորութեամբ լաւ է, և եթէ նա քրիստոնէական կրթութիւն ստացած լինէր՝ այժմ շատ բարի անձն կը լինէր. բայց նա ունի այն մոլութիւնները որ յատուկ են այն երկրին՝ ուր մարդիկ ապրում են խաբէութեամբ, և այսպէս տեսած՝ ձեռքը հազիւ բերանին հասցնելով:

Եւ հէնց այդ է պատճառը, որ նրանք՝ հակառակ իրանց կամքին՝ ստախոսներ և աւազակներ են դառնում, և մի մարդ իրաւացի է համարում ուրիշին երթարկել այն հարստահարութեանը, զրկանքին և մի խօսքով՝ այն անարդարութիւնը, որպիսին ինքն է կրել:

Արդ, ես յոյս ունեմ որ, այս իմ անկեղծ կարծիքը իմանալուց յետոյ, գուք այլևս չէք մտածիլ որ օրիորդ Հոգին, կը երջանկացնէք՝ նրան իշխանուհի Հաջի Բարա դարձնելով:

Մնամ Ձերդ ևայնս:»

Արտագրելով այս նամակը, ես կանչեցի իմ բարեկամ նազիրին, և խնդրեցի նրան թարգմանել և հասկացնել ինձ: Նա թարգմանեց և երբ ես լաւ հասկացայ, տրամադրութիւնս այնպէս փշաջաւ, սիրտս այնպէս վայր ի վերոյ եղաւ, որ եթէ այդ բոլորն նամակ գրողը մօտս լինէր՝ ամենասոսկալի կատաղութեամբ կը յարձակուէի նրա վրայ:

Ճիշտ է, ևս իմ մէջ ընդունում էի որ նա սխալ չէր գրել, բայց ախր նա ինչո՞ւ պիտի բախտից զրկէր ինձ, նա՞ որ ինձ հետ նոյն սենեակումը քնել էր և նոյն ամանից կերակրուել էր:

Ես խայտառակուել էի Հոգերի մօտ. ես իսկոյն վճռեցի այնպիսի մի նամակ գրել նրանց, որով մէհմանդարի հոգին հանէի և նրան այն տեղը ձգէի՝ որ շանից էլ պակաս արարած համարուէր: Մի քիչ մտածելուց յետոյ, գրեցի հետեւեալը:—

«Իմ սիրելի բարեկամ,

Պատուիս վրայ խօսք՝ որ մէհմանդար մին շատ վատ մարդ. նա ի՞նչի ուզի օրիորդ Բէսին ծովը գլորի. ինչո՞ւ, պարոն. ի՞նչի համար նա ստեր գրի, պարոն, նա ասի ես սափրիչի տղայ. այո՛ ես մի ժամանակ սափրիչի տղայ, բայց հիմա ես միրզա. ախր ի՞նչի նա ստեր ասի, նա ասի ես աղքատ մարդ. նա ասի ես հին շորեր հագնի. ի՞նչի ասի այդ, իմ Շա-

մաշալլահ շատ հարուստ մարդ, և եթէ Շաշը շատ հարուստ, նրա բոլոր ծառայ հարուստ. էլ ի՞նչ ուզի նա, պարոն. ես շատ բարկացած, պարոն: Յետոյ մեհմանդար ուրիշ մենձ ստեր էլ ասի, պարոն. նա ասի պարսիկ կնիկներ վատ կնիկներ, ռրտեղ նա տեսել պարսիկ կնիկներ, պարոն. նա մէկ կնիկ էլ չի տես. ուրեմն նա ի՞նչպէս ասի թէ ես մին կնիկ լաւ էն մին կնիկ վատ. բոլոր երկրում պարոն, մի քանիս լաւ, մի քանիս վատ: Նա ասի բոլոր պարսիկ վատ, բոլոր կնիկներ վատ. քիչ սուտ պարոն. լաւ չի: Սէր քո կնիկիդ, աղջիկներիդ, բոլոր բարեկամներին էլ:

Հաջի Բարա»

Այս նամակը պ. Հոգին ուղարկելով՝ մի քիչ հանգստացայ, բայց վճռեցի դեսպանին յայտնել որ, եթէ մենք վատ անուն էինք թողնում Անգլիայում՝ այդ մեր յանցանքն չէր, այլ անիծուած անհաւատ մէհմանդարինը:

Պարզ երևում էր որ նա՝ դեսպանը սկսել էր սաստիկ անհանգստանալ, որովհետեւ ֆրանկների հետ կատարուելիք մեր գործը շատ դանդաղ էր առաջ գնում. նրա համբերութիւնը հատել էր որովհետեւ նա տեսնում էր որ բաւական երկար ժամանակ էր անցել և իր դեսպանութեան բուն նպատակը դեռ չէր իրագործել: Մէհմանդարն էլ ամեն օր վալիս գնում էր, ու մի նոր պատմութիւն էր անում նրա համար, և գործի ուշանալու համար մի նոր պատճառարանութիւն էր անում, թէ և պարզ յայտնում էր որ նրա տուած պատճառները մէկը միւսից աւելի կեղծ՝ սուտ ու սխալ էին: Եւ լաւ էր որ այդպէս էր, որովհետեւ այդ բանով ինձ համար հեշտ կը լինէր ապացուցանել որ նա վատ, շատ ստոր մարդ էր:

«Ի՞նչու ուրմն, մտածեցի ես, վրէժ չառնեմ և չխայտառակեմ այդ անհաւատին»:

Գլ. խն

Անգլիայի գահաժառանգը այցելում է դեսպանին:—Ջարմանալի բաներ են պատահում:

Ես վճռեցի դեսպանի հետ համարձակ խօսել մէհմանդարի մասին. բայց երբ գնացի նրա մօտ, հակառակի պէս երկուսն էլ նստած՝ զրազուած էին շատ լուրջ խօսակցութեամբ:

«Դեռ ժամանակը չէ ուրմն» մտածեցի ես. որովհետեւ Անգլիայում ինչպէս Պարսկաստանում ամեն բանի համար որոշ ժամանակ և եղանակ կայ:

Դեսպանը որոշել էր մի մեծ խնճոյք տալ և հիւրնկալել

Անգլիայի գահաժառանգին՝ ինչպէս և բոլոր ազնուականներին և քահանայապետին: Հետեապէս նա շատ մտադրաւ էր որովհետեւ իր մտածած խնճոյքը սարքելու համար՝ շատ բանակցութիւն պիտի անէր և գլխաւոր դժուարութիւններից մէկը՝ մի յարմար օր նշանակելն էր:

Այս բանը՝ այսինքն անպատճառ մի յարմար օր նշանակելը՝ մեզ շատ խորթ, շատ տարօրինակ բան թուաց. որովհետեւ մեզ արդէն հաւատարեցրել էր որ անգլիացիների համար՝ բոլոր օրերը մի և նոյնն են. որ ոչ մի օր մի ուրիշ օրից աւելի բարեբաւոտ չէր համարուում: Այո, այդպէս էր նա հասկացրել մեզ, բայց ամեն օր, և ամեն ժամ նրա ստերը մէկը միւսի ետեւից բռնուում էին:

Վերջապէս որոշուեց խնճոյքի օրը և տպարաններին պատուիրուեց յայտարարել այդ օրը:

Պարսից դեսպանի տալիք խնճոյքի լուրը տարածուելով ամբողջ քաղաքում այնքան տպաւորութիւն գործեց, որքան գործում է ֆաթ Ալի Շահի «Նօ բուզի» տօն կատարելը: Զարմանալի. կասեա թէ անգլիացիները դրանից առաջ պարսիկներ չէին տեսել: Առաւօտից մինչև գիշեր, դեսպանի տան դուռն էին խուժում բազմաթիւ անձինք՝ որոնք ցանկութիւն էին յայտնում, որ իրանք էլ հրաւիրուէին: Մէկը մի կերպ պահանջում էր որ ինքն էլ պիտի հրաւիրուէր, որովհետեւ իր եղբոր որդին մի ժամանակ եղել էր Պարսկաստանում և տեսել էր Շահին, մի ուրիշն էլ միևնոյն ցանկութիւնը կամ աւելի լաւ ասած՝ պահանջ էր անում, որովհետեւ ինքն այն մարդու եղբոր բարեկամն էր, որը Պիլմըթում խօսել էր դեսպանի հետ: Մի տիկին էլ շատ բարկացել էր որ իրան չէին հրաւիրել, պնդելով թէ որովհետեւ պարսիկները մէկից աւելի կին են պահում իրանց հարեմում, հետեապէս պարսից Շահի ներկայացուցիչն էլ պարտաւոր էր նոյն սկզբունքով կազմել իր հիւրերի խումբը:

Հոգերից ոչինչ լուր չունէի. կասկած չկար որ տնիծած մէհմանդարի գրած նամակը ունեցել էր իր վատ հետեանքը: Ժամանակ առ ժամանակ՝ դեսպանը կատակով յիշում էր նրանց անունը, և ինձ էլ ծաղրելու համար հարցնում էր թէ՛ «ապա ոսկիներն երբ են ընկնելու մեր ձեռքը»: Բայց որքան զարմացայ, երբ խնճոյքից մի քանի օր առաջ մի բանի անձերի հետ լցուած մի կառքում տեսայ տիկին Հոգին, որ ինձ տեսնելով՝ հեռուից սկսեց գլխով նշաններ անել ինձ, որքան հասկացայ՝ նա կանչում էր ինձ:

«Ալիի մօրուքը վկայ, այս ֆրանկները գիժ են», մատածեցի ես, և յետոյ ոգևորուելով այն յուսով որ գուցէ ամուս-

նութեանս մասին մի բան աջողուելու էր ինձ համար՝ բարուոր համարեցի կատարել պառաւ տիկնոջ հրաւերը: Քայլեցի կառքի մօտ, և որքան զարմացայ երբ նա սկսեց խօսել հետս այնպէս սիրով և քաղցրութեամբ՝ որպէս թէ ոչինչ չէր անցել իմ և իրանց մէջ:

— Օհօ, իշխան, ինչպէս էք, հարցրեց նա. երկար ժամանակ է որ ձեզ չենք տեսել. դուք մոռացել էք ձեր բարեկամներին. դուք երևի այլ ևս մեզ բարեկամ չէք ճանաչում. ես գիտեմ թէ ինչու:

Եւ նա շարունակեց բաւական երկար ժամանակ խօսել, և ես ամբողջ ժամանակը այնքան աշխատում էի նրա խօսքերի իսկ միտքը հասկանալ, որ գլուխս սկսեց պտոյտ գալ: Վերջապէս ճիշտ այն բոլորին որ նա պատուիրեց կառապանին ճանապարհը շարունակել՝ ես նոր գլխի ընկայ թէ նրա իսկ մաթլարը (խնդիրը, միտքը) ինչ էր, և ես իսկոյն յիշեցի մեր պարսկական նամակները, որոնց բովանդակութեան գլխաւոր մասը բաղկացած է լինում մեծարանաց խօսքերից՝ այն ինչ բուն մաթլարը դրուած է լինում լուսանցքում: Այո, ես լաւ հասկացայ. նա իր բոլոր խօսքերով ուզում էր ինձ հասկացնել որ ինքն էլ հրաւիրուէր դեսպանի խնճոյքին, և որպէս զի ես աշխատէի կատարել իր այդ մեծ ցանկութիւնը՝ նա թոյլ տուեց որ Բէսին—իմ լուսներես Բէսին—իր մատի ծայրով ձեռք թօթուէր հետս:

Ես այնքան էլ շուտ խաբուող չէի որ համաձայնէի նրա իղձը կատարելու, բայց միևնոյն ժամանակ, յուսալով որ դուցէ գեռ ինձ կը յաջողուէր քուրուր թումաններին տիրանալ՝ սկսեցի գործ ամել մեր պարսկական գեղեցիկ և հաճոյացուցիչ ոճերից մի քանիսը՝ հաւատարեցնելով նրան որ իր կօշիկ տակին փռչին ինձ համար աչքի գեղ էր. և խնդրեցի որ նա երբէք չպակասեցնէր իր ստուերը (շնորհը) իմ վրայից:

Խօսքերս ըստ երևոյթին շատ հաճոյացրին նրան, և նա շնորհակալութիւն յայտնեց: Կառքը ճանապարհ ընկաւ. բայց դրանից յետոյ՝ ես Հոգերից ստացայ տոմս՝ տոմսի ետեւից, որով նրանք թախանձում էին որ ես կատարէի իրանց ցանկութիւնը:

Չկամենալով լսել դեսպանի կատակները, ես չգիմեցի նրան. բայց մի ուրիշ միտք ծագեց գլխումս: Ես տեսել էի թէ հրաւիրատուներն ինչպէս էին գրուել. ուստի վերցնելով տոմսերից մէկը (անշուշտ շատ ծածուկ) բաց արի բառարանս և նրա օգնութեամբ դրա վրայ գրելով «Մէկ մայր Հոգ և երկու գլուխ աղջիկներ», ինքս անձամբ տարայ նրանց տան դուռը:

Եւ բոլորովին զարմացայ տեսնելով թէ անգլիացիք ինչ-
քան թեթեւ պատրաստութիւններով են ընդունում իրանց ար-
քայորդուն: Եթէ մեզ թոյլ տրուէր որ մեր սովորութեան հա-
մեմատ պատրաստութիւններ տեսնենք, մենք անհաւատներին
կը սովորեցնենք թէ ինչպէս պիտի պատուել, մեծարել մի ար-
քայական ընտանիքի անդամին: Թանկագին կտորներից փաէն-
դազ կը փռէինք փողոցի դռնից մինչև այն սենեակը ուր ար-
քայորդին պիտի մտնէր, և բացի դրանից՝ սենեակի դռան
նրան հարկւր ոսկի փէշքաշ կ'անէինք: Բայց այստեղ կար մեծ
տարբերութիւն, բացի մի փիշուազից¹⁾ որը պիտի նրան ըն-
դունէր տան դռան և բացի տունը մի քանի մոմերով լուսա-
ւորելուց՝ ուրիշ ոչինչ պատրաստութիւն չկար: Պարսկաս-
տանում, շարաթներով պատրաստութիւններ կը տեսնէին մի
թագաժառանգի շքախմբին ինչպէս և նրա ծառաներին կերակ-
րելու համար. բայց այստեղ ոչինչ ձայն ձուռն չկար. ամեն
բան մնաց իր տեղում՝ մինչև հիւրասիրութեան իսկ օրը:

Միւրդա Ֆիրուզը խորհրդակցեց ինձ և իր ծառաների
հետ՝ իմանալու համար թէ ինչպէս անէինք որ ամենամեծ պա-
տիւը տուած լինէինք Անգլիայի գահաժառանգին: Թագի
Փէրաշը խորհուրդ տուեց արքայորդու առաջ՝ մենք չոգենք և
գետինը համրուրենք. բայց Մոհամէդ բէգը առարկեց ասելով
որ ոչ մի մուսուլման չպէտք է իրան այնքան ստորնացնի որ
խոնարհուի մի անհաւատի առաջ՝ եթէ նրան խիստ կերպով
չստիպեն: Սէիդն ու Մահմուդը խորհուրդ տուին որ լաւ կը
լինէր չէրքեզունին թմբուկ զարկելով երգէր՝ ինչպէս որ նա
կանէր մեր Շահի կամ նրա որդու առաջ: Դեսպանը առարկեց,
որովհետև նա վախենում էր որ իր կինը լսէր և յետոյ, Ալլաշը
գիտէ, թէ հետևանքն ինչ կը լինէր:

Մենք առաջարկեցինք՝ արքայորդուն պատուել մեր աղ-
դային մի քանի քաջագործութիւններով: Խոհարար Հասանը
ասաց թէ ինքը փառաւոր կերպով կրակ կ'ուտէր և բերանից
շատրուանի պէս ջուր դուրս կը ցայտէր: Մոհամէդ բէգն էլ
յանձն առաւ Շահ Նամէից տասն հազար տուն ոտանաւոր ար-
տասանել. Թագին էլ ասաց որ ինքը մի քանի լուծեական
քաջագործութիւններ կ'անէր, և կարող էր նաև մի պղնձ պնակ
փռագնել մի փայտի ծայրի վրայ՝ միւս ծայրը քթի վրայ
պահելով: Եթէ ըմբշամարտութիւն էլ հարկաւոր լինէր, ախո-
ռապետը և սափրիչը պատրաստ էին առաջ գալու, և եթէ գի-
շերը ժամանակ անցկացնելու համար մի երկար պատմութիւն

1) Պատգամաւորներ որոնք դիմաւորում են մէկի: ծ. Թ.

հարկաւոր լինէր՝ եւ ինքս պատրաստ էի կրկնել Անթարից
ինչ կտոր որ ցանկացուէր:

Բայց մէհմանդարը առարկեց բոլորիս ասելով թէ քանի
որ թագաժառանգը պարսկերէն չգիտէ՝ Շահ Նամէից արտա-
սանութիւնը կամ Անթարից երկար պատմութիւնը անօգուտ
և ապարդիւն կ'անցնէին. նա նաև ասաց որ մեր մտածած միւս
քաջագործութիւնների փոխարէն՝ աւելի լաւ կը լինէր որ մենք
հրաւիրենք մի խումբ անգլիացի երգիչ—երգչուհիներ, որոնք
կ'երգէին և կը նուագէին այնպէս՝ որ շատ դուր կը գար արքա-
յորդուն:

Վերջապէս հասաւ հիւրասիրութեան ժամը:

— Մէհմանդարը մեր Շահի պատկերը դարդարել էր մի շատ
փառաւոր շրջանակով: Ամբողջ տունը բոցավառում էր անթիւ
ճրագներով և մի շատ գեղեցիկ աթոռ էլ պատրաստուած էր
մեծ հիւրի համար: Հիւրերն սկսեցին զալ և մենք սկսեցինք
անհղութեամբ սպասել շահագաղթին:

Եւ ու Մոհամէդ բէգը որ մի-երկու անգամ եղել էինք
անգլիական հանդէսներում, շատ չզարմացանք երբ հիւրերը
թուււտ տեսանք գեղեցիկ ջահի կանայք (ինչպէս և շատ պա-
ռաւներ) իրանց թանկագին շորերով և աչքի շաքնոյ զարդե-
րով. բայց մեր միւս ընկերները՝ ճ նրանք ապշեցին, որովհե-
տեւ առաջին անգամն էր որ նրանք այդպիսի գեղեցիկ կանայք
ու թանկագին զարդեր՝ էին տեսնում:

— Օ՜, ասաց ախոռապետը, եթէ այս լուսներես աղջկան-
րից մի-մեկ հատը թալանի ժամանակ ձեռքս ընկնէին և ես
նրանց տանէի Թէհրանի բազարը վաճառելու, անքան ոսկի
կը շահէի որ կը կարողանայի խան դառնալ ու ամբողջ կեան-
քումս խան մնալ:

— Նայիր այն պառաւ կնոջը որ իր շորերով սիրամարդի
պէս սիրունացել է, ասաց Թագին տեսնելով մի կին, որի
կուրծքն ու բազուկները մերկ էին և ամբողջ մարմինը տնքում
էր տարիքի, ոսկու և ադամանդների ծանրութեան տակ: Օխ,
եթէ դրան հէնց այդպէս կանգնած տեղն ինձ տային, ասաց
նա, ես խօզա հաֆէզս կ'ասէի և վաղը կը գնայի այստեղից:

Վերջապէս ախանջիս զիպաւ մի ծանօթ ձայն՝ որ տուււ
էր՝ «Եկ գնանք Բէսի, արի Զէսի», և յետ նայելով տեսայ և-
րեք կանայք, որոնք մեր շէյխ օլ Էսլամների չալմաներին բիշ
նման չալմաներ գլխներին ծածկած՝ երեւալով յառաջ էին
գալիս: Տիկին Հոզը և իր աղջիկներն էին նրանք: Հէնց որ
տիկինն ինձ տեսաւ՝ ճշաց՝ «Վերջապէս մենք եկել ենք, իշխան,

տեսէք մենք չալմաներ ենք ծածկել ի պատիւ նորին մեծութիւն Շահին:»

Եւ նրանք բարձրացան դահլիճը: Եւ չկամեցայ հետեւել նրանց՝ մինչև մի քիչ ժամանակ անցնէր. որովհետեւ վախենում էի որ նրանց մասին ինձանից բացատրութիւն պահանջուէր: Վերջը երբ համարձակուեցի բարձրանալ վերև, սոսկալով տեսայ որ տիկին Հոգը իմ ուղարկած հրաւիրատուներ ցոյց էր տալիս մէհմանդարին և անշուշտ խնդրում էր որ նա իրանց ներկայացնէր գեսպանին:

Ինչպէս երևում էր, տիկինն ու իր աղջիկները գրաւել էին բոլոր հիւրերի ուշադրութիւնը: Վախից ու տարտուտանքից սիրտս սաստիկ բարախում էր. ես սարսափում էի գեսպանի և մէհմանդարի յանդիմանութիւնից և ծաղրից.

Յանկարծմի քանի ձայներ միասին յայտարարեցին թագաժառանգի գալուստը: Դեսպանն ու մէհմանդարը շատ մեծ յարգանքով առաջ գնացին նրան ընդունելու և երբ նա մտաւ դահլիճը, բոլոր անդիւիտները մի կիսաշրջան կազմեցին և խոնարհաբար գլուխ տուին նրան:

Ինձ համար նոր այդ բոլորին պարզուեց այն խօսքերի ճշմարտութիւնը որ ես յաճախ լսել էի այս շահագաղէի մասին: Նրա ամեն մի խօսքը դիւթում էր մարդու. նրա ծիծաղը թախամանի աղգեցութիւն ունէր, և նրա նայուածքն անտարակոյս երջանկարար և բախտաւորացուցիչ պիտի լինէր:

Եւ հասաչեցի յիշելով թէ ինչքան տարբեր ազգեցութիւն է գործում մեր շահագաղէների, մեր մեծամեծների ներկայութիւնը, որոնք ամբողջ աշխարհը հեռու են բշտի իրանցից, որոնց գէմքերը ահ ու սարսափի են ազդում, որոնց ժպիտը չարագուշակ նշան է որ շուտով կեղեքելու, հարստահարելու է սրան-նրան, և որոնց երեսի մոայլուելուն իսկոյն հետևում է սոսկալի պատիժ:

Արքայորդին սկսեց ծանր քայլել շրջանում և շատ քաղաքավարի կերպով խօսել բոլոր ազնուականների հետ: Տիգին Հոգը և իր աղջիկները սրան-նրան հրիով՝ ճեղքելով կանգնել էին մի աչքի ընկնող տեղ: Երբ արքայորդին հասաւ նրանց և տեսաւ նրանց ահագին չալմաները, ժպտաց և դառնալով գեսպանին հետաքրքրուեց թէ ովքեր էին նրանք: Դեսպանը չյիշելով որ նրանց մէկ անգամ տեսել էր, դիմեց մէհմանդարին, որը կարծես թէ շփոթուեց և չէր հասկանում ինչ ասել: Բայց տիկինը կրկին հանեց իր անիծած հրաւիրատուներ և ցոյց տուեց: Արքայորդու ցանկութեամբ մեհմանդարը բարձ-

րածայն կարգաց նրա վրայ գրուածը—«Մէկ մայր ջոգ և կրկու գլուխ աղջիկներ»:

Այս այնպիսի ծիծաղ յարուցեց որ ոչ մի բանով չէր կարելի զսպել, թէպէտ թագաժառանգի երեսից երևաց որ նա իր ազնուութեամբ չէր քաջալերում այդ ծիծաղը, բայց տիկին Հոգը և աղջիկները իրանց խայտառակուած զգալով՝ իսկոյն յետ քաշուեցին և աշխատեցին չերևալ խմբի առաջ: Եւ էլ յետ քաշուեցի:

Եւ կուլ տուի իմ թշուառութիւնը ամենալաւ ձևով որ կարող էի, և ինձ հեռու պահեցի որպէսզի ոչ որ չնկատէր ինձ: Բայց և այնպէս ես ցանկանում էի մէկ անգամ էլ բախտս փորձել ինձ կախարդող Բէսիի նկատմամբ: Եւ որոնեցի նրան և նրա մօրն ու քրոջը, և վերջը նրանց գտայ այն սենեակում, ուր պատրաստուած էր կերութեամբի սեղանը: Կարծես թէ նրանք ոչ մի կերպով տրամադիր չէին իրանց ստուերը վրաս ձգելու: Մայր Հոգը իր սրտի դարդին դարձան էր անում՝ ուտելով ինչ որ ձեռքն էր ընկնում. իսկ աղջիկները իրանց այնքան անարգուած էին զգում որ աւելի ուրախ կը լինէին որ իրանց անարգուած էին զգում որ աւելի ուրախ կը լինէին որ իրանց չալմաներով խոր թողուէին գետնի տակ: Եւ նրանց արժանացրել էի Անգլիայի թագաժառանգի ուշադրութեանը, բայց նրանք ոչ մի կերպով շնորհակալ չեղան ինձանից. պարզ էր որ ես յսխալուել էի երբ մտածել էի որ նրանց համար այդ բանը աջողացնելով Բէսիի և նրա փողի տէրը կը դառնայի:

Եւ գնացի ընկերներին մօտ, որոնք տաք-տաք վիճաբանում էին իրանց տեսածների վրայ: Մենք բոլորս էլ համաձայնեցինք որ մեր երկրի խնճոյքները շատ աւելի փառաւոր են քան այստեղիներ, որովհետեւ մեր երկրում խնճոյքի համար շատ ընդարձակ տեղ և մաքուր օդ ունինք, բայց այստեղ հիւրերը փակուած սենեակում չէին կարողանում շունչ քաշել, այնքան մաքուր օդի բացակայութիւն կար:

Անգլիայում՝ տղամարդկանց և կանանց իրար հետ միասին մէկ սենեակում խառն ապրելը, խառն ուտելն ու դուարձանալը ինձ խորթ չէր թւում, որովհետեւ ես արդէն մի բանի անգամ տեսել էի նրանց հաւաքումները, բայց մեր այն ընկերները որոնք ոչ մի Ֆրանկի հիւրասիրութիւն չէին տեսել, զարմացել էին, բերանները բաց էր մնացել երբ տեսել էին որ գեսպանի երկսեռ հիւրերը նոյն սենեակում միասին ուտում-խմում էին: Տղամարդկանց և կանանց այդպէս միատեղ հաւաքուելն ու միասին դուարձանալը՝ մեր ընկերների աչքում մի այլ բանի նշան էր երևում... Սակայն միևնոյն ժա-

ժանակ նրանց խիստ կարգապահութիւնը և հանդարտութիւնը — աւելի ևս զարմացնում էր նրանց:

— Ալլան, Ալլան, բացականչեց ախոռապետը, եթէ այդ հիւրասենեակում ֆրանկներ տեղ պարսիկներ լինէին, տես ի՜նչ աղմուկներ կը հանէին. շատ ժամանակ չէր անցնիլ և նրանք դանակներ կը քաշէին իրար վրայ և մինչև այս բոլորն արդէն իրար վիրաւորած, իրար մօրուքներ դուրս տուած կը լինէին:

Յանկարծ մի անսովոր շարժում ընկաւ մեր տան մէջ և իսկոյն յայտնուեց որ թագաժառանգը գնում էր: Շուտով բոլոր միւս հիւրերն էլ իրանց սպասաւորներ հետ գնացին: Մենք կարծում էինք որ այդպիսի մի մեծ խմբի գնալու ժամանակ՝ ահագին աղմուկ կը լինէր, վէճ ու կռիւ կը լինէր. բայց ընդհակառակը տեսանք որ նրանք բոլորն էլ հեռացան անձայն և գնացին իրանց տները:

Ճիշտ է, այստեղ չկար վէճի և կռուի այն աղբիւրը որ մենք ունենք Պարսկաստանում, դայլանչիներ և կօշիկ տանողներ չկային. հետեւապէս ծառաների մէջ նախապատուութեան կամ յառաջընթացութեան մրցում, վէճ ու կռիւ տեղի չունեցաւ. բայց միւս կողմից, փողոցում կառապանների և վազոնչիների մէջ տեղի ունեցաւ այնպիսի մի կռիւ՝ որի նմանը մեր քաղաքներում լինում է միայն հայդէրիների և նէէմաթ ալլանչիների մէջ:¹⁾

Ա՛, ասաց Մոհամէդ բէգը՝ տեսնելով թէ կառապաններն ու վազոնչիները ինչ անողորմաբար մտրակում էին իրանց ձիերին. ա՛, այն բարբարոսութիւնը որ Պարսկաստանում կատարւում է դժբախտ ռայեաթներին²⁾ վրայ, այստեղ կատարւում է ձիերի վրայ:

Եւ այս նկատողութիւնից յետոյ, մենք գնացինք քննելու:

¹⁾ Մրանք երկու աղանդաւորներ են Պարսկաստանում: Դրանց աղանդների ծագումը դեռ ճիշտ չէ. Պարսկական քաղաքների ռամիկ դասակարգի մեծ մասը կամ հայդէրի է կամ նէէմաթի, թէպէտ նրանց վէճի իսկական պատճառը յայտնի չէ. նրանք կռուում են քարերով, փայտերով, և շատ անգամ էլ իրար սպանում են: Ամենաբնորոշումը բացատրութիւնը Շարդինի տուածն է. նա ասում է որ Սպահանը, ուր սկզբում ծագեց այդ երկու աղանդը, ընկած է Հայդէր և Նէէմաթ Ալլանի անունով երկու հակառակորդ գիւղերի դիրքում և ժամանակի ընթացքում այդ գիւղերը ընկան քաղաքի տարածութեան մէջ:

²⁾ Հպատակ, երկրագործ, գիւղացի, ծ. թ.

Գլ. խզ.

Պարսիկները խօսում են նախընթաց երեկոյան արկածների՝ ինչպէս և իրանց տեսած ու լսած անձերի և բաների մասին:

Հետեւալ առաւօտը, Միրզա Ֆիրուզը լողանալուց, մօրուքը ներկելուց և յարդարելուց յետոյ, մեզ իր մօտ կանչեց և շատ ուրախ տրամադրութեամբ՝ երկար խօսեց մեզ հետ նախընթաց գիշերուան բոլոր բաների մասին:

— Այժմ, ասաց նա, դուք գիտէք թէ ֆրանկներն ինչպիսի մարդիկ են: Դուք ձեր աչքով տեսաք. եթէ տեսած չլինէիք, չէիք կարող ճանաչել նրանց: Ինքս նրանց հետ յաճախ վեր ու նիստ ունենալով, այժմ սկսել եմ ընտելանալ նրանց վարք ու բարքի հետ: Դուք տեսա՞ք նրանց դահաժառանգին. ծ, նա այս երկրի Աբբաս Միրզան է: Երբեք եմ Մարգարէի և Ալլանի անունով որ ես երբեք չէի երևակայում թէ մի մարդ կարող է այնքան ոյժ և ազդեցութիւն ունենալ մի ուրիշի վրայ՝ ինչքան նա ունեցաւ ինձ վրայ: Աբբաս Միրզան ինձ իր գերին էր դարձրել, բայց այստեղ այս մարդը կարծես ձեռքս ու ոտքս պինդ կապեց: Օ՛ ի՜նչ վարք, ինչ ազդու կերպարանք ունէր նա, նրա աչքը կատարեալ լուսին էր¹⁾, նա շատ քաղցրութեամբ էր վարւում, և այնուամենայնիւ իր դիրքը պահում էր ամենայն վսեմութեամբ՝ որպէս իսկական իշխան: Ես վստահ եմ որ եթէ Ֆաթ Ալի Շահը նրան հանդիպէր ու տեսնէր թէ նա ինչպէս մարդ է, նա ոչ միայն կը համաձայնէր կատարել այն բոլոր իրաւացի առաջարկութիւնները որ Անգլիան անում է մեզ, այլ և իր զահը նրա տրամադրութեան տակ կը դնէր:

— Բալի, բալի, ճշմարիտ էք հրամայում, ասաց Մոհամէդ բէգը. նա զարմանալի Ֆրանկ էր: Անգլիացիների մէջ նա այն է ինչ որ Տիեզերքի Ապաւէնի մօրուքն է իր հպատակների մօրուքների մէջ. — աննման:

— Բայց դուք չլսեցիք նրա խօսքերը, շարունակեց դեպաւնը. նա այնպիսի բաներ ասաց՝ որ ես ծիծաղից թուլացայ. նա այնպիսի սրախօսութիւններ ունի՝ որ համեմատ են դալիս մեր մի քանի կատակների: Եթէ Շահը ինձ ընտրած չլինէր որպէս իր ներկայացուցիչը, բոլոր միւս պարսիկներն էլ կը համարուէին այստեղ: Ենթադրենք որ կամ այդ թիւրք Ասքէր խանը լինէր իմ տեղ, կամ այն կով Ֆարրաշ օլլան խանը, կամ այն գիթ Միրզա Աբուշ Ղասիմը. նրանք ի՞նչ շուն են որ կարո-

¹⁾ Նշանակում է սուր, թափանցող աչք ունէր:

դանային այս իշխանի հետ խօսել այնպէս՝ ինչպէս ես խօսեցի:

— Բալի, բալի, մաշալլահ, բացականչեցի ես՝ որ ամբողջ ժամանակ վախենում էի հայհոյանքներ լսել Հոգերի հրաւիրելու համար:— Բալի, մաշալլահ, թիւ է կարող ձեզ համար հասկացողութիւն ունենալ. փառք Ալլահին. եթէ դուք չլինէիք, եթէ ձեր իմաստութիւնը չլինէր՝ այս օտար երկրում Շահը սկերես կը լինէր, մենք կը խայտառակուէինք և շահ լակոտները էլ պակաս անասուններ կը համարուէինք:

Շողոքորթութիւնս նրան աւելի զգուրեց, և նա ասաց. — Ծ, տեսնէիք թէ մի բանի ինչպիսի կատակներ արի նրա հետ: Ես փորձեց արի իշխանին իմ այն խօսքերով որ ասացի մի պառաւ բէգումի, որը մօտս եկաւ և մի քանի հաճոյացուցիչ ու մեծարանաց խօսքեր ասաց ինձ: Այդ բէգումը, իր կզակին և վերի շրթունքին այնքան մաղ ունէր, որքան ես ունեմ իմիս վրայ, և նա անկասկած մոռացել էր մաստիք¹⁾ ծածկել: Ես ասացի. «Տիկին, հարկաւոր չէ՝ որ դուք ինձ աւելորդ պատիւ ընծայէք, որովհետեւ դուք արդէն ինձ այնքան պատուել էք որ թողել էք բիրբեր ու մօրուք բուսնին ձեր երեսի վրայ»:

— Բարեբալլահ, մաշալլահ, ասացինք մենք միաձայն:

— Մի ուրիշ անգամ էլ, շարունակեց նա, երբ ինձ ծանօթացնում էին մի դժբախտացած Շահի հետ, որը ապստամբութեւ կը լինէր Անգլիական արքունիքում և որն այնքան պարարտ էր որ միշտ պարտաւորում էր նստել՝ ես ներկայ եղողներին ասացի. «Մաշալլահ, մաշալլահ, ինչքան կ'երջանականաւ աղքատները՝ եթէ սա կրկին տիրանայ իր գահին»: Թէպէտ ոչ որ չհասկացաւ իմ այդ դիտողութեան նըրութիւնը, այնուամենայնիւ բոլորն էլ ասացին «Բալի, բալի» և շահն ինքն էլ, ըստ երևոյթին՝ անհամար ուրախացաւ:

— Շատ գեղեցիկ, շատ, գեղեցիկ, ասացինք մենք, դուք, իմ գետպան, շատ հիանալի կերպով էք խօսել. մենք հասկանում ենք ձեր կատակը. հրաշալի հանճար, սքանչելի սրախօսութիւն, մաշալլահ, մաշալլահ²⁾:

— Կրկին, ասաց գետպանը, մի պառաւ խան ողջունեց ինձ և շատ բաներ հարցրեց: Նա հետաքրքրուեց իմանալ թէ ես հաւանում էի Անգլիան, և թէ ինչ զաղափար էի կաղ-

¹⁾ Մի տեսակ խէժ, որ անուշացնում է շունչը:

²⁾ Այս ակնարկում է այն սովորութիւնը, որ կոչւում է «թէյլ միգան»: Գոհաբանութեան մասնաւոր գէպըրում, արևելցի իշխանները կըրոնում են իրանց՝ կշտաթաթի մէկի մէջ իրանք նստելով և միւսի մէջ ոսկի լցնելով. կշտիւրց յետոյ այդ ոսկին բաժանում են աղքատներին:

մել իրանց կանանց, ձիերի և այս ինչ այն ինչ բաների մասին: Նրանից ձանձրանալով ես ասացի. «Ամեն բան լաւ է, պարօն, բայց մէկ բան շատ վատ է. այդ այն է որ այստեղ պառաւ մարդիկ շատ հետաքրքիր են, շատ բաներ են հարցնում», լսողները ծիծաղեց մեռան, և խանը գետնի տակ մտաւ:

— Բալի, ատաց Մոհամէդ բէգը, իսկապէս այստեղի պառաւները շատ բաներ են հարցնում: Բայց մի երիտասարդ էլ ինձ հարցրեց թէ արդեօք մենք այժմ նշանաւոր ենք որպէս լաւ ձիաւորներ: Մենք ծիծաղեցինք և ասացինք որ աշխարհում իրանցին ամենալաւ ձիաւորն է, որ իրանցին իր ձիու վրայ նստած, նիզակը ձեռին՝ կարող է կանգնել մի ամբողջ զօրագնդի առաջ և կռուել, որովհետեւ այդպիսի ժամանակ նա առիւծ է դառնում: Նա՛ այդ երիտասարդն յետոյ հարցրեց. «Դուք նետաձգութիւն գիտէ՞ք»:— «Ձէմշիդի ժամանակ՝ ասացի ես մենք կուռում էինք նետ ու աղեղով, ինչպէս հիմա էլ դեռ անում են թիւրքմենները¹⁾, բայց այսօր ոչ մի ազգ էլ գետ անում են թիւրքմենները», բայց այսօր ոչ մի ազգ չէ կարող մեզ պէս վարպետութեամբ գործածել հրացանը»: Վերջը նա հարցրեց. «Դուք պարսիկներդ յայտնի՞ էք իբրեւ ճշմարտախօս մարդիկ»: Մենք նոր գլխի ընկանք որ նա մեզ ձեռք էր առել և ծիծաղում էր մեր մօրուքների վրայ: «Եթէ դուք», ասացի ես, «այդ ձևով էք ուզում մեզ ստախօս կոչել՝ կարիք չկայ որ ձեզ նեղութիւն տաք. և եթէ Ալլահի օրհնութեամբ մենք կը մեռնենք՝ այդ ձեռք գործը չէ ամենակին»:

«Նա տեսաւ որ ես բարկացայ, շարունակեց Մոհամէդ բէգը, և աշխատեց իրան արդարացնելու համար՝ հաւաստիացնել մեզ որ ինքը մի հին գրքում կարդացել էր որ իբրեւ թէ մեր ուսումնաւոր կրթութիւնը կայանում է միայն ձիավարութեան, նետաձգութեան և ճշմարտախօսութեան մէջ, և հետեալպէս հետաքրքրում էր իմանալ թէ իր կարդացածը ճիշտ է:

— Մի ուրիշ մարդ էլ, ասաց Թաղի Ֆէրաշը, մեզ մօտ եկաւ և շատ արտակարգ բաներ հարցրեց: Մի թարգմանի միջոցով, որը մի քիչ պարսկերէն էր ջարդում, նա ուզեց իմանալ թէ մենք ինչ տեսակ գլուխ ունենք: Սկզբում մենք կարծեմքինք թէ ֆրանկները այդ ձևով են ողջութեան և առողջութեան լուր հարցնում, ինչպէս մենք հարցնում ենք թէ ջութեան լուր հարցնում, ինչպէս մենք հարցնում ենք թէ «ինչպէս է ձեր ուղեղը», բայց յետոյ իմացաք որ այդ չէր, այլ նա ուզում էր անպատկառ փորձել և տեսնել թէ արդեօք պարսիկի գլուխը կոշտ է թէ փափուկ: Նա ինձ համոզեց որ

¹⁾ Պարսիկները ստուգաբանում են թիւրքմեն (թորքման) բառը որպէս կազմուած թիւր և քաման բառերից որ նշանակում է «նետ ու աղեղ»:

Թոյլ տայի իրան շօշափել իմ գլուխը. ևս թոյլ տուի և նա իր ձեռքով սեղմեց իմ գլուխը, և երբ նա փորձելով տեսաւ որ դա իսկապէս փափուկ էր, չափազանց ուրախացաւ և գնաց: Մի քանի րոպէից յետ նա վեշադարձաւ իր ընկերներէից մի-երկուսի հետ, որոնք հերթով փորձեցին մեր գլուխները ¹⁾: Աենք շատ զարմացանք նրանց այդ տարօրինակ հետաքրքրու-թեան վրայ, մասնաւանդ որ իրանց մէջ այդպիսի բան չէինք տեսել. չէինք տեսել որ մէկ ֆրանկ մի ուրիշ ֆրանկի գլուխ շօշափէր կոշտ ու փափուկն ստուգելու համար: Մենակ վեր-ջը կարողացանք իմանալ, որ նրանց այդ տարօրինակ հետա-քրքրութեան և փորձի պատճառն այն էր, որ նրանց հին գրքերից մէկում պրուած է եղել որ իբր թէ պարսկի գլուխը փափուկ է, և նրանք վերջապէս շատ ուրախացան երբ փոր-ձելով տեսան որ իրանց գիրքը ճշմարիտն էր ասել. բայց մենք ի հարկէ չափազանց զարմացանք:

—Մի ուրիշ մարդ էլ: ասաց ախոռագետը, աշխատեց ծաղրել մեր ձիերին, բայց ես լաւ փոխարինեցի նրան: Նա հաբցրեց. «Յանուս ձեր մարդարէի, դուք ինչո՞ւ էք կարմիր գոյնով ներկում ձեր ձիերի պոչերը»: Եւ դուք, ասացի ես, ինչո՞ւ էք ձերոնց երկար պոչերը կտրում եւ կարճացնում:

—Մի ջահել զաշանդ (beau), ասաց Մահրաբը, հարցրեց ինձանից, «Դու ե՞ս ձեր չէքքէզուհին, նա տիկիկները մօտ չէ՞»։ «Ինչո՞ւ եք հարցնում» ասացի ես։ «Ես ուզում եմ տեսնել նրան։ Մեր երկրի օրէնքով նա չպիտի փախչուած մնայ մի սենեակում։» «Գնա՛ մեր դեսպանին ասա՛ այդ խօսքը» ասացի ես, և նա մատր բերանին դնելով՝ հեռացաւ։

—Այս մարդիկը, ասաց Սէիդը, շատ ուրիշ նկատողու-
թիւններ էլ են անում չէրքէգուհու վերաբերմամբ:

—Ինչպէ՞ս, ասաց դեսպանը.

—Նրանք ասում են որ ոչ ես եմ մարդ ոչ էլ Մահմուդը, նաև ասում են որ (գոնե ինչպէս մենք հասկացանք) այստեղ մէկ կախարդ կայ, որը կարող է չէրքեզուհուն հանել իր սե-
նեակից՝ ինչ ժամանակ որ ինքն ուզի: Ասում են որ ինչ էլ որ
մենք անենք, նա կարող է այդ բանն անել մի թալիսմանով որ
այս երկրում կոչւում է Habeas Corpus: Նրանք ասում են որ
ով որ կամենայ՝ կարող է նրան իր կինը զարձնել տանելով
նրան Gretna Green անունով մի երկրի լեռները, ուր ապրում
է մի դէպիշ, որը երկաթագործ է և անկասկած հմայներ

1) Պարսիկների զլուխները փորձող ֆրանկներն անտարակոյս պիտի
կարգացած լինեն Հեթոգոտէսը:

գրող: Որովհետև նա կարող է օտար մարդկանց ու կանանց ամուսիններ դարձնել այնպես հեշտութեամբ՝ ինչպես մեր օրհնեալ Մարգարէն ոչխարին ուղտ էր դարձնում:

—Ի՞նչ ես ասում մարդ, ասաց դեսպանը հեղինարար: Դուք շատ հաւատում էք ինչ որ ֆռանկները ձեզ ասում են: Եթէ նրանք ձեզ ասեն թէ արեգակը հալուայից¹⁾ է շինուած, դուք շուտ կը հաւատաք: Նրանք ի՞նչ գործ ունին չէրքեզունու հետ: Խեղճ կիներ ամբողջ օրը նստած է մի անկիւնում և ոչ ոքի հետ գործ չունի:

—Ի սէր Ալիի, ասաց Մոհամէդը բէկը, ասացէք ռվ էր այդ սև շորերով մարդը որը գլխին ծածկել էր սպիտակ փռնի վրան ցանա՞ծ մի պատուական գառան մորթէ գլխարկ և մի փոքրիկ վարագոյր էլ կախել էր աչքերի վրայ: Նա տարօրինակ մարդ էր երևում:

—Նա ֆրանկների օրէնքի գլուխներէից մէկն էր—մի մեծ մոլլահ է, ասաց դեսպանը։ Մեր շէյխօլէսլամները իրանց գլխին են փաթաթում երկար կտոր մարմաշ, բայց այդ մարդը իր թխին է փաթաթում։ Նրա շորերը նոյնը չէին ինչ նա սովորաբար հագնում է. միայն պաշտօնական հանդէսներում է որ նա հագնում է իր մարմաշ թեղանիքը։ Այդ մարդը ինձանից հետաքրքրուեց թէ մենք արդեօք Պարսկաստանում եփ-րայեցեբէն սովորում ենք. բայց ես պատասխանեցի որ մենք ջնուգներէն ատում ենք, որ նրանց լեզուն պիղծ լեզու է և մենք չենք կարող սովորել։ Ես նրան ասացի որ արաբեբէն սովորում ենք, նա շատ ուրախացաւ բայց էլի շեշտեց որ հարկաւոր էր եփրայեցեբէն էլ սովորել։ Մի քիչ ժամանակ մենք խօսեցինք պարսկերէն և անգլիերէն լեզուների մասին, ես բոլորովին հաստատեցի մեր լեզուի առաւելութիւնը, հաւաստիացնելով նրան որ երեսուն տղայ է հարկաւոր մեր լեզուի բառարանը տանելու համար։ Նա ոչինչ չկարողացաւ ասել, բայց նա ուսեալ մարդ էր և շատ լեզուներ գիտէր։

—Բայց այն կանայքը, ախ այն կանայքը, ով աղան, բացականչեց արողապետը: Աղան, եթե պառաւ կանայք չլինէին նրանց մէջ, նրանց շրջանը դրամիտ կը լինէր, դրամիտ: Այս աշխարհում ես նրանց նման դեռ չէի տեսել: Ի սէր Մարգարէի, աղան, խնդրում եմ նրանցից մի-երկուսին ձեզ հետ տալէք Իրան և ընծայեցէք շահին. այո՛ ամբողջ նրանց աղան, որ պէտքի մենք մեր վերադարձին ստախոսներ չհամարուենք:

1) Հալուայ մի անսակ հասարակ քաղցրաւէնիք է, որ շինում են Պարսկաստանում և Տաճկաստանում:

Անշուշտ Անգլիայի թագաւորը իր եղբօր խաթրու՝ որին նա սիրում է՝ առանց առարկութեան թոյլ կը տայ, որ դուք իր հպատակներէից մի քանիսին տանէք մեր երկիրը:

— Խէնթ ես, այ մարդ, ասաց զեսպանը. դու անգլիացիներին և նրանց թագաւորին շատ քիչ ես ճանաչում: Եթէ որեւէ մարդ համարձակուի նոյն իսկ թագաւորի գործածութեան համար մի անգլիացու շուն բռնել տանել՝ առանց տիրոջ համաձայնութեան՝ տէրը կարող է մեծ աղմուկ հանել, ապստամբութիւն յարուցանել, մեծ կուսակցութիւն կազմել և զէնքով թագաւորի վէզիրներին անապատները քշել: Լսում ես այ մարդ, դէ՛հ հիմա մտածիր թէ կարելի՞ է թագաւորի հպատակներէից մի քանիսին դուրս տանել իր երկրից:

«Ի դէպ, ասաց զեսպանը զառնալով ինձ, ռփքեր էին այն կանայքը, որոնք իրանց գլխին մեր մէջիդներէի գմբէթների չափ մեծ բաներ ունէին: Ես կարծում եմ որ նրանք Հաջի Բաբայի սեպհականութիւնն էին, այո՛, ես դրազ կը դամ որ նրանք Հաջի Բաբայինն էին. ասա, հոգիս սիրես, այգպէս չէ՞:

— Ի՞նչ ազաչեմ, ասացի ես, կեանքս զառնացնելուց յետոյ նրանք վերջին հարուածն էլ տուին՝ աղտեղութիւն ուտեցնելով ինձ:

— Եթէ դրանք նոյն պիղծ գազաններն են՝ որոնց դու մի քանի օր առաջ ծանօթացրիր ինձ հետ, ասաց զեսպանը, ամենայն խղճմտանքով պիտի ասել որ՝ մէկ անգամն էլ լի բաւական էր: Ինչեւէ, եթէ նրանք փող ունին՝ էյը շուրի (ֆրասշունի) բայց ի հարկէ դու չես մոռանալ մեր ընկերութիւնը, մեր պայմանը:

Ես շատ ուրախացայ որ ինձ յաջողուեց իմ սպասածից աւելի լաւ կերպով ազատուել. բայց դարձեալ ես զգում էի որ մենամարտը սաստիկ ծանրացած էր սրտիս վրայ. սակայն լիայոյս էի որ շատ ժամանակ չանցած՝ ինձ կը յաջողուէր նրան լաւ հասկացնել թէ մենք սքրքան դժգոհ էինք իրանից:

Գլ. խէ.

Միջոցա Ֆիրուզը մտածուէ Գարսիաստան վերադառնալ:—Նա այցելում է մի նոր անճառորութեան:—Այդ այցելութեան հետեւանքը:

Արդէն ութն ամիս էր որ մենք Անգլիայումն էինք, և ճիշտն ասած մենք սկսեցինք կարօտով մտածել մեր երկրի

մասին: Դիտարանը շատ դառնութեամբ գանգատուում էր, թէ այն գործը որի համար ինքն ուղարկուել էր Անգլիայի թագաւորի մօտ՝ դեռ մնում էր անորոշ և անկատար: Ես էլ միշտ առթից օգտուելով նրան համոզում էի որ երբէք չէ կարելի հաւատալ մէհմանդարի խօսքերին և որ գործի ուշանալու համար ինքը կը մեղադրուէր: Վերջապէս զեսպանը, որի մտահոգութիւնը և անձկութիւնը օրէցօր աւելանում էր, մի օր մէհմանդարին իր մօտ հրաւիրելով՝ շատ դառնացած սրտով ասաց.

— Վերջ ի վերջոյ, պարոն, մեր շահն էլ իր համար մարդ է, Իրանն էլ իր համար մի երկիր է, մենք էլ մեզ համար մարդ ենք, մենք էլ տներ ունենք, մենք էլ փող ունենք, մենք էլ հողի արդիւնք ունինք. բայց պարզ երևում է, որ այստեղ մեզ վրայ նայում էք որպէս ձեր ծառաների: Դուք, պարոն, դեռ չէք ճանաչանում պարսիկներին. ո՞ր մի պարսիկը կը հաւատայ ինձ երբ ես ասեմ որ, եթէ Անգլիան ուղի իր բոլոր ուժերը հաւաքել՝ կարող է կուլ տալ բոլոր միւս երկիրները: Եթէ ես այդ բանը պարսիկներին ասեմ նրանք կը ծաղրեն ինձ, գլխարկները թեք կը դնեն և արհամարհանքով ու տգիտարար կը բացականչեն, «դուռ-է փէդար-է Ֆարանգի»¹⁾: Յանուն Ալլահի, պարոն, իմ շահի խնդիրքներին մի պատասխան բեր ի թող ես դնամ այստեղից: Այսքան էլ ուշացնել կը լինի, մենք մեռանք:

Մէհմանդարը դարձեալ իր սովորական ձևով պատասխանեց նրան: Նա խնդրեց զեսպանին ի նկատի ունենալ որ երկու տէրութիւնների իրար հետ ունեցած գործը երկու անհատների գործի պէս գործ չէ: Նա աւելացրեց որ բացի Պարսկաստանի Շահի դեսպանից՝ Անգլիայում կային և շատ ուրիշ թագաւորների զեսպաններ, որոնք բոլորն էլ շատ կարևոր գործեր ունէին իր վեհապետի հետ: Նա նաև ասաց որ, եթէ զեսպանը մի քիչ էլ համբերէր, անկասկած իր գործը կը վերջանար ի բաւարարութիւն երկու վեհապետներին էլ, և ինքն էլ շատ պատուով կը վերադառնար Իրան:

Միջոցա Ֆիրուզը յետոյ սկսեց կրկնել այն՝ ինչ որ դրանից առաջ էլ մի հազար անգամ ասել էր: Նա ասաց որ իր Շահը բռնակալ է, որ նա մի վատ սովորութիւն ունի որ երբեմն կտրել է տալիս մարդկանց գլուխները և որ եթէ ինքը (զեսպանը) գործի այսքան ուշանալու համար մի կարգին բա-

1) Ֆրանկների հօր գետը (գերեզմանը): Մ. Թ.

ցաղրութիւն չկարողանար տալ՝ իր գլուխն էլ շատ հաւանա-
կանաբար պիտի կտրուէր:

— Յանձն Ալլահի, պարոն, ասաց նա դեսպանին, աղա-
չում եմ, գնացէ՛ք ձեր վէզրի մօտ, ասացէ՛ք, երգուեցէ՛ք՝ որ ես
մեռնում եմ վշաից, մտաւորանջութիւնից. ասացէ՛ք նրան որ այս
քաղաքի ծուխը սպանում է ինձ, ասացէ՛ք նրան որ եթէ ես
այստեղ մեռնեմ՝ արիւնս իր վզին կը մնա:

Մեհմանդարը երգուեց որ ամեն բան լաւ կը գնայ և
միևնոյն ժամանակ խորհուրդ տուեց նրան իր ժամանակն անց-
կացնել տեսնելով շատ բաներ՝ որ դեռ մինչև այդ ժամանակ
չէր տեսել: Ի հարկէ, սա նրա սովորական պատճառաբանու-
թիւնն էր, մենք լաւ գիտէինք այդ:

— Էհ, ի՞նչ բաներ, ի՞նչ տեսարաններ, բացականչեց՝ մեր
իշխանաւորը, շարունակ տեսարաններ տեսնել, դուք ինձ ուղա-
նցելք այնքան այստեղ ու այնտեղ վազեցրիք այս ի՞նչ այն
ինչ տեսարանները ցոյց աւելու համար: Պարոն, անցեալ օր
դուք ինձ մի տեղ տարաք ուր, ինչպէս դուք ինձ հաւաստիա-
ցրիք, կատարոււմ են ձեր պետական բոլոր գործերը և ուր
ես ահայ մի խումբ կէս խելագարներ, բայց յանուն Ալ-
լահի, պարոն, ո՞վ էր այդ ձեռք գործ կատարել ինչպէս կա-
տարոււմ էին դրանք: Եթէ դուք դրան տեսարան էք կո-
չում մենք էլ ուրեմն կարող ենք տեսարան կոչել մի Շահի
գաֆտարխանէն, ուր մեծ վէզիրը նստում է առաւօտից մինչև
երեկոյ՝ շրջապատուած հարիւրաւոր միրզաներով, մուլահնե-
րով, խաներով, թաղապետներով, ռայեաթներով և բոլոր աղ-
գերից ուղարկուած սուրհանդակներով—սրան պատասխան
տալով, նրան թելադրելով, ինքը գրելով մի չորրորդին հայ-
հոյելով և մի հինգերորդին ֆարաշներին յանձնելով՝ փալաթ-
կային կապելու համար: Գործ՝ իսկպէս դրան կասեն. այդ՝
կարգին գործ կատարել է. բայց գնալ մի մեծ սենեակ, ուր
հաւաքուած են մի քանի անհատներ—ոմանք նստած սպիտակ
փոշի տուած մորթէ գլխարկով մի մարդու աջ կողմին և ու-
մանք էլ ձախ՝—բոլորն էլ զբաղուած իրանց վերաբերութիւն
ունեցող գործերով—այդպիսի գործին դուք գործ էք ասում.
հէ, պարոն, դա գործ չէ, դա խաղ անել է, դա մարդու մօրու-
քի վրայ ծիծաղել է: Վերջապէս, պարոն, մենք պարսիկ ենք,
մենք էլ կարգ ու կանոններ ունենք, մենք էլ ճանաչում ենք
աշխարհը, մենք էլ գիտենք գործն ինչ է:

— Այդ օրը որ մենք գնացինք այնտեղ՝ ասաց մեհմանդա-
րը, դժբախտաբար մեր լաւ ճարտարաններից հէ մէկը չխօսեց.
և ճշմարիտ է այդ օրը մեր պարլամենտական տունը չէր կարող

շատ լաւ տպաւորութիւն թողնել ձեզ վրայ: Այնտեղ այդ օրը
գիմաղբոց կողմից միայն մէկ մարդ էր խօսում:

— Դիմաղբոց կողմը, բացականչեցի ես. մի՞թէ դրանք
ապստամբներ չեն:

— Ապստամբներ, ասաց մեհմանդարը, այդ ի՞նչ խօսք է:
Մի մարդ կարող է կարծիքով ու գաղափարով տարբերել
մի ուրիշ մարդից, բայց դրանով նա ապստամբութիւն չէ ա-
նում:

— Պարսկաստանում մենք այդպէս չենք հասկանում, ա-
սացի ես: Շահը շատ ողորմելի թագաւոր կը լինէր, եթէ իր
տէրութեան մէջ ունենար իրան հակակարծիք մարդիկ: Ես
կարծում եմ, ասացի ես դառնալով դեսպանին, որ դուք մի
ծառայութիւն արած կը լինէք այս երկրին, եթէ Անգլիայի
թագաւորին խորհրդատրէք որ այստեղի գիմաղբոց կուսակ-
ցութեան հետ վարուի ճիշտ այնպէս, ինչպէս Շահ-Աբրաար
վարուեց հայերի հետ, որոնց մի մասը նա փոխադրեց Մաղան-
դրան, մի մասը Նոր-Ջուղա և մի մասն էլ ցրուեց Պարսկաս-
տանի զանազան կողմերը ու այդպիսով ջլատեց նրանց ոյժը
որպէս մի մարմնի:

— Դու վատ չես ասում, Հանջի, ասաց դեսպանը, հաւանե-
լով իմ առաջարկութիւնը:

Մեհմանդարը լռեց ինչպէս մի մարդ, որը կարող էր շատ
բան ասել բայց չէր կամենում:

Նա յետոյ յիշեցրեց դեսպանին որ այդ օրը նա խօսք էր
տուել ընթերելու մի հարուստ սեղանաւորի ամառանոցում, ուր
նա կը տեսնէր անգլիական թագաւորի այդ դասակարգի մարդ-
կանց վարք ու բարքը:

— Եկէ՛ք գնանք այստեղից, ասաց դեսպանը, առ երեւոյթ
յուսահատութեամբ. այո՛, գնանք, այնքան տեսանք ու տես-
նուեցինք որ հոգիս դուրս եկաւ, լիարդս ջուր կտրեց:

Նա յետոյ հրամայեց ինձ ու Մոհամէդ բէգին որ պատ-
րաստուէինք իրան հետ գնալու: Երեկոյեան դէմ մենք հասանք
ծառերով շրջապատուած մի տուն, երեք ֆարսաղ քաղաքից
դուրս: Գեղեցիկ տեղ էր: Եթէ այդ տունը Պարսկաստանում
լինէր մեր պարսիկ շահապէսներից մէկն ու մէկը կը տիրանար
դրան, ո՞վ էլ որ լինէր դրա տէրը: Ծառերը բազմաթիւ էին,
ջուրը վազում էր ամեն կողմով, ծաղիկներն էլ գոյնզգոյն ու
գեղեցիկ էին.

Տան դրան դեսպանին ընդունեց մի հասալիկ, գործի
մարդ, իսկ դահլիճի դրան՝ մի տիկին և իր աղջիկները, որոնք
շրջապատուած էին մի խումբ տղամարդկանցով ու կանանցով,

Նրանց կերպարանքում կար մի ինչ որ բան որ տարբերում էր նրանց այն հասարակ անհաւատներէից, որոնց մէջ մենք սովորաբար ապրում էինք: Մոհամէդ բէգը, որը մի անմաքուր բանի մօտենալով իր չափազանց սուր բնավորով իսկոյն հասկանում էր որ դա անմաքուր է, առաջինն եղաւ որ նկատեց թէ նրանք հրէաներ են:

— Հրէաներ, չեմ կարող հաւատալ, ասացի ես: Մէհմանդարը մեզ մուսուլմաններին՝ մանաւանդ Շահի ներկայացուցչին երբէք այնքան չէր ստորացնիլ որ բերէր հրէաների մէջ:

Մօտից զննելով մենք սկսեցինք համոզուել որ նրանք իսկապէս հրէաներ էին, և դեսպանին էլ հասկացրինք այդ բանը: Նա ըստ երևոյթին վրդովուեց և ինքն էլ լաւ նայելով տեսաւ որ մեր դիտողութիւնն սխալ չէր, բայց քանի որ իր քրիստոնեայ բարեկամներէից մի քանիսն էլ նրանց խմբումն էին՝ նա ձգինչ չարտայայտեց:

— Ուրեմն միայն Պարսկաստանում չէ որ հրէաներ կան, ասացի ես, այստեղ էլ կան. բայց տես ինչ հրէաներ. իշխաններ են նրանք: Նայիր այդ շներին, տես ինչ դիրք, ինչ վիճակ, ինչ փառք ու պատիւ ունեն: Օ՛, Ալլիի մորուքը վկայ որ եթէ այդ շները Պարսկաստանում լինէին՝ ես առաջինը կը լինէի որ կը թքէի նրանց երեսին ու կը թալանէի նրանց որքան որ կարողանայի:

— Մէհմանդարը շատ սխալ բան է արել որ մեզ բերել է այստեղ, ասաց ընկերս բարկութեամբ. մենք նրա հայրը կայրենք:

— Բալի, կայրենք, ասացի ես շատ ուրախանալով, որ լաւ պատճառ էի ունենում վրէժ առնելու նրանից:

Մինչդեռ մենք այդպէս խօսում էինք, մեզ մօտ եկաւ նրանցից մէկը ու ողջունեց մեզ: Մոհամէդ բէգը այնքան զրդուեց նրանից, որ իսկոյն մի-երկու անգամ ասթափորէլլահ կրկնեց և իր վերաբերութիւնը իրար վրայ քաշեց:

— Տես, ասաց նա ինձ, տես՝ ահա այդ պիղծ ցեղից մէկը: Ի սէր Իմամ Հօսէյնի, եկէք վարուենք սրա հետ այնպէս, ինչպէս կը վարուէինք Պարսկաստանում:

— Թող նախ տեսնենք թէ նա ինչ ունի ասելու, ասացի ես, յետոյ մի բան կ'անենք:

Այդ բոլորէին մեզ մօտեցաւ կորացած մէջքով, բաժակակալի չափ մեծ-մեծ աչքերով և ուռած կոպերով մի հաստակաշի հրէայ և հարցրեց մեզանից.

— Պարսկաստանից դուք ձեզ հետ թանկագին քարեր, մարգարիտներ չէք բերած:

— Ո՛չ, պատասխանեցի ես, անգլերէն լեզուով. դուք պողպատ էք ուզում:

Նա ծիծաղեց, խօսքս կատակի տեղ վերցրեց, յետոյ հետաքրքրուեց թէ արդեօք մենք օտար տէրութեան ոսկի չունէինք մանրելու կամ փոխառուր անելու, և սկսեց հետեւել մեզ մօտեցնելու մեր պոչին կապծ որ ես հաւատում եմ որ Մոհամէդ բէգը մի փառաւոր բուռնցք կը խփէր նրա ազանջին, եթէ ես չարգելէի նրան:

— Գնա, պարոն, ասացի ես, մենք հրէաներ չենք, մենք մուսուլմաններ ենք:

Նա հեռացաւ բայց շուտով վերադարձաւ իր հետ բերելով մի ուրիշ մարդ, որի կերպարանքից երևում էր որ հրէայ չէր: Սա սկսեց խօսել մեզ հետ ասելով թէ «այսօր սիրուն օր է» և հետաքրքրուեց թէ արդեօք մենք էլ մեր երկրում իրանց պէս գեղեցիկ պարաէզներ և տներ ունէինք: Ես պատասխանեցի որ եթէ Պարսկաստանում այնպիսի տներ և պարաէզներ լինէին՝ նրանք չէին կարող հրէաների սեպհականութիւնը լինել ինչպէս էին Անգլիայում:

— Ուրեմն, դուք դուք չէք սիրում հրէաներին, ասաց նա:

— Ո՛չ, պարոն, մենք չենք սիրում, մենք ատում ենք նրանց, ասացի ես: Քրիստոնեաները վատ են, տաճիկները վատ են, շները վատ են, բայց հրէաները ամենից աւելի վատ են: Դուք հրէայ էք պարոն, չէ՞:

— Ո՛չ, պարոն, պատասխանեց նա, ես հրէայ չեմ, ես համեմատաւոր եմ:

— Համեմատաւոր, ասացի ես, այդ ինչ տեսակ կրօն է:

— Օ՛, ասաց նա ծիծաղելով, այդ կրօն չէ, այդ վաճառականութիւն է: Մենք գնում ու վաճառում ենք շաքար, սուրճ, պղպեղ, մանանիս և այլ տեսակ համեմունք:

Ես նոր գլխի ընկայ որ նա իսկապէս մի բաղկալ էր:

— Մաշալլահ, ասացի ես Մոհամէդ Բէգին. մենք լաւ տեղ ենք եկել, լաւ մարդկանց մէջ ենք ընկել:

Եւ դառնալով իմ նոր բարեկամին հարցրի.

— Դուք շատ հարուստ էք:

Բաւական մեծ ինքնարաւականութեամբ նա պատասխանեց.

— Այո, ես հարուստ եմ, շատ հարուստ: Անգլիայում մենք ատում ենք հրէայի չափ հարուստ, բայց ես չեմ հասկանում թէ ինչու չափտի ասել համեմատաւորի պէս հարուստ:

Ես նրան հասկացրի որ ինքը շատ բախտաւոր պիտի համարէր իրան, որ Անգլիայում էր ապրում, որովհետեւ եթէ

Պարսկաստանում լինէրնա՞ Շահը նրա բոլոր հարստութիւնը կը ծառայեցնէր հասարակութեանը:

— Շահը, աւելացրի ես, ձեզ կը պարտաւորեցնէր մի քար-վանարա շինել, ինչպէս Շահ-Աբբասը պարտաւորեցրեց իր հարուստ քաղաքացիներն: Եւ եթէ դրանով էլ չբաւականանար, կը ստիպէր ձեզ մի համալսարան հիմնադրել, մի մէջիդ կառուցանել և մի խումբ մոլլաներ պահել ձեր հաշուին:

— Ա՛, ասաց համեմատաձառը, մենք այստեղ բաւական մեծ հարկեր և մաքսեր ենք վճարում, բայց այդ ծայրայեղութուններին երբէք չենք հասնում:

Ընթրիքի ժամանակն էր. հիւրերի մի մեծ խումբ նստաւ մի ճոխ սեղանի շուրջ, որը ծածկուած էր անքան բազմատեսակ կերակուրներով, որոնցից աւելի լաւը ոչ մի տաճիկ խոհարար չէր կարող պատրաստել:

Դեսպանը նստաւ երկու հրէաների մէջ տեղ. մէկը տղամարդ, միւսը կին: Այդ բանը տեսնելով ես ու Մոհամէդ բէգը սաստիկ զայրացանք և չէինք կարողանում մեզ զսպել:

— Ի՞նչ կ'ասէր մեր Շահը, ասացինք մենք, եթէ նա տեսնէր իր ներկայացուցչին այս դիրքում: Ամօթ չէ՞, որ նա իրան թոյլ է տալիս նստել այսպիսի զգուելի արարածների մէջտեղում: Նա մոռացել է, որ ինքը մուսուլման է, նա շանից է պակաս անասուն է դառել:

Երբոր մենք էլ սեղան նստանք, Մոհամէդ բէգի զգուանքն ու վրդովմունքը աւելի սաստկացաւ և նրա բոլոր մահմեդական սկզբունքները աւելի զարգացան ու զօրեղացան:

— Ստորութեան ամենավերջին աստիճանն է, ասաց նա:

Այստեղ զորանի բոլոր խրատներն ու պատուէրները անարգում են: Նայիր մեր դեսպանին, այդ մուսուլմանին տես. նա ռիտեղ է նստել—ա՛յ ու ձախ կողմին հրէաներ, առջևը՝ անհաւատներ, ետևը՝ անհաւատներ, գինին ձեռքումը, պիղծ գազանի մսի կտորներից էլ անկասկած քթի տակին, և նա խօշ գողերան¹⁾ է անում առանց քաշուելու, առանց ամաչելու: Պակասում է նրան երկու բան—որ իր երեսը սափրի և ֆրանկի գլխարկ ծածկի՝ այն ժամանակ կատարեալ անհաւատ կը դառնայ:

Մենք վերջապէս վերադարձանք քաղաք, անշուշտ շատ դժգոհ սրտով: Դեսպանը ոչինչ չխօսեց կառքումը. եթէ մեր կողմից էլ համարձակուած էինք խօսել, միայն մեր զգուանքն ու ատելութիւնն էիք յայտնում ֆրանկների գէմ: Մէհման-

1) Քէփ է անում, ուրախ է անցկացնում:

դարի հետ էլ անյալիսի Վի ձեով էինք խօսում՝ որ նա լաւ հասկացաւ թէ մենք ինչքան էինք ատում իրան:

— Կան այնպիսի անձինք, ասաց Մոհամէդ բէգը, որ կարծում են թէ իրանը աւելի իմաստուն են քան Ասաֆը. ²⁾ բայց իսկապէս նրանք տխմարութեան պապերն են ³⁾:

— Այո, ասացի ես, եթէ Սուլէյմանի վեզիրները այդպիսի տխմար մարդիկ լինէին, նա այսօր այդքան մեծ անուն չէր ունենալ, նա այսօր չէր համարուի որպէս իմաստնագոյնը մարդկային էակների:

Ինչևէ, մեհմանդարն անդադար գովեց մեր գնացած տան գեղեցկութիւնը, ընթրիքի ճոխութիւնը, և տան տիրոջ և տիրուհու քաղաքավարութիւնը. և հէնց որ մենք սկսում էինք հրէաների վրայ յարձակուել, միակ խօսքը որ նա կարողանում էր ասել ի նպաստ նրանց, այս էր թէ ճարանք էլ մեզ պէս մարդիկ են, նրանք էլ Ալլահի բանդէք (արարածներ) են, ուստի նրանք էլ նրա ողորմութեան առարկաներն են:

Դիւ. խը.

Մի անգլիացի սուրբ մարդ սյցելում է դեսպանին—Ա՛յն ընծաների մասին որ նա բերում է—Թէ ինչ չարիք է առաջանում:

Ամբողջ հետեւալ առաւօտը, Մոհամէդ բէգն զբաղուեց իր անձը մաքրելով և սրբելով ան յապականութիւնից, որ կպել էր իրան՝ հրէաների մօտ գնալով: Նա լուաց իր մարմինը, կրկնակի աղօթք արեց և մի ամբողջ օր չհագաւ իր մետաքս վարտիքը:

Ես ի հարկէ նրա պէս երկբայութիւններ չունենալով՝ չարեցի ինչ որ նա արեց, բայց ուրախ էի որ առիթ էի ունենում վրէժ առնելու մէհմանդարից, որը թէպէտ երբեմն շատ քաղցրութեամբ էր վարւում հետս, բայց մեծ վեզրի մահից յետոյ ընդհանրապէս արհամարհանքով էր վերաբերուել դէպի ինձ:

Մենք պատմեցինք մեր ընկերներին թէ իրտեղ էինք գնացել, թէ ինչպիսի հրէաներ էինք տեսել և այն: Մեր պատմութեամբ մենք զրդուեցինք նրանց զգուանքն ու ատելութիւնը:

²⁾ Ըստ արեւելեան պատմութեան՝ Ասաֆ՝ Սուլէյմանի մեծ վեզրի անունն էր: Մուսուլմանները նրան կատարելութեան տիպար են համարում:

³⁾ Էշեր:

մի իսլամի դաւակ իրաւունք ունի նկատողութիւններ անել այն բանի վրայ, որ հակառակ է մեր կրօնին: Թէպէտ ինքս ոչինչ եմ, բայց մեր կրօնը մի բան է մեզ համար, և ինչպէս Հաջի Բաբան գիտէ, ոչ մի բան, չէ կարող ինձ հրապուրել կամ ստիպել որ մոռանամ իմ կրօնը և անհաւատ դառնամ:

— Եւ դո՛ւ, Հաջի Բաբա, ասաց գեսպանը, դառնալով ինձ — և դո՛ւ, ինչպէս պատահեց որ այդպէս յանկարծ Ալլահի ծառան դարձար, դո՛ւ՝ որ ամբողջ կեանքումդ մեղք ես գործել, ուրիշների մալը (ինչքը) կլանել ես, դո՛ւ՝ որ հայրենակիցներիդ աչքից ընկար տաճիկ դառնալուդ համար, և յետոյ տաճիկներից էլ աքացիներ կերար խաբերայ, աւաղակ լինելուդ համար. այո՛, դո՛ւ, դո՛ւ, թշուառական, ասան, ինչո՞ւ ես այսպէս բաներ ասում ի՞մ վրայ:

— Ձեր մօրուքը վկայ, ո՞վ դեսպան, ես ոչինչ չեմ ասել, ոչինչ չեմ արել, ասացի ես: Մոհամէդ բէգը որ մի ճշմարիտ մուսուլման է՝ շատ վրդովուեց, ցնցուեց, երբ տեսաւ որ դուք խառնուած էք ջնուդների հետ, և այսօր էլ երբ այդ Փրանկ մուշտէհիդը այցելեց ձեզ՝ և դուք էլ նրանից ուրախութեամբ ընդունեցիք անհաւատների սուրբ գիրքը՝ նա մեզ հաւատացրեց որ դուք արդէն հաւատաւորիս էիք եղել:

— Ա՛յ դուն պառաւ շուն, գոռաց նա Մոհամէդ բէգին վրայ, դու այդպիսի ստեր ես խօսում, և այսպիսի ստեր խօսելուց յետոյ, քեզ դարձեալ մուսուլման ես կոչում: Բայց ես ինչո՞ւ կրեմ այդքան անպատուութիւն. ես Շահի ներկայացուցիչ եմ, և եթէ Շահը ինքն այստեղ լինէր՝ նա իսկոյն գլուխդ կտրել կը տար. բայց բանի որ ես բարի մարդ եմ, գլուխդ չեմ կտրիլ, այլ կը պատժեմ քեզ միայն մի քանի հարուածներով: Տղերք, կօշիկը հասցրէք դրա բերանին, հրամայեց նա մեզանից մի քանիսին:

Եւ քանի որ նա ինձ մատնացոյց արեց որպէս գլխաւոր գործակաւոր, ես էլ պարտաւորուեցի իսկոյն կոշիկս վերցնել և տո՛ւր թէ կտաս նրա բերանին: Ես շատ աշխատեցի որ մի փառ չհասցնէի նրան, այնուամենայնիւ յակամայից կոտորեցի մի փոռած ատամ, որ վերջին ծեծից յետոյ նրա բերանում ծառայել էր որպէս պահապան: Խեղճ բարեկամս կերում և ցաւով ու բարկութեամբ հեռացաւ դեսպանի ներկայութիւնից:

Ես լսեցի որ նա յաւիտենական վրէժ ուխտեց և ինձ էջ ասաց.

— Ա՛յ դու բաբախտ (վատաբախտ) մարդ. դու ինչո՞ւ խփեցիր ատամիս. դու աւելի լաւ պարտականութիւն էիր կա-

տարում այն ժամանակ՝ երբ Փէրաշ էիր և մարդկանց ոտի մատներին էիր խփում:

Ես երգուեցի մեր սուրբ դորանով՝ որ ճար չունէի, որովհետեւ քանի որ դեսպանը՝ իմ իշխանաւորը հրամայել էր ինձ պարկել, ես ստիպուած էի նրա հրամանը կատարել: Եւ ես խնդրեցի նրանից, որ եթէ երբեք իրան հրամայուէր նոյն պատիժն ինձ տալ, երբէք չխնայէր ինձ:

Յետոյ ես աշխատեցի սփռել նրան: Նա շատ մխիթարուեց, որովհետեւ նա միշտ ամեն բան վերադրում էր ճակատագրին: Նա շուտով հանգստացաւ և մինչև իսկ շնորհակալ եղաւ իր կրած պատժի համար:

— Կեղտոտ հողից, ասաց նա, դուրս եմ գալիս պտուղներ և վարունգներ. այնպէս էլ չարիքից դուրս է գալիս բարիք: Այժմ ես կարող եմ ամենայն ապահովութեամբ գլուխս բարձիս դնել և վստահ ու միամիտ լինել որ որդիս կենդանի է: Այլևս երազում չեմ տեսնիլ որ իբր թէ սիրած ատամն ընկել է, որովհետեւ այդ ատամն այլ ես չկայ, բայց գալով մեր իշխանաւորին (ինչալլահ ջուր կտրի նրա լեարդը) դու շուտով կը լսես որ նրա գաւակը մեռել է. որովհետեւ երեք գիշեր սրանից առաջ նա ինձ ասաց որ իբր թէ ինքն երազում տեսել էր որ իր ատամներից մէկն ընկել էր. 1)

Մի տաքացրած թուզ գնելով ընկերիս ծնօտին և նրա երեսը թաշկինակով կապելով՝ մենք սկսեցինք զայլան ծխել: Սիրտներս հանգստան, և երեկոյեան մենք արդէն պատրաստ էինք մի ուրիշ տեսարան տեսնելու:

Մենք ծրագիր կազմեցինք հայրենիք վերադառնալու, և թէպէտ Անգլիայում շատ բաներ կային, որոնցից զրկուելու համար մենք կը տխրէինք, այնուամենայնիւ մենք համաձայնեցինք որ անհաւատների երկիրը այն տեղը չէր՝ որտեղ ճշմարիտ հաւատացեալները կարողանային ապահովութեամբ իրանց վրանները կանգնեցնել:

— Ճշմարիտ որ զարեջուրը շատ լաւ բան է, ասաց Մոհամէդ բէգը. տե՛ս, այս անհաւատներն ի՞նչ լաւ, ի՞նչ հազուադիւրս բաներ ունեն—այնպիսի բաներ՝ որ մենք գնահատում ենք: Մի ճշմարիտ հաւատացեալ կարող է ամենայն իրաւունքով գործածել այդ խմիչքը, որովհետեւ դա ոչ գինի է, և ոչ ջուր, եթէ մեր օրհնեալ Մարգարէն կարողանար զարեջուր

1) Երազում ատամ ընկնելը՝ պարսիկները իրանց սիրելիներից մէկի մահուան շար գուշակ նշանն են համարում, ծ. թ.

Մէհմանդարն երկար խօսեց, պարզելով իր հայեացքները արդարադատութեան մասին, և խնդրեց որ այդ խնդրի մասին այլ ևս ոչ մի խօսք չստուէր, միայն թէ մենք լաւ հասկանայինք և միշտ էլ յիշէինք սր Անգլիան Պարսկաստանը չէ:

Առթից օգտուելով՝ ևս ասացի.

— Պարոն, դուք պարծանքով էք խօսում ձեր երկրի ազատութեան մասին. բայց դուք ի՞նչպէս էք բացատրում պատահած դէպքը, երբ ձեզ ասուում թէ երկու երիտասարդներ շողից մեռնելով՝ օգտուում են Ալլահի տուած բարեբից. սակայն ձեր ժողովուրդը նրանց քարկոծում, սպանում է: Արեւելքում մենք այդպէս չենք վարում, պարոն:

Նա մի քիչ ցնցուեց, և մերոնք ուրախացան որ ևս յազթեցի նրան: Առանց սպասելու որ աւելին լսէր մեզանից՝ նա թողեց հեռացաւ, և յետոյ մենք—գեսպան ու ծառաներ՝ սկըսեցինք ազատ կերպով արտայայտել մեր զգացումներն և խօսեցինք այն բոլոր թերութիւնների մասին որ մենք տեսել էինք անհաւատների այս երկրում:

— Օ՛, ևս մեռնում եմ, ևս մեռնոյ, բացականչեց Միրզա Ֆիրուզը, յորանջելով և թեւերը պարզելով: Ամեն օր մի նոր աղետ է պատահում ինձ. այ էլ զիջիրութեան¹⁾ դերեզմանը: Սե լինէր այն օրը երբ ևս դուրս ելայ իմ հայրենիքից, և եկայ այստեղ երեսս սեւացնելու: Եւ դուք էլ (դառնալով բոլորիս) իմ կեանքը աւելի դառնացրիք: Անհաւատները սիրում են ինձ... նրանք ասում են որ յանձին իմ՝ իսկական մարդ են տեսնում: Եթէ ինձ թողնէին որ այս երկրում մենակ մի անկիւնում նստէի, ոչինչ վրաս չէր լինի ինձ, բայց դուք չէք թողնում որ հանգիստ մնամ, հանգիստ ապրեմ: Էլ ճար չկայ, մենք պիտի վերադառնանք Իրան. արդէն ժամանակն հասել է, վերջապէս Իրանն ամենքիս հայրենիքն է, այնտեղ մենք օր արեւ ենք տեսնում, այնտեղ մենք ունենք մեր դաշտերը, այնտեղ մենք վայելում ենք մեր հարեմի ապահովութիւնը և ոչ ոքից փոյթ չունենք, ոչ ոքի շնորհին կարօտ չենք: այնտեղ մենք կարօտ ենք միայն Շահի շնորհին և դթութեանը:

Բալի, բալի, ով սղա, ասացինք բոլորս միաձայն. բալի, եկէք վերադառնանք, մենք պիտի վերադառնանք Պարսկաստան:

— Եթէ այս փէդարսուխտաները՝—Անգլիայի թագաւորի վեզրները բերածս նամակների պատասխանը կը տան և կը

¹⁾ Դեսպանական պաշտօն:

վերջացնեն այն դաշինները, որոնց համար ևս եկել եմ այստեղ՝ իսկոյն ճանապարհ կ'ընկնենք, ասաց գեսպանը: Իսկ եթէ չեղաւ, այն ժամանակ դո՛ւ, Հաջի, յանձն կ'առնես իմ խմբի գլխաւոր մասի հետ դնալ, ևս կը բաւականանամ իմ երկու ստրուկներով, և երբ գործս կը վերջանայ՝ չափարի²⁾ կը դամ:

Այս՝ Պարսկաստանի «առաջին շունչն³⁾» էր, որ մեզ հասաւ մեր իշխանաւորից, և մենք շատ ուրախացանք: Ճիշտ է իմ պաշտպանը—մեծ վէզիրը մեռել էր, բայց ևս մեծ յոյս ունէի վայելելու Շահի շնորհը: Ես մի լեզու ունէի որ (բացի գեսպանինը) կարող եմ ասել՝ անմահ էր և հետևապէս շատ յոյսեր ունէի որ պիտի իրագործուէին լեզուիս շնորհիւ:

Գլ. ց.

Գեսպանը ցոյց է տալիս մի քանի իսկական պարսկական զգացումներ կանանց վերաբերմամբ:—Պարսկաստան վերադառնալու պատրաստութիւններ:

Միրզա Ֆիրուզը թէև մտածել էր իր ծառաների գլխաւոր մասը հայրենիք վերադարձնել, բայց չէր հասկանում ինչպէս բաժանուել նրանցից. որովհետեւ չեքքեղուհուն ուղարկելը դժուարացնում էր բանը: Նա միակ կիսն էր մէր մէջ... և բացի դրանից, նրա նմանը, որքան կարողացանք ստուգել՝ դեռ չէր բերուել Անգլիա:

Դեսպանը կարծում էր որ ինքը շատ վատ անուն կը թողնէր, եթէ թոյլ տար որ չեքքեղուհին ճանապարհորդութիւն անէր առանց իր տիրոջ պաշտպանութեան: Գուցէ նա բաւական հաւատ չէր ընծայում ինձ, որ նրան յանձնէր իմ խնամակալութեանը, և միևնոյն ժամանակ մտածում էր որ եթէ իր երկու հաւատարիմ ստրուկներին—Սէիդին և Մահրուրին նրա հետ ուղարկէր՝ այն ժամանակ իր գործը շատ կը դժուարանար:

Մինչև այդ օրը նա ամենևին առիթ չէր ունեցել չեքքեղուհուց դժգոհելու, որն իր վարք ու բարքով ապացուցել էր որ ինքը մահմէդական կնոջ տիպարն է: Նա երբէք դուրս չէր դնացել տանից. ոչ թէ տանից այլ մինչև իսկ այն սենեակից՝

²⁾ Զափար—սուրհանդակ, Կը վերադառնամ որպէս սուրհանդակ:

³⁾ Սա զուտ պարսկական ոճ է, նման ֆրանսիական le premier soupe-
on-ին:

աւր առաջին օրը նա մտել էր և փակուել: Նա շարունակել էր կերակուր ուտել մատներով և միշտ լուացել էր իր ձեռքերը: Միշտ ժամանակին աղօթել էր, և օրուայ ընթացքում զբաղուել էր նորոգելով և պատրաստելով դեսպանի շորերը՝ որպէս մի լաւ ստրկունի:

Սակայն մի հանգամանք պատահեց որ՝ մի կողմից աւելացրեց այն թշուառութիւնները որ մեր իշխանաւորն արդէն կրել էր, միևնոյն ժամանակ օգնեց նրան իր միտքը վերջացնելու չեղքեղունու գնալու մասին:

Անգլիայում քաղաքների տները շինուած են այնպիսի ձևով՝ որ ոչ մի մահմեդական չէ կարող առանց բաւական մեծ դժուարութեան փակել իր կանանց սենեակները այնպէս՝ որ ոչ ոք չկարողանայ տեսնել նրանց: Բացի այն տներից՝ որոնք մէլդաններ (հրապարակներ) ունեն իրանց առաջ, բոլոր տներն մէջ կարելի է նայել, և քանի որ նրանք ընդհանրապէս միաձև տներ են, հետաքրքիր մարդը կարող է իսկոյն իմանալ թէ ո՞ր կողմը պիտի նայի՝ կանանց տեսնելու համար:

Մեր չեղքեղունու սենեակի պատուհանները բացուած էին այն տների պատուհանների կարգում, որոնք մի ուղիղ անկիւն էին կաղծում դեսպանի տան հետ, և երբ մենք առաջին օրը հասանք, տեսանք որ բաղձաթիւ անհաւատներ իրանց աչքերը յառել էին նրա պատուհանների վրայ և դիտում էին. եթէ այդ օրը մենք կարողանայինք նրանցից մէկն ու մէկին բռնել, տեղն ու տեղը կը հասկացնէինք թէ ինչ է նշանակում ուրիշի հարեմի մէջ նայելը: Մենք մի այնպիսի դաս կը տայինք նրան, որ նա այլ ես չհամարձակուէր մի բայլ փոխել առանց յիշելու իր յանդգնութիւնն ու կրած պատիժը:

Մի գիշեր դեսպանը սովորականից շատ աւելի շուտ վերադարձաւ մի անգլիական հանդէսից, որտեղ նա հրաւիրուած էր: Նրա գէմքից իսկոյն յայտնուեց որ նա սաստիկ զայրացած էր: Կառքից իջաւ և տունը մտաւ թէ չէ՝ նա գոռաց.

—Ո՛ւր է Սէիդը, ո՛ւր է Մահմուդը:

Նրանք եկան շնչասպառ, թէև կէս քնած կէս արթուն:

—Ո՛ւր էիք դուք հարամգնդաներ, սրիկաներ, գոռաց նա:

—Քնած էինք, ասացին ստրուկները:

—Դէլֆարին ո՛ւր է:

—Քնած է, պատասխանեց Մահմուդը:

—Ա՛յ դօրումսաղ, այս ինչի՞ր եմ լսում, դուք ինչո՞ւ նրան խաղտեցիք այսօր:

—Ստղտեցինք նրան, բացականչեցին ստրուկները, ոչ աղա մենք այդպէս չենք արել:

—Երդում եմ այս մօրուքով, տեսնում էք (ցոյց տալով իր մօրուքը), երդում եմ որ եթէ դուք սուտ խօսէք՝ երկուսիդ կաշին տիկ կը հանեմ: Անհաւատներն երբէք սուտ չեն խօսում. նրանցից մէկը մի քանի բոպէ առաջ ինձ ասաց որ այս առաւօտ պատուհանից տեսել են ձեզ չեղքեղունու աջ ու ձախ կողմին նստած՝ խաղտում էք եղել նրան:

—Շուտ ասացէք, ձիշտ է այդ բանը թէ չէ, ասացէք իսկոյն, քանի դեռ լեզուներդ չեմ կտրել:

Ստրուկներն սկսեցին շուարել իրար երեսի, և յետոյ Մահմուդը պատասխանեց.

—Այո, թոյլ տուէք ինձ աղաչել որ, սուտ չէ, մենք խաղտեցինք նրան, բայց ձեզ մի բարի ծառայութիւն անելու նպատակով էր՝ որ համարձակուեցինք այդ բանն անել:

—Ինչպէ՞ս:

—Չեղքեղունին այս առաւօտ շատ տրտում էր. նա շատ ացել էր. նա ձանձաացել էր իր սենեակից և կիանքից. մենք չաբան ասացինք, բայց ոչ մի խօսքով չկարողացանք հանգստացնել նրան: Ծարահատուած՝ մենք նրան պատուհանի մօտ քաշեցինք և սկսեցինք խաղտել նրան:

—Ա՛յ խելագարներ, ասաց դեսպանը, ո՞վ է մինչև հիմա այդպէս բան արել: Մի՞թէ ես ձեզ հազար անգամ չեմ ասել որ նրան ոչ մի անհաւատ չպիտի տեսնի: Ինչո՞ւ դուք չէք լսում խօսքս. ինչո՞ւ չէք կատարում հրամանս:

—Մենք փաստակար բան չենք արել, ասաց Սէիդը: Այն ժամանակ ոչ մի անհաւատ չէր երևում և օդը նրան շատ նպաստեց:

—Եթէ օդը նրան նպաստեց, ապա էլ ինչո՞ւ դուք խաղտեցիք նրան:

—Նրան հարկաւոր էր մի քիչ շարժուել, նրան մարմնամարդութիւն էր հարկաւոր:

—Եո կը մեռնեմ եթէ ձեր ձեռքում աւելի երկար կը մնամ, ասաց դեսպանը: Դուք ինձ սպանեցիք: Մահամէդ բէգի այն յանդգնութիւնը, Սէիդի և Թաղիի լողանալը բոլոր ֆրանկների առաջ, չեղքեղունու խաղտուիլը—դրանք բոլորն էլ սաստիկ գառնացրել են սիրտս: Ես նրան միւս ծառաների հետ Պարսկաստան կ'ուղարկեմ, էլ ճար չկայ, կ'ուղարկեմ և կ'ազատուեմ: Գնացէք, գնացէք, ասաց նա և արձակեց յանցաւորներին ինչպէս և միւս ծառաներին:

Հետեւալ առաւօտը կրկին առաջ եկաւ մեր Պարսկաստան

վերադառնալու խնդիրը, և որովհետև գեապանն արդէն վճռել էր որ չերբեզուհին էլ գնար, ուստի մենք այլևս ուշանալու չէինք պատճառ չունէինք: Մենք հեռեապէս սկսեցինք պատ-
րաստութիւններ տեսնել, և ամբողջ տան մէջ ընկաւ մի ընդ-
հանուր շարժում: Մենք իսկոյն դուրս բերինք մեր ձիերի թամ-
բերը, սանձերն և այլ պարագաներն, ու կապեցինք շորերի
մէջ: Մենք վերցրինք երկւոր ժամանակ մի անկիւնում կախ-
ուած մեր հրացանները, մաքրեցինք՝ և պատրաստեցինք գոր-
ծածութեան համար: Եւ ամեն բան շուտով սկսեց մեր մէջ
պարսկական ընաւորութիւն ստանալ:

Ինչպէս որ մեր Շահը վճարել էր մեր երկիրը դնացող
գեապանների ծախքերի մի մասը, նոյնպէս էլ անգլիական կա-
ռավարութիւնը վճարեց մեր գեապանի արած ծախքերի մի մա-
սը, բայց շատ պարտքեր կային, որ գեապանն ինքը պիտի վը-
ճարէր, և նա վճռեց մեր հեռանալուց առաջ հաշիւ անել և
ստուգել այդ պարտքերի գումարը:

Ալլահ, Ալլահ, երբ քաղաքում լուր տարածուեց որ մենք
վերադառնալու ենք, մեր տունը խուժեցին իւրաքանչիւրը իր
ձեռքում մի-մի կտոր թուղթ բռնած այնքան մարդիկ ու կա-
նայք՝ որ մենք ապշեցինք: Այդ թղթի կտորներից ամեն մի
հատը որոշ արժէք ունէր, և գեապանը պիտի վճարէր իւրաքան-
չիւրի արժէքը:

Մինչև այդ ժամանակ, ճիշտ է, գեապանը շատ ձեռնա-
մուխ չէր եղել այն մի քանի քսակ թումաններին, որ ինքն իր
հետ բերել էր Պարսկաստանից. բայց երբ նա ստուգեց իր
պարտքերի համագումարը, սկսեց գլուխն ու ձեռքը շարժել և
մտաւ մի անկիւն մտածելու իր թումանների համար:

Եթէ մենք Պարսկաստանում լինէինք, դժուարութիւնը
շուտ կը վերջանար, որովհետև եթէ այնտեղ միջոց չունենայինք
կամ եթէ չկամենայինք մեր պարտքը վճարել, հեշտութեամբ
կարող կը լինէինք մեր պարտատիրոջը «այսօր գնա, վաղն արի»
ասել, խոստանալով նրան իր փողը վճարել կամ ցորենով կամ
ծխախոտով կամ ծայրայեղ դէպքում՝ նազդով—այսինքն Փալախ-
կայով, և այդպէս բանը շուտ կը վերանար: Բայց Անգլիայում
այդպէս բան չէինք կարող անել. որովհետև երբ մենք մի ան-
գամ սկսեցինք վիճել այդ թղթի կտորներով արտաքոյ կար-
գի պահանջ անողների հետ, չափաւորութիւն առաջարկելով
նրանց՝ նրանք իսկոյն սպառնացին որ եթէ չվճարէինք՝ իրանք
կը հարկադրուէին դիմել դատարանին:

Պահանջներից մէկը մենք այնքան անիրաւացի դտանք,
որ իսկոյն դիմեցինք մէհմանդարին բացատրութիւն տալու և

մեզ պաշտպանելու համար: Այդ պահանջն անում էր մի ներ-
կարար, որը ներկել էր այն սպիտակ ձին, որ գեապանը ընծա-
յել էր Անգլիայի թագաւորին:

Այդ մարդը բացի նրանից որ հաշուէլ էր իր գործած
ներկի իւրի, վրձինների և շատ ուրիշ նիւթերի գինը՝ մի մեծ
գումար էլ պահանջում էր «անձնական վախ» համար:

— Այս ի՞նչ խաբար է, ի՞նչ է ասում այդ մարդը, ասաց
գեապանը մէհմանդարին: Այդ մարդը աւելի առաջ է գնացել
քան տաճիկները, որոնք իրանց երկրում ճանապարհորդութիւն
անելիս՝ խեղճ ռայեաթներից «ատամի փող» են պահանջում
այն իրաւունքով՝ որ իրանք նեղութիւն են կրում և ուտում
նրանց հաւերը, պտուղները և ուրիշ բաներ որ իրանք բռնում
առնում են խեղճներից: Այդ հաշուով, երբ մի ատամնաբոյժ
ատամս հանում է, ես էլ կարող եմ նրան վճարուելիք վարձի
մի մասը պակսեցնել ասելով որ ես էլ «անձնական վախ» ու-
նեցայ:

Մէհմանդարը հետաքրքրուեց այս արտակարգ պահանջի
մասին և ներկաբարի տուած բացատրութիւնից՝ բանից դուրս
եկաւ որ, երբ նա յանձն էր առել ձին ներկելը, գործել էր նրա
վրայ այնպէս՝ ինչպէս պիտի դործէր մի տան վրայ, «բայց
յետոյ» ասում էր նա, «տունն ինձ արացի չէ դարձում, այն
ինչ գեապանի ձին զարկեց, և Ալլահը իր ողորմութեամբ փր-
կեց ինձ, եթէ ոչ գլուխս կը ջախջախէր: Անշուշտ դա մի հան-
գամանք է որ պիտի ինկատի ունենալ»:

Չնայած որ այդ պատճառարանութիւնն ու այդ պահան-
ջը շատ տարօրինակ թուաց մեզ, այնուամենայնիւ մենք պար-
տաւորութեանք վճարել, և յետոյ, մենք տեսանք որ այդպիսի
մի թղթի կտորով զինուած մի անհաւատ, այնքան սոսկալի
էր՝ որքան լինում է մեր երկրում կայսերական Ֆիրմանով
զինուած մի հաւատացեալ: Երկուսով էլ ըստարձակ իշխան-
ներ են:

Գլ. Ժա.

Ասփրիչ Ֆերէյդունը խաթաբալայի մէջ է ընկնում: Մի անգլիացի ռահ-
զար¹⁾ հարկ է պահանջում:

Այն յարձակումների վրայ, որ մարդիկ իրանց հաշուտով

¹⁾ Ճանապարհայգահ, ճանապարհի վրայ հսկիչ, ծ. թ.

աներով գործեցին մեզ վրայ, մեր հրաժեշտի բոլորին աւելացաւ
և՛ մի ընդհանուր երկիրը: Նոյն չորս աստղը որ մեր՝ Բլոմբ-
րից հեռանալու ժամանակ իշխել էր մեր վրայ՝ կարծես թէ
վճռել էր Անգլիայում էլ իշխելու:

Այն ժամանակ երբ բոլորս պատրաստուել էինք մեկնելու,
և գետպանը զգրադուած էր վիճելով մի սնդուկ շինողի հետ,
որը մեզ համար մի գոյգ նախընտրան 1) շինելու համար պահան-
ջում էր այնքան փող, որով Պարսկաստանում կարելի կը լինէր
մի տուն շինել՝ մի պառաւ և ողորմելի անհաւատ տղամարդ և
մի տղեղ կերպարանքով կին ժողովրդական մեզ առաջնորդութեամբ
մի կեղտոտ ու սև զգեստով միջնորդի: Բանից դուրս եկաւ որ
նրանք եկել էին գետափին գանգառաւորութեամբ Ֆէրէյդունի դէմ
որը զբոսելով իր խոստումը չէր ամուսնացել յիշեալ կնոջ հետ:

Ֆէրէյդունը շատ խելացի, աշակերտ և գործունեայ երի-
տասարդ էր: Նա երբեք պարտաւ չէր մնում. միշտ զբաղուած էր
մի գործով: Նա համարեա երբեք ժամանակ չէր ունենում իր
թէսքին գծելու, ինչպէս միւս ծառաները անում էին պարապ-
մունքի պակասութեան պատճառով: Նա մեզոնից աւելի շուտ
և շատ էր սովորել անգլիերէն լեզուն ու աւելի վարժ էր խօ-
սում: Այդ պատճառով նա բոլորիցս աւելի, շատ աւելի ընծաներ
էր ստանում տեղացիներից: Պառաւ անհատը, որ եկել էր բո-
ղոքելու նրա դէմ օճառ եփող էր: Նա մի նոր տեսակ օճառ էր
գիւտ արել և երբ լսել էր որ պարսից գետափին Անգլիա էր
հասել, եկել էր նրա մօտ և իր գիւտի համար անուն շահելու
գիտաւարութեամբ՝ խնդրել էր նրան որ մի սուտ ասէր, այսին-
քն ասէր որ իբր թէ ինքը՝ օճառ եփողը «օճառների հայրն է»:

Դեռ պահը կարծելով որ դուցէ ֆրանկների՝ ուրիշին յար-
գելու ձևերից մէկն էլ այդ է, և փաստ չտեսնելով դրա մէջ՝ հրա-
մայել էր Ֆէրէյդունին (որովհետև օճառը և այդպիսի բաները
նրա ձեռքում էին) գնալ և իր կողմից ստել հարկաւոր եղած
սուտը կեղծելով որ իբր թէ բոլոր պարսիկների նախահայրերը
այդ նորագիւտ օճառն են գործածելիս եղել իրանց կենդանու-
թեան ժամանակ:

Ֆէրէյդունը, որ կարող էր լաւ խաղ խաղալ ուրիշի մօրու-
քի տակ, շուտով բարեկամացել էր օճառ եփողի հետ. նրան
յաջողուել էր ամենից առաջ իւրացնել մեծ քանակութեամբ
օճառ. յետոյ քանի որ իր նոր բարեկամը ծանօթ էր եղել շատ
անգլիացի սափրիչների հետ, ինքն էլ նրա միջոցով բարեկա-

1) Բառական թարգմանութեամբ՝ ստոցաման: Երեսը կաշի բաշած
ճանապարհորդութեան սնդուկ:

մացել էր նրանց հետ և հետզհետէ նրանցից ստացել և կադ-
մել էր ածելիների, մկրատների, դանակների և ածելի սրող
կաշիների մի ահագին ժողովածու:

Ֆէրէյդունը իբրեւ փոխադրութիւն՝ նրանց սովորեցրել էր
մեր ձևով մազ ներկելը—մի արհեստ՝ որի մէջ նրանք խոստո-
ւածուել էին որ մենք գերադանցել էինք: Նա նրանց սովորեց-
րել էր նաև դաստամալի 1) արհեստը:

Ֆէրէյդունին՝ իր խելքի ու արուեստի համար՝ նրանք
այնքան սիրել էին որ համոզել էին իրան համար մի առան-
ձին խանութ բաց անել, ցոյց տալ իր առևտուրը և ապրել
անկախաբար և եթէ նա չվախենար գետափին գտնուէ կը կատա-
րուէր նրանց ցանկութիւնը:

Վերջապէս ինչ էր կարող անել նրա հանգամանքների
տակ գտնուող մի ճշմարիտ հաւատացեալ: Նա սիրահարուել
էր (դոնէ օճառ եփողը այդպէս էր ասում) և զոհը իր աղջի-
կն էր եղել...

Սկզբում մենք այդպէս հասկացանք բողոքողի դատի հան-
գամանքները, բայց կեղտոտ և սև շորերով կարճիկ մարդը
այնպիսի բաներ պատմեց Ֆէրէյդունի և մերոնց վարք ու
բարքի մասին որ մենք բոլորովին ապշեցինք: Նա իր բողոքը
ամփոփեց՝ բացարձակ կերպով ասելով՝ որ Ֆէրէյդունի խոստ-
ւածն վրայ վստահելով՝ օճառ եփողի աղջիկը կորցրել էր պա-
ստիքը, որ նա այլևս յոյս չունէր ամուսնանալու և որ նրա
պատճառով նրանից հրաժարուել էին շատ ուրիշ լաւ սափրիչ-
ներ, որոնք նրան այնքան սիրելիս էին եղել որ մինչև անգամ
պատրաստ էին եղել փախցնել նրան, եթէ նա չզիջանէր ամուս-
նանալ իրանց հետ:

Այս բոլոր փաստի համար նա պահանջեց երկու հազար
թուման:

—Մորուքս վկայ, բացականչեց գետափին, հազար թումա-
նի անունը լսելով,—մօրուքս վկայ որ այս ամենից վատ բան
է: Այս անհաւատներն աւելի մեծ կեղեքիչներ են՝ քան նրանք
որ կան մեր երկրում:

Յետոյ գառնալով Ֆէրէյդունին՝ ասաց.

—Այ դու (իէդարսազ²⁾) սափրիչ, այս ի՞նչ եմ լսում, քեզ
ո՞վ ասաց որ փողոցներն ընկնես ու խոստումներ անես:

—Ի՞նչ խոստումներ, ի՞նչ ամուսնութիւն, ասաց Ֆէրէյ-
դունը զարմացած: Ծիշտ է, մի օր ես գիմեցի այս կնոջը, որը,
ինչպէս տեսնում եք՝ ամենապառաւ մոթու նման է, և հարց-

1) Մարմինը ձեռքով շփել և յօդերը արխկացնել: 2) Հայրը շուն:

լի թէ արդեօք ինքը կը յոժարուէր երկու ամսով ինձ կնու-
թիւն անել—մի բան, ո՞վ աղա, որ մեր երկրում սովորաբար
անում են օտարականները. բայց ես երբէք չէի կարծում որ
այսօր պիտի դատաւարուէի և ինձանից երկու հազար թուման
փող պահանջուէր: Վալլան, բիլլան, ես ոչինչ խոստում չեմ
արել: Ես միայն սրանից՝ այս կնոջից խնդրեցի որ ինձ հետ
երկու ամսով ամուսնանար որպէս մոթի, և ահա, տեսէք ի՞նչ
է պատահել, ի՞նչ գանդատ են անում ինձ դէմ:

Երբ Ֆէրէյդունն իր խօսքը վերջացրեց, գանգատաւոր-
ները սկսեցին երեքով խօսել և աղմկել: Աղմուկը այնպէս
սաստկացաւ որ, եթէ մէհմանդարը շուտով օգնութեան չհա-
նէր, մենք գուցէ կը վարուէինք նրանց հետ պարսկական ձևով.
այսինքն նրանց ոտները կը բարձրացնէինք...

Երբ բողբոջները տեսան որ իրանց հայրենակիցներից
մէկը մէջ տեղ ընկաւ մեզ պաշտպանելու համար, ձայները
կտրեցին, և սև շորերով կարճիկ մարդը սկսեց ժպտներ
ցոյց տալ իր երեսի վրայ և նայել եղանակին: 1)

Մէհմանդարը նրանց ճանապարհ գրեց այնքան հեշտու-
թեամբ՝ ինչպէս Պարսկաստանում մի մեծ աղա արձակում է
իր ստորագրեալին. և այդ անելուց յետոյ, նա յայտնեց դես-
պանին որ նրանց արած զրպարտութիւնն այնքան յայտնի և
զգալի էր՝ որ չէր կարելի մի րոպէ պաշտպանել նրանց:

Երբ սև շորերով մարդը, որը մի չարասէր մոլլան էր և
որին ֆրանկները «attorney» էին կոչում, տեսաւ որ եթէ աւե-
լի պնդէր ինքը նեղութեան մէջ կ'ընկնէր՝ (այսինքն ճիպոտ-
ների հարուած կը ստանար իր ոտներին) խոհեմութիւն համա-
րեց առանց ձայն հանելու հեռանալ, գնալ:

— Բայց, ասաց դեսպանը, յանձն Ալլանի, ասացէք,
միթէ ձեր երկրում արդարութիւն չկայ. միթէ այստեղ ամեն
մի սրիկայ որ ամուսնացնելու մի պառաւած, զգուշի աղջիկ
ունի՝ իրաւունք ունի փող պահանջելու անմեղ պարսիկներից,
այն էլ ի՞նչ ձևով—այնպէս՝ որպէս՝ թէ ինքը թագաւորի դա-
հիճներից մէկն է:

— Մեր երկրում ամուսնական խոստման զրգումը շատ
լուրջ բան է համարւում, ասաց մէհմանդարը: Մեր օրէնքը
պաշտպանում է կանանց, ձերի պէս չէ:

— Մահմեդական երկրում, մի կին շատ քնի պիտի լինի
որ կարողանայ օրէնքով ստիպել մի տղամարդի՝ որ ամուս-

1) Կամ ինչպէս անգլիացիներս ենք ասում՝ «նայել տեսնելու թէ
քամին ո՞ր կողմից է փչում»:

նանայ իր հետ, ասաց Մոհամեդ ըէզը, որ կանգնած էր մեզ
մօտ: Բաւական է որ մեր կինը մի անգամ մտնի մէկի հարեմը.
նրա ամուսինը նրա միակ տէրն ու իշխանն է դառնում, և
յետոյ նա մինչև իր կեանքի վերջը այնտեղ ծեծ է ուտում, և
տառապում է:

Վերջապէս Ֆէրէյդունի խնդիրը վերջանալուց յետոյ, մենք
կրկին սկսեցինք վիճել մեզուկ շէրքի հետ, որը իր պահան-
ջած գումարից մի սև փող չէր կամենում զեղջել: Նրան երկ-
րորդեցին մի խումբ անհաւատ դերձակներ, կօշկակարներ, և
ուրիշ մանր վաճառականներ, որոնք բոլորն էլ իրանց ձեռքում
ունեցած թղթի կտորների վրայ գրուածները՝ անհերքելի ճշ-
մարտութիւններ էին համարում—ճշմարտութիւններ՝ որ կար-
ծես թէ հաստատուած և անփոփոխելի էին որպէս մեր օրհնեալ
Մարգարէի Ղորանի վճիռները:

Վերջապէս մեհմանդարը մեզ օգնեց: Շահերի և նրանց ներ-
կայացուցիչների մասին՝ նա նրանց մի քանի բացատրութիւն-
ներ տուեց, որով, ըստ երևոյթին, նրանց կատաղութիւնն իշաւ
և նրանք չափաւորեցին իրանց պահանջները: Յետոյ մենք վը-
ճարեցինք և նրանք հեռացան առանց աւելորդ խօսք տեսնելու:

Բայց նրանցից մէկը մնաց անողորմելի. այդ մարդը հէնց
առաջին օրից, ինչ մենք Անգլիա էինք հասել, մեզ շարունակ
նեղացրել չարչարել էր: Նա մի հաստավիզ, անամօթ անհա-
ւատ էր՝ ամենաստորին դատակարգից: Նրա երեսը կարմիր էր,
աչքերը արագելու չափ ուռած, շորերը թաւամազ՝ ինչպէս
վրացիական եափունջին և երկու կտորի բաժանուած մի գոգ-
նոց մէջքին կապած:

Նրա պահանջը մեզ բոլորովին անհասկանալի էր: Նա ա-
սում էր որ իբր թէ այս ինչ ճանապարհի վրայ մի դարվա-
զայ *) կայ, որի մօտ ինքը առաւօտից մինչև երեկոյ մնում էր
և որ այն օրից՝ ինչ մենք Անգլիա էինք հասել, դեսպանի ձի-
երը ամեն օր անցել էին այդ դարվազայից առանց մի սև փող
հարկ վճարելու:

Մենք աշխատեցինք ստուգել թէ արդեօք նա Անգլիայի
Շահի ծառաներից մէկն էր, որ այդքան յամառ էր իր պահան-
ջի մէջ, որովհետև մեզ թուաց թէ նա ոահգար էր:

Նա ասաց որ ինքը թագաւորի ծառան չէր, բայց խօսեց
մի ուրիշ իշխանութեան մասին՝ որ կոչւում էր «trustee», և ո-
րը ինչպէս երևում էր, նրա աչքում աւելի բարձր էր քան
Շահի իշխանութիւնը. որովհետև նա շարունակ կրկնում էր թէ

*) Մեծ դուռ Ծ. Թ.

պատուած էր մի բանի ուրիշ աղջիկներով: Նրանք բոլորն էլ սպիտակ շորեր էին հագել. բայց Բէսիի գլխին մի երկար նուրբ մարմաշ կար, որ իջնում էր մինչև գետին: Անհաւատները այն իրանց կարծիքով քօղ էին համարում, բայց դա հազիւ այնքան էր ծածկում երեսը, որքան անգլիական ներքնազգեստը ծածկում է սրունքները:

Խեղճ Բէսի, անճարացած աղջիկ, նա ամենից աւելի տխուր էր: Նրա երեսի վրայ այլևս չէր երևում այն ուրախասրտութիւնը, որ այնպէս լաւ սաղում էր իր կոյր և զուարթ գէմբին: Նա նիհարել էր, հոգսից մաշուած էր երևում և նրա աչքերը կարմրել էին շատ լացելուց: Ես շատ դարձացայ այս բանի վրայ. մեր երկրում հարսանիքը ցնծութեան և զուարճութեան նշան է. բայց այստեղ պարզ էր, որ հարսանեկան հանդէսի առաջին մասը շատ տխուր էր անցնում: Ինչևէ, հանդիսականները ըստ կարգին ողջունեցին ինձ, և յետոյ տիկին Հոգը ծանօթացրեց ինձ իր աղջկայ ամուսնութեան պատմութեան հետ:

— Տեսնում եք իշխան, ասաց նա, ահա մենք ամուսնացնում ենք մեր Բէսիին. նա մի շատ սիրելի աղջիկ է, նա լաւ նկարիչ և երգիչ է, և վստահ եմ որ նա լաւ կին կը դառնայ: Նա շատ էլ կը հարստանայ. նա իր սեփական կառքը կ'ունենայ և չափազանց երջանիկ կը լինի:

— Ապա ինչո՞ւ է նա լալիս տիկին, հարցրի ես:

— Օ՜ իշխան, ասաց նա, աղջիկները սովորաբար այդպէս են անում, նա տխուր է մեղանից բաժանուելու համար. որովհետեւ նա տեսնում է, որ չէ կարող միեւնոյն ժամանակ թէ մեզ ունենալ թէ ամուսնուն:

— Ո՞ւր է նրա ամուսնացուն, հարցրի ես ընտանաբար սպասելով տեսնելու իմ նախկին հակառակորդին—այն ասպետական խթանով և դեռաւոյս բեխերով երիտասարդին:

Տիկին Հոգը պատասխանեց որ ըստ իրանց սովորութեան՝ հարսն ու փեսան եկեղեցում պիտի հանդիպեն իրար, և ես տեսնելով, որ պարտաւոր եմ Բէսիի հետ ամուսնանալու յոյսս բոլորովին կտրեմ, ուստի յօժարութեամբ համաձայնուեցի կառարել տիկնոջ խնդրքը, այսինքն որ ես էլ հարսի հետ գնայի եկեղեցին վկայ լինելու ամուսնութեան հանդիսին:

Ես գնացի անմխիթար հարսի մօտ և նրա ամուսնութեան առթիւ շատ բարեմաղթութիւններ արի:

— Ալլահը ձեզ բարի առողջութիւն պարգևի, ասացի ես: Ալլահը ձեր տանը առատութիւն շնորհի, տայ Ալլահը, որ ձեր ամուսինը գեղեցիկ և աննախանձ լինի. Ալլահը չար աչքից ազատի ձեր զաւակներին, Ալլահը կատարի ձեր սրտի

փափաղը, ունենաք ինչ տեսակ զգեստ որ ցանկանաք, և ինչ տեսակ խորտիք որ սիրէք—Ալլահը ամենաբարեբախտ ժամին շնորհի ձեզ ձեր բոլոր ցանկութիւնները:

Այս բոլոր բարեմաղթութիւններն անելով և վճռելով ընթանալ ճիշտ այնպէս ինչպէս երկրի սովորութիւնը պահանջում էր, սկսեցի նրա հետ վարուել ճիշտ որպէս իր մօտ աղջնում էր, սկսեցի նրա հետ զրուարկել ճիշտ որ շրթունքներս դականը. մի ոսկի դրի նրա ձեռքը և հէնց որ շրթունքներս առաջ տարայ համբուրելու նրա աչքերի մէջ տեղը, նա իսկոյն յետ քաշուեց և ինձ էլ յետ հրեց, որովհետեւ մօրուքս խտրուեց նրա երեսը:

— Լաւ իշխան, Աստուած վկայ, ճշաց նրա մայրը, կէս կատակով, կէս լրջութեամբ. ո՞վ էր տեսել այդպէս բան: Պարոն Հոգ, դուք տեսաք այդ, ասաց նա, դառնալով իր ամուսնուն: Իշխանը ուզում էր համբուրել տիկին Ֆիդելին, ինչպէս նա շուտով կոչուելու է:

Հայրը մօտեցաւ ինձ և ժպտալով ասաց.

— Է՛յ իշխան, ես տեսնում եմ, որ դուք աղջիկների ետե-

ւից թրև ընկնող հազուագիւտ պատասխանեցի:

Ես շատ լուրջ կերպարանքով պատասխանեցի.

— Մեր երկրի սովորութիւնն այդպէս է. ոսկի տուր և

համբուրիր:

Այս խօսքիս վրայ Ալլահի աղջիկ Մարիամը եկաւ մօտս մի ոսկի իր ձեռքում և շատ մեծ վստահութեամբ ասաց.

— Քոյրս, պարոն, ցանկանում է վերջացնել այդ: Այդպիսի

ընծան այդպիսի բոլորէին՝ շատ վիրաւորական է:

— Իմ երկրի սովորութիւնն է, օրիորդ, ասացի ես, ոսկին բարի բախտ է բերում, ոսկին երջանկացնում է մարդկանց.

Պարսկաստանում Շահը իր ձեռքով է ոսկի տալիս: Երբեք եմ պատուիս վրայ, օրիորդ, դա շատ լաւ սովորութիւն է:

Երբ խօսքս վերջացրի նրանք բոլորն էլ ըստ երևոյթին շատ ցաւեցին որ սխալ էին թարգմանել իմ դիտաւորութիւնը, և յետոյ նոյնքան անդամ շնորհակալութիւն յայտնեցի ինձ, որքան անդամ տրամադրուել էին դժգոհութիւն յայտնելու:

Բէսին շատ խնամքով պահեց իմ տուած ոսկին, և ասաց որ ինքը մինչև իր կեանքի վերջը կը յիշէ ինձ, այն յուսով որ իմ յիշատակը իրան երջանկութիւն կ'ընծայէր. բայց ես նը-կատեցի որ խօսելու ժամանակ նրա սիրտը կարծես ուղում էր տրաքուել, երկու կողմ դառնալ:

Եկեղեցի գնալու բոլորէին պատուիրուեց որ կառքերն առաջ քաշեն: Ես կարծում էին որ տանից դուրս գնալու

ժամանակ՝ հարսը կը համբուրէր իր հօր տան օջախը, ինչպէս սովորական է Պարսկաստանում. բայց նա բացի իր տեղից բարձրանալուց և ոտքի վրայ կանգնելուց՝ ուրիշ ոչինչ չարեց:

— Նա չպիտի համբուրէր կրակատեղը, հարցրի ես նրա հօրից:

— Կրակատեղը, իշխան, դարձացաւ նա. ինչի՞ համար պիտի համբուրէր: Ո՛հ, ո՛հ, մենք այդպիսի բաներ չենք համբուրում: Յետոյ մի քիչ մտածելուց յետոյ նա բացականչեց:

— Օ՛հ, ես հասկանում եմ, դուք կրակապաշտ էք, ես յիշում եմ այդ, դուք կրակապաշտ էք ու այդ է պատճառը որ համբուրում էք կրակատեղը: Ո՛հ, ո՛հ մենք կրակապաշտ չենք:

Ես ժամանակ չունեցայ մտածելու անգլիացուց՝ մեր կրօնի մասին ունեցած արտակարգ տգիտութեան վրայ, որովհետեւ յանկարծ ես ինձ գտայ մի գեղեցիկ կառքում, որը մի երկու ուրիշ կառքերի հետ արագութեամբ գնում էր դէպի եկեղեցի:

Ամբողջ խումբը մարդ և կին բոլորը իջան եկեղեցու դրան:

Միայն երաժշտութիւն կար. ո՛չ հրախաղութիւն կար ոչ ստանացուկ-ի (stills) վրայ պարել, ո՛չ էլ խնձոր գցել:

Մենք մտանք մի փոքրիկ սենեակ, ուր հանդիպեցինք փեսայի ազգականներին: Ես այս ու այն կողմը նայեցի թափաշաւոր երիտասարդին տեսնելու, բայց նա չերեաց: Ես մի քանի բաներ հարցրի նրա վերաբերմամբ Բէսիի ամենակրտսեր քրոջից. բայց նա խորհրդաւոր կերպով իր գլուխը շարժեց և երեսը դարձրեց ինձանից:

Ես յետոյ հետաքրքրուեցի նրա մօտից թէ ո՛ւր էր փեսացուն:

— Իշխան, բացականչեց նա, միթէ դուք չէք ճանաչում նրան. ես այս բոլորիս կը ծանօթացնեմ նրա հետ:

Եւ նա իսկոյն ձեղքելով հանդիսականները առաջ գնաց և ճչաց:

— Ֆեգրի, Ֆեգրի, արի այստեղ, ես ուզում եմ քեզ ծանօթացնել մի պարսկի հետ:

Նա յետոյ ինձ մօտ առաջնորդեց մի ծանր կոպիտ կերպարանքով մարդու, որը բոլորովին տարբեր էր իմ նախկին հակառակորդից և որի դէմքը ինձ ծանօթ թուաց:

«Արդեօք սա ո՞վ է», մտածեցի ես:

— Պարոն Ֆիգրի, սա իշխան Հաջի Բարբըրըն ¹⁾ է, տասաց տիկին Հոգը:

¹⁾ Բարբըր (barber) սափրիչ է նշանակում:

Պարոն փեսացուն մեծ ինքնաբաւականութեամբ ձեռքը մեկնեց ողջունելու ինձ և ասաց.

— Մենք հին ծանօթներ ենք, մենք իրար հանդիպել ենք բարեկամ Լէվիի տնում:

Ես իսկոյն յիշեցի, որ նա այն բաղկաւն էր, որը այնքան պարծանքով էր խօսել մեզ հետ իր հարստութեան մասին:

Ես նոր հասկացայ թէ Բէսին ինչու էր այնքան տխուր: Նրա տխրութեան բոլոր պատճառները այժմ բոլորովին պարզուեցին ինձ համար: Պարզ էր նա սիրում էր երիտասարդ բերիչին—սոսկետական խթանաւորին և որ նա բռնի էր ամուսնանում սակու և շաքարի տէր այս վատածնունդ մարդու հետ:

Սիրտս սկսեց վառուել և պարոն ու տիկին Հոգի բարեկամութիւնն այլ ևս ինձ անտանելի դարձաւ:

«Վերջապէս, մտածեցի ես, այս անգլիացիները վատ ազգ են: Նրանց հոգին փողի մէջ է քնած, նրանք ամուսնանում են, բաժանում են, հաշտւում են և այդ բոլորն անում են փողի համար: Ես կ'այրեմ պառաւ Հոգի հայրը. երգւում եմ օրհնեալ Մարգարէի անունով, որ կ'այրեմ»:

Ես պատրաստւում էի կշտամբել նրան, նրա համար որ իր գեղեցիկ աղջկան զոհում էր այդ գարշելի բաղկաւին, բայց թափօրն սկսեց մտնել եկեղեցին:

Որքան կարողացայ՝ լաւ ուշադրութեամբ աւանջ դրի մոլլահի խօսքերին, բայց չէի կարողանում լաւ հետեւել նրան, որպէսզի կարողանայի դատել նրա ասածները: Բացի դրանից, թշուառացած Բէսի կազմը ու դիրք անչափ գրաւում էր ինձ. նա չոգել էր իր փեսայի կողքին և նրան հարկաւոր էր իր քոյրերի օգնութիւնը այդպիսի մի բոլորին՝ որը կարծես թէ պիտի փորձէր նրա ամենամեծ քաջութիւնը:

Նա պիտի արտասանէր մի բանի բառեր, որոնք ինչպէս ես հասկացայ, պիտի վերջնականապէս կընքէին նրա վիճակը: Շատ երկար ու համոզացուցիչ խօսքեր էին հարկաւոր, մինչև կարողանային այդ որոշ բառերը նրա կոկորդից հանել և նրա լեզուի ծայրը հասցնել: Եւ երբ այդ բառերը արտասանուեցին, բոլորը սարսափեցին տեսնելով որ տարաբախտ զոհը ուշաթափուեց և ընկաւ իր մեծ քրոջ կուրծքին:

Իսկապէս այդ տեսարանը սիրտս կտոր-կտոր արեց:

Թէպէտ մեր երկրում ես շատ տխուր, շատ սիրտ խորովող տեսարաններ էի տեսել, այսուամենայնիւ պիտի ասեմ որ Անգլիայում՝ գոնէ ինձ՝ այդպիսի տեսարանը շատ անբնական և անտեղի երևաց:

Այնքան երկար ժամանակ էր ինչ մենք բացակայ էինք եղել Պարսկաստանից, ուր բռնութիւնը այնքան սովորական է, այնքան առօրեայ կեանքի դիպումները, որ այստեղ տեսածս շատ խորթ թուաց, և մտքումս ամենաստորին ջհանամ ուղարկելով աշխարհիս բոլոր Հոգեբուն, բաղկաներին և ջուհուհներին, գլխարկս թեք դրի, բեխերս ոլորեցի և կատաղի դէմքով դուրս ելայ եկեղեցուց, առանց մի խօսք սուելու հաբսանքաւորներին որնէ մէկին:

Ես կարծում եմ, որ այդպէս կատաղած ես թքեցի անհաւատներին այդ սրբավայրի վրայ:

ԴԼ. ԾԳ.

Միրզա Ֆիրուզը իր ծառաներին նաւ է նստեցնում Պոլիս ուղարկելու համար: Հաջի Բաբան նկարագրում է իրանց ճանապարհորդութիւնը մինչև այդ քաղաքը:

Դեսպանը վճռելով որ իր մօտ պահել ստրուկներից միայն մէկը՝ չեքզուհուն յանձնեց միւսին—Մահրուբին, և ամեն բան պատրաստ լինելով՝ մենք մնաք բարով ասացինք Լոնդոնին և երեսներս դէպի Թէհրան դարձրինք:

Որպէս հրաժեշտի ընծայ Ֆրանկները թոյլ տուին իւրաքանչիւրիս՝ իւրացնել մեր անկողնու սաւաններն ու վարագոյրները, որոնց վրայ երկար ժամանակ էր ինչ մենք մեր աչքերը տնկել էինք որպէս շատ լաւ սղնիս կտորներ՝ գօտիներ և բաձկոնակներ կարելու համար:

Միրզա Ֆիրուզը մեզ ասաց հրաժեշտի սովորական խօսքեր. մենք փոխադարձաբար ներեցինք միմեանց և համբուրելով անգլիացի ծառաներին և լացելով աղախինների համար՝ մտանք կառքերը և շուտով մեզ դտանք մեզ համար պատրաստուած նաւում:

Անգլիայից մեր հեռանալը այնպէս շքով չեղաւ, ինչպէս եղել էր մեր ժամանումը, և տարակոյս չկայ, որ ինչ էլ որ մեր դեսպանը լինէր, մեզանից ոչ մէկի հետ, ոչ ոք չվարուեց որպէս Շահի ներկայացուցչի:

Ընդհակառակը նաւի վրայ մեզ ստացան որպէս ապրանք: Մեզ համբեցին, մեր բեռների վրայ թուեր նշանակեցին և մեր անունները արձանագրեցին թղթի կտորների վրայ, որոնց վրայ նաւապետը դրեց իր ստորագրութիւնը, որով նա մի կերպ խոստում տուեց մեզ՝ մեռած կամ կենդանի՝ յանձնել Պոլսի մեր գործակալին:

Այն անձը, որի խնամքին յանձնուեցինք մենք և որը կափտան էր կոչուում, հնչով մեր նախօգններից մէկից աւելի չէր: Նա մի հաստ, խստաղէմ մարդ էր, երեսը թիւրքմէնի երեսի պէս արևակէղ եղած: Նա մեր վարը ու բարքին այնքան անծանօթ էր որքան անծանօթ էր գրախտի վայելքներին: Մեր ամենօրեայ կերակուրի համար նա պատրաստել էր այնքան կովի միս—թէ թարմ և թէ աղի մէջ դրուած—որ կը բաւականանար ամբողջ Մաղանդրանին: Մի քանի հատ էլ հաւեր ունէր, բայց բրինձ՝ համարեա ոչինչ:

Բարեբախտաբար մենք մեզ հետ ունէինք մեծ մասը այն բրնձի, որ մենք Պարսկաստանից հետներս բերել էինք:

Այդ մարդը մեզ իւրաքանչիւրիս մի ծակ յատկացրեց քընելու համար, իսկ չէքզեզուհուն նա տուեց մի հարկմ, մի առանձին փոքրիկ սենեակ, ուր նա կարող էր կամեցած ժամանակ սողալով ներս մտնել ու դուրս գալ:

Այն բոլորից, որ մենք դուրս եկանք Լոնդոնի մեր տնից, տարաբախտ կլինը բոլորովին փոխուեց: Նա ընկաւ իր բնական ուրախ տրամադրութեան մէջ: Նա այնքան երկար ժամանակ փակուած էր մնացել իր սենեակում, որ նա դրեթէ այնպէս անշնչացել էր, ինչպէս իր սենեակի վարտգոյրները ու աթոռներն. բայց այժմ, երբ նա ընկաւ թարմ օդի մէջ և սկսեց մարդիկ տեսնել, նա ուրախութիւնից և յափշտակութիւնից գրեթէ գփուեց:

Նախ քան նաւի ճանապարհուիլը, երբ իմացուեց որ չեքքեզուհին էլ այդ նստում է, մենք շրջապատուեցինք նաւակներով, որոնց մէջ նստած անհաւատները չափազանց հետաքրքրուում էին տեսնել նրան:

Մենք մինչև անգամ կասկածեցինք որ նաւապետը կաշառէր ստացել մի երկու մարդկանցից, որ նրանց թոյլ տար մի քանի գրքեր իրանց ձեռքերում բռնած անամօթաբար գային մեզ մօտ և նկարէին կամ գրէին ինչ որ տեսնէին. բայց երբ նա տեսաւ, որ մեհմանդարը ամենայն նախազգուշութիւն գործ էր դրել, որ մեզ նաւում չկարողանային նեղացնել, պարտաւորուեց ստացածը յետ տալ և նաւի առաջաստները բաց անել:

Ես չեմ պատմիլ թէ մենք ինչ չարչարանք կրեցինք այս անիծեալ նաւում այդ անգութ նաւապետի ձեռքից: Բաւական է տեսլ, որ եթէ մենք կատարեալ հաւատ չունենայինք նախասահմանութեան վրայ և եթէ համզուած չլինէինք որ մեր կրած դժբախտութիւնները ի սկզբանէ գրուած ու վճռուած են մեզ համար, մենք մեր այս ճանապարհորդութեան ընթացքում, աւելի վիշտ ու տառապանք կը կրէինք, քան մէկ ամ-

բողջ տարում կրում է իսլամի երկրում ճշմարիտ հաւատացեալներից բաղկացած մի ամբողջ մարմին:

Ալլահ, Ալլահ էլ ի՛նչեր չքաշեցինք մենք. վիշտ, քամի, փոթորիկ, աղի ջուր և մինչև անգամ հարուածներ այդ շան նաւապետից: Այս ամենը մենք տարանք, բայց երբ մենք առողջ ու անվտանգ հասանք մեր նաւատակատեղին, դարձեալ դարձանք մեր հին սովորութիւններին ու ձեւերին: Կարծես թէ ճակատագիրը վերցրեց մոռացութեան սպունդը և մեր մտքից ջնջեց կրած չարչարանները ու նրանց յիշողութիւնները:

Ինչևէ պիտի խոստովանուեմ, որ չեղեղուհին, իր վարքով շատ մեղմացնում էր մեր վշտերը. նա ամեն բան ընդունում էր ուրախութեամբ և խսկական վտանգի բողբոջին, երբ ծովը մեզ ցնցելով յետ ու առաջ էր գլորում և մեր երկիւղն այնքան սաստկանում էր, որ կարծում էինք թէ մեր վերջին բոլէն է՝ նա զինում էր մեզ մի քաջութեամբ, որ գերբնական էր երևում և ոգևորելով մեզ՝ յիշեցնում որ մենք շուտով պիտի տեսնէինք Ստամբուլի մինարէթներն ու գմբէթները և որ ամեն բոլէ մենք աւելի ու աւելի մօտենում էինք մեր տներին ու ընտանիքներին:

Մի ֆրանկ կին նրանից աւելին չէր կարող անել, և յիւրաւի, երբ եղանակը լաւանում է, երկինքը պարզում և աջողութիւնը կրկին փայլում էր մեր վրայ, մենք նրան լաւ վարձատրում էինք, բացականչելով մաշալլահ ու բարիբալլահ, և գովում էինք նրա հերոսական վարքը:

Եւ վերջապէս հասաւ երջանկատար բոլէն, երեսցին մինարէթները և բոլորս հաւաքուեցինք տախտակամածի վրայ տեսնելու փառաւոր տեսարանները: Մինչև անգամ տգեղ անգլիացի նաւապետն էլ այդ օրը դեղեցիկ էր երևում մեր աչքում, որովհետև այդ ժամանակը և միայն այդ ժամանակն էր, որ ժպտի արևը փայլեց նրա փոթորկալից ճակատի վրայ:

Եւ՝ երբ մենք խարխաւ ձգեցինք և մեր առջև պարզուեցին ոսկեփայլ պալատները, կամարակապ փողոցները, նոճիների անտառները և անծայր քաղաքը իր բազմատեսակ գեղեցիկ շինութիւններով, մենք հոգոց հանելով փառք և գոհութիւն մատուցինք Ալլահին—մեր փրկչին ու ազատչին, այնպիսի ջերմեանդութեամբ՝ որպիսին կարող են հասկանալ միայն նրանք, որոնք շատ ձախորդութիւններ կրելուց յետոյ, վերջը հասնում են աջողութեան նաւահանգիստը:

Մի ներքին ոյժ մեզ դրդեց ամենից առաջ թողնել մեր բանտն ու բանտապետը և խկոյն ցամաք իջնել:

Յամաք իջնելով, Ստամբուլում իմ ունեցած բոլոր ար-

ձեւները այնպէս թարմացան յիշողութեանս մէջ, որ կարծես դրանք միայն երէկ էին պատահել ինձ. և քանի որ ես լաւ ճանաչում էի այդ քաղաքի բոլոր խառնիխառն փողոցները, շուտով հասայ մեր Շահի գործակալի տունը: Այստեղ մենք գործածեցինք մեր «առաջին շունչը» պատմելով մեր արկածները անթիւ լրեր հարցնելով մեր ընտանիքների ազգականների մասին: Մենք շատ դառնութեամբ խօսեցինք մեր նաւապետի մասին: Մոհամէդ Բէգը երգուեց որ ինքը Լոնդոնում անհաւատների մէջ այգբան ապրելով այնքան չէր պղծուել, որքան պղծուել էր նաւում և տանջանքներ էր կրել նաւապետի ձեռքից: Նա ասում էր, որ իբր թէ մի անգամ չպատահեց որ ինքն գնտոր տախտակամածի վրայ և պիղծ գազանին¹⁾ չտեսնէր ազատ շրջելիս այնտեղ: Եւ նա աւելացրեց, որ այդ գազանի միւսը ամեն անկիւնում ուտում էր, և եթէ մենք միացած ուժով չգիմադրէինք նաւապետին, գուցէ, նա մեզ էլ կ'ուտացնէր այդ նոյն մսից:

Յետոյ Աղա Բէգը, (ախոռատետը) երգուեց Մարգարէի մօրութիւնը, որ նաւում եղած ժամանակ ինքն այնքան ձիուկարօտութիւն էր բաշել, որ ինքն էլ գրեթէ անասուն էր դարձել. և հէնց որ նա հասաւ գործակալի տունը, վազեց բռնեց առաջին ձին որ կարողացաւ գտնել, հեծաւ և յետ ու առաջ քշեց փողոցներում այնպէս վայրենաբար, որ բոլոր տաճիկները հաւատացին թէ նա ժառանգել էր ֆրանկների բոլոր գժութիւնը:

Ես շարժուեցի՝ իսկոյն մի կարգին բնակարան պատրաստեցի չեղեղուհու համար, իրերը նաւից ցած բերել տուի և յետոյ գնացի անգլիական դեսպտնատունը մեր նամակները յանձնելու: Ծանապարհին ես հանդիպեցի նաւապետին, որը յանձնելու: Ծանապարհին ես հանդիպեցի նաւապետին, որը երբ տեսաւ որ ես գնում եմ իրանց մեծաւորի տունը շատ խոնարհաբար բարեկց ինձ և առաջարկեց ինձ հաշտուել և բարեկամանալ իր հետ. բայց նա չկարողացաւ խաբել ինձ. ես շարունակեցի ճանապարհս և թողի նրան որ բերանը չոսծ՝ մարսէր այն աղտեղութիւնը, որ ինքը կերել էր վերջին երկու ամսի ընթացքում:

Ստամբուլում անգլիացիները ինձ այնպէս շնորհունեցին որպէս նրանց հայրենակիցները ընդունել էին Անգլիայում: Պարզ էր, որ Տաճկաստանում այնքան երկար ու մեծ-մեծ մօրութիւններ կային, որ մերը ցախաւելից էլ գեռ աւելի աննշան բաներ էին երևում: Այստեղ ինձ հետ ոչ ոք չկատարեց ձեռք թօթուելու ծէսը և ոչ ոք չասաց «ինչ լաւ եղանակ է»՝ նրանք

1) Պղծեղ. ծ. Թ.

կարծում էին, որ մեր ձեռքը մի երկար չիրուխ դնելով կատարում են քաղաքավարական ամեն օրէնք և պատասխանում են ամեն հարցի:

Մեր երկրին մօտենալով՝ ես սկսեցի նոր հասկանալ այն խօսքի ճշմարտութիւնը թէ՛ «Հրապարակում ամեն մարդ քո գեղեցիկ վերարկուն տեսնելով յետ է քաշում, ճանապարհ է բաց անում և ասում է մաշալլահ. բայց տանը ամեն մի երեխայ կարող է համբել շորերիդ այն ծակերը ու կարկատանները, որ ծածկուած են վերարկուիդ տակ»:

Գլ. Ժդ.

Հաջին եւ իր ընկերները հասնում են թէհրան:—Նա ներկայանում է Շահին եւ պատուոյ զգեստ է ստանում նրանից:—Հաջի Բաբայի արկածների վերջաւորութիւնը:

Վարձելով մեզ հարկաւար եղած ջորիները և լրացնելով մեր ճանապարհորդական պատրաստութիւնները, ճանապարհ ընկանք և մի քանի օրերից յետոյ մենք արդէն մօտենում էինք մեր երկրին, մեզանից ոմանք ուրախութիւնից գլուխները երկնքի. աստղերին հասած համարելով և ոմանք էլ տըխրութիւնից քթները «փռու մէջ խրած»:

Ճանապարհին, պատմելու արժանի ճշինչ դէպք չպատահեց մեզ. մենք միայն հանդիպեցինք մի ֆրանկի, որը Տիեզերքի Կենտրոնի մայրաքաղաքից վերադառնում էր հայրենիք:

Դէլֆարիբը որին մենք յանձնել էինք մի պարսիկ աթիւղի (աշտպանութեանը, տեսնելով այդ անհաւատին՝ ուրախութեան այնպիսի մի բացականչութիւն արեց, որի նմանը ոչ մի կին երբէք չէր անիլ նոյնիսկ իր հօրը կամ հօրեղբորը տեսնելիս: Այս բանն այնքան դարմացրեց դաթիւրչուն, որ առանց մի բոպէ տատանուելու մտրակի երկու-երեք այնպիսի ուժգին հարուածներ տուեց նրան, որ նա սկսեց սաստիկ ցաւից ճչալ:

Մենք՝ որ նրան իսկապէս սիրում էինք որպէս մեր քոյրը, խելոյն նրա կողմն անցանք և մօտ էր որ սպանէինք ջորեպանին՝ երբ յանկարծ յիշեցինք որ մեր ազատութեան օրերը այժմ անցած էին, որ մենք այժմ գտնուում էինք մահմեդականների մէջ, և որ կանանց ազատութեանը պաշտպան

1) Ջորեպան. ծ. թ.

հանդիսանալով՝ մենք միայն կը խայտառակէինք մեզ և ինքնեզնիս գերի կը տարուէինք:

Այս փոքրիկ դէպքը փայլուն ապացոյց էր թէ քրիստոնէի երկիրը ինչքան մեծ առաւելութիւն ունի մեր երկրի վրայ:

Ինչ և է, կամաց-կամաց վերսկսելով մի հին սովորութիւնները, նոյնպէս կամաց-կամաց թուլացան օտար երկրում մեր ստացած տպաւորութիւնները և սկսեցինք մտածել որ գուցէ Դէլֆարիբը յանցաւոր էր և ջորեպանը իրաւունք ունէր նրան պատժելու:

Մինչդեռ Տաճկաստանի քարքարուտ ճանապարհներով՝ իւրաքանչիւրս մեր պառաւած, բանից ընկած ջորու վրայ նրստած տմտքալով գնում էինք, մտածում և համեմատում էինք մեր այս ճանապարհորդութեան ձեւը ու դանդաղութիւնը այն ճանապարհորդութեան հետ որ դարձանալի ձևով և արագութեամբ անում էինք Անգլիայում:

—Իսկապէս այդ խանէ խարաբները, այդ անիծած շուն անհաւատները բացի այն որ դարեջուր ունենալու արժանաւորութիւն ունէին ուրիշ շատ արժանաւորութիւններ էլ ունէին, երբեմն ասում էր Մոհամէդ բէգը: Մաշալլահ, մաշալլահ, երբեք երբ կրկին կը տեսնէինք նրանց հրաշալի կառքերը և երբ կրկին կը քնէինք ֆրանկների քարվանսարաններում: Ամեն անգամ երբ ես պառկում եմ քտրայատակ սենեակում, երազում եմ այն Քրիստոսի որդիների փափուկ բարձերը ու աղուամազով ներքնակները:

Վերջապէս էրզրումում մենք այցելեցինք փաշային, որը դեռ չէր մոռացել մեր դեսպանին և նրա ականջները կտրած ծառային:

Թարրիզում մենք մեր ճակատները տրորեցինք թագաժառանգի պալատի դրան սեամին: Երբ ներկայացանք նրան նա այնպիսի հարցեր տուեց մեզ, որ մենք համոզուեցինք, որ եթէ նա տեսած լինէր մեր տեսածները՝ նրա մտքի պարտէզը այն-թէս կը բեղմնաւորուէր և այնպէս պտուղներ կ'արտադրէր՝ որ մեր կառավարութիւնն էլ շուտով կըստանար Անգլիայի կառավարութեան ձևը:

Ես պիտի յիշեմ և՛ այն որ մեր՝ էրզրում թողնելուց մի քանի օր յետոյ, մենք հանդիպեցինք մի խումբ ձիաւոր քիւրդերի, որոնք լաւ տրամադրուած էին զրկելու մեզ մի քանի արժէքաւոր բաներից, որ մենք հետներս բերում էինք Ֆրանկստանից: Նրանք պատրաստուում էին խուզարկել մեր անդուկները, երբ յանկարծ վրայ հասան մի վաշտ զինուած

տաճիկ զինուորներ, որոնք իսկոյն պաշտպանեցին մեզ. բայց մի կատաղի կռիւ տեղի ունեցաւ նրանց և աւագակները մէջ:

Միրզա Ֆիրուզի և անգլիական կառավարութեան ինձ յանձնած նամակներն ինչպէս և մի քանի ուրիշ շատ պիտանի բաների պատասխանատուն ես լինելով՝ ստիպուեցի միջամտել: Սուրս հանելով՝ ես առաջ գնացի և քաջաբար շատ խօսքեր ասացի քիւրդերին. բայց յանկարծ նրանցից մէկը իր ձիուն մի պտոյտ տուեց և այնպէս արեց որ նա իր պոչով մի խիստ հարուած տուեց երեսիս. և մի ուրիշ հնարքով էլ՝ նրան այնպէս գրգռեց որ նա սկսեց քաջայնքով վարկել, որոնց մէկը այնպէս ուժգնաբար կպաւ բերանին որ բերանին ատամները երեքը բխերիս ամենալաւ մասի հետ ընկան կոկորդա:

Այս՝ չափազանց մեղ դժբախտութիւն էր որ ինձ պատահեց. որովհետեւ ես այլ ևս չէի կարող խելքիս հետ դործ ածել լեզուիս այն ոյժը, որով ես մեծ յոյս ունէի շահելու արքայից արքայի շնորհն ու պաշտպանութիւնը:

Ինչ և է, Ալլահի ողորմութեամբ աղատուելով աւագակ քիւրդերից՝ երեսս ու մօրուքս փաթաթեցի մի շալով և խղճալի դրութեամբ մտայ Թարրիդ:

Մոհամէդ բէգը յանձն առաւ պատասխանել մեր պերճ իշխանի հարցերին, իսկ ես ինձ վերապահեցի Շահի հարցերին պատասխանելու համար. յուսալով որ մինչև այն ժամանակը որ Ալլահի ողորմութեամբ կ'արժանանայինք Դէմաւանդի ձիւնը տեսնելու, բերանս առողջացած կը լինէր և ես կարող կը լինէի խօսել նորին մեծութեան հետ:

Եւ յիրաւի այդպէս էլ եղաւ: Այն օրը որ մենք Թէհրան հասանք բխերս վերականգնել էին իրանց նախկին գեղեցկութիւնը և միակ պակասութիւնը որ ես ունէի՝ ատամներս բացակայութիւնն էր:

Դեռ Քառաշի մերձակայրումն էինք, որ մեղ զիմաւորեցին մեր բոլոր բարեկամները: Բացի երկու հոգուց, որոնք զահճապետի ծառայութեան մէջ եղածս ժամանակ իմ ընկերներն էին եղել, ուրիշ ոչ ոք չկար որ ինձ «բարի ես եկել» ասէր:

Քաղաքը մտնելուց առաջ, Միրզա Ֆիրուզի հարեմի ծառաներից մէկը Դէլֆարիին ընդունեց, և մենք այդ ժամից այլևս երբէք չտեսանք նրան:

Ես ուղիղ գնացի մեծ վէղիրի տունը և իմանալով որ նա արքունիքումն էր՝ գնացի այնտեղ և կօշիկներս հագիւ, ինքս էլ ոտից մինչև զլուխ փոշաթաթախ՝ ներկայացայ նրան, յանձնեցի նամակները և կանգնեցի նրա առջև:

Այդ ժամանակուայ մեծ վէղիրը իմ նախկին պաշտպանի

բարեկամ չէր եղել. այդ պատճառով նա մի քանի րոպէ ինձ իր առջև կանգնած պահեց ապա հրաւիրեց սենեակը: Կարդալով նամակներից մի երկուսը՝ նա ասաց.

— Ո՞ր ամէղիդ (բարի էք եկել) ասաց նա և հաճեցաւ մի յարմար տեղ շնորհել ինձ Թաղիքի վրայ:

Իմ ծանօթներից շատերը հաւաքուած էի այնտեղ: Ինձ ճանաչելով շատ սիրալիլ խօսքեր ասացին:

— Բարի էք եկել, մեր աչքը լոյս, ձեր տեղը երկար ժամանակ դատարկ էր մնացել, ասացին նրանք:

Մեծ վէղիրը շուտով ելաւ Շահի մօտ գնալու, յայտնելու իմ ժամանումը և բերածս նամակները մատուցանելու: Երբ նա գնաց բարեկամներս սկսեցին անթիւ հարցեր տալ ինձ:

— Ի՞նչպէս տեղ է Ֆրանկստանը, հարցրեց մէկը:

— Փառք Ալլահին ասաց մի ուրիշը. Հաջի, դուք շատ գեղեցիկ կանայք. պիտի տեսած լինէք:

— Անէ՛ծք նրանց մօրուքներին, անհաւատները բոլորն էլ պիղծ են, ասաց անկիւնում նստած մի դաժանադէմք ալևոր մուլան:

— Ճշմարիտ է, ասաց մի ուրիշ մուլան, որ ասում են թէ այդ անհաւատների կանայքը պատկառանք չունին, և որ նրանց ամուսինները երբէք չեն դործադրում մաքրութեան սահմանուած օրէնքը որոշ գործողութիւնից յետոյ...

— Այդ Բնչեր ես հարցնում, բացականչեց մի միրզա: Նրանք Յիսուսի ցեղից են և պարզ է որ նրանք բոլորն էլ պիղծ ու անպիտան են:

— Բայց նրանք ունեն իրանց էնջիլը (աւետարանը), ասաց մի Բասրայի վաճառական, և այդ էնջիլը վերջապէս մի բան է իր համար: Չարմանալի բաներ կան այդ գրքում:

— Այդ գիրքը աւելի ատելի, աւելի արհամարհելի է քան անապատում ջայլամի ածած ձուռն, վրայ բերեց ալևոր մուլանը: Ի՞նչ է դա համեմատած մեր սուրբ Դորանի հետ:

Չկամենալով ինձ դապել՝ ես նկատեցի.

— Եթէ դուք, ո՞վ մուլան, ֆրանկներին տնտէիք, նրանց մէջ միաժամանակ ապրէիք և քննէիք ու տեսնէիք թէ էնջիլը ինչ զարմանալի պտուղ է արտադրում, այն ժամանակ ինքներդ փոխանակ արհամարելու՝ կը յարգէիք դրան որպէս գրքերից ամենաառաջինը:

Ես նկատեցի որ իմ խօսքերը ոչ ոքի դուր չեկան, որովհետեւ միակ պատասխանը որ ես ստացայ՝ այս էր.

— Բա՛նի, մըջիւնը կարող է ոսկրուղեղ ունենալ և մէկ թևն էլ նշանակութիւն ունի ճանձնի համար:

Մինչ այս, վեզիրը արդէն յայտնել էր Շահին իմ ժամանումը, որովհետեւ ներքին սենեակներին պատկանող մի ֆէրաշ եկաւ ինձ մօտ և իշխանարար ասաց.

— Շահը քեզ ուզում է.

Ես վեր ելայ և որքան կարող էի խելքս գլուխս հաւաքելով հետևեցի «հարուածների մարդուն», վերարկուիս առջևի փէշերը վրայ քաշած՝ որպէսզի մարմինս չերևար:

Ես աշխատեցի յեղել պարսկական քաղաքավարութեան և յարգութեան այն բոլոր ձևերը, որոնք, երկար ժամանակ ֆրանկների մէջ ապրելով՝ մեծ մասամբ ջնջուել էին մտքիցս: Այո, ես աշխատեցի յիշել այդ ձևերը, որպէսզի կաշողանայի վայելուչ ձևով խօսել Շահի հետ. մէկ էլ գիտէի, որ առանց դրանց՝ ականջներիս ապահովութեան համար չէի կարող երաշխաւորել:

Երբ գլուխս խոնարհեցնում էի անցնելու այն կարճ դռներից որ տանում էր խալվաթխանէն (առանձնատուն), աչքիս ընկան արքայից արքայի գլուխն ու ուսերը, որովհետեւ նա նստած էր դիմացի բաց պատուհանի յետևը: Ես խելոյն երկուտակուեցի և գլուխ տուի նրան: Ապա անցայ ծառայողների միջով, մինչև հասայ այնտեղ ֆէրաշը հրամայեց ինձ կանգնել: Շահը տեսաւ ինձ և մի քիչ սպասելուց յետոյ հրամայեց ինձ առաջ գնալ: Ահ ու դողով ես առաջ գնացի առանց կօշիկներս հանելու, որովհետեւ քաղաքավարութիւնն այդ էր պահանջում. բայց երբ հասայ այն աւագանի մօտ որ գտնուում էր արքայական պատուհանի տակ, չոփեցի և գետինը համբուրեցի:

— Դու Հաջի Բարանն ես, հարցրեց Շահը:

Ես խոր գլուխ տուի:

— Բարի ես եկել:

Ես կրկին գլուխ տուի:

— Որեւէ փէշքաշ (ընծայ) բերել ես Շահն Շահիդ համար, հաջորեց նորին մեծութիւնը ժպտալով:

— Հոգիս ձեր մեծութեանը փէշքաշ, ասացի ես: Ինչ որ ձեր ստրուկը ունի՝ Շահինն է: Նուաստս բսան հատ ֆրանկստանի ոսկի եւ բերել ձեր զահի ոտների առաջը դնելու:

Եւ ծոցիցս հանելով քսան ոսկին, որ Անգլիայից բերածիս միայն մի մասն էր՝ դրի մի ոսկի մատուցարանի վրայ որ մի բերիշ խելոյն բերեց և ինքն էլ տարաւ Շահի առաջ:

— Հաջի Բարան բարի ծառայ է, ասաց Շահը իր վեզիրին: Նա վերադարձել է սպիտակ երեսով, նա յարգում է ինձ, գնահատում է կեանքս:

— Բալի, բալի, ասաց մեծ վեզիրը, որտեղ իջնում է ար-

քայական շնորքը այնտեղ միշտ գտնուում են սպիտակ երեսներ:

Այդ ըոպէին մի դայլան մատուցուեց Շահին, որը զննելով ինձ ասաց.

— Լաւ, Հաջի, ուրեմն դու տեսել ես Ֆրանկստանը. ի՞նչ պէս տեղ էր:

— Տիեզերքի ապաւենի շնորհիւ՝ վատ տեղ չէր ասացի ես:

— Ինչպէս տեղ է դա Պարսկաստանին համեմատած, հարցրեց Շահը:

— Ղուրբան լինեմ ձեզ. ոչ մի համեմատութիւն չկայ, պատասխանեցի ես:

— Լաւ, ասաց նորին մեծութիւնը. իւրաքանչիւր երկիր ունի վայելքի և հաճոյքի աղբիւրներ. բայց ճշմարիտ, աշխարհում մեր Իրանի պէս տեղ չի տեղ կայ. կայ միւրդա, դարձաւ վեզիրին, և կրկնեց Հաֆէզի այս յայտնի տողերը:

Ուրախութիւն Շիրազի հրաշալի դաշտում,

Ուր տիրում է ժպտուն խաղաղութիւն, առատութիւն,

— Այ բարի բալան, ինչքան գեղեցիկ, բացականչեց վեզիրը: Բայց ճիշտ շունն է Հաֆէզը եթէ նրա խօսքերը համեմատենք արքայից արքայի ասած և երգած խօսքերի հետ ¹⁾:

— Դու վատ շնա ասում, ասաց նորին մեծութիւն ձեռքը մօրուքին քաշելով: Մենք էլ ենք դրել երկտողեան ոտանաշաւորներ. բայց այդ անսպիտան Հաֆէզը մի հանճար էր, որի նմանը մենք այլ ևս չենք տեսնելու: Նա Շերազցի էր և արժանի էր այդ քաղաքի բնիկը լինելու:

Յետոյ դառնալով ինձ՝ ասաց.

— Ֆրանկներն էլ բանաստեղծ ունին:

— Ղուրբան լինիմ ձեզ, նրանք էլ ունին, ասացի ես. բայց նրանք երբէք չեն կարող համեմատուել Հաֆէզին կամ Սաադին:

— Բայց նրանք սոխակներ չունին:

— Ոչ, նրանք ամենակին չունին, բայց շներ շատ ունին: Շահը հաճոյացաւ երբ տեսաւ որ ես փորձում էի սրտխօսել, և բարձրաձայն ծիծաղելով ասաց.

— Լաւ ասացիր Հաջի. Շահի հոգին վկայ լաւ ասացիր:

Այո, ես վստահ եմ որ նրանք շատ շուն բանաստեղծներ ունեն:

— Մաշալլահ բացականչեց վեզիրը: Ի՞նչ հանճար, ի՞նչ նրբամտութիւն. մաշալլահ:

1) Ֆաթ Ալի Շահն ինքն էլ (1810-ին) բուական մեծ բանաստեղծ էր:

—Ուրեմն նրանք բանաստեղծ էլ ունեն. ասաց նորին մեծութիւնը, էլ ինչ ունին. ասում են որ նրանց կանայքը լաւ են. ճիշտ է:

Այո, նրանց կանայքն լաւ են, նրանք իսկապէս արժանի են կանգնելու Շահի առաջ. գոնէ ձեր խոնարհ ստորուկը այդպէս է կարծում:

—Այդպէս, ասաց նա: Մենք ամեն ազգից կանայք ունենք—չէրքեզուհիներ, վրացուհիներ և հրէուհիներ. մնում է Փրանկի կին էլ ունենանք՝ որ կատարեալ լինի: Հնչի, դու ինչու նրանցից մէկը փէշքաշ չըբերիր ինձ համար: Շահի մօրուքը վկայ որ եթէ մէկը բերած լինէիր՝ մեծ շնորհ կը վայելէիր մեզ մօտ:

—Ի՞նչ աղաչեմ, ո՞վ Շահընշահ. ձեր ստորուկը սխալուել է: Ես այնքան բազմաթիւ Փրանկ կանայք տեսայ որ չէի հասկանում թէ նրանցից ո՞րն էր բաւական արժանաւոր. բայց եթէ ձեր մեծութիւնը հրամայի իր դեսպանին, որը գեռ Անգլիայում է, գուցէ նա կարողանայ կատարել ձեր հրամանն ու ցանկութիւնը:

—Դու վատ չես ասում, Հնչի, ասաց Շահը: Մենք մի Փրանկ կին կ'ուզենք:

Յետոյ դառնալով վեղբիւն՝ ասաց.

—Ուրիշ ի՞նչ էր որ մենք մտածում էինք բերել տալ Փըրանկատանից. յիշում ես:

—Ղուրբան լինիմ ձեզ, ասաց վեղիրը, ձեր ստորուկը կարծում է որ լրտեսելու գիտակ էիք ուզում:

—Ծիշտ է, ճիշտ հէնց այդ էր, ասաց Շահը. մի դիտակ, մի լաւ դիտակ, մի հրաշմի դիտակ ենք ուզում: Յետոյ դառնալով ինձ ասաց.

—Ծիշտ է որ ասում են թէ այդ երկրում այնպիսի դիտակներ են լինում, որ նրանցով մարդ կարողանում է սարի միւս կողմը տեսնել:

—Քանի որ ձեր մեծութիւնը այդպէս է ասում՝ ճիշտ է, պատասխանեցի ես. բայց ճշմարիտն ասած՝ ես բախտ չունեցայ այդպիսի բան տեսնելու, սակայն բանի որ ես ձեր ղուրբանն եմ, ձեր հրամանով ես կ'աղաչեմ որ Փրանկատանում ես տեսել եմ շատ ուրիշ բաներ, որ այնքան սքանչելի են. ուրեմն ո՞չ մի պատճառ չկայ կարծելու թէ այդպիսի դիտակ չեն շինում:

—Ուրիշ ի՞նչ բաներ ես տեսել, ասա համարձակ:

—Ես տեսել եմ մի նաւ, որ ամենաարագաւազ ձիւռ արագութեամբ գնում է կատաղի քամու հակառակ, և համար-

ձակում եմ ասիլ որ ետուն ջրի գոլորշին է որ նաւին այդքան մեծ ուժով առաջ է մղում:

—Հնչի, ասաց Շահը, մի բիշ ապշելուց յետոյ, Հնչի, այստեղ սուտ մի խօսիլ: Մենք էլ վերջապէս թագաւոր ենք. թէպէտ դու գնացել ես Փրանկների երկիրը, բայց սուտը սուտ է. որտեղից էլ որ գայ՝ դարձեալ սուտ է:

Շահի այս խօսքերը կարծես թէ լեզուս չորացրին բերանումս, բայց սիրտ անելով՝ ասացի.

—Շահի աղով երկում եմ... թող գլուխս այս բոսիկս կըտրուի... ես ձեր ղուրբանն եմ... ես երկում եմ որ աղաչածս սուտ չէ, և եթէ մի Փրանկ լինէր այստեղ, և այդ Փրանկն էլ մարդ լինէր՝ կը հաստագէր ասածս:

—Կրկին ասա, ասաց Շահը մի քիչ մեղմանալով. այդ ի՞նչ գոլորշի է որ այդքան ոյժ ունի որ կարողանում է այդպէս հրաշք գործել:

Ես երկար բացատրութիւն տուի մի շողեմեքենայի մասին որ տեսել էի, և հասկացրի թէ շողին ինչպէս է գործում նաւի անիւների վրայ:

—Բայց այդքան մեծ քանակութեամբ շողի հանելու համար, ասաց նորին մեծութիւնը, նաւի մարդիկը իրանց նաւում պիտի ունենան բոլոր քէթիլների հայրը, ու պապը ու պապերի պապը¹⁾—այսինքն այնքան մեծ քէթիլ՝ որի մէջ կարելի լինի մի ուղտ խաշել:

—Միայն մէկ ուղտ, տէր արքայ, բացականչեցի ես, դա այնքան մեծ է, որ մի շարք ուղտեր միասին կարելի է եփել մէջը:

—Չարմանալի, զարմանալի, բացականչեց Շահը խորը մտածելով: Եթէ այդպէս բան կայ, ուրեմն կասկած չկայ որ այդ Փրանկները կարող են այնպիսի դիտակ շինել, որով կտրելի լինի սարի միւս կողմը տեսնել: Ուրեմն մի քանի հատը իսկոյն պատուիրիր, ասաց նա, դառնալով իր վեղբիւն:

—Աչքիս վրայ, ասաց վեղիրը խոնարհութեամբ:

—Էլ ի՞նչեր տեսար, Հնչի, պատմիր, բայց զգուշացիր, յիշիր որ սուտ չպիտի խօսես, ոչ մի սուտ, եթէ ոչ Շահի մօրուքը վկայ մենք չենք գթալ քեզ:

—Աչքիս վրայ, ասացի ես: Բազմաթիւ են այն հրաշքները որ ձեր շնորհիւ ձեր ստորուկը բախտ է ունեցել տեսնելու:

¹⁾ Աքու-ալ-աղամը քէթիլների հայրը. այդպէս են արաբները կոչում այն մեծ կաթսային, որի մէջ մեծ խնձոյրներում մի ամբողջ ոչխար են եփում:

Ֆրանկստանում ամեն զիշեր բազմաթիւ մոզեր՝ վառուած ջահեր իրանց ձեռքում՝ վազում են փողոցներում և այնտեղ՝ ուր ոչ մի լոյս չկայ—ոչ լամպ, ոչ փայտ և ոչ պատրոյկ՝ նրանք բոլորեալ վառում են մի ճրագ որ վառուած է ամբողջ զիշերը:

—Ինչպէս է կարելի այդպիսի բան, ասաց Շահը: Բացի Բագուից, որ ամեն մարդ գիտէ թէ հրաշքների տեղ է ուր զետնի տակից մի գոլորշի է դուրս գալիս որ կրակ է բռնում ու վառում: Եւ ուրիշ տեղի մասին այդպիսի բան չեմ լսել:

—Ղուրբան լինեմ ձեր մեծութեանը, ասացի ես. ես այժմ յիշում եմ որ մի անհաւատ վաճառական ինձ հաւատացրեց թէ՛ Անգլիան կարող է պատրաստել մի սուրբ բոց՝ աւելի մաքուր քան այն բնական կրակը որ դուրս է գալիս Բագուի գետնի տակից և որը շատ հարկաւոր է զետրերի տաճարների համար: Նա ասում էր որ այդ սուրբաբան կրակը կարելի է արտահանել աւելի աժան գնով՝ քան որեւէ ուրիշ տեսակ կրակ՝ որ ճարում է Եագդում, Սուրաթում և Բոմբայում:

—Միթէ՞ այդ ճիշտ է, ասաց Շահը: Ես միշտ լսել եմ որ անգլիացիները մեծ վաճառականներ են և կարող են լաւ մահուդ պատրաստել. բայց դեռ չէի լսել որ նրանք կարող են կեղծ կրակ էլ պատրաստել:

—Երգում եմ Շահի գլխով, որ այդ ճշմարիտ է, ասացի ես, և եթէ ձեր մեծութիւնը կասկածում է ստրուկիս, և չէ հաւատում ինձ, ուրեմն հրամայեցէ՛ք ձեր դեսպանին որ Անգլիայից այդ կրակից մէկ սնդուկ բերի իր հետ. և ես վստահ եմ որ դա անփաս կը հասնի ձեր դահլիճը՝ մինչև անգամ եթէ ծովի վրայ պատահելու լինի աւելի սոսկալի փոթորկի քան այն որին հանդիպել է ձեր խոնարհ ստրուկը:

—Ուրեմն դու փոթորկի էլ հանդիպել ես, ասաց Շահը: Շարունակիր Հաջի, ասա ինչ որ սրտումդ ունիս:

—Բնի, ձերդ մեծութիւն. երբ Անգլիայից Ստամբուլ էինք գալիս, մենք հանդիպեցինք մի շատ անեղ փոթորկի: Փոթորկի ժամանակ ես նաւի վրայից ցած նայեցի տեսնելու թէ մենք ինչքան արագ էինք գնում: Պատահմամբ բերանս բացի և կատաղի քամին այնպէս ուժով մտաւ բերանս որ ատամներիս երեքը արմատահան հանելով տարաւ կոկորդոսի վար:

Եւ բերանս բանալով ցոյց տուի այն ֆլասք որ ծնօտս կրել էր քիւրդ աւագակի ձիու սաքակից:

—Ուրեմն այդպէս սոսկալի քամիներ կան, հարցրեց Շահը: Էլբուրդ լեռների բարձրութիւններից փչող քամիները բաւական ուժեղ են որ կարող են մեր մօրուքը պուկ տալ մեր

երեսից բայց քո պատմած սարսափելի փոթորկի գոյութեան մասին դեռ երբէք չէինք լսել:

Ինչքան ուրախացայ ես, որ կարողացայ իմ ճարտարութեամբ՝ օգտուել ինձ պատահած զժբախտութիւնից. պարզ յայտնի էր որ իմ պատմութիւնը շատ շահագրգռեց Շահին, և ես ոգևորուեցի ան յուսով, որ ճանապարհորդութեան ժամանակ կրածս բոլոր խսկական կամ կեղծ ֆլասքներից աւելի շատ օգտուելով՝ հնարաւորութիւն կ'ունենայի մի մշտական պաշտօն ձեռք բերել արքունիքում:

Ես յետոյ սկսեցի մանրամասնութեամբ նկարագրել իմ ճանապարհորդութիւնս, պատմելով թէ ինչ զրկանքներ էի կրել, ինչքան կեղտոտութիւնների էինք հանդիպել, ինչքան էինք նեղացել, բարկացել, ինչպէս էինք վերկուել նաւերեկութիւններից, ծովային աւագակներից, անդնդային հրէշներից և այլ զարհուրելի վտանգներից:

Պատմութիւնս այնպէս ազդեց մեր սիրելի Շահին, որ նա իր սովորական բարեսրտութեամբ, հրամայեց որ իսկոյն մի ձեռք պատուոյ զգեստ տրուէր ինձ:

Էլ ինչ ասեմ:

Շահը արձակեց ինձ. գլուխս երկնքի աստղերին էր հասել: Երբ մարդիկ լսեցին թէ Շահը ինչքան քաղցրութեամբ էր ընդունել ինձ՝ ամեն մարդ սկսեց յարգել ու մեծարել ինձ: Գուցէ հասկացող մարդիկ կը մտածէին որ ես զրանից աւելին չպիտի ցանկանայի, բայց, արդեօք ես կը ներուկմ եթէ ասեմ որ դեռ մէկ բան էլ ցանկանում էի.—եւ տեսչում էի խան դառնալ:

Ես տեսչում էի որ մի ֆիրման գլխարկիս վակցրուած՝ երեք օր պարծանքով շրջէի քաղաքում, որ մարդիկ տեսնէին թէ ես ինչ աստիճանի էի արժանացել:

Մի քանի Զաջի Բաբա խան անունը այնքան քաղցր էր հնչում ախանջիս, որ ես այլ ևս չէի կասկածում որ այդպիսի մի շնորհը կը մերժուէր ինձ:

Ես սկսեցի ախարկներով հասկացնել իմ իղձը, և միևնոյն ժամանակ յոյս յայտնել մարդկանց որ կատարուելու էր այդ:

Եւ յիրաւի, Շահը ինքը—չգիտեմ լճւրջ էր թէ սխալմամբ—ինձ փոփարէն միրզա կոչելու, խան էր կոչել, բայց ինչպէս ասել եմ, մեծ վէզերն իմ բարեկամը չէր և հետեալէս խուլ ախանջ էր դարձնում նրանց՝ որոնք արքունիքում ասում էին թէ Զաջի Բաբան արժանի է խան դառնալու: Նա մտածում էր որ, եթէ խանութիւնը ինձ տրուէր՝ էլ ի՞նչ կը մնար զեսպանի համար, որն իր խնամին էր. որովհետեւ երբ նա վե-

րազառնար՝ նրան էլ մի տիտղոս պիտի տրուէր: Բացի դրանից՝ նա ինչպէս էր կարող իր ձեռքով յառաջագիժութիւն տալ մէկին՝ որն իր ամենաոխերիմ թշնամու—իր նախորդի սիրելին էր եղել:

Այնուամենայնիւ ես չէի յուսահատուում. ես ապրում էի յուսով ու մխիթարում էի այն փողով, որ Թէհրանից գնալիս՝ թաղել էի գետնի տակ և որը վերադարձիս գտայ ինչպէս թողել էի:

Ես անց եմ կացնում օրերս հայրենակիցներիս համար պատմելով արկածներս և զարմացնելով նրանց: Ես վայելում եմ Շահի առջև կանգնելու շնորհը և մի գիտէ, պուցէ ժամանակը, պատենութիւնը և լեզուս մի օր կ'օգնեն ինձ և կ'իրագործուին իմ մեծ փափագները և փառասիրութիւնս յազուրդ կըստանայ:

Եւ այժմ, ազնիւ ընթերցող, Հաջի Բաբան համբուրելով ձեր ոտքերը, և փարելով ձեր փէշերին՝ պաշտպանութիւն է հայցում, և յոյս ունի որ ձեր փառասիրութիւնը կ'օգնէ չի պակասիլ իր վրայից:

Վ Ե Ր Զ

